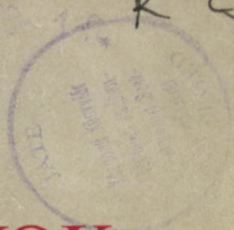

1535-03-1 K-6

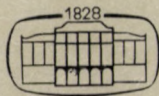

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XXXIX. KÖTET

1-2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1995

FELELŐS SZERKESZTŐ:
BORZSÁK ISTVÁN

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
HARMATTA JÁNOS, KÁKOSY LÁSZLÓ, RITOÓK ZSIGMOND,
SZABÓ MIKLÓS, SZEPESSY TIBOR

A SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1052 BUDAPEST V., PIARISTA KÖZ 1.
III. em. (Latin Tanszék) FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ ÉS NYOMDA
IGAZGATÓJA

Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál:
1117 Budapest XI., Prielle Kornélia u. 19-35.

A GUALDO TADINÓI LELET ÉS A KELTA PAJZS EREDETKÉRDÉSE

A 80-as években gyakran szóba került a címben szereplő lelet a kelta pajzs, illetve a római *scutum* történetének vizsgálatakor. Tekintettel a szakirodalomban felbukkanó, másodkézből származó, több ponton ellentmondásos adatokra, ezzel a rövid közleménnyel a probléma néhány homályos részletének megvilágításához szeretnék hozzájárulni.¹

A gualdo tadinói lelet

Az 1. és 2. képen látható pajzsveretek az umbriai Gualdo Tadino (az ókori Tadinum)² Malpasso-temetőjének XII. sírjából származnak. Az anyag, további síregyüttesekkel együtt, 1922-ben került a római Villa Giulia gyűjteményébe. Tudományos publikáció híján a szakirodalomban a múzeum katalógusára szokás hivatkozni, amely a kiállításon szereplő 3 sír (VIII., IX. és XII.) mellékleteit a pontos hovatartozás megjelölése, valamint illusztrációk nélkül közli.³

Újabb M. Egg a XII. sír anyagáról rövid felsorolást adott sisakmonográfiájában, amelyben az innen való két, Negau típusú darab került közlésre.⁴ A pontosítás végett jegyezzük meg, hogy az Eggnél említett *Bronzestamnos* Morettinél a „stamnos in bronzo . . . privo di decoraziorosse”-nek (lelt. sz.: 44436) és talán egy *kylix*-nek felel meg.⁵ A másik bronz *stamnos*,⁶ illetve egy másik vörösalakos *kylix*⁷ a IX. sírből jött napvilágra.⁸

¹ A gualdo tadinói pajzsvereteket 1985-ös itáliai tanulmányutam során a római Villa Giulia akkori igazgatójának, P. Pelagattinak engedélyével, és munkatársa M. A. Rizzo szíves segítségével tanulmányozhattam és rajzolhattam le. (Vö. 1–2. kép.)

² A lelőhelyhez általában, illetve az ókori település temetőihez l.: *E. Stefani*: Gualdo Tadino. NSC 1935, 155–173; *M. Moretti*: Il Museo Nazionale di Villa Giulia. Róma 1973, 336 skk.; *F. Gilotta*: A proposito della oinochoe di Castle Ashby. *Prospettiva* 37 (1984) 48–50, 27–28. jegyzet; *B. B. Shefton* in *W. Kimmig*: Das Kleinaspergle. (Forsch. u. Ber. z. Vor- und Frühgesch. in Baden-Württemberg 30.) Stuttgart 1988, 144, A 12. sz.

³ *M. Moretti*: i. m. 336–338; vö. *B. B. Shefton*. i. h., utalással a sírok eltérő számozására, valamint a leletegyüttesek összetétele körüli bizonytalanságra.

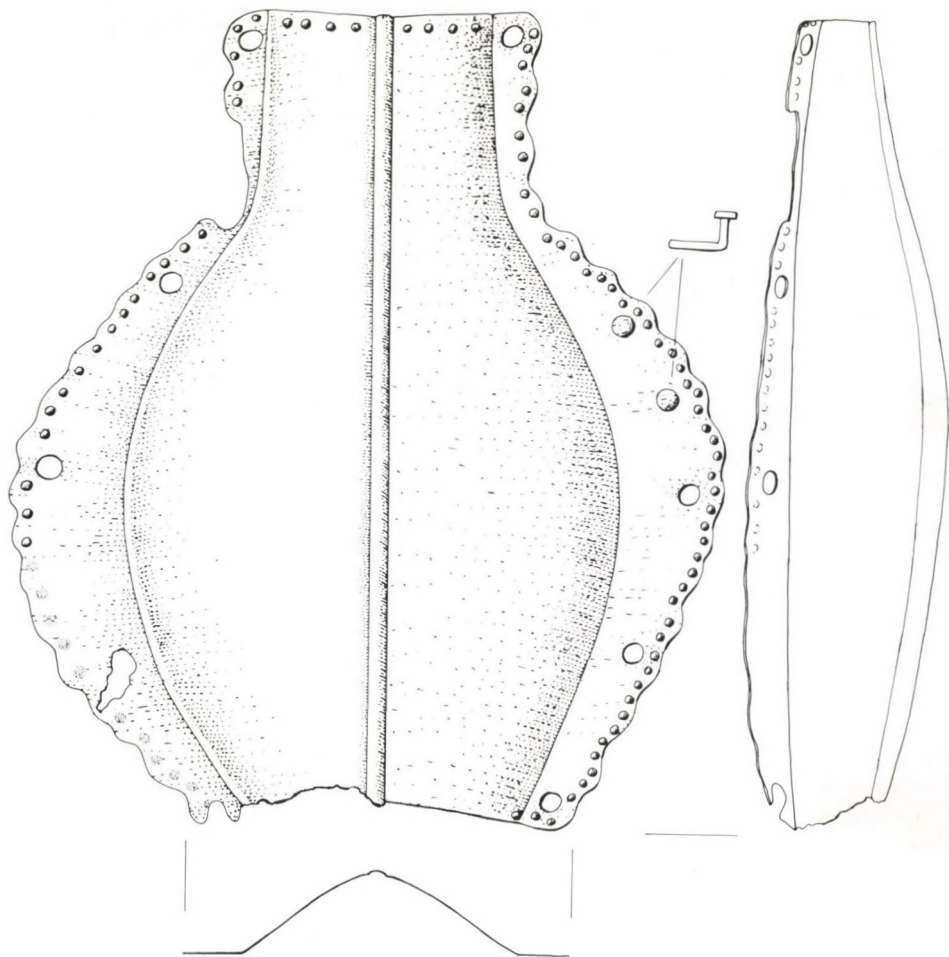
⁴ *M. Egg*: Italische Helme. (Röm.-Germ. Zentralmuseum Monographien 11.) Mainz 1986, 202–203, 199–200. sz., 121–122. t.

⁵ *M. Moretti*: i. m. 338.

⁶ *Ibid.*, 336–7.

⁷ *Ibid.* 338: „con Satiri e Menadi.”

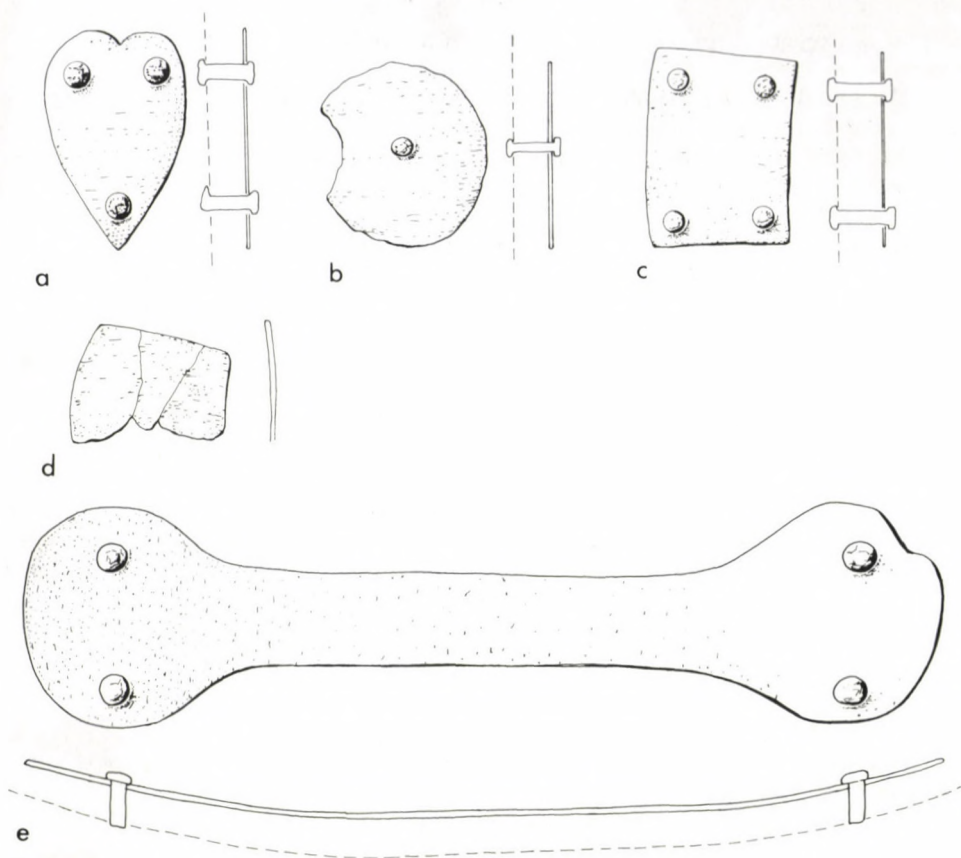
⁸ *B. B. Shefton*: i. h. (Az attikai vörösalakos csésze Beazley meghatározása szerint „near the Eretria Painter-Imitation”; keltezése: Kr. e. 425 körül.)

I. kép. Gualdo Tadino: umbo bronz verete. Róma, Museo Nazionale di Villa Giulia

A XII. sír mellékletei közül a fentebb említett kylix azonosítása, megfelelő publikáció híján, egyelőre megoldatlan. G. Pianu az etruszk ál-vörösalakos vázák Socra-csoportjába tartozó csészék listáján ehhez a temetkezéshez tartozóként említ egy darabot. Valószínű azonban, hogy tévedésről van szó, s a kérdéses kylix — egy másikkal együtt — valójában az E. Stefani által 1935-ben publikált kettős harcossír melléklete volt.⁹

⁹ G. Pianu: Due fabbriche etrusche di vasi sovradipinti. MEFRA 90 (1978) 164, 27. sz. Vö. még uo. Gualdo Tadinóból: 164, 11. sz. (u. cs. kylix, sírszám nélkül). Pianu felsorolása Beazley listáját követi (EVP, 202–203, 11. és 26. sz.), ott azonban mindkét esetben csak a „from Gualdo Tadino” adat szerepel, és két, E. Stefani által publikált, nem pedig a bennünket érdeklő XII. sírhoz tartozó kylixről van szó. (I. m. 163, 10. kép.)

2. kép. Gualdo Tadino: pajzsveretek (a, c: bronz; b, d: vas) és pajzsfogó (e: vas) Róma, Museo Nazionale di Villa Giulia

Maga az *umbo* (lelt. sz.: 44434)¹⁰ vékony bronzlemezéből készült, amely max. kb. 1 mm vastag. Felülete rossz állapotban van, sok helyütt sérült. Csak egyik szárnya ép, az, amelyet itt felsőként ábrázolunk (1. kép). Jól látszik az egymástól kb. 2–3 mm távolságra lévő poncolt körök sora, amely a két, hullámvonalas kiképzésű rögzítő peremet végigkíséri. (Bal oldalt, alul, a korrózió miatt nem vehető ki.) Az „alsó” szárny hiányzik, s a jelenlegi perem bal oldalt erősen sérült, míg a jobb oldalon a záródás meglepően egyenes. (Nem lehetetlen, hogy az utóbbi ókori javításra utal.) A jobb oldali rögzítőszegélyen, a felülről számított második és

¹⁰ Az alábbi publikációkban szereplő dokumentáció pontatlan, illetve rossz minőségű. (Nyilván a Villa Giulia kiállításán készült.) Rajz: O. Klindt-Jensen: *Bronzekedelen fra Brå.* (Jutland Arch. Soc. Publ. 3.) Aarhus 1953, 48, 26a kép; R. Bockius: *Ein römisches Scutum aus Urmitz, Kreis Mayen-Koblenz.* Arch. Korbl. 19 (1989) 272, 3.2. kép; fénykép: M. Eichberg: *Scutum. Die Entwicklung einer italisch-etruskischen Schildform.* (Europäische Hochschulschriften, Archäologie 14.) Frankfurt am Main—Bern—New York—Paris 1987, 225, 4. sz., 2a t.

harmadik szegecs megmaradt. Ezek alapján az umbo max. 1 cm vastag fára volt rögzítve.

Az utóbbi méret megfelel az 5 szív alakú bronzveretben (lelt. sz.: 44443: 2a. kép), valamint az ugyanacsak bronzból készült, téglalap alakú applikációban (lelt. sz.: 44443; 2c. kép) található szögecsékből kalkulálható vastagságnak. Jegyezzük meg, hogy a szív alakú díszítmények mérete minimálisan különböző (4,6 × 3; 3,9 × 2,6; 4,2 × 2,8; 4,5 × 3,2 és 4,9 × 2,9 cm). A két, eredetileg kör alakú (lelt. sz.: 44435; 2b. kép), valamint a töredékes, meghatározatlan formájú vasveretek (lelt. sz.: 44435; 2d. kép) a pajzshoz való tartozása hipotétikus. Ezzel szemben a vas pajzsfogó (lelt. sz.: 44435; 2e. kép) mérete, illetve a felerősítő szegecs alapján kétségtelenül ugyanahhoz a pajzshoz tartozott, mint az umbo.

Figyelembe véve az utóbbi anyagát, vagyis azt, hogy igen vékony bronzlemezéből van, aligha valószínű, hogy készítője a díszítésen túl más, pl. merevítő, erősítő funkciót szánt volna neki.

A gualdo tadinói XII. sír kronológiai helyzetének megítélése egyelőre meglehetősen ingadozó. Eltekintve a két végétől, azaz a Kr. e. 500-ra,¹¹ illetve a Kr. e. IV/III. századra¹² való keltezésétől, mai ismereteink alapján nyilvánvalónak tűnik, hogy a sír V. századi,¹³ s hogy e század közepénél korábbi nem lehet.¹⁴ A végső szót azonban csak a teljes tudományos publikáció keretében (vagy annak alapján) lehet majd kimondani.¹⁵

Történeti és ikonográfiai megjegyzések

A gualdo tadinói umbo fontos érv mellett, hogy az — eredetét tekintve — a közép-itáliai kora vaskorba, a Villanova-kultúrába gyökerező ovális, spinával ellátott pajzs, miután Etruriában a VII. sz. folyamán görög hatásra divatját múlta, a peremterületeken, elsősorban északabbra, így az umberek körében használatos maradt.¹⁶ Nem véletlen, hogy a darab a római *scutum* előtörténetének dokumentumai közé bekerült, hiszen legalábbis közvetve, annak itáliai eredeztetése mellett szól.¹⁷ Mindenesetre, jelenleg egyedülálló tárgyi bizonyítéka annak, hogy az ilyen típusú pajzsok gyakori itáliai ábrázolásai etruszk vörösalakos vázákön, bolognai síremlékeken, a *situla*-művészet bronzvödrein stb., legalábbis részben, helyi eredetű fegyverzetet örökítenek meg.¹⁸ A gualdo tadinói harcos „típusának” közel egykorú képét találjuk a bolognai Arnoaldi-situlán,¹⁹ megjegyezve, hogy az ott látható

¹¹ P. F. Stary: Zur eisenzeitlichen Bewaffnung und Kampfesweise in Mittelitalien. (Vorgesch. Seminar Marburg.) Mainz 1981, 80.

¹² O. Klindt-Jensen: i. m. 48–49 és 83.

¹³ M. Moretti: i. m. 336; M. Egg: i. m. 61.

¹⁴ M. Eichberg: i. m. 47 és 225, 4. sz.; R. Bockius: i. m. 272–274 (V. század utolsó harmada).

¹⁵ G. Pianu fentebb idézett, s általunk elvetett azonosítása (l. a 9. jegyzetet) azt jelentette volna, hogy a Socra-csoport keltezésének megfelelően a sír a Kr. e. IV. század első negyedénél korábbi nem lehetne. Vö. J. Gy. Szilágyi: *Die Welt der Etrusker* (idézve a 25. jegyzetben), 245–246 (további irodalommal).

¹⁶ P. F. Stary: i. m. 80–81; *Idem*: Ursprung und Ausbreitung der eisenzeitlichen Ovalschilder mit spindelförmigem Schildbuckel. Germania 59 (1981) 296–297.

¹⁷ Vö. M. Eichberg: i. m. 219–221; R. Bockius: i. m. 278.

¹⁸ P. F. Stary: i. m. (11. j.) 81, 433, W18 és 70–74. t.

¹⁹ L. most V. Kruta: *L'Europe des origines*. (L'univers des formes.) Paris 1992, 270–273, 227–229. kép; vö. L. Pauli: *Der Dürrnberg bei Hallein III*. (Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 18.) München 1978, 245.

lándzsa, illetve lándzsák szintén hozzátartoztak a korabeli umber fegyverzethez.²⁰ Nem kétséges tehát, hogy van olyan idevágó, helyi gyökerű képhagyomány, amelynek értelmezése itáliai kontextusában keresendő.

Ez másfelől nézve azt jelenti, hogy szakítani kell azzal a helytelenül általánosító felfogással, miszerint az ovális, spinával és umbóval ellátott pajzs itáliai ábrázolásainak mindenképpen köze van a keltákhoz, hiszen vagy eleve rájuk vonatkoztathatók, vagy egy kelta eredetű fegyvertípus itáliai elterjedését bizonyítják.²¹ A pajzsforma ugyanis a kutatásban a Kr. e. utolsó évezred második felét illetően szinte kizárólagos etnikumjelző értéket kapott, sőt kronológiai támponttá vált. Vagyis felbukkanását általában *terminus post quem*-ként kezelték: a vele valamiféle kapcsolatban hozott leletek Kr. e. 390-nél, a kelták itáliai ún. történeti inváziójánál későbbiek kellett, hogy legyenek. Erre kitűnő példa a pajzsos harcos(ok) ábrázolásával díszített venét *ex voto*-bronzlemez e kritériumon alapuló osztályozásának esete.²² De idézhetjük a híres felsinai sztélét, amelynek alsó képmezéjében a ruhátlan testét nagy ovális pajzsral védő gyalogos harcost P. Ducati gallusként határozta meg és a faragványt az említett felfogásnak megfelelően Kr. e. 390 és 360 közé keltezte.²³ A legújabb vizsgálatok elvetették a *keltomachia*-értelmezést, amely egyébként nemcsak ezt, hanem egy egész sor bolognai kömléket érint, s ehelyett a megoldást a gladiátorjátékok itáliai (rituális) előzményeiben vélik megtalálni. Továbbá, a felsinai sírreliefek kronológiája az adott temetkezéshez tartozó mellékletek elemzése alapján új alapokra került. Ennek következményeként az említett darab a Kr. e. V. század végénél későbbi nem lehet.²⁴

A 3. képen látható jelenetet, amely egy, a Kr. e. IV. sz. elejére keltezhető etruszk vörösalakos kratért díszít, a pajzsos lovasra való tekintettel (4. kép) gall és római, vagy gall és italikus harcos párviadalaként volt szokás értelmezni.²⁵ Újabbán E. Paul meggyőző érveléssel utasította el a fenti értelmezést, kimutatva, hogy aligha harcjelentetről van szó, s hogy a lovasokat etnikailag nem lehet megkülönböztetni.²⁶ Ha most, hivatkozva a gualdo tadinói leletre vagy az Arnoaldi-situlára, a vázán látható pajzsot itáliai kontextusába „helyezzük vissza”, végképp elesik az a lehetőség, hogy a vázáképet a gallokkal, azok etruszriai fellépésével hozzuk kapcsolatba.²⁷

²⁰ Vö. M. Moretti: i. m. 337 (a VIII. és IX. sírból); E. Stefani: i. m. 163, 11. kép; P. von Eles Masi (szerk.): La Romagna tra VI e IV secolo a. C. Bologna 1981, 375–377, 379.

²¹ Vö. A.-M. Adam: Emprunts et échanges de certains types d'armement entre l'Italie et le monde non-méditerranéen aus V^e et IVe siècles av. J.-C. in A.-M. Adam—A. Rouveret (szerk.): Guerres et sociétés en Italie (V^e et IVe s. avant J.-C.) Paris 1986, 27; A.-M. Adam—V. Jolivet: A propos d'une scène de combat sur un vase falisque du musée du Louvre. *Ibid.*, 129 skk.

²² L. pl. újabbán H. Roth: Venetische Exvoto-Täfelchen aus Vicenza, Corso Palladio. Germania 56 (1978) 179 skk.; 3. melléklet.

²³ P. Ducati: Le pietre funerarie felsinee. Monumenti Antichi 20 (1911) 439–441, 168. sz. és 715–716.

²⁴ G. Sassatelli: Le stèle felsinee con „celtomachie”. Popoli e facies culturali celtiche a nord e a sud delle Alpi dal V al I. secolo a. C. (Atti del Colloquio Internazionale, Milano 14–16 novembre 1980.) Milano 1983, 167–177, CXXXI–CXXXII. t.

²⁵ *Die Welt der Etrusker*. (Archäologische Denkmäler aus Museen der sozialistischen Länder. Staatliche Museen zu Berlin.) Berlin 1988, 251–252, D 1.15; vö. A.-M. Adam—V. Jolivet: i. m. 139: „cavalier gaulois, face à un autre d'une autre nationalité”.

²⁶ E. Paul: Zum Bildprogramm und zu Gestaltungselementen des Stangenhenkelskraters Maler Vatican G 111. in H. Heres—M. Kunze (szerk.): Die Welt der Etrusker. Berlin 1990, 254–257.

²⁷ A Paul által felhozott érveken túl (l. az előző jegyzetet) említést érdemel, hogy a lándzsás lovas kardja (vö. a 3. képpel) típusát tekintve megegyezik a gualdo tadinói XII. sírban talált darabbal,

3. kép. Etruszk vörösalakos kratér (B-oldal) Lipese, Universitát, Antikenmuseum

Ugyanakkor azonban szögezzük le, hogy ezek a megállapítások általában nem mondanak ellen annak a jól ismert tézisnek, hogy a nagy ovális pajzs az antik művészetben a kelta harcos hagyományos képéhez kapcsolódott.²⁸ Konkrét esetben azonban az interpretációnak az adott képtípus képzőművészeti és régészeti forrásainak tüzetes elemzésén kell alapulnia.

melynek vashüvelye töredékesen maradt meg. (Villa Giulia 44442; vö. *M. Moretti*: i. m. 337.) L. még: *P. von Eles Masi* (szerk.): i. m. 379 (további irodalommal). — A pajzsábrázolás (4. kép) a gualdo tadinói lelet rekonstrukciója szempontjából is figyelmet érdemel, tekintettel a pajzsformára, valamint az umbo két oldalán látható 3–3 „veretre”.

²⁸ Vö. pl. *P. F. Stary*: *Germania*, i. m. (16. j.) 290–298; *A.-M. Adam*: i. m. 27. Valamint: *P. Bienkowski*: *Die Darstellung der Gallier in der hellenistischen Kunst*. Wien 1908.

4. kép. Etruszk vörösalakos kratér (B-oldal) Lipcse, Universitát, Antikenmuseum

A korai La Tène-pajzs és Itália

Immár több mint fél évszázada tart a vita a kelta *thyreos* vagy *scutum longum*, azaz az ovális vagy elliptikus alakú, középbordás (*spina*), az utóbbi középső — a pajzsfogó számára kiképzett, kiöblösödő — részén (*umbo*) megerősített La Tène-pajzsok²⁹ eredetéről. Az előképek itáliai, vagy legalábbis Délkelet-Alpokbeli (azaz venét, másképpen a „situla-művészet” körébe tartozó) eredetét olyan tekintélyes tudósok bizonyították, mint P. Reinecke vagy O.-H. Frey. P. F. Stary az őáltaluk kijelölt úton haladt tovább.³⁰ A tézis ellenzői közül elsősorban L. Pauli érvelése érdemel említést.³¹ Ugyanakkor azonban az általa felvetett s eldönthetetlennek ítélt prioritás-kérdésben a gualdo tadinói XII. sír és a fentebb tárgyalt ábrázolások meglehetősen egyértelműen az itáliai elsőbbség mellett szólnak.

Mindenképpen érdemes azonban e szempontból a korai La Tène-pajzsokat is szemügyre venni. A valószínűleg a „La Tène A” kései szakaszára keltezhető franzhausen (Nö.) lelet³² azt mutatja, hogy ebben az esetben, a gualdo tadinói bronz umbo-borítás inkább díszítő szerepével szemben, a probléma funkcionális megközelítése került előtérbe. A veret vasból van, s két, alsó és felső, pálcaszerű meghosszabbítása révén a pajzsot egész függőleges tengelye mentén erősítette meg (5, I. kép). Nagyon közel áll ehhez a Dürrenberg bei Hallein-i temető 39/2. sírjából előkerült, az előbbivel *quasi* egykorú umbo.³³ Feltűnő, hogy mindkét lelet abból a zónából való, amely a „situla-művészet” körével jól dokumentált kapcsolatban állt. Ugyanezt szemlélteti a hallstatti temető 994-es számú, „La Tène A”-korú sírjából előkerült kard, hüvelyén az előbbiekhöz hasonló pajzsot viselő harcosok ábrázolásával.³⁴ A kora La Tène-pajzsok ezen csoportjának fontos tagjaként említést érdemel még a bránovi³⁵ (Csehország) és egy horathi (Kr. Bernkastel-Wittlich) lelet;³⁶ az utóbbi valószínűleg már a „La Tène B”-be sorolandó. Egészében véve, a tárgyalt sorozat legkorábbi képviselői mai ismereteink szerint nem lehetnek korábbiak a Kr. e. V—IV. század fordulójánál.^{36a}

Az előbbieket mellett számos olyan, a „La Tène A” késői szakaszára, illetve a „La Tène B I”-re, azaz a Kr. e. V. század vége és a IV. sz. utolsó évtizedei közötti időszakra keltezhető pajzslelet van, amely világosan arra utal, hogy a kelta fegyverkovácsok tevékenységét akkoriban korántsem valamiféle kanonikus megoldás ki-

²⁹ A görög elnevezést l. pl. *Polyb.* II, 30, VI, 23; *Diod.* V, 30; a latint *Verg.* Aen. VIII, 662; *Liv.* XXXVIII, 17 és 21. A problémához alapvető: *J.-L. Brunaux—A. Rapin: Boucliers et lances. Dépôts et trophées.* (Gournay II.) Paris 1988, 12 skk.

³⁰ A problémához, általában l. *P. F. Stary: Germania*, i. m. (16. j.) 289–290.

³¹ *L. Pauli: i. m.* 245–247.

³² A 295. sírról van szó: *J.-W. Neugebauer—A. Gatringer: Rettungsgrabungen im Untern Traisental im Jahre 1987. Fundberichte aus Österreich* 26 (1987) 56, 16. kép; *J.-W. Neugebauer: Die Kelten im Osten Österreichs.* St. Pölten—Wien 1992, 87–88, 33, 1–2. kép és 70.

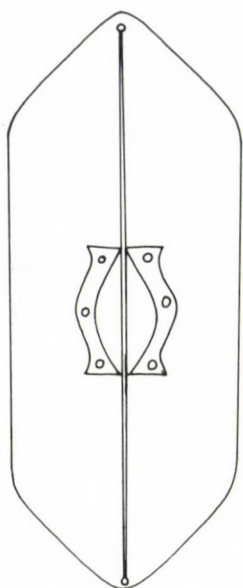
³³ *L. Pauli: i. m.* 239; vö. *R. Bockius: i. m.* 276, 6, 1. kép.

³⁴ L. pl. *L. Pauli: i. m.* 246–247, 34, 2. kép; vö. *O.-H. Frey: Figürlich verzierte Bronzeblecharbeiten aus Hallstatt und dem Südoostalpengebiet. Krieger und Salzherren.* Mainz 1970, 92–95 és 193–194, 145. sz.

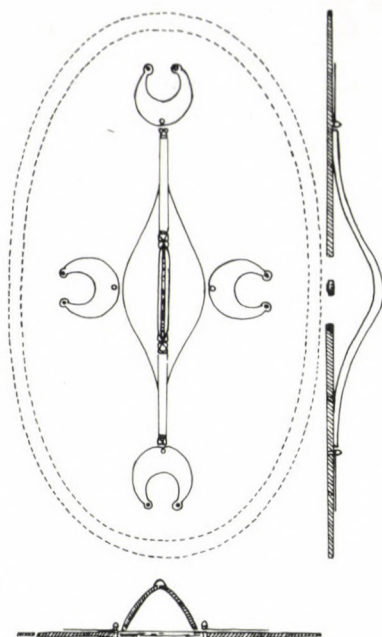
³⁵ *J. Filip: Keltové ve střední Evropě.* (Monumenta Archaeologica V.) Praha 1956, 335, 101. kép.

³⁶ *A. Haffner: Die westliche Hunsrück-Eifel-Kultur.* (Röm.-Germ. Forsch. 36.) Berlin 1976, 236 és 244, 72. kép és 29, 3. t. (a táblakötetben).

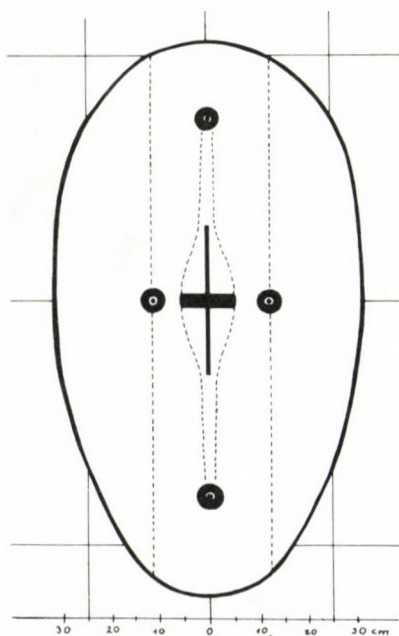
^{36a} Vö. a bránovi pajzs új publikációját: *P. Sankot: Das La Tène-A Schildgrab von Bráno v. Archeologické rozhledy* 46 (1994) 434 skk. (időrendi vizsgálat).

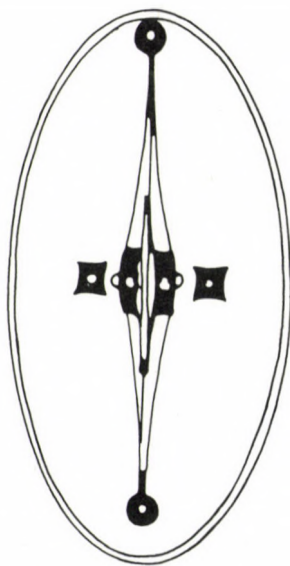
1

2

3

4

5. kép. 1) Franzhausen, 295. sír: pajzsrekonstrukció. (J.-W. Neugebauer után); 2) Etréchy: pajzsrekonstrukció. (A. Rapin után); 3) Ménfőcsanak, 14. sír: pajzsrekonstrukció. (Uzsoki A. után); 4) La Tène B 2 pajzs (kétrészes pajzsdudor) rekonstrukciója (A. Rapin után)

munkálása és tökéletesítése, hanem sokkal inkább a kísérletezés jellemezte.³⁷ Például, a sokat vitatott etréchy-i pajzs középső bordájára függőleges, a spinát és az umbót erősítő masszív bronzpántot szereltek (5,2. kép).³⁸ Lényegében azonos megoldású volt a Nový Bydžov-i (Csehország) példány.³⁹ Ezzel szemben a ménfőcsanaki „La Tène B 1” pajzs umbóját függőleges és vízszintes ívelt pánt védte⁴⁰ (5,3. kép). Ha ehhez hozzávesszük, hogy Csehországból bronzlemez umbo-verettel is számolnunk kell,⁴¹ akkor az előbb említett experimentációs „program” még tovább színeződik, sőt talán a feltételezett itáliai forráshoz is közelebb vezet. Annyit azonban megjegyezhetünk, hogy az utóbbi példánál sokkal jellemzőbbek azok az esetek, amelyek azt szemléltetik, hogy a korai La Tène-műhelyekben mindenekelőtt a pajzs vasveretekkel való megerősítésére törekedtek, ami talán az invázióra való készülődés jeleként fogható fel. Az már más kérdés, hogy kanonikus megoldás csak a IV. sz. vége felé, a „La Tène B 2” periódus elején született meg a kétrészes pajzsdudorveretek bevezetésével (5,4. kép), s innen kezdve a történet a kontinensen lényegében egy szálon folytatódott.⁴²

Mindezek után meggyőződésem szerint aligha valószínű, hogy a hosszú és ovális, továbbá spinával és umbóval ellátott pajzs eredete a La Tène-kultúrához volna kapcsolható. Az elsőbbség Itáliáé, s innen, feltehetően a venét kultúrkörön keresztül érkeztek azok az ösztönzések, amelyek a keltákat a kiváló védőfegyver átvételére s gyors tökéletesítésére készítették. Később, a gall betörések következtében viszont az Alpoktól északra lévő műhelyekben készített La Tène-pajzsok jutottak el Itáliába.⁴³

³⁷ Vö. újabban *R. Bockius*: i. m. 276–278.

³⁸ *A. Rapin*: Le bouclier d'Etréchy canton de Vertus (Marne). Mémoires de la Soc. d'Agr., Comm., Sciences et Arts du Dép. de la Marne XCIX (1984) 10 skk., IV. t.

³⁹ *V. Moucha*: Příspěvek k poznání štitu z doby laténské v Čechách. AR 26 (1974) 445–453.

⁴⁰ *Uzsoki A.*: A ménfőcsanaki kelta pajzs rekonstrukciós kísérlete. ArchÉrt. 97 (1970) 104–105, 8–9. kép.

⁴¹ *L. Pauli*: i. m. 243–244, 33. kép.

⁴² *A. Rapin*: Les umbos de bouclier celtiques décorés de Nogent-sur-Seine. AntNat 14–15, 1982–83, 70–77; *J.-L. Brunaux—A. Rapin*: i. m. 12 skk.; *Szabó M.*: Kelta harcok Delphoi előtt és után. AntTan 38 (1994) 50 skk. — A britanniai kelta pajzs történetéhez. I. most *J. M. Stead*: Many more iron age shields from Britain. AntJ LXXI (1991) 1–35.

⁴³ Vö. *P. F. Stary*: Germania, i. m. (16. j.) 296; *Idem*: Die militärische Rückwirkungen der keltischen Invasion auf die Appenin-Halbinsel. Hamburger Beiträge zur Archäologie 13–14, 1986–7, 84 és 97 skk.

SPARTACUS-TANULMÁNYOK

1. Az első szicíliai átkelési kísérlet kudarcához

Ismeretes, hogy a Spartacus-felkelés során a rabszolgák két ízben kísérelték meg az átkelést Szicília szigetére. A második esettel kapcsolatban nincs lényeges nézeteltérés a kutatók között. 72/71 telén a Crassus vezetésével dél felé nyomuló római sereg a Bruttiumi félsziget déli részébe szorította a felkelő rabszolgákat, s egy a félszigeten keresztben, kb. 55 km hosszan kiépített árok- és sáncrendszerrel elvágta előlük az utat észak felé. Spartacuséknak — mivel csakhamar élelmezési nehézségeik támadtak¹ — két lehetőségük volt, hogy megkíséreljék kivágni magukat a kelepcéből: az egyik a szomszédos Szicília szigetére való átkelés, a másik a római erődvonaltörése. Először az előbbi kísérletre került sor, ez azonban kudarcba fulladt, mivel a rabszolgák hevenyészve összetákoltt tutajai a viharos téli tengeren az örvénylő tengerszorosban csödőtt mondtak.²

Az első kísérlettel kapcsolatban újabban már több, egymásnak ellentmondó nézet merült fel. Több mint amennyi a rendelkezésre álló források közlései alapján indokolt lenne.

Az esetről a legrészletesebb fennmaradt tudósítás Plutarchosnál olvasható:³ „Spartacus Lucanián át a tenger felé vonult. A szorosban⁴ kilikiai kalózkokra bukkant, s elhatározta, hogy megveti lábát Szicilián, s kétezer emberét átdobva a szigetre, ismét fellobbantja a nemrég levert rabszolgaháború tüzét, aminek kevés kellett, hogy ismét lángra lobbanjon. A kilikiaiak megegyeztek vele, átvették az ajándékokat, de rászédtek és elhajóztak. Így aztán ismét elhagyta a tengerpartot és a rhégioni félszigeten ütött tábort.”⁵

¹ Vö. Plut. *Crass.* 10, 9. Crassusnak különben részben ez is volt a célja az erődvonaltörésével; l. uo. 7.

² Vö. Florus II 18, 3; Sall. *Hist. fg. (M.)* IV 30–31, ill. 27–28; Cic. II *in Verr.* V 5. L. még Maróti *E.*: A kalózkodás Szicília körül C. Verres propraetorsága idején. *Ant. Tan.* 4 (1957) 33 sk., uő. *De suppliciiis.* A Spartacus-felkelés szicíliai összefüggéseinek kérdéséhez. *Ant. Tan.* 8 (1961) 168.

³ *Crass.* 10, 6–7. — Crassus 72 őszén vette át a római hadak parancsnokságát. Egyik csapatrészenek csúfos megfutamodása után kíméletlen eréllyel állította helyre a fegyelmet. Ennek csakhamar eredményei is mutatkoztak, amiről forrásaink egymástól eltérő adatokat közölnek. A lényeg az, hogy Spartacus jobbnak látta a visszavonulást.

⁴ Nem világos, mire gondolhatott Plutarchos, ti. a folytatásban maga adja elő, hogy a terv meghiúsulása után vonult Spartacus a lucaniai tengerparttól a Rhégiumi (= Bruttiumi) félsziget belseje felé. — *A. Jähne* (Spartacus, Kampf der Sklaven. Berlin 1986, 142.) Thuri környékére gondol, amit az észak felől visszavonuló rabszolgák néhány hónapig megszálltak. Ehhez l. *Gesztesi E.*: A Spartacus-felkelés leveréséről, in: *Acta Ant. et Archaeol. Suppl.* VI (Szeged) 1987, 33.

⁵ A kutatók újabban jobbra elfogadják Plutarchos közlését; l. pl. Maróti: *Ant. Tan.* 1957, 33, ill. 1961, 168. *E. Gabba*: *Appiani Bellorum civilium liber primus.* Firenze 1958, 327 sk. ad *b. c.* I 551. *G. Stampacchia*: *La tradizione della guerra di Spartaco da Sallustio a Crasso.* Pisa 1976, 66. *Jähne*, i. m. 142.

Annak idején Drumann úgy értelmezte Plutarchos előadását, hogy Spartacus maga is át akart kelni 2000 válogatott emberével a szigetre.⁶ Felfogásának újabban is akadnak követői, így pl. A. Guarino.⁷ Plutarchos szövege azonban nem jogosít fel erre a feltevésre, s különben is nagy hiba lett volna vezetés nélkül hajgyni serege zömét, amelyben egyébként sem volt teljes az összhang és a fegyelem, s egyes — főleg kelta és germán — alakulatok korábban, majd ezt követően is el-elszakadtak a főseregtől, külön akciókba kezdtek, amelyek jobbára kudarccal végződtek.⁸

Tarthatatlan Kamieniknek az a feltevése, hogy nem egy 2000 fős csapatnak, hanem az egész seregnek az átszállításáról volt szó, s a megállapodás nem a kalózok hitszegése miatt esett kútba, hanem azért, mert a vállalkozáshoz a kalózoknak nem volt elegendő hajójuk.⁹ Csakhogy ez egyfelől ellentmond Plutarchos *expressis verbis* közlésének, s alátámasztására nincs elfogadható forrásadat,¹⁰ másrészt a kalózok szállítási kapacitásáról Spartacusnak is lehettek értesülései; továbbá a kalózok még csak kísérletet sem tettek, hogy egyáltalán hozzáfogjanak a rabszolgák átszállításához. Kamienik álláspontja különben is következetlen, felfogása nem egészen egyértelmű, ti. másutt elfogadni látszik Plutarchos közlését.¹¹

A rabszolgák átkelési kísérleteinek megghiúsulásával kapcsolatban joggal történik hivatkozás Sallustius *Historiae*-jának egyik töredékére, amely szerint C. Verres — Szicília helytartója — megerősítette az Itáliával szomszédos partokat: *C. Verres litora Italiae propinqua firmavit*.¹² Megítélésem szerint ez a megállapítás inkább a második átkelési kísérlet kudarcával hozható kapcsolatba. Ti. a kalózoknak nem kellett volna feltétlenül a félszigethez legközelebb fekvő, védett szakaszon partra tenni a rabszolgákat. Hiszen nem utolsósorban éppen Cicerótól tudjuk, hogy ezekben az években kényük-kedvük szerint hajóztak a sziget környékén, akárcsak lényegében a Földközi-tenger egész területén. Így megtudjuk tőle, hogy a kalózok Málta szigetén flottatámaszpontot rendeztek be maguknak, és ide húzódtak vissza télvíz idején.¹³ A Szicília északi partjaihoz közeli Lipari-szigeteket is sűrűn felkeresték.¹⁴ Egy ízben rajtaütöttek a szicíliai partvédő flotta egyik hajóján, megfutamították, majd behatoltak Szirakúza kikötőjébe¹⁵ stb. Cicero ironikusan idéz egy passzust a szirakúziaiaknak Verres érdemeit ismertető *laudatio*-jából: *quod praedo-*

⁶ W. Drumann—P. Groebe: Geschichte Roms . . . IV. Leipzig 1908, 92. (Hasonlóan Drumann az első kiadásban, Koenigsberg 1838, 79.)

⁷ Spartaco. Analisi di un mito. Napoli 1979, 81. *R. Kamienik* (Spartacus und die Seeräuber. Das Altertum 27, 1981, 120.) szintén feltételezi Spartacus átkelési szándékát; vö. a 9. jegyzetet!

⁸ Ilyen volt a felkelés első szakaszában a Krixos vezette csapat, majd az utolsó időben a Gannicus és Castus vezette seregrész pusztulása. Utóbbihoz l. Plut., *Crass.* 11, 1. 4. Sall. *Hist. fg.* IV 37. Liv. *per.* 97. Front. *Strat.* II 5, 34. Orosius V 24, 6.

⁹ I. h. 120–121., uő.: Studia nad powstaniem Spartacusa. Lublin 1984, 105–108. 180.

¹⁰ Appianos (I 551) elnagyolt áttekintése csak homályosan beszél Spartacus átkelési kísérletéről; vö. *Stampacchia*, i. m. 66.

¹¹ „Richtig schildert die Lage Plutarch, nach dessen Äusserung eine Landung von 2000 Sklaven des Spartacus den Frieden in der Insel zu bedrohen imstande waren.” Uő.: Ciceros Randbemerkung und Gelegenheitsangaben über den Spartacus-Aufstand. In: Studia in honorem Christo M. Danov (Sofia 1985) 211; vö. uo. *M. Doi*: 123. 1. (The present stage of studies on Spartacus' uprising and problems e.)

¹² Fg. IV 32. Vö. *Maróti*: Ant. Tan. 1957, 33 skk., ill. 1961, 171; a korabeli helyzethez l. még uő.: M. Antonius Creticus *imperium infinitum*-ának kérdéséhez. Ant. Tan. 18 (1971) 222 skk.

¹³ II in *Verr.* IV 103: *Insula est Melita . . . ubi piratae fere quotannis hiemare solent.*

¹⁴ Uo. III 57: *tot annos agellos suos a piratis redimere solent.*

¹⁵ Különösen II in *Verr.* V 86–95., vö. III 186. *Act.* I 5.

*nes procul ab insula prohibuisset.*¹⁶ Nem tudjuk, hogy ez az állítás Verres intenciói szerint általánosságban értendő-e, vagy ha nem, akkor melyik esetre vonatkozik.

Cicero Spartacuséknak ezt az első átkelési kísérletét a maga szempontjából érthető módon nem említi.¹⁷ Hiszen „*accusatorie loquitur*”, s kizárólag olyan eseteket említi, amelyek Verresre nézve terhelőek, vagy ilyennek feltűntethetőek voltak, mint pl. a partvédő flotta állítólagos szétfelbontása, az elfogott kalózok és vezérek fogságban tartása kivégzésük helyett stb.¹⁸ Ez az eset azonban semmiképpen sem illett volna bele a vádló Cicero által felvázolt sötét képbe. (Verres feltehető szerepét az események alakulásában, esetleges lepaktálását a kalózokkal korábban már tárgyaltam,¹⁹ most csak arra utalnék, hogy újabban M. Doi fogalmazott meg megfontolást érdemlő szempontokat a kalózok magatartásának magyarázatára vonatkozóan.²⁰)

Spartacus tehát az első kísérlettel azt tervezte, hogy újabb rabszolga felkelést robbant ki a szigeten.²¹ Ez kétségkívül nehezítette volna a rómaiak helyzetét, megosztotta volna erőiket. De mi lehetett ezzel a kísérlettel Spartacus további, végső célja? Nos, tudjuk, hogy eredeti szándéka az volt, hogy hazavezeti embereit szülőföldjükre (s ennek megkönnyítése érdekében igyekezett elkerülni az összecsapásokat a rómaiakkal), s ezért vonult észak felé,²² seregének egy része azonban visszafordulásra készítette.²³ Utóbb alighanem belátták a hibát, s kényszerhelyzetükben is először az üldözőik elől a Szicília felé való kitérést választották, nem a harcot — s tekintve, hogy később, Crassus erődvonalának áttörése után Brundisium, a meneküléssel kecsegtető tengeri kikötő felé indult,²⁴ feltehető, hogy ekkor is arra gondolt, hogy a szigetről tengeri úton menekülnek el, hiszen nyilvánvaló volt, hogy a római seregek követni fogja őket Szicíliaára. Lehetséges tehát, hogy az első akcióval is azt tervezte, kedvező körülményeket teremt egy esetleges kényszerű

¹⁶ II in *Verr.* V 144. Crassus szerepének beállításához a második átkelési kísérlet meghiúsítását illetően Cicero előadásában I. *Maróti*: *Ant. Tan.* 1957, 33 sk., ill. 1961, 168. Másként értelmezi *Stampacchia*, i. m. 67–68. L. viszont újabban H. *Kowalski*: *Die Schriften von M. Tullius Cicero als Quelle zur Geschichte der Sklavenaufstände in Rom II–I. Jahrhundert v. u. Z. Antiquitas* 10 (1983) 92; R. *Kamienik*, *Studia ... Danov*, 213.

¹⁷ Legfeljebb az alábbi részlet második fele tekinthető utalásnak: *cum aut ratibus aut navibus conarentur accedere* (uo. V 5.) mint *Stampacchia* (i. m. 68) feltételezi.

¹⁸ L. *Maróti*: *Ant. Tan.* 1957, 36 sk., ill. 1961, 181 ssk.

¹⁹ L. *Ant. Tan.* 1957, 35 sk.

²⁰ A historical meaning of Spartacus' uprising. Tokyo 1977, 44. Abban azonban aligha van igaza, hogy a kalózok voltak azok a kereskedők („piratic merchants”), akiktől Spartacus a fegyverkészítéshez szükséges vasat, rezet vásárolták. Mommsen, akire Doi hivatkozik, nem ezt mondja!

²¹ Nyilván összefügg ezzel az a tény, hogy kémeit átküldte a szigetre; vö. J. *Vogt*: *Struktur der antiken Sklavenkriege*. AbhMainz 1957, nr. 1, 52; *Maróti*: *Ant. Tan.* 1961, 169 sk.

²² Vö. *Plut. Crass.* 9, 7; App. *b. c.* I 554. — Így már *Mommsen*, RG III³ 87, s azóta a kutatók hosszú vonulata; I. pl. J. *Vogt*: i. h. 27; 38; S. *Lauffer*: *Die Sklaverei in der griechisch-römischen Welt*. XIe Congrès International des Sciences Historiques. Rapports II (Uppsala 1960) 75; P. *Olive*: *Die charakteristischen Züge der grossen Sklavenaufstände zur Zeit der römischen Republik*. Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt, II (Berlin 1965) 82 sk.; M. *Doi*: *A historical meaning ...* 39–; *Toru Yuge*: *Sklavenaufstand als Klassenkampf im Römischen Reich*. Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a (Sofia 1981) 63; R. *Günther*: *Der Aufstand des Spartacus*. Berlin 1979, 37 sk.; A. *Jähne*: i. m. 99. (és *passim*).

²³ *Plut.* uo.; *Sall. Hist. fg.* III 98.

²⁴ App. I 556–557. M. *Gelzer* szerint azt tervezhette, hogy hajókat szerez és így jut el embereivel Thrákiába; I. RE XIII 305; A. V. *Misulin*: *Szpartak*. Moszkva 1950, 94 ssk. H. *Last*: CAH IX (1951) 331; E. *Gabba*, i. h. 330 sk. (ad I. 556); A. *Jähne*: i. m. 148.

átkelés számára. Ez azonban csupán feltevés, de minden esetre egy lehetséges magyarázat.

Már Misulin kézenfekvőnek tartotta, hogy azért akartak átkelni Szicíliára, hogy onnan hazahajózhassanak; kissé elnagyolt elbeszéléséből azonban nem világlik ki, hogy melyik kísérletre gondolt.²⁵ Abban viszont feltétlenül egyet kell értenünk R. Güntherrel, hogy Spartacus semmiképpen sem gondolt arra, hogy egy rabszolgaállamot hoz létre a szigeten, mint a korábbi szicíliai felkelők, hanem valószínűleg arra, hogy régebbi tervét követve szicíliai kikötőkből hajón juttassa vissza társait hazájukba.²⁶

2. A római blokádtörése

Crassus erődvonalának áttörésével kapcsolatban Plutarchos (*Crass.* 10, 9) így ír: τῆς στρατείας περαιῶσαι τὸ τρίτον. Tehát szerinte a rabszolgasereg csak egyharmadának sikerült az áttörés. Appianos (*b. c.* I 556) viszont azt mondja, hogy Spartacus egész seregével áttört az erődvonalon: ὄσατο παντὶ τῷ στρατῷ διὰ τοῦ περιτειχίσματος. Többi forrásunk közlései lényegében összhangban vannak Appianos tudósításával, illetőleg legalábbis nem mondanak neki ellent. Így Frontinusnál (*Strat.* I 5, 20) ez olvasható: *Spartacus fossam, qua erat a M. Crasso circumdatus . . . noctu²⁷ replevit et supergressus est.* Florusnál (II 8, 13) csak ennyi áll: *tandem eruptione facta . . .*

A modern kutatók között vannak, akik minden további nélkül elfogadják Appianos közlését;²⁸ vannak, akik nem foglalnak állást, hanem csak közlik a két ellentmondó adatot, esetleg azt sem;²⁹ megint mások egyeztető álláspontot foglalnak el;³⁰ s ma is többen vannak még, akik Plutarchos közlését fogadják el.³¹

A két antik történetírói közlés hitelességének a mérlegelése nem vezetett megnyugtató eredményre. A megoldást másként, közvetett úton kell keresnünk, mégpedig a további harcokra vonatkozóan ránk hagyományozott számadatok révén.

Tudjuk, hogy egy keltákból³² és germánokból álló, Gannicus és Castus vezette nagyobb csapat az áttörés után elvált a derékhadtól, Lucaniában, valahol Paestum környékén ismételtlen összecsapott Crassus erőivel, s ennek során felmorzsolódott. Az elesettek számát Plutarchos (*Crass.* 11, 5) 12 300 főben adja meg. A latin nyelvű forrásokból ennél jóval nagyobb szám adódik, még pedig Liviusnál (*per.* 97) és Frontinusnál (*Strat.* II 5, 34) 35 ezer, Orosiusnál (V 24, 6) pedig 30 ezer szerepel. — Az eltérő adatok közül a kisebb szám látszik valószínűbbnek.³³

²⁵ Misulin: i. m. 61.

²⁶ I. m. 23.

²⁷ Vö. Sall. *Hist. fg.* IV 35: *frigida nocte*, ill. Plut. *Crass.* 10, 9: *νύκτα νιφετώδη*.

²⁸ Így pl. Mommsen: i. m. III¹³ 89; H. Bengtson: *Grundriss der römischen Geschichte*, I. (München 1967) 164.

²⁹ Mint pl. F. Münzer: Spartacus. RE III A (1929) 1534. — G. Stampacchia (i. m. 74–75) álláspontja nem világos.

³⁰ Mint E. Gabba: i. m. 330 sk. (*ad App.* I 556).

³¹ Mint R. Günther: i. m. 26; A. Jähne: i. m. 148.

³² A szóban forgó kelták a hagyományos felfogás szerint Marius észak-itáliai harcai során kerültek római fogságba. Ezzel szemben Bodor András szerint nem a nyugati, hanem a keleti kelta etnikumra kell gondolni; vö. The ethnic and social composition of the participants in the slave uprising led by Spartacus. Spartacus . . . (Sofia 1981) 88 skk.; Vö. M. Doi: *Studia* . . . Danov 129.

³³ L. Stampacchia részletes elemzését, i. m. 77–82.

A döntő csatára vonatkozóan — amelynek pontos helye máig vitatott³⁴ — egyetlen számadatunk van,³⁵ Livius és Orosius egybehangzó közlése, amely szerint 60 ezer rabszolga lelte halálát az utolsó összecsapásban,³⁶ további 6 ezret élve fogtak el, s ezeket utóbb a Via Appián keresztre feszítették;³⁷ további néhány ezernek sikerült a környező hegyekbe menekülnie.³⁸ — Livius szerint: *M. Crassus . . . cum Spartaco debellarit, caesis³⁹ cum ipso sexaginta milibus.*⁴⁰ Orosius: *sexaginta eorum caesa, sex milia capta referuntur.*⁴¹

Ezek szerint az áttörés mindent összevéve mintegy 80 ezer rabszolgának sikerülhetett. Tekintve, hogy Spartacus seregének létszáma sikereik csúcspontján sem haladta meg a 120 ezret (App. I 545), ezért lehetetlen, hogy csak egyharmaduknak sikerült átjutnia a blokádon: az áttörés lényegében az egész rabszolgaseregnek sikerülhetett, kivéve az áttörési kísérletet megelőző csatározások során elesetteket (vö. App. I 552).

Hogyan kell azonban értenünk Plutarchos közlését, amelyből kiindultunk? Nyilvánvaló, hogy Crassusnak el kellett osztania katonáit a mintegy 53–55 km hosszú erődvonalan a rabszolgák megújuló támadásai miatt,⁴² számítva áttörési kísérleteikre is. Spartacus ezért egy pontra vonhatta össze embereinek mintegy egyharmadát, és egy rövid szakaszon koncentrált áttörést kísérelt meg velük (Plutarchos); ennek sikere után követte őket a seregnek az árokrendszer távolabbi pontjain megtévesztés céljából addig állva hagyott többi része is (Appianus), — amiként nyilvánvalóan Crassus is azt követően oldotta fel a blokádot és vonta össze seregét, hogy Spartacusék üldözésére induljon.⁴³

³⁴ Vö. Legutóbb *A. Guarino*: i. m. 83 sk.; *Stampacchia* i. m.; *R. Kamienik*: Der erste Aufenthaltsort und die Lokalisation der letzten Kämpfe. Zur Topographie des Spartacusaufstandes. *Antiquitas* 10 (1983) 23; *Jähne*: i. m. 151.

³⁵ Appianus (I 557) csak annyit közöl, hogy még ekkor is nagyszámú serege volt; az elesettekről pedig azt mondja, hogy azokat meg sem lehetett számolni (I 558).

³⁶ Vö. Liv. *per.* 97; Oros. V 24, 7.

³⁷ App. I 559.

³⁸ App. *uo.*; ezek még hosszú éveken át tartották magukat a környék hegyei között.

³⁹ *H. Hoben* megállapítása a szövélyasztáshoz: „beschränkt sich der Gebrauch des vernichtenden *caedere* ausschließlich auf die erfolgreiche Ausrottung der gegnerischen Kräfte.” *Terminologische Studien zu den Sklavenerhebungen der römischen Republik*. Wiesbaden 1978, 130.

⁴⁰ Eutropius (VI 7, 2) a sereg összlétszámára vonatkoztatja a számot (*sexaginta fere milium armatorum exercitum congregaverunt*), félreértve a liviusi hagyományt, amelyet ő is követ: *ti. ő is 74 ezerre teszi a Capuából kitört gladiátorok számát, akárcsak Livius (per. 95) és Orosius (V 24, 1). Velleius Paterculussnál a Spartacus seregének a döntő ütközettel kapcsolatos szövegrész romlott.*

⁴¹ S ezzel megvan az a 60–60 ezer rabszolga, amely *Schiller V.* (i. h. 47) szerint nyomtalanul eltűnt.

⁴² App. I 553. Per analogiam l. Caesar közlését a maga Alesia körüli ostromépítményeinek védelmével kapcsolatosan (B. G. VII 73, 1–2). Crassus erődvonala sebezhetőségéhez l. *H. Last*: CAH IX 331.

⁴³ Utóbbira vonatkozóan l. *Gabba*: i. m. ad I 556. Plutarchos adatát illetően hasonló álláspontot foglal el — mindenesetre bizonyítás nélkül — *Guarino*: i. m. 82.

CICERO A POLITIKAI KÖZÖSSÉG EREDETÉRŐL

Cicero a *De re publica* címen ismert államelméleti művében (I 25, 39) a következőket írja: *Est igitur . . . res publica res populi, populus autem non omnis hominum coetus quoquo modo congregatus, sed coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus. Eius autem prima causa coeundi est non tam inbecillitas, quam naturalis quaedam hominum quasi congregatio; non est enim singulare nec solivagum genus hoc, sed ita generatum . . .*

Cicero ebben a rövid szakaszban definiálja az államot (az állam a nép ügye), majd pedig a népet, a politikai közösséget: az nem lehet az emberek valamilyen véletlen halmaza, hanem inkább olyan közösséget nevezünk népnek, amelyiket egy elfogadott jogrend és a kölcsönös haszon tart össze. Nem annyira a gyöngeség tartja össze őket, hanem inkább a *természetes hajlam*, mivel az emberek nem a magányos életre születtek.

Cicero szavait olvasva számos, már korábbról is ismert gondolattal találkozunk. Ezek a gondolatok tehát nem Cicerótól erednek, de a leírás elemeit ebben az összeállításban nem találhatjuk meg egy más szerzőnél sem, hanem csakis őnála. Ez a Cicero államelméleti nézeteit taglaló szöveghely azonban a mű palimpsestus kéziratában megsérült, ezért ide vágó nézeteit Lactantius segítségével lehet pótolni, akinek a szavai feltehetőleg a sérült szöveghely ismeretén nyugszanak, ezért a *De re publica* kiadásai a hiányzó szöveg pótlásaként Lactantius megfelelő helyét idézik:

Urbis condendae originem atque causam non unam intulerunt, sed alii eos homines, qui sint ex terra primitus nati, cum per silvas et campos erraticam degerent vitam, nec ullo inter se sermonis aut iuris vinculo cohaerent, sed frondes et herbam pro cubilibus, speluncas et antra pro domibus haberent, bestiis et fortioribus animalibus praedae fuisse commemorant. Tum eos, qui aut laniati effugerant, et laniari proximos viderant, admonitos periculi sui ad alios homines decurrerunt, praesidium implorasse et primo nutibus voluntatem suam significasse, deinde sermonis initia temptasse ac singulis quibusque rebus nomina imprimendo paulatim loquendi perfecisse rationem. Cum autem multitudinem ipsam viderent contra bestias esse tutandam, oppida etiam coepisse munire, ut vel quietem noctis tutam sibi facerent, vel ut incursiones atque impetus bestiarum non pugnando, sed obiectis aggeribus arcerent. . . . Haec aliis delira visa sunt, ut fuerunt, dixeruntque non ferarum laniatus causam fuisse coeundi, sed ipsam potius humanitatem, itaque inter se congregatos, quod natura hominum solitudinis fugiens et communionis ac societatis adpetens esset.¹

¹ Cic., *De re publ.* I 25, 40; Lact., *Divinae inst.* VI 10, 13–15, 18; vö. Lucr. V 805 sqq.

Az idézett rész tanúsága szerint Cicero a politikai közösségek létrejöttét magyarázó elméletek két típusát ismerteti.

Az első típust ismertető szavak Epikuros tanításán nyugszanak. A leírás menete ugyanis (erdőkben, mezőkön bolyongó, beszédet és jogrendet nem ismerő civilizálatlan emberek, akik lombokból és füvekből készítik a lakhelyükül szolgáló barlangokban fekhelyüket, akik a vadállatok zsákmányául eshetnek, akik a többieket elragadó végzet elől embertársaikhoz menekülnek védelemért, akik eleinte biccentésükkel, majd hangokkal, végül beszéddel tudatják egymással szándékukat, akik aztán saját védelmükre városokat emelnek, hogy falakkal és sáncokkal biztosítsák éjjeli nyugalmukat) hasonlít mindarra, amit Lucretiusnak a *De rerum natura* című tankölteményében olvashatunk ugyanerről a témáról.

Az ötödik könyvben ugyanis azt látjuk, hogy az emberiség hajnalán egy, a mainál sokkal nyersebb generáció élt a mezőkön (*et genus humanum multo fuit illud in arvis durius*) az állatokhoz hasonló módon (*more ferarum*). Nem ismerték a földművelést (*nec scibat ferro molirier arva*), nem voltak szokásaik, nem voltak törvényeik (*nec commune bonum poterant spectare, neque ullis moribus inter se scibant, nec legibus uti*). Meztelen testükkel a földön háltak, levelekkel és lombokkal betakarva magukat (*membra nuda dabant terrae nocturno tempore capti, circum se foliis ac frondibus involventes*). Nem nyughattak azonban a vadállatoktól (*saecla ferarum infestam miseris faciebant saepe quietem*). Emiatt kezdtek el házakat építeni (*inde casas postquam ac pellis ignemque pararunt . . .*). Létrejött a család, a szomszédok közössége, ahol megjelent a beszéd kezdetleges formája is (*tunc et amicitiam coeperunt iungere aventes finitimi inter se . . . vocibus et gestu cum balbe significarent imbecillorum esse aequum miserier omnis*). Ezután következik a nyelv eredetének, a tűz szerepének és a többi civilizációs vívmánynak az ismertetése.

Az emberi közösség tehát az egyes ember gyöngeségével, az egyes ember saját megélhetését biztosítani hivatott erejének elégtelenségével, azaz az egyes ember elégtelenségéből, gyöngeségéből fakadó szükségsgel magyarázható. Az idézett Cicero-hely epikureus eredete annyira kézenfekvő, hogy azt már a szöveg kiadói és fordítói (pl. K. Ziegler) is jelzik kiadásukban.

Az előző gondolatmenet rövid összefoglalását találhatjuk meg Horatiusnál (Sat. I 3, 99 skk.) is. Nála a politikai közösség eredetéről a következőket olvashatjuk:

Cum prorepererunt primis animalia terris,| mutum et turpe pecus, glandem atque cubilia propter| unguibus et pugnīs, dein fustibus atque ita porro| pugnabant armīs, quae post fabricaverat usus,| donec verba, quibus voces sensusque notarent,| nominaque invenere; dehinc absistere bello,| oppida coeperunt munire et ponere leges . . .| Iura inventa metu iniusti fateare necesse est.

A leírás menete megegyezik az előzőkkel: az emberek eredetileg állatokhoz hasonló módon éltek, majd földalálták a beszédet, utóbb városokat alapítottak, végül a rájuk leselkedő igazságtalanságok kivédésére törvényeket hoztak.

Cicero és Horatius helye tehát epikureus ihletésű nézetekről tanúskodik. Eszerint az emberi közösség azért jön létre, mert az egyedülálló ember nem tudja legyőzni a reá leselkedő veszélyeket, majd a közösségben az egyeseket sújtó igazságtalanságok kiküszöbölésére törvényeket alkotnak. Az egyes ember félelme, illetve az egyes ember védelme az ok és a cél minden közösségben.

A Cicerónál és Horatiusnál található nézetek epikureus eredeztetését nemcsak Lucretius főntebb idézett sorai, hanem magának Epikurosnek fönmaradt monda-

tai, tantételei is igazolják. Eszerint a természetes jog olyan megegyezés, amelynek célja az, hogy az ember ne károsítson mást, de neki se ártsanak.² A tanítás közép-pontjában az a megállapodás áll, amelyet az emberek egymással saját védelmükre kötnek. Ez a föltételezett „társadalmi megállapodás” Epikuros tanításában máshol is fölbukkan.

Epikuros egy másik mondásában ugyanis azt olvashatjuk, hogy azok számára az élőlények számára, amelyek nem tudnak egymással megegyezésre, azaz megállapodásra jutni, nem létezik sem a jog, sem a jogtalanság. Ez áll mindazokra a népekre is, amelyek képtelenek voltak vagy egyszerűen nem akartak hasonló megállapodásra jutni.³

Abból a mondatból, miszerint az élőlények, amelyek nem tudnak egymással megegyezésre, azaz megállapodásra jutni, azok számára nem létezik sem a jog, sem a jogtalanság, következik, hogy nemcsak a politikai közösség, hanem maguk a törvények is egy szabad elhatározásból kötött megállapodás, emberek közti szerződés eredményeiként jönnek létre. Ezt a következtetést igazolja Epikurosnek az a tantétele, amely szerint nincs önmagában vett igazság és jog. Ez a különböző területeken élő, különböző nagyságú közösségek kölcsönös megállapodásának, azaz szerződésének az eredménye, amely szerződés arra irányul, hogy ne ártsanak egymásnak.⁴ Ebből következőleg azt is megállapíthatjuk, hogy ha a törvény pusztán emberi megállapodás kérdése, akkor a törvény maga is relatív. Nincs abszolút érvényessége.⁵

Epikuros tantételeiben gyakran használja a görög συνθήκη szót „szerződés” vagy „megállapodás” értelemben. Ez a görög szó azonban szövegeinkben gyakran a φύσις (természet) szó ellentétéként fordul elő. Így például Aristotelés azt írja a Nikomachosi Ethikában, hogy a pénz (νόμισμα) „mintegy a szükséglet helyettesítésére keletkezett, megegyezés alapján; s ezért *nomisma* a neve görögül, mert nem természetesen, hanem törvényen (*nomos*) alapszik, s mert megváltoztatása vagy érvénytelenítése csupán tőlünk függ.”⁶ Másutt azt olvashatjuk nála, hogy „mármost világos, hogy ama jelenségek közt, amelyek másképp is lehetségesek, melyik az, amely természettől fogva van, s melyik az, amely nem ilyen, hanem törvényen, azaz emberi megállapodáson alapszik — bár mind a kettő egyaránt változandó.”⁷

² Epikuros: *Hauptlehreätze*, 31. (Griechische Atomisten, Texte und Kommentare zum materialistischen Denken der Antike, ed. F. Jürß, R. Müller, E. G. Schmidt, Leipzig 1988, 290); Diogenes Laertios X 150: Τό τῆς φύσεως δίκαιόν ἐστι σύμβολον τοῦ συμφέροντος εἰς τὸ μὴ βλάπτειν ἀλλήλους, μηδὲ βλάπτεσθαι. — *Pietatis ergo* hivatkozunk itt *Husztí József* tanulmányára: Lucretius a nyelv eredetéről. *EPHK* 41 (1917) 1–13.

³ I. m. 290; Diogenes Laertios X 150: Ὅσα τῶν ζῶων μὴ ἠδύναντο συνθήκας ποιῆσθαι τὰς ὑπὲρ τοῦ μὴ βλάπτειν, ἀλλὰ μηδὲ βλάπτεσθαι, πρὸς ταῦτα οὐθὲν ἦν δίκαιον, οὐδὲ ἄδικον. Ὡσαύτως δὲ καὶ τῶν ἔθνων, ὅσα μὴ ἠδύνατο ἢ μὴ βούλετο τὰς συνθήκας ποιῆσθαι τὰς ὑπὲρ τοῦ μὴ βλάπτειν, μηδὲ βλάπτεσθαι.

⁴ I. m. 290; Diogenes Laertios X 150: Οὐκ ἦν τι καθ' ἑαυτὸ δικαισύνη, ἀλλ' ἐν ταῖς μετ' ἀλλήλων συστροφαιῖς καθ' ὀηλίους δὴ ποτε αἰεὶ τόπους συνθήκη τις ὑπὲρ τοῦ μὴ βλάπτειν, μηδὲ βλάπτεσθαι.

⁵ A természeti és a közmegegyezésen alapuló emberi joggal kapcsolatos ókori helyeket, a két ókori elméletnek az emberi történelemben játszott szerepét dolgozta föl röviden *G. Watson: The Natural Law in Stoicism. (A. A. Long: Problems in Stoicism. London 1971, 216–238.)*

⁶ Aristoteles: *Eth. Nic.* 1133 a 29: τὸ νόμισμα γέγονε κατὰ συνθήκην· καὶ διὰ τοῦτο τοῦνομα ἔχει νόμισμα, ὅτι οὐ φύσει, ἀλλὰ νόμῳ ἐστί.

⁷ *Eth. Nic.* 1134 b 30: ποῖον δὲ φύσει τῶν ἐνδεχομένων καὶ ἄλλως ἔχειν, καὶ ποῖον οὐ, ἀλλὰ νομικὸν καὶ συνθήκη . . .

A φύσις és συνθήκη szavak oppozíciója megfelel a φύσις és νόμος oppozíciójának. A φύσις és νόμος oppozíciója azonban a szofisztika és a dialektika korának a terméke volt. Így például Démokritosnál azt olvashatjuk, hogy „a milyenségek (azaz a minőségek) a közmegegyezés szerint léteznek, az atomok és az űr ezzel szemben természet szerint.⁸ Az „emberi megegyezés alapján”, azaz κατά συνθήκην vagy νόμῳ, a korábbi görög tudományos és filozófiai szövegek szakkifejezése.

Ezek után nem meglepő, hogy a Sókratés előtti időkből származó ellentétpár másik tagját is megtaláljuk Cicero idézett helyén (Lactantius előadásában). A *haec aliis delira visa sunt, ut fuerunt, dixeruntque non ferarum laniatus causam fuisse coeundi, sed ipsam potius humanitatem, itaque inter se congregatos, quod natura hominum solitudinis fugiens et communionis ac societatis adpetens esset* azt jelenti, hogy az epikureus magyarázat másoknak (így köztük Cicerónak is) nevetségesnek látszott. Ezek meg voltak győződve arról, hogy nem az állatok támadásai voltak az emberi közösségek kialakulásának az okai, hanem maga az emberi természet (*ipsa humanitas*). Az emberi természet (*natura hominis*) kerüli a magányt, ezzel szemben keresi a társaságot és az emberi kapcsolatokat.

A κατά συνθήκην és a νόμῳ kifejezésekkel szemben tehát Cicero szövegében megtalálhatjuk a φύσει fogalmának megfelelő „természetet” is. A fogalompár már viszonylag korán megjelent az emberi cselekedetek leírásával és jellemzésével kapcsolatban is, amint a Sókratés előtti filozófusok töredékei tanúsítják, azt azonban mégsem tudjuk biztosan megmondani, hogy e két terminus mikor jelent meg először a politikával kapcsolatban.

Annyi bizonyos, hogy a szofisztika kora után tevékenykedő első két fontos szerzőnél, Platónnál és Aristotelésnél megtalálhatjuk már politikaelméletükben ezeket a fogalmakat. Mindketten figyelmet szenteltek a politikai közösség eredetéhez fűződő vizsgálatoknak. Műveikben a problémával kapcsolatban a következőket írják.

Platón szerint (Pol. II 358 d) „általában azt mondják, hogy természeténél fogva az igazságtalanság elkövetése jó, elszenvedése pedig rossz (πεφικέναι γὰρ δὴ φασὶ τὸ μὲν ἀδικεῖν ἀγαθόν, τὸ δὲ ἀδικεῖσθαι κακόν). Az emberek az igazságtalanság elkövetését és elszenvedését egymáson kipróbálják és mindkettőbe belekóstolnak; az a részük, amely nem képes az egyiket elkerülni és a másikat gyakorolni, jobbnak látja olyan egyezséget kötni, hogy egymás közt igazságtalanságot se el ne kövessenek, se el ne szenvedjenek (ξυνηθεῖσθαι ἀλλήλοις μὴτ' ἀδικεῖν, μὴτ' ἀδικεῖσθαι). Azóta kezdtek az emberek törvényeket hozni és egymás közt szerződéseket kötni (καὶ ἐντεῦθεν δὴ ἄρξασθαι νόμους τίθεσθαι καὶ ξυνηθήκας αὐτῶν . . .), s azóta nevezik a törvény rendelkezését törvényesnek és igazságosnak.” Az egymás közt szerződéseket kötő emberek tehát szövegismereteink alapján Platónnál jelennek meg először az európai politikai gondolkodás történetében. Platón tehát a szerződést ξυνηθήκη-nek hívja, amint ξυνηθήκη-nek hívja azt Epikuros is. Platón ugyanúgy ebből származtatja az emberi közösséget és a törvényt, magát a törvényes rendet, amint Epikuros is ezt teszi. Az oldalágon sókratikus iskolákból származó Epikuros tehát ugyanazt mondja, amit Platónnál is megtalálhatunk.

Aristotelés ezzel szemben az emberi közösség és az állam eredetét egészen másként magyarázza. Kezdetben szükségszerű, hogy az emberek, akik egymás

⁸ Démokritos (*H. Diels—W. Kranz A 45 = Diogenés Laertios IX 45*) ποιότητος δὲ νόμῳ εἶναι, φύσει δ' ἄτομα καὶ κενόν.

nélkül nem tudnak élni, összejöjjenek. Így kell eljárnia a férfinak és a nőnek a szaporodás érdekében, de nem tehet mást a természetes vezető és a természeténél fogva alárendelt sem. Mindezek egymásra vannak utalva, egymást kiegészítik, egymás nélkül nem élhetnek. Több család közösen képez egy falut, több falu pedig közösen képez egy várost (Pol. 1252 b 16–30). Ha a család létrejötte természeti szükségszerűség, a falu pedig a családból, a város pedig a faluból keletkezik, akkor Aristotelés joggal vonja le a következtetést: „mindebből látszik, hogy a város a természet alapján jön létre, az ember pedig természeténél fogva városalkotó lény.”⁹

Platón és Aristotelés tehát két különböző elméletet képvisel. Az egyik szerint a politikai közösség szerződés révén jön létre, a másik szerint viszont a természet hozza azt létre, mégpedig szükségszerűen. A két gondolkodó politikaelmélete tehát együttesen adja ki a szofisztika φύσει és νόμῳ ellentétét. Ennek a kettősségnek a jelenléte az egész görög szellemi életben kimutatható, mégpedig mind a filozófia, mind az irodalom területén.

Már Hérodotos is fölvetette azt a kérdést, hogy mitől függenek az emberi szokások, az emberi törvények. Hérodotos (III 38) maga is utal arra, hogy a halott szülők húsát elfogyasztani vagy attól visszariadni és inkább elégetni őket pusztán társadalmi konvenció. A gondolat elfogadhatatlan a hellének számára, de Dareios bemutatja nekik azokat az indiaiakat, akik épp ellenkezőleg vélekednek. Hérodotos a történetet mindenesetre egy Pindaros-idézettel zárja: ὀρθῶς μοι δοκεῖ Πίνδαρος ποιῆσαι νόμον πάντων βασιλεῖα φήσας εἶναι. Hérakleitos (fr. 114) viszont a törvények isteni (azaz természeti) eredetét tanította.

Sophoklés Antigonéjában a tragikus konfliktus gyökere úgyszintén az, hogy Antigoné a törvények természeti eredeztetése miatt úgy gondolja, hogy a város ellen támadó testvérét is megilleti a temetés, hiszen az az íratlan (azaz természeti) törvények szerint kijár mindenkinek. Ezzel szemben Kreón a város (emberi eredetű) törvényeire hivatkozva elítéli Antigoné tettét. A törvények természeti, illetve konvencionális jellegének elfogadása az egyik és a másik főhős esetében meghatározza cselekedeteiket és lehetetlenné teszi, hogy egymást megértsék.

A kérdés tehát élénk érdeklődést váltott ki már a Sókratés előtti korban is íróknál, történészeknél, filozófusoknál, így nem csoda, hogy később Sókratés mestere, Archelaos is kutatta azt, hogy a törvények emberi vagy isteni eredetre vezethetők-e vissza. Diogenés Laertios tudósítása alapján úgy tudjuk, hogy a főntebb idézett hérodotosi hely szellemével egybecsengően ő is azt tanította, hogy az „igazságos” és a „szégyenletes” olyan fogalmak, amelyek az emberi megegyezés eredményeként jönnek létre.¹⁰

Ennek a sókratikus hagyománynak az eredményeként érthető, hogy a kérdéssel Xenophón is szembeszélt. Sókratésre visszaemlékezve leír egy olyan vitát, amely Sókratés és tanítványai között ebben a témakörben folyt le.¹¹ Sókratés másik tanítványa, Platón is azzal kezdi az *Állam* című művét, hogy az első könyvben az igazságosságot keresik az emberben. A könyv négy meghatározási kísérletet vizsgál meg és vet el. Ezek közül például a negyedik (az igazság a hatalmasé, az erőse, mert az azt tehet, amit akar) tulajdonképpen nem más, mint a törvények konvencióból való levezetésének egyik következménye.

⁹ Pol. 1253 a 2–3: ἐκ τούτων οὖν φανερόν, ὅτι τῶν φύσει ἡ πόλις ἐστὶ, καὶ ὅτι ὁ ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῷον.

¹⁰ Diogenes Laertios, *Vitae*, II 16: καὶ τὸ δίκαιον εἶναι καὶ τὸ αἰσχρὸν οὐ φύσει, ἀλλὰ νόμῳ.

¹¹ Xen. *Mem.* IV 4, 5–25.

Platón más dialógusában is vizsgálja a természet és a konvenció szerepét. A *Kratylos* című dialógus központi problémája az, hogy a szavak honnan kapják a jelentésüket: a természettől-e, avagy az emberek közmegegyezésétől. A *Kratylosban* (388 d) a *νόμος* szó fordul elő, ami a közmegegyezésen alapuló használatot jelenti. Platón mérlegeli ezt a lehetőséget is, épp úgy, mint a másikat: a szavak jelentésüket a természettől kapják (389 d).

Aristotelés és Platón tehát ezekhez a korábbi vitákhoz kapcsolódott. Ők ezeket a társadalom, az állam és a törvények természete körüli vitákat úgy zárták le, hogy egyikük az egyik, másikuk a másik álláspont mellett kötelezte el magát.

Platón és Aristotelés elmélete később két egymástól független politikatudományi hagyományt hívott életre. Platón követői az evolucionista szemlélet alapján azt állították, amint azt főntebb az epikureus iskolai hagyományban láttuk, hogy a természeti állapotból kiemelkedő emberek, azaz az egyes személyek szerződés révén igyekeztek saját maguk és vagyonuk biztonságát garantálni. Látva azt, hogy nem képesek magukat minden helyzetben megvédeni, lemondtak önvédelmi jogukról és az államra, a közösségre ruházták azt át. A politikai közösség van megbízva azzal, hogy az egyes ember jogain őrkdjék.

Az aristotelési hagyomány a politikai közösséget, az államot az emberi természetből származtatja. Ennek következtében az egyén és az állam között számos lépcsőfok (közbülső közösség) van: család, rokonság, faluközösség stb. Cicero ezt az aristotelési hagyományt fogadta el és rajta keresztül ez az aristotelési hagyomány vált ismertté az egyházatyák számára is, amint Lactantius példája mutatja.

Ehhez az aristotelési hagyományhoz csatlakoztak a sztóikusok is. Miként Aristotelés, ugyanúgy ők is a családból származtatják az emberi közösséget. *Pertinere autem ad rem arbitrantur intelligi natura fieri, ut liberi a parentibus amentur; a quo initio profectam communem humani generis societatem persequimur. Quod primum intelligi debet figura membrisque corporum, quae ipsa declarant procreandi a natura habitam esse rationem . . . Atque etiam in bestiis vis naturae perspicui potest; quarum in fetu et in educatione laborem cum cernimus, naturae ipsius vocem videmur audire.*¹²

Miután így kimutatták azt, hogy a szülők és a gyermekek, sőt általában véve minden élőlény esetében a szülők és a leszármazottak közt a természet parancsára áll fönn a kölcsönös vonzódás, innen tovább lépve levonják a következtetést: ez magyarázza azt, hogy az emberek közt, pusztán azért, mert emberek, vonzalom van; nem tartják egymást idegennek: *Quare et perspicuum est natura nos a dolore abhorrere, sic apparet a natura ipsa, ut eos, quos genuerimus, amemus, impelli. Ex hoc nascitur, ut etiam communis hominum inter homines naturalis sit commendatio, ut oporteat hominem ab homine ob id ipsum, quod homo sit, non alienum videri.*¹³

Jóllehet a gondolatmenet maga hasonlít Aristotelésére, mégis sztóikus háttere félreismerhetetlen, hiszen kimondatlanul is ott van mögötte a sztóikus *sympatheia*-tannak a társadalomra vonatkoztatott formája.

A későbbi korokban mind a társadalmi szerződés elmélete, mind pedig a társadalomnak a természetből való eredeztetése folytatásra talált. Az egyházatyák és a skolasztika Aristotelés nyomdokain járva a társadalom természettől való eredeztetését fogadták el, de a gondolatot átértelmezve az emberi közösséget isteni eredetűnek fogták fel. Az embert is az Isten teremtette, mégpedig úgy, hogy

¹² Cic., *De fn.* III 19, 62.

¹³ *Ibid.* 62 sq.

természeténél fogva másokkal kelljen egyesülnie. A társadalom, a politikai közösség maga több mint részeinek az összege. A politikai közösség új minőség hordozója: tökéletes társaság. Az ember ennek a részeként boldogulhat. Egyén és társadalom egyensúlyban van egymással. Az egyén és az állam között számos más közösségnek is kell lennie. A közösségi élet egyik fontos közbülső fóruma a vallási élet színterét jelentő egyház is. Mégis a politikai közösség, a tökéletes társaság az, amelyik a hatalom letéteményese, az legitimálja az uralkodót, az rendelkezik isteni bölcses-séggel (*vox populi vox Dei*). Manapság ezt a nézetrendszert ismerik konzervativiz-musnak.

A platóni gondolatot J. Locke, Hobbes és több francia gondolkodó elevenítet-te föl és fejlesztette tovább. Újra elővették a társadalmi szerződés gondolatát és azt tették meg politikai filozófiájuk alapjául. Az ő elképzelésük szerint az állam hatal-ma csak addig terjed, ameddig a szerződés alapján fölhatalmazást kap. Az államot pedig csak arra hatalmazzák föl, hogy az egyén és az egyes ember vagyonának biztonságát garantálja. Az állam korlátozott joga nem terjed ki arra, még a közös-ség vagy az állam érdekeire való hivatkozás mellett sem, hogy az egyént szabadsá-gában bármilyen módon akadályozza. Az állam törvényei nem örökéletű normák, mivel nem isteni eredetűek, hanem csak viszonylagosak. Ez a nézetrendszer a liberális politikai filozófia alapja.

A két mai alapvető politikai nézetrendszer tehát Platónon és Aristotelésen keresztül a görög szofisztika φύσει-θέσει problémakörére vezethető vissza.

CATULLUS 116. KÖLTEMÉNYÉNEK KONTEXTUSA

A Caesar és Pompeius elleni Catullus-költemények vonatkozásait a kutatás legjobbjai feltárták,¹ mi a képet az optimaták elleni invektívákkal egészíthetjük ki.² A Gellius-ciklus³ darabjai nem a Cornelius Nepost,⁴ Cicerót,⁵ Porcius Catót,⁶ Hortensius,⁷ Memmiust,⁸ Mamurrát⁹ név szerint szerepeltető módszer jegyében keletkeztek, jobban hasonlítanak a Ravidus-, Furius-, Aurelius-, Mentula típusú költeményekre.¹⁰

Közismert, hogy a veronai Catullus könyvének elrendezéséről folyó vitában méltán kap fontos helyet a könyv első versének elemzése.¹¹ Nyilvánvaló, hogy amennyiben a költő maga rendezte kiadás előtt versgyűjteményét, ebben a nyitó költeményben fontos információkat akar közölni. Persze a költészetéről ott tett vallomás akkor is igen fontos, ha nem a ránk maradt teljes corpus, hanem valamely ma már megállapíthatatlan terjedelmű kisebb gyűjtemény előhangjának fogjuk fel.¹² A költői gyűjtemény autentikus elrendezettségének kérdése szempontjából azonban nem kevésbé figyelemreméltó helyen áll a könyv utolsó verse, a Gellius-ciklushoz tartozó 116. költemény, melyre a szakirodalomban aránytalanul szűkösebb fény esett, mint az 1.-re.¹³

Mik ennek az okai? A könyv teljességét hangsúlyozó kutatók¹⁴ a legszívesebben hallgatnak költeményünkről, dilemma elé kerülnek ugyanis. Nevezetesen vagy elemzik a verset és kénytelenek megállapítani, hogy az *tudatosan az egész corpus lezárásául szolgáló költői pecsétnek nem tekinthető*, vagy feltételezik, hogy a kötet végén egy vagy több vers elveszett, köztük Catullus költői zárszava is. Ezzel viszont

¹ Pl. K. Kumaniecki.

² Vö. c. 28, 13 *pete nobiles amicos!*

³ E terület vizsgálatában — monográfiájával szemben — joggal ismerhetők el F. Stoessl érdemei.

⁴ C. 1, c. 102.

⁵ C. 49.

⁶ C. 47, c. 56.

⁷ C. 95, c. 65.

⁸ C. 28.

⁹ C. 29, c. 57.

¹⁰ Olyan *Lesbius est pulcer*-típusúak.

¹¹ Vö.: ACD (1971) 33 skk.

¹² Érdekesen kapcsolják össze egyesek a két Cornelius-verset, amelyek így keretet adhatnának, ez sem oldja meg azonban a töredékek problémáját, nem is szólva a műfaji kérdésekről, hogy a c. 102 után következő versek odakerülésének magyarázatlanságát már ne is említsük.

¹³ Gondolatmenetünket eredetileg angolul adtuk közre.

¹⁴ Innen semmitmondó tárgyalása Syndikusnál.

ellentmondanak annak a szintén visszatérő feltételezésnek, hogy a könyv olyan Catullus-összkiadás, mely a költő minden jelentős költeményét tartalmazza. Tulajdonképpen a legegyszerűbb azt a módszert választani, hogy a *sphragis* hiányáról egyszerűen hallgatunk, a c. 116-ot nem elemezzük, de a gyűjtemény autentikus záró versének tekintjük, tekintettel arra, hogy a metrikus elven alapuló beosztásban az elégikus második könyvrészt indító c. 65 és versünk között van egy nyelvi és tartalmi párhuzam, a Kallimachos-fordítás küldésének motívuma.¹⁵

Sed magis amica veritas. A római költészet első ránk maradt versgyűjteményének végső helyén álló költemény¹⁶ már helyzetével is rászolgál figyelmünkre.

*Saepe tibi studioso animo venante requirens
carmina uti possem mittere Battiadae,
qui te lenirem nobis, neu conarere
tela infesta (meum) mittere in usque caput,
hunc video mihi nunc frustra sumptum esse laborem,
Gelli, nec nostras hic valuisse preces.
contra nos tela ista tua evitamus amictu:
at fixus nostris tu dabi(s) supplicium.*

Ha meggondoljuk, mi mindent¹⁷ írtak a c. 1 első két soráról (*cui dono lepidum novum libellum / arida modo pumice expoliturum*), talán nem tűnik logikátlannak, ha az utolsó két sorral¹⁸ kezdjük vizsgálódásainkat.

A párharca utaló *contra* és a megtorló-büntetés jelentésű *supplicium* közé eső kifejezések pontos értelmezésében a catullusi nyelvhasználat egymagában nem adhat teljes eligazítást. A fő nehézséget, az *amictu* jelentését magyarázva a kutatók¹⁹ általában megegyeznek abban (ha ezt a szövegváltozatot fogadják el²⁰), hogy a ruhába burkolt bal kéz parírozó mozdulatára utalnak.²¹ Ez váratlan támadás vagy falusi kispárba-j esetén valóban nyilvánvaló védekezési mód lehetett. Maga a Catullus-szöveg azonban korántsem váratlan támadásról szól, az ellenfél Kallimachos-fordítással való megenyhíthetőségének lehetőségé²² a rusztikus párviadal elképzelhetőségét is nagymértékben csökkenti. Ez az összecsapás többek szeme láttára zajlik, ismert fegyverekkel, valószínűleg költői szavakkal.

Az előbb említett kommentátori felfogás önmagában véve nem helytelen, a hely magyarázatának lehetséges, ha nem is mindenben meggyőző módja. Hipotetikus jellegére azonban tanácsos ügyelnünk a továbbiakban is. Különben elkövethetjük azt a hibát, hogy a javításra szoruló szavak helyett a meglévő kódex-olvasatot adjuk fel (a „*prurigo coniciendi*” jegyében) valami ötletes változat kedvéért. Ese-

¹⁵ Az már más kérdés, hogy más műfaj az objektív szerelmi elégia, ill. az *Ibis* típusú invektíva.

¹⁶ Az egész ókori líra természétét esetleg jobban láthatjuk, ha erre a darabra rászánunk némi időt.

¹⁷ L. c. 1-et tárgyaló másodlagos irodalmat.

¹⁸ Ki tudja, a keretező szerkesztést annyiszor alkalmazó Catullus hátha éppen itt jelez valami fontosat.

¹⁹ L. ACD-cikkünket: 13 (1975) 23 skk. Újabban merült fel bennem az *amictus* = *toga* megfeleltetés ötlete, mely egy Hortensius ellen nem is sikertelenül küzdő szónok költeményére utalhat: *cedant arma togae*.

²⁰ L. alább.

²¹ Uo.

²² C. 116, 2 skk.

tünkben Fordyce megjegyzése,²³ ill. Krollnak²⁴ és követőinek²⁵ interpretációs érvelése csak annyit jelzett még, hogy: a) az *amictu* mellé jelző kívánkozik (pl. *opposito*), b) a *contra* (állítólag) nem fogható fel adverbialisan. W. A. Camps²⁶ úgy kísérte meg letörölni a Catullus költői tekintélyén szerinte éktelenkedő foltot, hogy a *contra nos* helyett *contorto* változatot conciciált. Javaslat: *contorto tela ista tua evitamus amictu*.

Ezzel szemben: 1. A konjektúrának szövegkritikai alapja nincs; a kódexek mindenhol *contra nos* olvasatot hoznak; 2. A *contra* (adverbiumként) csaknem minden catullusi páros viszonyban fontos szerepet kap; a kódexek olvasata jól magyarázható (magyarul kb.: veled szemben kiállva); 3. A *nos* elmaradása megbontja a disztichon szerkezetét. A kódexek olvasatát megtartva az így alakul: *contra nos . . . evitamus . . . , tu dabis . . .*; 4. Az *evitamus amictu* kifejezés magában is jelentheti Catullus védekező mozdulatát, mely azonban nem szükségszerűen a csapások ruhába burkolt bal kézzel történő elhárítása.

Ez utóbbi belátásához és a disztichon valódi mondandójának kifejtéséhez tárgítanunk kell vizsgálatunk körét, figyelembe kell vennünk a 116. költemény teljes felépítését, ill. a catullusi párharcok egyéb előfordulásait is.

A Gellius-ciklus frissebb irodalmából Stoessl cikke²⁷ versünkről nem sok jót mond, csak a végső disztichon szerkezetét dicséri; szerinte ez tette érdemessé a verset a fennmaradásra. Kronológiailag a ciklus indító versének tartja a költeményt.²⁸ (Így mintegy elmozdítja a *Catulli Veronensis liber*-ben elfoglalt helyéről: tudvalevően ez a költemény zárja a ránk maradt *corpust*.) Ebből adódóan néhány kérdés vár válaszra: felfogható-e a költemény az egész verseskötet zárókövének? Záróvers-e egyáltalán? Arra szolgálna, hogy Catullus mintegy hadüzenetként bocsássa elébe a Gelliusra zúdított gyalázkodásoknak, ahogy Stoessl értelmezi?

A kérdések eldöntéséhez a verset teljes szövegében, önálló alkotásként kell értelmeznünk, s a benne előforduló catullusi költői attitűd-formákat a corpus egyéb helyeivel rokonítanunk. A vers szövegéből egyértelműen kitűnik, hogy Gellius és Catullus kapcsolata (függetlenül a vers élmény-alapjától) korántsem *ad hoc* jellegű (mint a *latro* és *viator*, vagy a falusi civakodás két szereplője között), hanem:

1. folyamatos viszony: *saepe* (nem „töltelékszó”!);²⁹ *studioso animo venante* (abl. abs.); *requirens* (part. imp.),

2. baráti vagy legalábbis patronus-kliensi nexus: *carmina mittere* (cf. 1, 1 *cui dono lepidum novum libellum*), *Battiadae* (50, 16 *hoc iocunde tibi poema feci*; 65, 16 sk. *mitto haec expressa tibi carmina Battiadae*; 68, 149 sk. *Hoc tibi, quod potui, confectum carmine munus / pro multis Alli redditur officiis*).

A versindító disztichon tehát folyamatos, baráti viszonyra utal, a *possem* inkább valami akadályoztatást sejtet, azt várnók, hogy további mentegetőzés, vagy a Kallimachos-fordítás helyett valami más szolgálat felajánlása következik. Ezzel szemben a második disztichon új mondandóval kelt bennünk az epigramma

²³ Fordyce (*ad loc.*) pl. *opposito* kiegészítést javasol.

²⁴ Komm. *ad loc.* Petroniustól *intorto pallio*, Senecától *laxo sinu* párhuzamot említ.

²⁵ *Lenchantin de Gubernatis* (*ad loc.*) szintén a Petronius-párhuzamot említi.

²⁶ AjPh 1973/2.

²⁷ Catullus Gelliusepigramme. Antidosis (Festschr. Kraus) Wien—Köln—Graz 1972, 410 skk.

²⁸ I. m. 411.

²⁹ Stoessl i. h.

műfaji törvényei szerint meglepetést.³⁰ A Kallimachos-fordításnak egy ellentét feloldása lett volna a célja: *te lenirem nobis*. Az egymással szembeszegezett két személyes névmás azonnal megváltoztatja a vers udvariasnak induló hangját, s az ellenfél próbálkozásaira utaló *conarere* a párharc feszült hangulatát idézi a holopondiakus³¹ sorvég hangsúlyos helyén. A versküldés aktusának bocsánatkérő jellege nem gyakori Catullusnál, jóllehet nem is idegen tőle³² (vö. c. 50); itt kétségtelené teszi, hogy a Catullustól felvázolt helyzetben Gellius támadását, az összecsapást nemcsak sejteni, de tudni is lehetett előre. Ez a párharc költői metafora, valamilyen egyéb jellegű támadást sejtet. Politikai, filozófiai, erkölcsi, irodalmi, szerelmi ellentét rejlik mögötte? A vers irodalmi jellegű indítása, annak feltételezése, hogy Gelliusra a Kallimachos-fordítás kedvezően hathat, az irodalmi s (amennyiben ismert személyiséget támad) a politikai ellentétet valószínűsíti annak ellenére, hogy a Gellius-ciklus egyéb versei alapján joggal gondolhatnánk szerelmi,³³ mi több, obszcén magyarázatra is (*tela infesta meum mittere in usque caput*).³⁴

A harmadik disztichon az első két sor pendant-ja, amennyiben a *possem-re* ékhózó *frustra*, a *studiosus animus*-ra utaló *labor* fokozottabb szinten, nyomatékosan állítja szembe a mostani hadiállapotot (*nunc video*) a régebbi folyamatos jó viszonytal (*saepe*). A helyzet fölmérése, a bocsánatkérő gesztusok (*nostrae preces*) teljes eredménytelenségének megállapításával zárul (*nec hic valuisse*).³⁵ Most a második disztichon párhuzama következik két sorunkban. A második-harmadik sorban körvonalazott feszült méregetés, próbálkozások után a két szembenálló fél (*contra*) összecsap. A két, személyre utaló névmás most fordított sorrendben szegeződik egymásnak (*nos . . . tua*). Catullus sértetlenül kerül ki az összecsapásból (*evitamus tela*), ellenfele megkapja a megérdemelt döfést (*fixus dabis supplicium*). Az utolsó sorban egymással szembeállított *nostris* . . . *tu* a megelőző sor személyes, ill. birtokos névmás korrelációját mutatja, csak megfordítva.

A vers gondolatmenete véleményünk szerint világosan követhető, a *quondam*—*nunc* alakpélet mindkét időfázisában helyet kap az ellentétek baráti szintű, költői elégtétel szolgáltatásával kísérletező rendezése: 1–2, 5–6, ill. a látványos, irodalmi fegyverekkel vívott összecsapás motívuma: 3–4, 7–8 (A, B, A', B').

A vers szerkezete ennek megfelelően alakul:

- A 1. disztichon: a Kallimachos-fordítás küldésének sikertelensége (expozíció),
- B 2. disztichon: az ellenfél összecsapásra készül (a konfliktus kifejtése),
- A' 3. disztichon: Catullus belátja, munkája, bocsánatkérése sikertelen volt (retardáció),
- B' 4. disztichon: az összecsapás lezajlik (tetőpont + megoldás).

Catullus alaki eszközökkel is jelzi a fenti szerkezetet. A *quondam* időzónájába tartozó A és B között a két azonos elhelyezésű *mittere* jelenti a szilárd kapcsolatot. A

³⁰ Vö. a c. 40 elemzésével.

³¹ Az egész interpretációhoz, de különösen ehhez a részhez igen fontos *McLeod* közleménye: CQ 23 (1973) 304 skk.

³² L. fentebb.

³³ Vö. c. 89 *tam bona mater, tamque venusta soror*.

³⁴ Memmius, Cornélius, s máshol Gellius körében felbukkanó célzás.

³⁵ Catullus kedvenc szójátéka nevével (Valerius). A *preces*-motívumhoz vö. a *Litai*-motívumot a Licinius Calvushoz szóló költeményekben.

szónak majd egyik, majd másik jelentését használó költő mesterien érezteti az ellentétet is (a pentameterek végén): *mittere Battiadae*, ill. *mittere in usque caput*.

A két időzóna határát homoioteleutonnal markánsan emeli ki a B' eleje: *hunc video mihi nunc*, s a jelenre utal az egész vers kompozíciójának kelléke, a *Gelli* vocativus is A B'-re (3. egység) háruul a vers kompozíciós típusát, ill. a személyi vonatkozást jelző elemek hordozása is: *hunc video mihi nunc ...*; ill. *Gelli ...*

Az A' azonban a *nunc* időszintjén belül a B-hez tér vissza tartalmában, s Catullus ezt formai jeggyel is közli:

A *Saepe tibi ...*
 B ... *te ... nobis ... (meum) ...*
 A' ... *mihi ... (Gelli) ... nostras ...*

A *tibi*-re visszahangzó *mihi* szerepe fontos, ha figyelembe vesszük, hogy az idővonalatkozást és személyi vonatkozást hordozó részek mellett feladata a párhuzamos-ság érzékeltetése (tán épp innen a kiemelő bekeretezés is).

Az 1. és 2. személyű személyes névmásoknak s származékaiknak a B első sorában látott szembeállítására tér vissza a B-témát végre tovább folytató B'-ben a párharc lefolyását érzékeltetve:

B' ... *nos ... tua evitamus ...*
 ... *nostris ... tu dabis ...*

(A B–B' tudatos összekapcsolását mutatja a *tela* szó ismétlése, ill. a *tela infesta* — *tela ista tua* hangzásbeli hasonlósága is.) A B' az egész költemény csattanójának szerepét tölti be, innen magyarázható két sorának bizonyos szembenállása. Az összecsapásban a Catullus védekezését leíró sor hangzósabb, a magánhangzók változatosságával könnyed mozgást festő, a zárósor kakofóniája nyers tartalmának adekvát hordozója:

a 7. sor mgh.-i: *o a o e i a u e i a u a i u*
 a 8. sor mgh.-i: *a i u o i u a i u i i u*
 a 7. sor msh.-i: *c n t r n s t l s t t v t m s m c t*
 a 8. sor msh.-i: *t f x s n s t r s t d b s p l c m*

A 8. sorban a kakofónia érzését nem maguk a mássalhangzók keltik (*n*, *b*, *d*, *l*, *m* is van közöttük), hanem a mássalhangzós csoportok (*tf*, *ksz*, *szn*, *sztr*) s a makacsul ismétlődő, itt kellemetlen hanghatású *i* magánhangzó.

A versben tehát két szerkesztési elv fonódik egységbe (akár a c. 40 esetében,³⁶ mellyel költeményünk közeli rokonságban van). Az egyik a szimmetrikus, a másik a poentírozó szerkesztési elv.³⁷

A szimmetrikus elv jegyében jött létre a négy két-két soros egység, melyek közül az első a harmadikkal, a második a negyedikkal tart szoros kapcsolatot (A–A'; B–B'). A Bardon³⁸ által döntőnek tartott poentírozó szerkezetet a 3. egység utolsó

³⁶ Wiss. Zeitschrift der Univ. Rostock 23 (1974) 237 skk.

³⁷ Vö. H. Bardon: *L'art de la composition chez Catulle*. Paris 1943, 55.

³⁸ I. h.

soráig késleltetett megszólításon (*Gelli*) és az utolsó egység két sora közötti ellentétten kívül a *dabis futuruma* hordozza, mely már a c. 1-ben is kimutatható módon mutat túl a *quondam — nunc* alapképletű³⁹ vers időfázisain.

A vers szerkezete a következő ábrával szemléltethető:

... *tibi* ...
 ... *mittere* ... A
 ... *te* ... *nobis* ...
tela infesta ... *mittere* ... B
 ... *mihi nunc* ...
Gelli ... A'
 ... *nos tela ista tua evitamus* ...
 ... *nostris tu dabis* ... B'

Szerkezeti vizsgálódásunk lezárásául megállapíthatjuk, hogy a fentiek szerint az *Odi et amo*-t olyan ragyogó kompozíciós képességgel megalkotó Catullust ebben a versben sem hagyta cserben a tudománya. Fordyce⁴⁰ és Stoessl⁴¹ elmarasztaló ítélete túloz: a vers kompozíciója nem „elsietett” és nem csupán egy, ám két „Kompositionsgedanké-t” is mutat.

Nem térünk ki eddig arra a metrikai ellentétre, mely a túlzottan lassúnak tartott (s ezért kárhozottatott)⁴² holospondiakus 3. sor és a *dabis* végső s-ének elmaradásával túl gyorsnak vélt 8. sor között van. Az ellentét funkcióját, akár a kiinduló pontul választott szóhasználati nehézségek nyitját a párharc-metaphora közelebbi vizsgálata világítja meg.

Catullus önmaga és ellenfelei összeütközésének leírásában többször is használja a tettleges összecsapás képét.⁴³ Ezeknek a párharcoknak egy része obszcén értelmű, másik részük fegyveres összeütközésre emlékezteti az olvasót. (A metafora nélküli használatot, ill. a korbács-metaphorát nem vettük figyelembe.) A metaforikus használatban azonban a kétféle mögöttes tartalom ritkán választható szét egyértelműen (pl. a c. 16-ban az első variáció a kizárólagos⁴⁴), az esetek többségében az ellenfél hadmozdulataira (*insidiae* — c. 15; c. 21) következik a kínos büntetés, ill. szerelmi vétségért⁴⁵ Catullus *quasi*-fegyverrel (*pro telo*) vesz magának elégtételt (c. 56). A második variáció jellemző azokra a Catullus-költeményekre, melyeket szerzőjük *iambi*-nak emleget. Ezek a versek a legszorosabb rokonságban vannak az elégikus metrumban írt 116-os költeménnyel. Vizsgáljuk sorra őket:

- a) c. 36, 5 *desissemque truces vibrare iambos*,⁴⁶
 b) c. 40 *Quaenam te mala mens, miselle Ravide,*
*agit praecipitem in meos iambos?*⁴⁷
 c) frg. III. *at non effugies meos iambos*.⁴⁸

³⁹ Schäfer: Das Verhältnis von Erlebnis und Kunstgestalt Wiesbaden 1966, 17.

⁴⁰ Komm. *ad loc.*

⁴¹ I. h.

⁴² De vö. *McLeod*: i. m.

⁴³ Hipponaxtól nem csak versmértéket tanult.

⁴⁴ Vö. c. 16, 1 és 14.

⁴⁵ Vö. a *puella* jelenlétét a versben.

⁴⁶ Juppiter és Hippónax nyomán járó kép.

⁴⁷ Archilochosi voltáról l. fentebb.

⁴⁸ Valószínűleg epikus paródia része.

A szavak catullusi használatát vizsgálva ugyanarra az eredményre jutunk, mint az előbb. Költőnk nyelvhasználata nem igazíthat el bennünket egyértelműen. Ennyi adat birtokában sem jutottunk tehát tovább. Kíséreljünk meg Catullus korából olyan analógiát keresni, mely a lehető legtöbb szempontból megegyezik az itt adódó helyzettel. Szellemi természetű párharc metaforikus képét keressük, lehetőleg olyat, mely közönség előtt zajlik, mely a győztesnek szellemi dicsőséget, az ellenfélnek megbélyegzetséget hoz majd.

Eleget tesz a fenti követelményeknek a cicerói első *Catilinaria*⁴⁹ következő helye (6, 15); *Quotiens tu me designatum, quotiens vero consulem interficere conatus es: quot ego tuas petitiones ita coniectas, ut vitari posse non videntur, parva quadam declinatione et, ut aiunt, corpore effugi! Nihil agis, nihil adsequeris, neque tamen conari ac velle desistis. Quotiens tibi iam extorta est ista sica de manibus . . . eam necesse putas esse in consulis corpore defigere.*

Cicero a konkrét gyilkossági kísérletek vádja után a *politikai* (szellemi) párharcról beszél a gladiatori játékok szókinésével. Catilinát a *furor* hajtja, ő maga a higgadt ellenfél. Az *Orator*⁵⁰ egy helye (228) viszont a két szembenálló szónok viaskodásában idézi az előbbi kifejezéseket: *Ut enim athletas, nec multo secus gladiatores videmus nihil nec vitando facere caute, nec petendo vehementer, in quo non motus hic habeat palaestram quandam, ut quicquid in his rebus fiat utiliter ad pugnam, idem ad spectatum sit venustum, sic orator nec plagam gravem facit, nisi petitio fuit apta, nec satis tecte declinat impetum, nisi etiam in cedendo quid deceat intellegit.*

Az ügyes szónok olyan iskolázottan, körültekintően vív szavaival, hogy az *venustum spectaculum*-ot jelentsen közönségének.

Azt, amit az *Orator*-ban teoretikusan is megfogalmaz Cicero, előbbi beszédeiben is alkalmazta utalásként. Így pl. a *divinatio in Caecilium*⁵¹ ismert helyén (14): *Numquam ille (Hortensius) me opprimet consilio: numquam ullo artificio pervertet: numquam ingenio me suo labefactare atque infirmare conabitur: novi omnes hominis petitiones rationesque dicendi. . . . Te vero Caecili, quemadmodum sit elusurus, quam omni ratione iactaturus, videre iam videor.* Cicero lelki szemei előtt megjelenik a látványosság, amint a higgadt Hortensius könnyeden kitér Caecilius rohamai elől, majd minden oldalról rábocsátja lövedékeit.

További példák sorolása helyett zárjuk le a metafora, ill. hasonlat cicerói szerepét illusztráló sort a *De oratore*⁵² egyik helyével (2, 316 sk.): *et ait idem (Philippus) cum brachium concalfecerit, tum se solere pugnare. . . . primas illas hastas ita iactare leniter, ut et venustati vel maxime serviant et reliquis viribus suis consulant. Nec est dubium, quin exordium dicendi vehemens et pugna non saepe esse debeat; sed si in ipso illo gladiatorio certamine, quo ferro decernitur, tamen ante congressum multa fiunt, quae non ad vulnus, sed ad speciem valere videantur, quanto hoc magis in oratione est spectandum, in qua non vis potius, quam delectatio postulat.*

⁴⁹ Ne tévesszük szem elől: Marcus Tullius szellemi győzelme birtokában tette közzé a beszédet.

⁵⁰ Ne zavarjon bennünket, hogy időrendi okokból ez filológiaiag nem hathatott Catullusra, a motívumanyagra nézve jellemző.

⁵¹ Ez alkalommal is kifejezem köszönetemet Havas Lászlónak, aki annak idején felhívta figyelmemet e helyre.

⁵² Ez a mű viszont a legszorosabb időrendi kapcsolatban áll Catullus költészetével.

Amikor a Cicero-helyeket a catullusi párharc-metaforával rokonítjuk,⁵³ éppen erre a *delectatio*-ra kell koncentrálnunk. A szónokot körülvevő hallgatóság, a *corona* szerepét Catullusnál verseinek befogadó közönsége tölti be. Joggal számíthat arra, akit verseiben célba vesz és eltalál, akin hendecasyllabusainak tömegével támadva, gúnyvers-korbáccsal hagy jelet, aki iambusainak fegyverébe rohan, aki ellen epigrammát ír, örökre viselni fogja vereségének jegyeit. Ez a közönség, akár a szónok *corona*-ja, párhuzamba hozható a *spectaculum* nézőközönségével. Vessük össze a cicerói és catullusi szóhasználatot:

Cicero	Catullus
<i>tuas petitiones ita coniectas, ut vitari posse non videntur, parva quadam declinatione et, ut aiunt, corpore effugi!</i>	<i>evitamus amictu tela tua</i>
<i>tuas petitiones coniectas in gladiatore videmus nihil nec vitando facere caute, nec petendo vehementer</i>	<i>at non effugies meos iambos tela evitamus, tu dabis supplicium</i>
<i>nec satis tecte declinat impetum</i>	
<i>numquam me labefactare atque infirmare conabitur</i> (divinatio in Caecil. XIV)	<i>neu conarere etc.</i> (116, 3–4)
<i>Te . . . quemadmodum sit elusurus, quam omni ratione iactaturus</i>	<i>tela evitamus; tela infesta mittere</i>
<i>interficere conatus es</i>	<i>neu conarere tela infesta mittere in usque caput.</i>

A cicerói és catullusi párharc-metafora közös vonásai tehát a következők:

Cicero	Catullus
1. A párharc két szereplője: két politikus két szónok	két személyiség
2. A párharc közönsége: a közvélemény a <i>corona</i>	a hallgató, ill. az olvasóközönség
3. Az ellenfél próbálkozik: <i>conari ac velle conabitur</i>	<i>conarere</i>

⁵³ Gelliusban valószínűleg szónokot sejtethünk, s az azonosításoknál felbukkanó Gellius Poplicola talán éppen cognomenének köszönheti a nem éppen ragyogó megtiszteltetést: ez a beszélő cognomen ugyanis igen hasonlít Archilochos Leophilosára, azaz egy Gellius névvel támadni lehet a demagóg nobiliseket.

Cicero	Catullus
4. <i>Az ellenfél támad:</i> petitiones impetus	tela ista tua
5. <i>A tapasztalt vivó kitér:</i> corpore effugi vitando elusurus declinat impetum	evitamus effugies
6. <i>Biztosan csap le ellenfelére:</i> gravem plagam facit omni ratione iactat	non effugies meos iambos at fixus ... dabis supplicium

A Gellius-ciklus egyéb versei között egy sem akad, mely Catullus ars poeticájáról, közönségével való kapcsolatáról, a körülötte folyó irodalmi összecsapásokról beszélne. (A Gellius perverzításait soroló költemények közül csak egyben bukkan fel személyes mondanivaló, a „*miser Catullus*”-kép (c. 91),⁵⁴ azonban ez a darab is beilleszkedik a bűnlajstromot sorolók közé.)

A konkrét vádpontokat taglaló versekkel szemben⁵⁵ tehát költeményünk elvontabb, általánosabb. Funkciója az, hogy a gúnyvers-sorozat lezárásával a ciklust nagyobb összefüggésekbe kapcsolja. Először is az *iambi* műfajához közelíti, távolabbról viszont az ajánlóversekkel tart rokonságot. A c. 116 véleményünk szerint mindenképpen záróvers, amennyiben a *ciklus* ránk maradt és esetleg ránk nem maradt *darabjai után* keletkezett. Absztraháltsága azonban csak ennek a ciklusnak anyagából származik, semmi köze pl. az elégiához, a Péleus és Thetis-epyllionhoz, vagy éppen a harmadik rész különféle jellegű epigrammáihoz (pl. a c. 85-höz).

Hogyan került akkor a költemény a ránk maradt kötet végére? Bizonytalán az eddig is számon tartott *carmina Battiadae*-fordulat jóvoltából. E. A. Schmidt⁵⁶ hívta fel nyomatékosan a figyelmet a kapcsolatra, az elégius metrumú költemények első darabja, a Hortensius-hoz intézett ajánlás (c. 65) és költeményünk között. Míg azonban ő ezt a megegyezést a kifinomult catullusi szerkesztő-művészet tanújének tartja, szerintünk inkább a későbbi elrendező végső kompozíciós erőfeszítésének terméke, mellyel a nem túlzottan finom metrikus felosztási elvet igyekezik hangsúlyozni a szókapcsolat egybecsengésének minden értelmezése nélkül.

Catullus, aki a cicerói fordulatokkal egy Hortensiusnak is értelmezhető Gellius-támad, az optimatákkal szembeni véleményének ad hangot. Az invektíva igazában nem személyes jellegű. Catullus önnön költői diadalát hirdeti enniusi büszkeséggel⁵⁷ a mindent elkövetni képes patrónusokkal⁵⁸ szemben.

⁵⁴ C. 91, 2.

⁵⁵ Vö. cc. 80, 88–91.

⁵⁶ Philologus 117 (1973) 233.

⁵⁷ Tudja ő jól az enniusi prosódiai vonás (*dabi[s]*) átvételének jelentését.

⁵⁸ Vö.: *Memmius — pete nobiles amicos, Gellius — qui te lenirem nobis...*

AZ URBANIZMUS PROBLÉMÁI HORATIUS SZATÍRÁIBAN (Serm. 1, 4 és 1, 10)

I. Horatius 1, 4. és 1, 10. szatíráját már sokféle szempontból vizsgálták. Általában e két szatíra alapján próbálták megvilágítani Horatius és Lucilius viszonyát.¹ Vannak kutatók, akik az e szatírákban is szereplő Hermogenes és Tigellius személyére összpontosítanak.² Más kutatók programadó verseknek tekintik e szatírákat, s belőlük kísérlik meg kihámozni Horatius szatíraírói ars poétikáját.³ Ismét mások Horatius és Terentius,⁴ ill. Horatius és Catullus szellemi kapcsolatára kívánnak fényt deríteni e két szatíra alapján.⁵ Én e két szatírára támaszkodva a fiatal — mondhatnám — pályakezdő Horatius urbanizmus-felfogását szeretném rekonstruálni egyfelől, másfelől választ keresek arra a kérdésre, milyen előzményre vezethető vissza ez az urbanizmus-felfogás. E két kérdésre adott válasz a fent említett problémakörök egy részét is érinti, így azokkal kapcsolatban is bizonyos következtetések levonására ad lehetőséget.

Témám kifejtésében a következő módszert követem. Először azt nézem meg, mit kritizál Horatius Luciliusban, majd azt, hogy mit dicsér, s végül azt, mit tekint

¹ *W. Rothstein*: Die Anfangverse der Satire 1, 10 des Horaz. *Hermes* 68 (1933) 70–80; *C. J. Classen*: Horace — a cook? *CQ* 72 (1978) 333–348; *C. J. Classen*: Die Kritik des Horaz an Lucilius in den Satiren 1, 4 und 1, 5. *Hermes* 109 (1981) 339–360; *R. A. LaFleur*: Horace and *Onomasti Komodein*. The Law of Satire. *ANRW II/31, 3* (1981) 1790–1826; *J. ter Vrugt-Lentz*: Horaz' „Sermones”: Satire auf der Grenze zweier Welten. *ANRW II/31, 3* (1981) 1827–1835; *L. Voit*: Ein kleines Horazproblem, Horaz und sein Gegner in der Sat. 1, 4. *Gymnasium* 87 (1986) 401–410; *U. W. Scholz*: Der frühe Lucilius und Horaz. *Hermes* 114 (1986) 335–365; *J. Christes*: Der frühe Lucilius und Horaz. Eine Entgegnung. *Hermes* 117 (1989) 321–326.

² *B. L. Ullman*: Horace, Catullus and Tigellius. *CPh* (1915) 270–296; *Horváth I. K.*: Catullus és Horatius. *Antik Tanulmányok* 8 (1961) 86–90; *A. Cossarini*: Hor. Sat 1, 10, 18: *simius iste*. *Maia* 37 (1985) 249–253.

³ *M. B. Ogle*: Molle atque facetum. *AJPh* 37 (1916) 327–332; *G. L. Hendrickson*: Horace, Serm. 1, 14: A Protest and a Programe. *AJPh* 21 (1900) 121–142; *N. Rudd*: Had Horace been criticized: A Study of Serm. 1, 4. *AJPh* 76 (1955) 165–175; *N. Rudd*: The Poet's Defence. *CQ* 49 (1955) 142–156; *C. Dessen*: The Poetic Unity of Horace's Serm. 1, 4. *AJPh* 88 (1967) 78–81; *C. A. van Rooy*: Arrangement and structure of Satires in Horace: 1, 4; 1, 10. *AClass*. 13 (1970) 7–27; *R. L. Hunter*: Horace on friendship and free speech (Epistl. 1, 18 and Satire 1, 4). *Hermes* 113 (1985) 480–490; *H. C. Fredricksmeyer*: An Observation on the Programmatic Satires of Juvenal, Horace and Persius. *Latomus* 49 (1990) 792–800.

⁴ *E. W. Leach*: Horace's *Pater Optimus* and Terence's *Demea*. *Autobiographical Fiction and Comedy in Serm. 1, 4*. *AJPh* 92 (1971) 616–32; *L. Duret*: La comédie des *Adelphes* et l'indulgence d'Horace. *REL* 60 (1982) 248–265; *K. Heldmann*: Die Wesensbestimmung der horazischen Satire durch die Komödie. *Ant. und Ab.* 33 (1987) 122–139.

⁵ *A. Traina*: Orazio e Catullo. *Poeti Latini. Noti e saggi filologici*. Bologna 1975, 253–275; *A. Traglia*: Catullo e i poeti nuovi visti da Orazio. *Studi Paratore*. Bologna 1981, 467–486; *P. Radici Colace*: Il poeta si diverte. Orazio, Catullo e due esempi di poesia non seria. *CIF* 16 (1985) 53–71.

elvi szempontból fontosnak saját szatíraírói gyakorlatában. Ezután megkísérlem megállapítani, hogy e háromféle értékelésben milyen *urbanitas*-felfogás tükröződik, és melyik latin költőelődnél található hasonló urbanizmus-értelmezés.

2. Horatius első és legfontosabb kifogása, hogy Lucilius szatíráinak formai kidolgozásában hanyag. Rögtön megadja az okát is: túl gyorsan, túl sokat ír. Fecsegő természete miatt nem vállalta az írás csiszolásának nehéz munkáját:

... *durus componere versus.*

*Nam fuit hoc vitiosus: in hora saepe ducentos,
ut magnum, versus dictabat stans pede in uno;
cum flueret lutulentus, erat, quod tollere velles;
garrulus atque piger scribendi ferre laborem,
scribendi recte: nam ut multum, nil moror* (1, 4, 7–13).

E komplex megállapításból két mozzanatot emelek ki. Az egyik az, hogy Lucilius *garrulus*. Bár a kommentárok többnyire megjegyzés nélkül hagyják e szót, mégis felhívom a figyelmet arra, hogy a *garrulus* „fecsegő” jelentése gyakran negatív konnotációt hordoz.⁶ Már korábbi szerzőknél előfordul úgy, hogy egy másik melléknév pontosítja jelentését; például Plautusnál: *garrulique et malivoli* (Curc. 477); a Rhetorica ad Herenniumban: *ineptam et garrulam et odiosam scientiam* (3, 6); Varrónál: *homo garrulus et acer* (Men. 416). A *garrulus* ugyanis természeténél fogva mértéktelen, s öntudatlanul megsérti a legfontosabb stíluserenyt, az *aptum*-ot, *decorum*-ot. A második könyv 5. szatírájában Teiresias így oktatja Odysseust: *Cautus adito, | neu desis operae, neve inmoderatus abundes. | Difficilem et morosum offendet garrulus* (88–90). A *garrulus* tehát szükségképpen elvétí a helyes mértéket.

S ezzel már el is érkeztünk a másik mozzanathoz, a *labor scribendi recte* kifejezéshez. Mivel egy írásmű gondolatokból és szavakból áll (*res et verba*), és ha e kettő összhangban van egymással, akkor beszélhetünk *rectum*-ról, ha a *labor scribendi recte* a formát és a tartalmat egyaránt érinti: mindkettőt nyesegetni és csiszolgatni kell. Ebből következik, hogy Horatiusnak tartalmi kifogásai is voltak Luciliusszal szemben. Horatius azzal is hangsúlyozza a korrigálás fontosságát, hogy ezt a kifogását a *correctio*⁷ néven ismert gondolatalakzattal fejezi ki: *garrulus atque piger scribendi ferre laborem, scribendi recte* (1, 4, 12–13).

Ugyanebben a szatírájában Horatius egy Fannius nevű költőről a következőt mondja: *beatus Fannius ultro delatis capsis et imagine* (1, 4, 21–22). Helyesen állapítja meg G. Krüger kommentárjában, hogy ez a Fannius „lelki rokonságban van” a fecsegő Luciliusszal.⁸ Találó Borzsák István megjegyzése is: „F. önként, senki felszólítására nem várva ajánlotta fel idétlenségeit boldognak-boldogtalan-nak, tartóval (*capsa*) együtt, önarképpel ékesítve, tehát diszkötésben”. . . . „Fannius boldogságával vő. Epist. II 2, 107: *gaudent scribentes et . . . ultro . . . laudant, quidquid scripsere beati.*”⁹ Fannius párhuzama azt sugallja, hogy a fecsegő költők

⁶ Vö. Q. Horatius Flaccus, Satiren, erklärt von A. Kiessling, erneuert von R. Heinze, ad locum.

⁷ Vö. Rhet. Her. 4, 26, 36: *Correctio est, quae tollit id, quod dictum est, et pro eo id, quod magis idoneum videtur, reponit.*

⁸ Q. Horatius Flaccus Satiren, erklärt von G. Krüger. Leipzig und Berlin 1923,⁷ ad locum.

⁹ Horatius, Szatírák. Budapest, 1972. A szöveget gondozta stb. Borzsák I., ad locum.

egyrészt boldogok, amikor írnak, másrészt dicsérik saját alkotásaikat. Egyébként a díszkiadással is ezt kívánják sugallni.

A fenti kifogások az 1, 10. szatírában megismétlődnek: *at dixi fluere hunc lutulentum, saepe ferentem plura quidem tollenda relinquendis* (50–51). Tehát: sárosan árad, s „több kivetnivalót sodor magával” a meghagyhatónál. Ez bizony súlyos kritika, s a tartalomra is vonatkozik, tehát Lucilius mond olyasmiket is, amiket Horatius elhagyna. Lucilius örül annak, hogy egyvégtében sokat tud írni: *hoc tantum contentus, amet scripsisse ducentos ante cibum versus, totidem cenatus* (60–61). Mint Borzsák István megjegyzi: „becsvágya erre irányul, hogy mielőbb a kész napi termésben gyönyörködhesse”.¹⁰ Ismét egy rossz költővel, Cassius Etruscusszal szemlélteti, mire vezet az efféle költői termékenység.

3. Az 1, 4. szatírában Horatius dicséri is Luciliust, amennyiben ezt mondja róla: *facetus, emunctae naris* (1, 4, 7–8), tehát finom és jó szimatú. Az 1, 10-ben is találunk dicséretet: *At idem, quod sale multo urbem defricuit, charta laudatur eadem* (1, 10, 3–4), tehát sok sóval „csutakolta le” a várost. Majd később következik az összegező értékelés: *fuert Lucilius, inquam, comis et urbanus* (1, 10, 64–65). „nyájas és urbánus”.

Horatius tehát egyfelől elmarasztalja Luciliust: *garrulus, piger*, túl gyorsan, túl sokat ír, másfelől dicséri: *facetus, emunctae naris, comis et urbanus*. Kérdés, hogy fér össze az elmarasztalás a dicsérettel. Erre a kérdésre csak akkor válaszolhatunk, ha megnézzük, mit tart Horatius saját szatíraköltészete pozitívumának. Az 1, 4-ben a következőképpen nyilatkozik: Örül annak, hogy tehetsége kicsi, ezért ritkán és keveset ír:

*Di bene fecerunt, inopis me quodque pusilli
finxerunt animi, raro et perpauca loquentis* (1, 4, 17–18).

Amit ír, fél felolvasni: *vulgo recitare timentis* (1, 4, 23). Továbbá nem olvassák, mert félnek tőle. Ilyeneket mondanak róla: *Faenum habet in cornu, longe fuge!* (1, 4, 34). Széna van a szarvára kötve, mint az öklelős bikának, ezért el kell kerülni. Horatius azzal nyugtatja meg a rémüldözőket, hogy kijelenti: ő nem is költő.

Nem kell félni tőle azért sem, mert nem olyan veszélyes, mint a besúgó Sulgius és Caprius (1, 4, 65–66). Egyébként sem kaphatók a könyvei a könyvesboltokban, s csak barátainak olvassa fel verseit, nekik is csak akkor, ha kényszerítik: *nec recito cuiquam, nisi amicis, idque coactus* (1, 4, 73). Nem törekszik a másokat kinevető hírére: Ha valamit szabadosabban (*liberius*) vagy viccesebben (*iocosius*) mond, el kell nézni neki, mert úgy akar tanítani, ahogyan őt tanította az apja (1, 4, 103–5).

Az 1, 10. szatírában tovább pontosítja ezeket a gondolatokat. A szatíráirónak rövidnek kell lennie: *est brevitae opus*; ritkán legyen bántó (*modo tristis*), gyakran szellemes (*saepe iocosus*) (1, 10, 8–11). Urbánus módon vissza kell fognia és kisebbitenie kell erejét: *urbani parcentis viribus atque extenuantis* (1, 10, 13–14). A szellemesség hatásosabb a durvaságnál: *ridiculum acri fortius et melius* (1, 10, 14–15). Gyakran kell javítani: *saepe stilum vertas* (72). Nem azért kell írni, hogy a tömeg csodáljon: *neque te ut miretur turba* (1, 10, 72–73), hanem a tudós barátoknak (87: *doctos ego quos et amicos...*) ír, s azt kívánja, hogy ezeknek tetszését megnyerjék versei, bármilyenek legyenek is: *qualiacumque* (1, 10, 88).

¹⁰ Uo.

Ha egybevetjük azt, hogy mit mondott Horatius Lucilius szatíráköltészetéről és mit a sajátjáról, akkor a következő szembeötlő különbségek adódnak közöttük:

a) Lucilius sokat ír és gyorsan, ezért stílusa kifogásolható. Horatius keveset ír és lassan, mert a nyelvi igényességet alapvetőnek tartja.

b) Lucilius, és a még rajta is túltevő Fannius büszke verseire, díszkiadásban ajándékoztatja azokat. Horatius verseit nem árusítják könyvesboltban, s csak a barátainak olvas fel, de csakis kényszernek engedve.

c) Lucilius az ókomédiát követve „sóval dörzsölte le a várost”, azaz megbélyegző szatírárt írt. Horatius nem akar leleplezni, mint a besúgók, tőle nem kell félni; úgy akar tanítani, ahogyan az apja tanította őt, nem irigy és nem maró (93–94).

A fentiekből nyilvánvaló, hogy Horatius és Lucilius szatíráköltészete között stílusbeli és hangnembeli különbségek vannak. Ha ez így van, akkor hogyan lehet az, hogy Luciliust is és önmagát is *urbanus*-nak mondja. Probléma tehát az, hogy hogyan mondhatja a *garrulus* Luciliust *urbanus*-nak az a Horatius, aki önmagát *urbanus parvens viribus*-nak vallja.

4. Mielőtt e kérdésre válaszolnánk, érdemes megnézni, hogy találunk-e a Horatiust megelőző római költőknél hasonló *urbanitas*-értelmezést. B. L. Ullman¹¹ egyik, 1915-ben publikált tanulmányában Hermogenes és Tigellius személyét vizsgálva kitér Horatius és Catullus viszonyára is, igaz, röviden. Hangsúlyozza, hogy a *ridiculum* és az *acre* kérdésében Catullus álláspontja nem különbözik Horatiusétól. Ami pedig az *urbanitas*-t és *brevitas*-t illeti, amit Horatius a 10. szatírájában hangsúlyoz, Catullus nemcsak legfőbb esztétikai elvként alkalmazza, hanem álláspontját e kérdésekben ki is fejti. 22. carmenében megtámadja Suffenust, a rossz költőt, s ezt mondja róla: *Homo est venustus et dicax et urbanus, idemque longe plurimos facit versus* (22, 3–4). „Ahogy Merrill mondja, *idem* azt jelenti, hogy ennek ellenére ő, és egy váratlan ellentétet jelez, vagy jobban mondva, egy lehetetlen kombinációt. Természetesen Catullus úgy véli, hogy Suffenus minden más, csak nem *venustus et urbanus*, aminek igyekszik magát feltüntetni.”¹² Ullman szerint Horatius ugyanezen esztétikai elvek alapján kezd el írni, mint Catullus.

Horváth István Károly Catullus és Horatius viszonyáról írva, elveti Ullman tézisé, amellyel kapcsolatban ezt írja: „B. L. Ullman . . . a Sat. I. 10-ből kiindulva bizonyítani próbálja, hogy voltaképpen csak egy Tigellius létezett, aki az ázsiai stílust követte, de ellenfele volt Calvusnak; Horatius, aki atticista volt, egyetértett a főbb elméleti kérdésekben Catullusszal és Calvusszal. . . . Ez az egészen fantasztikus hipotézis iskolapéldáját nyújtja annak, miképpen lehet nyilvánvaló tények felett szemet hunyni, s hogy egyáltalán idéztük, annak oka az, hogy e szemhunyas a Catullus–Horatius-viszony kutatói közt meglehetősen általános jelenség.”¹³

Mivel Ullman hivatkozott Catullus 22. carmenére, amelyben Catullus *urbanus*-nak mondja Suffenust, és azt állítja, hogy Catullus ezt nem gondolhatta komolyan, továbbá mivel Horváth István Károly — mint láttuk — hevesen támadta Ullman álláspontját, magunknak is állást kell foglalnunk ebben a kérdésben. Azt a módszert követve, amelyet Horatius esetében alkalmaztunk, először nézzük meg, miben marasztalja el Catullus Suffenust.

¹¹ B. L. Ullman: Op. cit. 279–296.

¹² B. L. Ullman: Op. cit. 293.

¹³ Horváth I. K.: Op. cit. 88–89.

Catullus első kifogása Suffenus ellen az, hogy „messze a legtöbb verseit írja”: *longe plurimos facit versus* (3). Catullus a kallimachosi esztétika alapján elítéli a gyorsan dolgozó, sokat író költőket. A 95. carmenében azért magasztalja Cinnát, mert kilenc évig dolgozott *Zmyrna* c. epyllionján. Hortensiuist pedig elmarasztalja azért, mert 1500 sort ír egy hónap vagy év alatt. Majd kijelenti, hogy ő kedveli Cinna művét, a köznép pedig csak örvendezzék a dagályos Antimachosnak. Ebből kiderül, hogy Catullus és köre csak kevesek számára, azaz tudós barátaik számára írnak, s műveik javítgatására, kicsiszolására hosszú időt fordítanak.

Második kifogása Catullusnak az, hogy Suffenus díszkiadásokban jelenteti meg új könyveit és bíbortokban tartja azokat: *cartae regiae, novi libri, novi umbilici, lora rubra membranae* (5–7).

Catullus harmadik kifogása a legfeltűnőbb: Suffenus akkor a legboldogabb, amikor verset ír: annyira örül önmagában és annyira csodálja önmagát: *neque idem unquam aeque est beatus ac poema cum scribit: tam gaudet in se tamque se ipse miratur* (15–17). Honnan tudja mindezt Catullus? Nyilván Suffenus verseiből. Pedig hát ügyetlenebb az ügyetlen parasztnál, mihelyt versírásba fog: *idem infecto est infaceti-or rure, simul poemata attigit* (14–15).

De Catullus dicséri is Suffenus: *Suffenus iste homo est venustus et dicax et urbanus* (1–2), *bellus ille et urbanus Suffenus* (9–10). Catullus tehát ugyanabban marasztalja el Suffenus, amiben Horatius Luciliust, s ugyanazzal dicséri, amivel Horatius dicsérte Luciliust. Igaz Catullus nem *garrulus*-nak mondja Suffenus, hanem *dicax*-nak, ami azt jelenti Cicero szerint, hogy „mások kárára szellemes”, azaz sértő, ezért a szónok számára káros is lehet, ezért kerülni kell: *scurrilis oratori dicacitas magno opere fugienda est* (De orat. 2, 344).

Lucilius tehát *garrulus* volt és *tristis*; Suffenus *dicax*, ami lényegében ugyanazt jelenti, mint a *garrulus*. A *tristis* a maró gúnyt, a támadó hangvételt jelenti, s azon sok egybeesés alapján, amelyet fenntebb Horatius és Catullus esztétikai alapállása között feltártunk, azt várnánk, hogy a *tristis* ilyen értelemben Catullus 22. carmenében is szerepel. De ha a mérvadó kiadásokban elolvassuk a 22. carmen szövegét, nem találjuk meg benne a *tristis* szót. Azonban a kritikai kiadásokból kiderül, hogy a kéziratok szövegében egyöntetűen és egyértelműen szerepel a *tristis* szó a 22. carmen szövegében, csak hogy a kiadók nem tudták értelmezni, ezért javították.¹⁴ A 22. carmen 12–13. sorát a kódexek így közlik: *qui modo scurra, aut si quid hac re tristius videbatur, idem infaceto est infaceti-or rure*. „Aki az imént *scurra*-nak tűnt, vagy valaminek, ami ennél bántóbb”. Mivel a korábbi kiadók és értelmezők Plautus adatai alapján a *scurra*-t pozitívnak értelmezték, s ennek ellentmondott a *tristius* olvasat, e problémát nem úgy orvosolták, hogy a *scurra*-t negatív jelentésűnek értelmezték volna, hanem a *tristius*-t cserélték le, mégpedig Müller *scitius*-t, Pontanus *tritius*-t, Peiper pedig *tersius*-t javasolt helyette. Azonban szükségtelen az, hogy a *scurra* szót pozitív jelentésben fogjuk fel. Azon a plautusi helyen ugyanis, amellyel a kommentárok többsége a *scurra* pozitív jelentését véli bizonyítani, a szövegösszefüggés alapján egyértelműen negatív. A kommentárok ugyanis a helyet csonkán idézik: *urbani adsidui cives, quos scurras vocant*.¹⁵ Ebből valóban nem tűnik ki, hogy itt a *scurra* negatív jelentéssel szerepel, de ha az egész mondatot idézzük, akkor egyértelmű a negatív jelentés:

¹⁴ Vö. Catulli Veronensis liber. Recensuit M. Schuster. Ed. corr. W. Eisenhut. Lipsiae 1958, ad locum; Catullus. A Commentary by C. J. Fordyce. Oxford 1961, ad locum.

¹⁵ Vö. C. J. Fordyce: Op. cit. ad locum.

*nihil est profecto stultius neque stolidius,
neque mendaciloquius, neque <adeo> argutum magis,
neque confidentiloquius, neque peiurius,
quam urbani adsidui cives, quos scurras vocant* (Trin. 200 skk.)

Ugyanezt látjuk a Mostellaria elején, ahol Grumio a falusi rabszolga, és Tranio a városi rabszolga szópárba zajlik: szidják és ütlelegelik egymást; Grumio ezt vágja Tranio szemébe: *tu urbanus vero scurra* (Most. 15).

Catullus tehát ugyanúgy dicséri és ugyanúgy marasztalja el Suffenust, mint Horatius Luciliust. S ami különösen feltűnő, ugyanolyan kétértelműen használja az *urbanus* minősítést, mint Horatius. Suffenust *urbanus*-nak mondja, pedig valójában önmagát tartja *urbanus*-nak. Egyébként is ugyanolyan lekcisnyléssel, litotésszel szól saját költői teljesítményéről, mint Horatius a szatírákban: verseit *nugae*-nak, *ineptiae*-nak (1, 4: 14b 1) nevezi, s a múzsától csak egy emberöltőnél több időt kér számukra, bármi és bármilyen is könyvecskéje: *quidquid hoc libelli qualecumque* (1, 8–9). Nagyjából ugyanezt mondja Horatius is: neki elég, ha barátainak tetszenek szatírái, bármilyenek legyenek is azok: *sint qualiacumque* (1, 10, 88).

Horatius tehát követi Catullus 22. carmenének gondolatmenetét, azaz úgy viszonyul Luciliushoz, ahogyan Catullus Suffenushoz. S úgy tűnik, még a Suffenus beszélőnév értelmezéséhez is támpontot szolgáltat. Tudniillik szerinte a *garrulus* és *tristis* szatíraíró olyan, mint az öklelő bika, akinek szalmát kötnek a szarvára: *faenum habet in cornu, longe fuge* (1, 3, 34). Catullus, amikor a Suffenus nevet kitalálta, ugyanezre a közismert mondásra gondolt. A *Suffenus* névben ugyanis a *sub* és a *faenum* összetételét találjuk, s Catullus e névvel azt fejezi ki, hogy az a költő, akit e névvel megnevez, „széna alatt van”, mert olyan durva, mint az öklelő bika, tehát *scurra dicax*, aki mások kárára élcelődik.

5. Hátra van még annak az ellentmondásnak a feloldása, amelyet az *urbanus* szó használatában megfigyeltünk mind Horatiusnál, mind Catullusnál. Nevezetesen, hogyan mondhatta *urbanus*-nak Horatius Luciliust és Catullus Suffenust, amikor stílusukat hanyagnak ítélik, hangnemiüket pedig bántóan durvának. A választ Quintilianusnál találjuk meg, aki a 6. könyvben a humort tárgyalja *De risu* címen. Központi kérdése az *urbanitas* fogalmának tisztázása. Itt megállapítja, hogy az *urbanitas*-nak két fajtája van. Az egyik az, amelyben a *dicacitas*, a *salsum* eleme áll előtérben. Az *urbanitas*-nak e válfaját a gyakorlatból bárki elsajátíthatja, még a tanulatlan parasztok is: *ut saepe adiuti ea non indocti modo, sed etiam rustici salse dicant; . . . in conviviiis et sermonibus multi dicaces, quia in hoc usu cottidiano proficimus* (6, 3, 13–14). Az *urbanitas* másik fajtáját így határozza meg: *nam et urbanitas dicitur, qua quidem significari video sermonem praefertentem in verbis et sono et usu proprium quendam gustum urbis et sumptam ex conversatione doctorum tacitam eruditionem, denique cui contraria sit rusticitas* (6, 3, 17). Az *urbanitas*-nak e második fajtája az igazi *urbanitas*, amely tartalmi és formai követelményeket egyaránt előír. Legfontosabb tartalmi követelménye a *tacita eruditio*, amely a tudós férfiak társalgását jellemzi. Az ilyen *urbanus* férfiak nem dicsekszenek tudásukkal, sőt kisebbitik azt, ahogyan Horatius és Catullus is teszi. Formailag pedig, nyelvezetükben és stílusukban Róma városának hangnemét, ízlését és igényességét tükrözik. Ezzel szemben Lucilius és Suffenus *urbanitas*-a olyan, mint a plautusi *urbanus scurráké*, akik fecesgő nyelvükkel folyton másokat szapulnak, s szellemességük olyan, mint Trimalchióé, akinek barbarizmusoktól hemzseggő kocsmái szellemességét Petronius szintén *urbanitas*-nak nevezi. Amikor ugyanis Trimalchio így biztatja ivásra vendégeit: *aquam foras, vinum intro*, Encolpius ezt a megjegyzést fűzi hozzá: *excipimus urbanitatem iocantis* (52, 7).

SUPERIS DEORUM GRATUS ET IMIS
(Hor., C. I 10)

Viktor Pöschl 85. születésnapjára

V. Pöschl „varázslatos elkötelezettségű” (faszinierend und engagiert vorge-tragen) Horatius-interpretációi „nélkülözhetetlen ösztönzői” (ein unentbehrlicher Stimulus) a költő megértésére irányuló modern kutatásnak — olvassuk E. Doblhofer mintaszerűen tárgyilagos beszámolójában.¹ Mindnyájan ismerjük minden esetben tanulságos fejtegetéseit Horatius költői képeiről, nyelvének ambivalenciájáról és képzettársításainak gazdagságáról, amint például a Pyrrha-óda (I 5) leányszereplőjét a szavak elhelyezésével is átöleli a vágyakozó ifjú, akit pedig ugyanígy rózsa-özön vesz körül: *Quis multa gracilis te puer in rosa . . .* De Pyrrhát is ugyanígy veszi körül a légyott színhelyeül szolgáló barlang: *grato Pyrrha sub antro*. Akárhány ilyen „festő szórendet” (abbildende Wortstellung) sorolhatnánk fel; itt most csak kettőt említünk: *vester, Camenae, vester in arduos tollor Sabinos* (C. III 4, 21–), vagy: *spiritum mihi, Phoebus artem carminis nomenque dedit poetae* (C. IV 6, 29–), — az Apollótól megragadott (φοιβόλαμπτος) *vates* lelkesültségét vagy a Múzsákhoz való tartozását lehetne-e meggyőzőbben szemléltetni?

Ha most az érdemes A. Y. Campbell² annak idején az I 10. óda (*Mercuri, facunde nepos Atlantis . . .*) Mercuriusában „valamiféle egészen Horatius egyéniségének megfelelő lényt” (ein so ganz nach Horazens Vorliebe und Art gezeichnetes Wesen) pillantott meg,³ akkor mi — *hic et nunc* — ebbe a sokatmondó megállapításba bizvást az ünnepelt nevét helyettesíthetjük be: elvégre az a múzsai művészet, melyet Hermés az illető ódában megtestesít, igen-igen egyértelmű azzal a „*Lebenskunst*”-tal, amelyről konferenciánk résztvevői tárgyalnak, és amelynek példaértékű reprezentánsa — *superis deorum gratus et imis* — éppen az ünnepelt.

Auditis? — kérdezzük Horatiusszal, annak a római ódának költőjével (C. III 4, 5, ill. 25; vö. I 26, 1 *Musis amicus*), amelynek magyarázatával sok évvel ezelőtt Horatius-interpretációinkat kezdtük.⁴ Biztos, hogy Horatius a most tárgyalandó Mercurius-himnuszt (C. I 10) nem szándéktalanul helyezte el óda-corpusának minden egyéb istendicsérete *elé* (a költemény igazi mondanivalóját csakis Horatius

¹ E. Doblhofer: Horaz in der Forschung nach 1957. Darmstadt 1992, 100.

² A. Y. Campbell: Horace. London 1924, 220.

³ Vö. H. P. Syndikus: Die Lyrik des Horaz. Eine Interpretation der Oden, I. (Darmstadt 1972) 126, 27. j.; V. Pöschl: Die Dionysosode des Horaz. Horazische Lyrik² (Heidelberg 1991) 323: „. . . Aspekte, die der Dichter Horaz mit seinem Gott Merkur gemein hat. In den Oden an Merkur und an Dionysos ist . . . ein gleiches Verständnis des Göttlichen wirksam, das stets auf das Individuum des Dichters zurückweist und fast als seine Extrapolation erscheint.”

⁴ *Descende caelo . . .* Ant. Tan. 8 (1961) 432 skk. = Acta Ant. Hung. 8 (1960) 369 skk.

személyes kapcsolataival magyarázhatjuk): a *vir Mercurialis* (C. II 17, 29)⁵ „különösen közeli viszonyban érzi magát azzal az istennel, aki Philippinél megvédelmezte, és akit a II. könyv 6. szatírájában *custos maximus*-aként tisztel” (Heinze). Amint már Porphyrio megjegyezte: *hymnus est in Mercurium ab Alcaeo lyrico poeta* (az I. sorhoz; vö. a 9. sorhoz írott megjegyzéssel is: *fabula haec — sc. de bubus per dolum amotis — ab Alcaeo ficta*), de — akárcsak a Kleopatra-óda (I 37) — semmiképpen sem pusztá fordítás Alkaiosból. Ezt bizonyítja egyebek közt a négyezer (minden versszak elején) ismétlődő *te* (ill. *tu*): a korai görög költészet nem élt a himnikus *iteratio*-nak ezzel a formális eszközével.⁶ Horatius bizonyos vonásokban átformálta a görög Hermés alakját.⁷ Hermés az ő szemében is a „vészes gondolkodású” (ὄλο-όφρων) Atlas ékesen szóló unokája (Atlas persze énekekre és bölcsességre is tanította az embereket, vö. Verg. Aen. I 741, Servius kommentárjával), aki a beszéd adományával és az ifjú test nevelésével (*decorae more palaestrae*) a hajdankor embereit — *mutum et turpe pecus* (S. I 3, 100) — a barbár tompultságból „ügyesen” (*catus*, tulajdonképp „élesen”) vagy „ravaszul” a *humanitas* szintjére emelte. Mindannyian emlékszünk arra a Hermés Logios-szoborra, melynek reprodukcióját Ed. Norden kiváltképpen alkalmasnak találta arra, hogy klasszikus művének (Die antike Kunstprosa) címlapját díszítse. Ugyancsak Norden volt az, aki a „Geburt des Kindes”-ben (135, 3) rámutatott arra, hogy az egyiptomi mitológiában Hermés (Thot) szerepelt a hieroglifák feltalálójaként.⁸

A sok tekintetben bírálható H. P. Syndikus helyesen állapította meg Horatius-magyarázataiban (I 125, 26), hogy Horatius Hermés-alakjába „tudálékosan sok mindent belemagyaráztak”. Ez nemcsak bizonyos újkori spekulációkra vonatkozólag érvényes, hanem már az antik „etimológiákra” is. Platón Kratylosában (407 e–f) például ezt találjuk: Az isten neve valahogyan a beszédre vonatkozik: „tolmács (ἑρμηνεύς), követ, tolvaj, beszéddel csaló és kereskedő: mindebben legfontosabb a beszéd ereje” (λόγου δύναμις; Szabó Árpád ford.). Mivel pedig Hermés „találta fel a beszédet” (εἰρῆειν ἐμήσατο), méltányos, hogy *Eiremés*-nek nevezzük, „amit persze mi *Hermés*-nek mondunk, mivelhogy a nevét így szebbnek gondoljuk”. A római *Mercurius* név antik értelmezései legalább annyira kalandosak, de mindenesetre tanulságosak.⁹

Kalandsága ellenére Kerényi Károly idevágó ötlete¹⁰ sem haszontalan: „A görög nyelv hermétikus bölcsességéhez, legszemlelmesebb véletlen találataihoz tartozik, hogy a legegyszerűbb, néma kőemléket jelölő szó (ἔρμα), amelyből az isten neve

⁵ Horatiust gyakorta emlegetik *vir Mercurialis*-nak, általában indokolás nélkül. Magyarázatot csak bizonyos asztrológiai alapismeretek birtokában remélhetünk, vö. *Bollók J.*: Horatius és az asztrológia. Ant. Tan. 38 (1994) 77 skk.

⁶ *Ed. Norden* megállapítása: *Agnostos Theos*. Leipzig 1913, 157 sk. Figyelemreméltó R. Heinze megjegyzése is (*ad loc.*): „Auf jüngere Muster weist die den älteren Hymnen ganz fremde Vollständigkeit, mit der Horaz die einzelnen Topoi berührt, die dann aus poetischen Vorlagen in die rhetorische Lehre ... übergegangen sind.”

⁷ Vö. *B. Combet-Farnoux*: *Mercurius Romain. Le culte public de Mercure et la fonction mercantile à Rome*. Paris–Roma 1980 (Bibl. des Ecoles Franç. d’Athènes et Rome, 238); ehhez l. Köves-Zulauf T. recenzióját: *Gnomon* 54 (1982) 453 skk.

⁸ Vö. *Cic.*, *De nat. deor.* III 22, 56 *dicitur Aegyptiis leges et litteras tradidisse; hunc Aegyptii Theuth appellanti*; *Diod.* I 16, 1; *Quint.* III 9, 8; bő irodalommal *W. Fauth*: *Gymn.* 69 (1962) 21, 74. j. A kelta Ogmios hasonló funkciójáról vö. *Th. Köves-Zulauf*: *Latomus* 17 (1958) 222 skk.

⁹ Vö. *G. Radke*: *Kl. Pauly* III 1229 sk.

¹⁰ *Kerényi K.*: *Hermes der Seelenführer*. *Eranos Jahrb.* 1942 (Zürich 1943) 103.

származik, hangtanilag a 'beszéd' jelentésű latin *sermo*-nak, mindenféle nyelvi 'kifejtésnek' (Ausführung) felel meg: a *sermo*-hoz úgy viszonylik, mint a görög χειμα a χειμών-hoz (Boisacq).¹¹ Az e jelentésben elő nem forduló görög ἔρμα az alapszava a ἑρμηνεῖα-nak, vagyis 'magyarázatnak' (Erklärung). Hermés valóban ἑρμηνεύς, 'a nyelv segítségével közvetítő' (Mittler durch Sprache), még pedig nem pusztán ennek az összecsengésnek az alapján."

Ezzel szemben (vagy ennek kiegészítéséül) hivatkozom hajdani egyetemi társamra, Szemerényi Oszvaldra, aki¹² a ἑρμηνεύς szót (dór ἑρμα-) a semita *targumānu*-ból ('tolmács', az angolban ma is *dragoman*) vezette le: „The trade of the interpreter was borrowed as ἑρργ(υ)μᾶν-, from which, with deglutination ἑρ(γ)μᾶν-developed.” Ebből képezték a ἑρμανεύω igét és — „by back-formation” — a *nomen agentis* ἑρμᾶνεύς-t. Kár, hogy Szemerényi O. az istennév magyarázatára nem tért ki.

Annyit megállapíthatunk, hogy a *Hermés* név eredeti jelentése „der vom Steinhäufen (ἔρμαιον)” lehetett.¹³ Tudvalévőleg minden 'talált tárgyat' hasonlóképpen ἑρμαιον-nak, Hermés adományának mondták. Mint az utak istene és mint kísérő azonban *félre* is vezethet, mint titokzatosan működő istenség (μελαίνη νυκτι ἑοικώς, μελαίνης νυκτός ἑταῖρος) nemcsak a megtalálásban segít, hanem az elvesztésben is közreműködik. 'Találat' vagy 'lopás' (*furtum*) a szerelmi gyönyörűség is, ezért szerepel Mercurius a Glycera-óda (C. I 30) legvégén (. . . *Mercurius-que*),^{13/a} Venus és Cupido, a „megoldott övű” (*solutis zonis*) Gratiák, a nymphák és Iuventas társaságában, de leghírhedtebb csínytevése minden időkre Apollo marháinak — és tegzének — az ellopása marad, amit a gyermeki kópé-isten utánozhatatlan — *levantei!* — gráciával¹⁴ hajt végre: *callidus, quidquid placuit, iocoso condere furto*. A tolvajok vezére (ἄρχος φηλητέων) és szíves kísérő, „jvak adományozója” (δῶτορ ἑάων: Od. VIII 335; Hom. hymn. 18, 12 és 29, 8) és *Mercurius malevolus* (Fest. 152, 24 L.) — „mint minden világban, Hermés világában is van magas(ztos) és aljas szféra, mindkettőben vigyázni kell a jó alkalomra” (*kairos*).¹⁵

Jellemző módon még olyan kutató is, mint amilyen W. F. Otto volt, szükségét érezte annak, hogy az istenség lényének bizonyos vonásait védelmezze (i. m. 135 sk.): „Erkölcsei szempontból mindez bármennyire meggondolandónak mutatkozik is, mégis olyan létformát tükröz, amely minden vitathatóságával együtt az eleven valóság alapformáihoz tartozik és éppen ezért görög felfogás szerint tiszteletre tarthat igényt, ha nem is minden egyes megnyilvánulásában, mindenesetre értelmének és létének egészét illetően” (so doch für das Ganze ihres Sinnes und Seins). Igen,

¹¹ H. Petersmann, akivel az előadás után ezt a kérdést is alaposan megtárgyaltam, levélben (1995. febr. 8.) megerősítette, hogy Hermés nevének az indoeurópai *ser* tőből való származtatását hangtanilag (von der phonologischen Sicht) nem tartja ugyan lehetetlennek, „annyi mindenesetre valószínű, hogy Hermést már a mykénéi görögség is ismerte”. Azt viszont kétkeli, hogy az istenség indoeurópai eredetű volna, és hogy a nevét a *ser* tőből kellene származtatnunk. Szerinte Hermés inkább „ősi kő-istenség volna, neve pedig elválaszthatatlan a görög ἔρμα szótól, amelyet aligha tekinthetünk indoeurópai eredetűnek”, vö. F. Aura Jorro: Diccionario mic. I (Madrid 1985) 215 s. v. *e-ma-a₂* (részletes bibliográfiával).

¹² Journal of Hell. Stud. 94 (1974) 150; vö. Gnomon 43 (1971) 668.

¹³ Vö. W. F. Otto: Die Götter Griechenlands.² Frankfurt a. M. 1934, 135 és 145.

^{13/a} Vö. Szilágyi János György hasonló című előadásával: Paradigmák. (Bp. 1982) 21 skk.

¹⁴ „Die χάρις ist eine seiner hervorstechenden Eigenschaften”: W. Fauth: i. m. 18 (a 46. jegyzet-tel).

¹⁵ W. F. Otto: i. m. 153.

„Hermés világa egyáltalán nem a hősök világa” — folytatja Otto, és ellentétben Odysseusszal és Diomédésszel, akik Ilias-beli (X 277 skk.) éjszakai vállalkozásuk előtt Athénéhez fohászzkodnak, Dolónra hivatkozik, akit a kar Euripidés „Rhésos”-ában Hermésnek, mint „a tolvajok urának” (φηλητῶν ἄναξ) a gondjára bíz, és aki vakmerő kalandja során hasonló trükkhöz folyamodik, mint a Hermés-himnusz marhatolvaj gyermekistene (Rhés. 208 skk.).

De most — egy iramodással — térjünk át valami (látszólag) egészen másra! Ad. Ausfeld, annak idején a Nagy Sándor-regény legjobb ismerője, a regény hősé-
nek bizonyos *alexandriai* vonásairól így írt: „A háborúk hősé-
nek vonásai itt háttér-
be szorulnak. Ezek helyett Nagy Sándort olyan tulajdonságokkal ruházzák fel,
amelyek az alexandriai kalmárokhoz jobban illenek, mint az uralkodói büszkeség
vagy hősi érzület. A regényhős okos és ravasz, akárcsak ők, ért a rábeszéléshez és
a megtévesztéshez, alkalomadtán szöszegő, sőt néha még lop is...”¹⁶ Itt csak
utalok arra a magyarázatra, melyet a makedón király fatális lopási esetére ajánlot-
tam:¹⁷ az a mód, ahogyan a Nagy Sándor-regény hőse vendéglátójának, Dareiosnak
arany ivóedényeit „bekebelezte” (vagyis a ruhájába rejtette: ἐνεκολπίσατο), még
a regényes Alexandros-hagyomány kompilátorait is megzavarta.

De hogy jön ez ide? Horatius Dionysos-ódájának (C. II 19) mintaszerű inter-
pretációjában V. Pöschl¹⁸ a *tu flectis amnis, tu mare barbarum...* szavakat (17) a
Bacchus indiai hadjáratáról írott beszámolókból eredeztette, „amelyeket Nagy
Sándor indiai expedíciója nyomán szerkesztettek, hogy a király vállalkozásaihoz
mitikus precedensről gondoskodjanak”. Tanulságos eset, amennyiben Pöschl a
Heinze-féle kommentárban makacs következetességgel tovább öröklődő téves Non-
nos-idézetet korigálta ugyan, de már Kiessling parafrázisát (*flectis*: 'beugst unter
dein Gebot') — utalással a IV 1. óda 6. sorára (*flectere mollibus imperiis*) —
tudomásul vette és tovább hagyományozta. Valójában folyók *eltereléséről* van szó,
ahogyan pl. Kyros — a mezopotámiai uralkodók (és a mitikus Semiramis!) eljárását
követve — a Gyndés folyó vizét 360 (!) ágra, vagyis csatornába osztotta (Hérod.
I 189; későbbről Paneg. Mess., Tib. III 7, 141 *rapidus, Cyri dementia, Gyndes*;
hasonlóképpen járt el állítólag Caesar is a hispaniai Sidorisszal: Lucan. IV 141 sk.).¹⁹
Nonnos arról ír (Dion. XXIII 122 skk.), hogyan kelt át Dionysos a Hydaspésen,²⁰
hogy eljusson az Indiai-óceánig. R. Dostálova parafrázisa²¹ megtévesztő: a tárgyila-
gos Arrianos (VI 28) *cáfolja* azoknak a hamisításait, akik τοιάδε ἀνέγραψαν. Dos-

¹⁶ A. Ausfeld: Der griech. Alexanderroman. Leipzig 1907, 236.

¹⁷ B. I.: Zentralasiatische Elemente in dem Alexanderroman. Acta Ant. Hung. 28 (1980) 85 skk.;
Népmese? Királytörténet? Rituális dráma? MTA I. OK. 33 (1982) 103 skk. Mindehhez l. W. Fauth
adalékait is (Kl. Pauly II 1072 skk.), amelyek még inkább valószínűsítik feltevésünket, hogy ti. Hermés
kapcsolatba hozható a királyi (aranyos) ragyogás (az iráni *χvarənah*) fogalmával.

¹⁸ I. m. 311; és hozzá a 36. jegyz.: „Es ist hier mit Händen zu greifen, wie Horaz seine literarische
hellenistische Vorlage, die geschaffen wurde, um ein Ereignis mythologisch zu überhöhen, gleichsam
entpolitisiert hat.” Ennek a mítosznak a politikai konnotációját Vergilius Aeneisében (VI 804 skk.,
Norden kommentárjával) tapinthatjuk ki.

¹⁹ L. B. I.: Semiramis in Zentralasien. Studies in the sources on the history of Pre-Islamic
Central-Asia, ed. by J. Harmatta (Bp. 1979 = Acta Ant. Hung. 24 [1976]) 55 skk., különösen a 64 skk.
lapokon; továbbá: Von Semiramis bis Hannibal. Eirene 20 (1983) 49 sk.

²⁰ Vö. Cat. XI 2; Hor., C. I 22, 7 sk. *fabulosus Hydaspes*; Pompeius nagysándori ambícióira
vonatkozik Petr., Sat. 123, 239 *ille tremor Ponti* (vö. Verg., Aen. VI 800 *trepida ostia Nili*, Norden
kommentárjával) *saevique repertor Hydaspis*, — Pompeius mint mitikus *inventor!*

²¹ Acta Ant. Hung. 15 (1967) 437.

tálova másik megállapítása is, amely szerint a Dionysos indiai hadjáratát dicsőítő epikának Alexandros expedíciója szolgált mintául (i. h. 440), pontosabb kifejtésre szorul: nem tudhatjuk ugyanis, hogy Alexandros „utánozta”-e (a forrásokban következetesen μίμησις, μιμεῖσθαι szerepel) Dionysost, Héraklést (vagy Hermést . . .), vagy fordítva: hátha a makedón király emberfölötti teljesítményei gazdagították az illető istenek és hérószok alakját? A Nagy Sándor-historiográfiával és a regényes Alexandros-hagyománnyal Nonnos szövege is akárhány helyen egyezik (ezek közül Dostálova csak egynéhányat említ: i. h. 442), amikor is nemcsak történetírókra (Durisra vagy Kleitarchosra: Dostálova, 442, 21–22. j.) gondolhatunk, hanem az ún. „fűzfapoéták” (Dichterlinge, Poetaster)²² kitalálásaira is, akik a Nagy Sándor-hagyományt mértéktelenül túlzó hízelgéseikkel egyszersmindenkora eltorzították (vö. Curt. Ruf. VIII 5, 6 skk.). Ezek az epikus fércelmények „rengeteg fantasztikus részlettel, főleg mitikus példaképek nagysándori utánzásával toldották meg a hiteles hagyományt”. A Joh. Straub-émlékkönyvben megjelent tanulmányomban²³ arra is rámutattam, hogy a százfelé ágazó Nagy Sándor-hagyományban — függetlenül az illető „fűzfapoéták” (Curt. Ruf. VIII 5, 8: *Agis Argivus, Choerilus, ex Sicilia Cleo et cetera urbium suarum purgamenta*) kalandos ötleteitől — ősrégi keleti motívumok, mesés vonások is szép számmal akadnak, amelyek az idők folyamán rátapadtak a nagy király — vagy „utánzóí” — alakjára.²⁴

Ha pedig ezek a sikerületlen Homéridák annyi sok fantasztikus „tengeri csodát”, párviadalt (Dareiosszal, Pórosszal, római közegben Hanniballal stb.), „folyómenti csatákat”, lehetetlen hőstetteket, pokoljárásokat és égberepüléseket stb. találtak ki, és ezek a mindent elborító epikus „szépítések” (a szakirodalomban: „embellissements”) hovatovább egyéb műfajokban is — nemcsak a történetírásban — megjelentek, akkor bizvást felkészülhetünk arra, hogy a hellénisztikus irodalomnak ezek a kóros kinövései nemcsak a római eposzban vagy a történetíróknál, hanem a hihetetlenül olvasott Horatius költeményeiben is feltűnhetnek.

De előbb megint csak elkalandozunk kissé: A *Vile potabis* . . . kezdetű ódában arról a tapsviharról olvasunk, amellyel a súlyos betegségéből felépült Maecenast a Pompeius-színházban fogadták, amikor először jelent meg a nyilvánosság előtt: *ut . . . iocosa redderet laudes tibi Vaticani montis imago* (C. I 20, 5 sk.), vagyis a viharos tetszésnyilvánítást még a túlparti hegyek is visszhangozták. A bökkenő csak az, hogy az illető színház *cavea*-ja tudvalévőleg Kelet felé nyílik, vagyis Horatius „a léirt akusztikai jelenséget a valóságban aligha figyelhette meg” (Heinze *ad l.*). Heinze mégis megpróbálkozott a hely magyarázatával: szerinte a költő azt akarta volna érzékeltetni, hogy a „*flumen paternum* — vagyis a Tiberis — és a *mons Vaticanus* — mint ’etruszk hegy’ — mintegy részt kívánt volna venni az *eques Etrusco de sanguine regum* (Prop. III 9, 1) felépülése miatti örömben”. Csakhogy ez a „magyarázat” (akárcsak P. Syndikusé, I 217, aki korábbi ötlet nyomán egy Cícero-levélre hivatkozik, Att. XIII 33, 4) megkerüli a lényegét, a soha nem hallott tapsorkán kimutatható irodalmi előzményeit. Nagy Sándor nem remélt felépülésének fogadtatásáról van szó (Arr. VI 14, 4): Mikor a halottnak hitt király megjelenik

²² L. H. Strasburger recenzióját W. W. Tarn Alexandros-monográfiájáról (Oxford 1948): *Bibl. Orient.* 9 (1952) 208.

²³ Romanitas-Christianitas (Berlin–New York 1982, 166 skk.): *Die Punica des Silius Italicus und die Alexander-Überlieferung.*

²⁴ Vö. B. I.: *Acta Ant. Hung.* 24 (1976) 60 skk.

katonái előtt és felemeli a karját, a tömeg felzúg, sokaknak még a könny is kicsordul a szeméből. Amikor pedig Alexandros nem hordágyon viteti magát, hanem lóra száll, κρότω δὴ πολλῶ ἐπεκτύπησεν ἢ στρατιὰ πᾶσα, ἐπήχρησαν δὲ αἷ τε ὄχθαι καὶ πλησίον αὐτῶν νάπαι. Mindenki közvetlen közélről akarja bámulni a csodát, vagy távolabbról az indiai föld virágaival árasztják el uralkodójukat. Érdekes csak az, hogy ugyanezt a jelenetet Curtius Rufus minden különösebb („tragikus”) kicifrázás nélkül adja elő (IX 6, 1 *rex... necdum obducta cicatrice... duobus navigiis iunctis statui in medium undique conspicuum tabernaculum iussit, ex quo se ostenderet perisse credentibus*), és csak később kerít sort holmi hasonlóra, a nem remélt menekülés folytán kitörő öröm viharos megnyilatkozására: amikor a király emberei már-már a biztos halál torkában rájönnek az óceáni árapály-jelenség nyitjára, úgy elkezdnek tapsolni, hogy attól visszhangzik messze a partszegély (IX 9, 26 *plausus militum nauticorumque insperatam salutem inmodico celebrantium gaudio*). *Sapientiat*. Ha a tárgyilagos Arrianos az illető jelenetet ilyen meghatóra, sőt könnyfacsaróira színezte, akkor elképzelhetjük a szenzációhajhász történetírók hasonló produkcióinak hangnemét és -erejét. (Egyébként a csatazaj keltette visszhang leírása a hellénisztikus történetírásnak kedvelt és gyakorta visszatérő motívuma.)²⁵

A *Bacchum in remotis...* kezdetű ódának többször említett interpretációjában V. Pöschl a *'tu flectis amnis...'* értelmezése után egyebek közt kitér az Orpheus-mítoszra is, mint amelyben „az ének hatalma, mint a természetet is kényszerítő erő a leghitelesebb formában nyilatkozik meg” (i. m. 226 sk.): *unde vocalem temere insecutae Orphea silvae, arte materna rapidos morantem fluminum lapsus...* (C. I 12, 7 skk.) „Új oldalról válik érthetővé, hogy Horatius miért emelte ki a képet Dionysos indiai hadjáratának mítoszából és miért tette időtől függetlenül érvényessé.” Dionysos így mintegy Orpheus párjaként szerepel, akiről az *Ars poeticában* (391 skk.) azt olvassuk, hogy énekével tigriseket és oroszlánokat szelídített meg, mint ahogy az istenek tolmácsaként (*interpres deorum*) az ősembereket is leszoktatta a gyilkolásra és a kannibalizmusra. Hasonlóképpen fordul kérésével a költő az istenhez másik Mercurius-himnuszában (C. III 11, 1 sk. *nam te docilis magistro movit Amphion lapides canendo*, — vö. Ovid., *Fasti* V 668 *quo didicit culte lingua docente loqui*), hogy olyan húrokat pengessen, amelyek még az érzéketlen Lyde szívét is meglágyítanak (12 skk.): *tu potes (δύνασαι γάρ) tigris comitesque silvas ducere et rivos celeres morari*, — mint Dionysos és Orpheus; — *cessit immanis tibi blandienti ianitor aulae Cerberus*, — mint ahogy ezt ugyanennek az istennek a láttára (C. II 19, 29 skk.) vagy más alkalommal Hérakléstől megjuhászodva megtette. És amiképpen Dionysos, Hermés vagy Orpheus, ugyanúgy szelídítette meg énekével Alkaios is az alvilág kapusát (C. II 13, 33 sk.).

Ha az ünnepelt a Dionysos-óda istenségét „a horatiusi költészet ideájának szimbólumaként” értelmezte, Dionysos csodatetteit pedig „annak analógiájaként, amit az istenségétől lelkesített költő művel”,²⁶ akkor ezt az értelmezést talán a „mercuriusi” (*Mercurialis*) lét-tartományra (Seinsbereich) is kiterjeszthetjük, mint ahogyan — interpretációjának végén (i. m. 323) — V. Pöschl tette.

Ha pedig ezek után a fentebb érintett (alexandrosi) aspektusokat nemcsak az agyafúrt marhatolvaj *iocosum furtum*-ának, hanem a Mercurius-himnusz utolsó előtti versszakának értelmezésében is figyelembe vesszük, akkor okkal vehetjük fel

²⁵ Vö. B. I.: *Lucubrations Ennianae*. Ant. Tan. 38 (1994) 67, ehhez l. még Luc. VII 480 skk.

²⁶ I. m. 322.

a kérdést: hogyan alakul Hermés közvetítői szerepe az ellenséges táborok között a későbbi (regényes) Nagy Sándor-historiográfiában? Itt a királynak álmában Ammón jelenik meg Hermés alakjában: a követi megbízatást jelző pálcával, rövid köpenyben, makedón *pilion*-nal (*pileum*) a fején, és megparancsolja neki, hogy ne holmi megbízhatatlan követet küldjön Dareioshoz, hanem maga induljon útnak, mégpedig *abban* az öltözékben, amelyet álmában lát. *Igy* jut el Perzsia kapuihoz, ahol a kapuőrök istenségnek nézik, és így kerül sor a „követ” fogadására a nagykirály palotájában, ahol a φρηνήρης Alexandros vendéglátójának arany ivóedényeit sorra tünteti el ruhájának redői közé.

De volt Nagy Sándor hősi életében egy másik momentum is, amelyre a későbbi korok historiográfiájában nem akármilyen szerep várt: ahogyan élete kockáztatásával a Málava törzs (Malloi) sziklaerődjébe bevetette magát (Arr. VI 9, 5; itt sebesült meg oly súlyosan, majd felépülése után volt része abban a bizonyos örömujjongásban). Ezt a vakmerő vállalkozást az utókor számos hősről elmondották — az id. Scipiótól Attiláig. Ugyanígy a világtörténelem sok nagyságához kapcsolódott az a regényes-kalandos kitalálás, hogy az illető maga megy követnek vagy felderítőnek az ellenséges táborba vagy az ostromlott vár(os)ba, esetleg mint jóságos uralkodó, álruhában járja az országot, hogy az elnyomott szegényeken segítsen és igazságot szolgáltatson — megint csak Harun-al-Rasidtól a mi Hunyadi Mátyásunkig.²⁷ Végezetül szólhatnánk a ψυχοπομπός vagy ψυχαγωγός bizonyos megjelenési formáiról, olyan hősokról, akik rettenthetetlen bátorsággal és a legreménytelenebbnek látszó helyzetben is végül váratlan sikerrel rontanak a halál torkába, vállalkoznak mindenféle megpróbáltatásra — amint ezt Alexandros és historiográfiai „utánzóí” válságos pillanatokban megeselekszük.²⁸

Még egy szót az aranypálcáról (C. I 10, 18 sk. *virga aurea* = Od. XXIV 2 sk. *ῥάβδος καλὴ χρυσεῖη*, a Quintilius-ódában, I 24, 16 *virga horrida*), amellyel Hermés a lelkeket a nekik rendelt elysiumi virányokra, ill. le a Tartarosba vezeti, vagy amint Vergiliusnál (Aen. IV 242 skk.) olvassuk: *hac animas ille evocat* (az Odyszeiában: ἐξεκαλεῖτο) *Orco pallentes, alias sub Tartara tristia mittit, dat somnos adimitque et lumina morte resignat*. Az ehhez tartozó *ῥέλγειν* igét következetesen nemcsak Hermés *ῥάβδος*-ával (vö. Verg., Aen. VII 190 *aurea virga*, Kírké varázsvesszejéről), hanem ugyanígy a varázslatos ének vagy bravúros szónoki teljesítmény, egyáltalán a költői szó *elbűvölő* hatásával kapcsolatban használják. Gondoljunk a *majdnem* (*paene*) halálra sújtott Horatius látomására (C. II 13, 26 skk.), amint az Elysiumban örvendő boldog lelkek Alkaios énekét — *sonantem aureo plectro*²⁹ — csodálják

²⁷ Vö. B. I.: Erträumte und wirkliche Eroberungen Wiens im Spiegel der Alexander-Überlieferung. Wiener Humanist. Blätter 27 (1985) 8 skk.: Nagy Sándor „tricksterré” színeződött regényes alakjára is tapadtak ősi mesehősi vonások; az álruhás hős motívumát megtaláljuk pl. Firdausi Rusztám-ciklusában, de korábbi ősök is kimutathatunk; az iráni epika szereplői hasonlóképpen — kalmárnak öltözve — indulnak rendelt útjukra, hogy vakmerő kalandokra vállalkozzanak vagy dicsőséges (megváltói) tetteket hajtsanak végre.

²⁸ A sárkányölő vagy „sarlós” hősként megjelenő Hermés alakjához l. pl. Ovid., Met. I 717 (*F. Bömer* kommentárjával); *Kerényi K.*: i. m. 16; *W. Fauth*: Kl. Pauly II 1073; magyar párhuzamok és további irodalom „A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon” c. akadémiai székfoglalóban (Bp. 1984) 46 sk.

²⁹ *R. Minadeo* „szexuális szimbolizmusát” a józan kutatás aberrációnak minősíti; „The Golden Plectrum” c. horatiusi óda-értelmezéseiről (Amsterdam 1982) l. recenziómat: Ant. Tan. 30 (1983) 153 skk.; vö. *E. Doblhofer*: i. m. 108.

és harcra tüzelő előadását szoros hallgatói gyűrűbe zsúfolódva „szürcsölik fülükkel” (*densum umeris bibit aure vulgus*).

Iam satis est. Ha V. Pöschl a Dionysos-óda 7. versszakáról (*quamquam choreis aptior et iocis . . . non sat idoneus pugnae ferebaris, sed idem pacis eras mediusque belli*) megállapította,³⁰ hogy „szinte úgy hat, mint holmi rejtett horatiusi önarckép” (wirkt beinahe wie ein verstecktes Selbstportrait des Horaz), akkor Horatius költeményeiben még jó néhány hasonló „önarcképet” találunk. Elvégre is költőnk egy személyben volt a 16. epódosz kétségbeesett *vates*-e és a *Carmen saeculare* büszke bizonyossággal eltelt énekese; *placuit primis urbis bellique domique*; udvarképesen — *titubatio* nélkül — tudott közlekedni a császári palota tükörsima márványpadlóján, de ugyanakkor emberhez méltóbban sétált a piacon vagy a római utcák nyüzsgésében, mint akárhány méltóságos szenátor (S. I 6, 111 skk.): *quacumque libido est, incedo solus, percontor, quanti holus ac far; fallacem circum vespertinumque pererro saepe forum, adsisto divinis . . . , domesticus otior: haec est vita solutorum misera ambitione gravique . . . Ez is önarckép, amelyért Flaccusunkat őszintén irigyelhetjük és szívesen utánoznánk. Ez aztán igazi, hermési életművészet (*Lebenskunst*, a Pöschl-konferencia témája).*

³⁰ I. m. 321.

A RÓMAI „URALKODÓTÜKÖR” FONÁKJA

Az „Uralkodótükör” (*Speculum regis*) címmel tartott szegedi konferencia (1993. okt. 15—16.) talán minden résztvevőjének nélkülözhetetlen munkaeszköze, vagy éppen forrása volt P. Hadot „Fürstenspiegel”-cikke a *Reallexikon für Antike und Christentum VIII.* kötetében (Stuttgart 1970, 555—632). Mi — haszonélvezői a terjedelmes cikk gazdagságának — néhány kiegészítéssel kívánunk szolgálni. Vállalkozásunk merészségét mentse az a tény, hogy Hadot mintaszerű összegzésének B-részében (Alter Orient: 556 skk.) Egyiptom és Mezopotámia, ill. Izrael között nincs szó az óperzsa birodalomról, majd a C-részben (Die griechisch-römische Tradition: 568 skk.) Seneca, Plutarchos és Dion Chrysostomos tárgyalása közben Tacitusról — még az igazán ide kívánczó Germanicus-„hagiográfiáról”¹ sem, — pontosabban: a *pozitív* „uralkodótükörök” változatos (vagy nagyon is sablonos) tételeinek a legrégebbi időktől a középkorig terjedő bemutatása során csak esetleges kitekintések formájában történik utalás a *negatív* uralkodói vonások rendszerére. Csak általában hivatkozunk itt „A klasszikus tyrannos-kép keleti (perzsa) előzményei” c. tanulmányunkra,² melynek eredményeit a következőkben nem ismételjük.

Hadot cikkében Tacitus egyetlen említését Xenophón Agésilaos-enkómionjával kapcsolatban (577) találjuk, ahol is egyebek közt a spartai király közvetlenségéről, igénytelenségéről, φιλόπονος voltáról olvasunk (Ag. 8, 6—9, 3),³ mint ami *toto coelo* különbözik a perzsa nagykirály fennhéjázásától, megközelíthetlenségétől, kényeskedésétől. „Das Werk Xenophons sollte ein Vorbild für Cornelius Nepos (Leben des Atticus), Tacitus (Leben des Agricola), Plinius (Panegyricus) und Ammianus Marcellinus (Bericht über Valentinian) werden.” Ez a felsorolás nemcsak Budai Ézsaiás egykori monográfusát érinti (a nagytekintetű szuperintendens szerint „Cornelius Nepos Atticusa után ez — ti. Tacitus Agricolája — a második példája a tökéletes biographiának, melyhez fogható több nincs”), hanem az Agricola-életrajz kommentálóját is, aki a „kis írás” görög előzményei közt számon tartja Xenophón Agésilaosát (és Isokratés Euagorasát), de berzenkednék a pliniusi Panegyricusszal való rokonítás ellen, és volna megjegyzése az ifj. Plinius Traianus-

¹ Vö. B. I.: Das Germanicusbild des Tac. Latomus 28 (1969) 588 skk. A tacitusi portréművészet megértéséhez. A Germanicus-kép változásai. MTA I. OK 27 (1971) 451 skk. = Zum Verständnis der Darstellungskunst des Tac. Acta Ant. 18 (1970) 279 skk.; legújabbán: Chr. Pelling: Tac. and Germanicus. A „Tac. and the Tacitean tradition” c. kötetben (Princeton 1993) 59 skk.

² Ant. Tan. 33 (1987—88) 97 skk.

³ Vö. még Xen., Ag. 7, 1: Agésilaos — hazája szolgálatában — οὐ πόνων ὕφιστο, οὐ κινδύων ἀπίστατο...; a későbbi Nagy Sándor-hagyományban ezerszer ismétlődő szókapcsolat.

dicsőítésének megítélésével kapcsolatban is. (Hadot 609: „... weil der Kaiser teilweise die Lobeserhebungen des Plinius rechtfertigte” — ami *részben* igaz ugyan, de az Agricola szerzője biztosan *nem* mondta volna el úgy, mint loyaltástól lihegő barátja.)

Alkalmi megjegyzéseinket a fentebbi felsorolásban elsőnek említett Cornelius Nepossal, de nem az Atticus-, hanem a Miltiades-életrajzzal kezdjük. Tesszük ezt annak ellenére, hogy annak idején A. Rosenberg máig nélkülözhetetlen kézikönyvében (Einleitung und Quellenkunde zur röm. Geschichte, Berlin 1921, 211) a Nepositák nem-római állagáról fölöttébb elítélő nyilatkozatot olvastunk: „sind geistlose und dürftige Produkte”.⁴ Nincs szándékunkban Nepos felértékelése, de azért érdekességeinek számbavétele elől se zárkozzunk el. Érdemes például megfigyelni politikai terminológiáját, amely a Caesar halála utáni közjogi bizonytalanságot, a *principatus* elismertetésének buktatóit tükrözi. Miltiadés cím nélkül is „királyi méltósággal” (2, 3 *dignitate regia*) ténykedett a chersonésosi telepések között, és ezt nem annyira törvényes felhatalmazás birtokában (*imperio*), mint inkább igazságosságával (*iustitia*) érte el. Máshol Aristeidés *iustitia*-ja Pausanias *intemperantia*-jával van szembeállítva (Arist. 2, 3), a Kimón-életrajzban pedig a Monumentum Anycranum (34) *potestas*—*auctoritas* ellentétes fogalompárjával találkozunk (2, 1; hasonlóképpen Chabr. 4, 1: *privatus omnes auctoritate anteibat*). Timoleón is *benivolentia*-jával érte el azt, amit mások (3, 5 *ceteri reges*) *imperio potuerunt* (vö. 3, 6 *magis benivolentia, quam prudentia*).

Külön tárgyalást igényel egyetlen jelző politikai jelentőségének vizsgálata. A Miltiadés-életrajzban ismételten felvetődik a jog szerinti felhatalmazás időhöz kötöttségének kérdése. Miltiadés *perpetuum imperium*-át nemcsak az athéni nép, hanem telepestársainak egyetértése is törvényesítette (2, 3). Nepos minden szava aktuális (római) politikai töltésű (8, 3): *in Chersoneso perpetuam obtinuerat dominationem tyrannusque (-que expl.!) est appellatus, sed iustus. Non erat enim vi consecutus, sed suorum voluntate, eamque potestatem bonitate retinebat. Omnes autem et dicuntur et habentur tyranni, qui potestate sunt perpetua in ea civitate, quae libertate usa est. Sed in Miltiade erat cum summa humanitas, tum mira communitas, ut nemo tam humilis esset, cui non ad eum aditus pateret; magna auctoritas apud omnes civitates, nobile nomen, laus rei militaris maxima*.⁵

Árulkodó a Miltiadés-életrajznak az a helye (3, 1), amely szerint a perzsa nagykirály a meghódolt kisázsiai görög városok *princeps*-einek *perpetua dederat imperia*, ha ezt szembesítjük a thébaiak törvényével (Epam. 7, 5), amely halállal büntette az *imperium* önhatalmú meghosszabbítását (*si quis imperium diutius retinuisset, quam lege praefinitum foret*). Epameinondas mégis megtartotta (de csak

⁴ Jellemző Corn. Nepos manapság szinte általános negligálására, hogy pl. a Kl. Pauly Neposcikkének írója tévesen E. Groagot teszi meg az előd RE-cikk szerzőjének — G. Wissowa helyett; a hypertrófiában szenvedő ANdRW egyetlen sovány tanulmányt szentel neki (I 3, 703 skk.); a „Híres férfiak” nemrégí magyar fordításának utószavában még mindig ott kísért az Atticus-életrajz második kiadásának legendája: Bp. 1984, 201, vö. *H. Rahn*: Hermes 70 (1957) 205 skk.; *D. Flach* „Einführung”-jában (Darmstadt 1985) is Nepos csak az időrendi táblázat néhány sorában, ill. a bibliográfiában jut szóhoz.

⁵ A „politikai töltés” érzékeltetésére vö. *H. Boterman* fejtegetéseivel: Rechtsstaat oder Diktatur. Cicero und Caesar 46–44 v. Chr. Klio 74 (1992) 189 (Caesar „folyamatos” consulságainak és *dictator perpetuus* címén „bitorolt” hatalmának megítéléséről, vagyis a „jogállam” képviselőinek szemében *nimii honores*-nek minősítendő törvénytelenségről, Suet., D. Iul. 76, 1).

négy hónappal tovább), *cum (illam legem) rei p. conservandae causa latam videret*. A királyokról (*de regibus*) szóló fejezetben Dionysios *tyrannis*-ának árnyalt jellemzését olvassuk (2, 2 sk.): *Dionysius . . . et manu fortis et belli peritus fuit, et — id quod in tyranno non facile reperitur — minime libidinosus, non luxuriosus, non avarus, nullius denique rei cupidus, nisi singularis perpetuique imperii ob eamque rem crudelis. . .* A tyrannosszá fajulás klasszikus kórképét Nepos a Plataiai után még többre vágyó Pausanias személyével kapcsolatban rajzolta meg (Paus. 3): *. . . cultum vestitumque mutavit, apparatu regio utebatur, veste Medica; . . . epulabatur more Persarum luxuriosius⁶. . . , crudeliter imperabat. . .*

De a *perpetuus* jelző részletesebb kitekintést érdemel. Cicero (*De re p.* II 23, 43) Lykurgos királyságát jellemzi olyan államformának, amelyben *unius perpetua potestate et (adv.!) iustitia uniusque sapientia⁷ regatur salus civium*. A királyt uraló nép persze híjával van a szabadságnak (*libertas*), *quae non in eo est, ut iusto utamur domino, sed ut nullo*. (Tarquinius Superbus még csak *iustus* sem volt!) Fejtegetéseit Cicero azzal zárja, hogy Rómában nemcsak a Romulustól Tarquinius Superbusig számon tartott királyokat mondották *rex*-nek, hanem mindazokat, *qui soli in⁸ populos perpetuam potestatem habent* (II 27, 49; közben a *jóból* a leghitványabbá — tyrannisszá — züllött államformáról és a patriarchális *rex*-ből jogtipró *tyrannosszá* fajult szörnyetegről olvasunk, *quo neque taetrius, neque foedius, nec dis hominibusque invisius animal cogitari potest*). A Liviusnál kanonizált hagyományból megtudhatjuk, hogy Cicero kikre gondolt: például a Licinius — Sextius-féle törvények plebejus kiharcolóira, *quorum annos in perpetua potestate tamquam regum in Capitolio numeratis* (VI 41, 3, vö. 40, 7 *reticere possim . . . perpetuos tribunos, tantum licentiae novem annis, quibus regnant, sumpsisse, ut. . .*; vö. még XXIV 8, 7; XXXVIII 56, 12, főleg pedig III 19, 4: *is — sc. L. Quinctius Cincinnatus consul — in senatu castigando vehementior fuit, cuius ordinis languore perpetui iam tribuni pl. non ut in re p. Romana, sed ut in perdita domo . . . regnarent. . .* (5) *. . . iterum ac tertium tribunos. . . regia licentia vivere*).⁹

Ugorjunk most át a P. Hadot idézett felsorolásában (RAC VIII 577) említett ifj. Pliniusra, akinek lelkendező Traianus-dicsőítésében tanulságos részek is akadnak. Magasztalja például Traianusban azt, hogy nem vállalta a censorságot (45, 4), hiszen élete példamutatásával úgyis egyszersemindenkorra censorednak bizonyul: *vita principis censura est eaque perpetua* (45, 6). Máshol a Brutus-ok példájára hivatkozva ünnepli az uralkodót, amiért princepsként lehetetlenné teszi a királyi uralom visszatértét (55, 7 *regnum. . . arcet. . . sedemque obtinet principis, ne sit domino locus*); Domitianus nevére utaló szójátékkal^{9a} hódol urának, mint a „korklát(ozat)-

⁶ Vö. B. I.: *Persicos odí, puer, apparatus. . .* (Hor. C. I 38.) Ant. Tan. 21 (1974) 224 skk.; A klasszikus tyrannos-kép keleti (perzsa) előzményei. Ant. Tan. 33 (1987–88) 97 skk. — L. még: P. Closkey–E. Phinney: Ptolemaeus Tyrannus. The typification of Nero in the Pharsalia. Hermes 96 (1968) 85 skk.; M. Reinhold: Purple as a Status Symb. Coll. Latomus 116 (1970) 51.

⁷ Vö. Tac., Dial. 41, 4 *sapientissimus et unus*.

⁸ Vö. Tac., Ann. I 10, 5 (Livia) *gravis in rem p. mater*; az *in praep.* értelmezéséhez l. F. R. D. Goodyear kommentárját ad Tac. Ann. I 8, 6 *in rem p.*

⁹ Ez a L. Quinctius Cincinnatus nem tévesztendő össze azzal a T. Quinctius Capitolinus Barbatusszal, aki Liv. IV 10, 9 szerint *adversus tribunos auctoritate plura, quam certamine tenuit: quinque consulatus eodem tenore gesti* (nem „egyhuzamban”, hanem megszakításokkal, 471-től 439-ig) *. . . verendum paene ipsum magis, quam honorem (? honorabilem dett.) faciebant*.

^{9a} Vö. Tac., Agr. 13, 1 *iam domiti. . .*; Hist. IV 63, 1 *Domitiani indomitae libidines*; E. Norden: Kunstpr. I 305, 4.

lan hatalom megfékezőjének” (55, 9 *infinite potestatis domitor . . . animus*). Ismételten visszatér a *rex* (*regere, regnare*) szónak Traianus személyében megfigyelhető igazi jelentésére: *si bene rem p. et ex utilitate omnium rexerit* (67, 4; vö. 68,1 és 94,5; mint a Horatiustól közbeszótt gyermeki *nenia*, Epist. I 1, 59: *rex eris, si recte facies*).¹⁰

Különben Plinius a *perpetuitas*-t¹¹ pozitív értelemben használja: áradozó szónoklatának peroratiójában (94,1; mint Cicero a Catilina elleni mennydörgés végén, 13, 33) örökkévalóságot kér Iuppitertől Traianusban megtestesült ajándékainak; ugyanígy hálálkodik a Traianusnak köszönhető *perpetua securitas*-ért (84, 5). A szónoknak juttatott *continuatus honor* sem negatív csengésű (92, 1), akárcsak a császárkori gyakorlatban szokatlan (egész évre terjedő) *consulság* (58, 1 *qui continuus consulatus fecerat longum quendam et sine discrimine annum*). Egy fentebb már érintett helyen (55, 9 sk.) a princeps hírének maradandóságáról van szó (*fama aeterna*), de annak nem annyira örökkön tartónak (*perpetua*), mint inkább *jónak* kell lennie, amit pedig nem faragott képek, hanem az érdemek biztosítanak (*ea porro non imaginibus et statuis, sed virtute ac meritis prorogatur*).

Plinius szavai kísértetiesen emlékeztetnek Tiberiuséra (Tac., Ann. IV 38: Koestermann kommentárja szerint „Glaubensbekenntnis des Kaisers”). Tacitus szövegéből nehéz volna megállapítani, hogy az *oratio recta* utáni fejtegetések (38, 4—5) a császár gondolkodását tükrözik-e; inkább az íróét: *optimos quippe mortalium altissima cupere . . . cetera principibus statim adesse; unum insatiabiliter parandum, prosperam sui memoriam, nam contemptu famae contemni virtutes*.

Ahhoz, hogy Traianusnak mint *optimus princeps*-nek (Paneg. 88, 4) Pliniustól rajzolt ideális képét értékelni tudjuk, célirányos volna az „aranyzájú” prusai Dión egykorú szónoklatait *περι βασιλείας* is bevonnunk.^{11/a} Dión valóban a maga bőrén tapasztalta meg a zsarnok „villámait”, amelyekkel Domitianus — *ille optimi cuiusque spoliator et carnifex* (Paneg. 90, 5) — Pliniust és barátait (*isdem enim amicis gloriabamur*, akik közé nyilván Tacitus is oda értendő) sújtotta, de beszédei inkább csak azért érdekesek, mivel a szónokra kényszerített életformából folyólag a kynikus iskolának a királyságról vallott nézeteit képviselik. A 100-as évek elején járunk: az első dák hadjárat diadalmenettel zárul, a Domitianustól száműzött rhétor visszatérhet Rómába, a császár környezetébe, és kifejtheti előtte filozófikus nézeteit az eszményi uralkodóról. Tacitusba is „visszatér a lélek” (Agr. 3, 1), örvendezhet a „boldog kor” (*beatissimum saeculum*) hajnalhasadásának, hiszen — akkori meggyőződése szerint — Nervának sikerült összeegyeztetnie az addig „társíthatatlan” princepsi rendszert a szabadsággal, Traianus pedig „napról napra gyarapítja a közboldogságot” (*felicitatem temporum*) a *securitas publica* megvalósításával, úgy-hogy a fellélegző író vállalkozhatik a „korábbi szolgaság emlékének és a jelenkor áldásainak” megörökítésére.

¹⁰ *Hadot* a bibliográfiában említi Balogh József idevágó hajdani tanulmányát: *Rex a recte agendo*. Speculum 3 (1928) 580 skk.; vö. *B. I.: Veriloquium*. MNy 86 (1990) 153 skk.

¹¹ A *perpetuitas* értelmezéséhez vö. *R. Syme*: Tac. II 755, 3; a *securitas*-hoz uo. I 227 és II 583; *H. Heubner ad Tac. Agr. 3, 1*: „. . . die *securitas publica* gehörte zu den kaiserzeitlichen politischen Schlagworten, die auch als Münzlegenden auftreten.” — A *continuus* jelzőhöz vö. *B. I.: Gnomon* 64 (1992) 357; az itt felsorolt helyekhez l. még pl. Stat., Silv. I 1, 99 sk. (Domitianusról): *utere perpetuum populi magnique senatus munere*; Luc. VII 442 sk. *sub perpetuis tyrannis*.

^{11/a} Vö. *B. F. Harris*: Dio of Prusa. A survey of recent work. ANRW II 33/5 (1991) 3853 skk., különösen 3878 skk.

Dión beszédeinek elhangzásakor Tacitus már a *Historiae* megírásán dolgozik, amelynek prooemiumában Nerva és Traianus uralkodását „bővebben áradó és biztonságosabb” tárgynak mondja ugyan (*Hist.* I 1, 4), mégis öregkorára halasztja, hogy aztán — éveinek múltával — a „boldog jelen” helyett a principatus kezdeteire nyúljon vissza. Közben pedig — A. Michel finom meglátása szerint¹² — 107 és 113 között, a Traianus-oszlop végtelen szalagfrízének megszületése során ő is figyelemmel kísérhette az ún. „folyamatos stílus” (kontinuierender Stil) reprezentatív monumentumának sorozatos (hatvanszor ismétlődő) császár-ábrázolásait, amint Traianus a sereg élén megindul Decebal ellen, irányítja a hadműveleteket, várostromokat, fogadja a legyőzöttek hódolását — az Augustus óta kanonizált uralkodói erények (*virtus, clementia, iustitia, pietas*) megannyi művészi megjelenítését. Ennek a 200 méter hosszúságban felfelé kigyózó jelenetsornak, amely *egyetlen* személyt állít oda „üdvös és gyümölcsöző” *exemplum*-ként (vö. Liv., Praef. 10 *illud . . . salubre ac frugiferum*) a világsoda szemléltői elé, kíméletlenül ironikus ellenpárját alkotta meg Tacitus az *Annales* császár-galériájának torzképeiben, Liviusszal szolván: *inde tibi tuaeque rei publicae . . . foedum inceptu, foedum exitu, quod vites*.¹³

Sorakoztassuk most fel Tacitus uralkodó-portréit Augustustól (*Ann.* I 1, 1 *qui cuncta discordiis civilibus fessa nomine principis sub imperium accepit*) és kényszerűségből vállalt, de mindenesetre *in domo regnatrice* (I 4, 4) nevelt utódától Nerőig? Vagy a négy császár évének tragikus eseményhalmazától a következő *domus regnatrice*-nak az *Agricolában* megbélyegzett képviselőjéig? Vagy még tovább, a fellélegzést követő fokozatos kiábrándulás állomásaiig? Célunk azonban most csak az, hogy a figyelmet a Traianus-oszlop *folyamatos* ábrázolásainak ellenpárjára, az *Actium* után minden hatalmat „a béke érdekében” (*Tac., Hist.* I 1, 1 *postquam . . . omnem potentiam ad unum conferre pacis interfuit*; vö. Cic., *Fam.* IV 9, 2; *Pomp. Trogus ap. Iust.* I 10) kisajátító princepsi gyakorlatnak, ennek a köztársasági gondolkozással összeegyeztethetetlen rendszernek nemesak Tacitusnál megfigyelhető következetes elutasítására irányítsuk.

Az Augustus halálát kísérő híresztelések közt (*Tac., Ann.* I 9) említi Tacitus azok együgyűségét, akik az elhunyt princeps consulságainak a számán vagy harminchét éven át megszakítás nélkül viselt tribunusi hatalmán (*continuata per septem et triginta annos tribunicia potestas*) „álmétkodtak”. Annak idején az első triumviratus tagjai kölcsönösen féltékenykedtek a hatalomnak egyikük vagy másikuk kezében történő összpontosítása vagy időbeli kiterjesztése miatt. (Például *Luc.* I 315: *Caesar — Pompeius continuum regnum-áról.*) *Lucanus* a korábbi diktátorok (*Sulla potens Mariusque ferox et Cinna cruentus*) egyenesági folytatóit látja a *Caesareae domus series*-ben (IV 823; vö. VIII 696 *Ptolomaeorum seriem pudendam*), és utánozhatatlanul tömör megfogalmazása szerint (IV 670 *cum domino pax ista*¹⁴ *venit*) minden baj (*malorum continua series*) ebből a hatalombirtoklásból származik.

Tacitus hibául rója fel Tiberiusnak azt, hogy nemegyszer éveken át állomáshelyükön marasztotta helytartóit vagy tisztviselőit (*Ann.* I 80, 1 *continuaré imperia ac plerosque ad finem vitae in isdem exercitibus . . . habere*; az okok találgatása is tanulságos). Következetességről beszéltünk az imént; nem éppen következetes, de

¹² A. Michel: *Tacite et le destin de l'Empire*. Paris 1966, 224 sk.: „Celle-ci (la frise continue de la colonne) était triomphale, la fresque de Tacite est celle de la dérision.”

¹³ Bővebben I. B. I.: *RE Suppl.* XII „Corn. Tacitus” 492 sk.

¹⁴ Vö. B. I.: *Pax Tacitea*. *Ant. Tan.* 13 (1966) 27 skk. = *Acta Class. Debr.* 2 (1966) 63 skk.

érthető, hogy Agricola hét esztendőös britanniai megbízatásának megszüntetését a vő — *non sine ira* — persze Domitianus zsarnoki féltékenységének tulajdonítja. Máshol a *praefectus urbi* méltóságának „friss” folytonosságát (Ann. VI 10, 3 *recens continuam potestatem*) az illető L. Piso böles mérséklete enyhíti (*mire temperavit*; előtte is: *sapienter moderans*, mint Agr. 4, 3 *retinuit... ex sapientia modum*). A vérszomjasnak ábrázolt Tiberius zsarnoki tombolása is *caedes continua* (VI 29, 1); az meg a nerói önkény megnyilvánulása, hogy az *imperator*-ként üdvözölt uralkodónak még örökös consulságot is megajánlanak (XIII 41, 4 *continui consulatus decernuntur*). Tacitust szinte a csömörhöz (*satias, taedium*) hasonlítható allergia fogja el a folyamatosság pusztá említésére még akkor is, ha tisztos polgárok „szomorú, de véget érni nem akaró” kimúlásáról (XVI 16, 1 *quamvis honestos civium exitus, tristes tamen et continuos*) kell beszámolnia. A *Dialogus* szerzőjétől persze természetes, hogy Aper a hajdan virágzó ékesszólással felvértezett közszereplőt (Dial. 5, 5 *ipse securus et velut quadam perpetua potentia ac potestate munitus*) nemcsak a *sapientissimus et unus* Vespasianus korába visszavetítve (Dial. 41, 4) hirdeti eszményének. Azt hisszük, hogy a fentiekben vázolt gondolatokat, illetőleg tacitusi helyzetmegítélést legklasszikusabban Maternusnak a principatus korabeli ékesszólás állapotát festő szavai érzékeltetik, csak éppen a bennük rejlő keserves irónia miatt félreérthetően (Dial. 38, 2): *postquam longa temporum quies et continuum populi otium et assidua senatus tranquillitas¹⁵ et maxima principis disciplina ipsam quoque eloquentiam — sicut omnia — depacaverat*.

Mindezt a császárkori „uralkodótükrök” fonákjára vetítve: Hadot (608) a római panegyricus-írók eljárását okkal jellemezte azonosnak a görög szkhémák szerint szónoklókéval. Ha azonban a két náció közti különbséget (a „Grundeinstellung” dolgában) abban tapintja ki, hogy „a metafizikus vagy mítikus elem a rómaiaknál háttérbe szorul a morál mögött”, akkor mi morál helyett inkább nagyon is aktuális politikumot mondanánk.

¹⁵ A megfelelő *ellentét* pl. Iust. XLII 5, 1 *assidua scelera* — a parthus Orodes zsarnoki uralkodásáról.

JEGYZETEK DIÓN CHRYSOSTOMOS ESZTÉTIKAI
NÉZETEIHEZ

Bár a közelmúltban Szepessy Tibor fontos tanulmánya figyelemreméltóan érvelt amellett, hogy Dión Chrysostomosnak megvolt a maga többé-kevésbé kiforrott, művelődésbölcséleti megalapozottságú esztétikája, G. A. Seeck pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy legalábbis jó észrevételei voltak a költői alkotás esztétikáját illetően,¹ Diónt nem szokták az esztétika klasszikusai közt nyilvántartani.² Talán nem alaptalanul. Mégis, bármennyire eklektikusak is általános vélemény szerint esztétikai nézetei, érdekesek lehetnek, esetleg éppen mert eklektikusak: honnan meríti a kor egy művelt embere nézeteit művészetről, irodalomról, egy művelt ember, akinek foglalkozása a szó művészete. Az irodalomra és művészetre vonatkozó minden megnyilatkozásának rendszeres vizsgálata és e nézetek összevétele lehetséges forrásaikkal ezen túlmenően talán azt is kimutathatja, mennyire mélyen értette meg forrásait Dión: csak többé-kevésbé felületesen visszhangozza azokat, vagy mélyebben is megértette, esetleg éppen tovább is fejlesztette azt, amit olvasott. Egy ilyen részletes és rendszeres vizsgálat meghaladná e dolgozat kereteit. Céloom most csak az, hogy adalékkal szolgáljak egy ilyen vizsgálódáshoz.

Az amit Dión az irodalomról mond, különböző forrásokból ered. Egyes megálapításai végső soron a szofisztikára, elsősorban Gorgiasra vezethetők vissza (καυρός: 71, 6; vö. VS 90, 19–20; Gorgias, VS 82 B 13; szónoklás és költészet mint γοητεία: 2, 19; 12, 71; vö. VS 82 B 11, 10; a költészet mint φάρμακον: 11, 42; vö. VS 82 B 11, 14; ἀπάτη: 32, 5; vö. VS 82 B 23), de ezeket a megállapításokat minden bizonnyal nem az eredeti forrásokból ismerte, hanem csupán kézikönyvekből vagy a szofisták nézeteivel vitatkozó Platónból. Dión ui. a Sókratésről szóló nézeteivel vitatkozó Platónból. Dión ui. a Sókratésről szóló beszédében a szofistákról, Gorgias név szerint is említve, teljesen Platón szellemében beszél („sok pénzt szedtek össze”, „sok beszédet tartottak, melyeknek azonban semmi értelme”: 54, 1). És még ha ezt talán meg is lehetne magyarázni a beszéd céljával, hogy ti. Sókratést akarta dicsérni a szofistákkal szemben, az a kijelentése, hogy „e bámulattal övezett szofisták

¹ Szepessy Tibor Dión 21. beszédének fordításához adott utószavában: AntTan. 29 (1982) 127–33; G. A. Seeck: Dion Chrysostomos als Homerkritiker (Or. 11). RhM. 133 (1990) 97–107.

² Az egyetlen munka, mely Dión esztétikai-irodalomkritikai nézeteivel összefoglalólag foglalkozik: M. Valgimigli: La critica letteraria di Dione Crisostomo. Bologna é. n. Az utolsó mértékadó áttekintése Dión irodalomkritikai munkásságának D. A. Russeltől való, a Cambridge History of Literary Criticism (ed. G. A. Kennedy) I. kötetében (Cambridge 1989), 299–302. A Diónról szóló legutóbbi monográfia szerzője, P. Desideri tagadja, hogy Dión irodalomkritikusnak volna tekinthető; szerinte Dión politikus volt, és irodalomkritikáját is politikai nézetei határozták meg: Dione di Prusa. Un intellettuale greco nell'Impero Romano. Messina—Firenze 1978, 474; 484.

beszédei elvesztek, és nevükön kívül semmi sem maradt fenn” (54, 4), arra mutat, hogy Dión maguknak a szofistáknak a szövegeit nem olvasta.

Annál jobban ismerte a Sókratés-tanítványokat, Platón, Xenophónt, Antisthenést, s számos esztétikai megállapítása az ő műveikre vezethető vissza. Antisthenés már Zénón előtt megállapította — mondja, 53, 5³ —, hogy Homéros bizonyos dolgokat *κατὰ δόξαν*, másokat *κατὰ ἀλήθειαν* mond. A szépség valami fény, mondja máshol (21, 14; 12, 52), ami szintén szókratikus gondolat (Xen. Conv. 1, 9; Plat. Phdr. 250 b). A királynak nem szabad petyhüdt harmóniákat hallgatnia és nem szabad illetlen vagy féktelen művészetre figyelnie (2, 55): ez is platóni vélemény (Rp. 395 d–396 b; 398 d–399 e stb.).

Megállapításai azonban nincsenek mindig összhangban. Ismét csak Platónnal (és másokkal) egybehangzólag leszögezi, hogy Homéros az istenekről nem az igazat mondja (11, 17–8; vö. Plat. Rp. 377 d–379 e stb.). Mégis azt állítja, hogy Homéros nemcsak hogy kitűnő fegyelmező (*σωφρονιστής*), hanem hogy jó és hasznos dolgokat tanított az erényről és a bűnről (53, 11), sőt hogy Homéros az emberek tanítására vállalkozott, éppen mint Sókratés (55, 11), holott Platón egyáltalában nem volt hajlandó Homérost nevelőnek elfogadni, nem hogy olyanak, mint Sókratés (Rp. 559 c–600 e; 605 c–607 a).⁴ Ez megint kimagyarázható azzal, hogy más a beszédek célja. A 11. beszédben Dión azt akarja bizonyítani, hogy az egész Ilias kitalált történet, következésképpen minden lehetséges érvet felhasznál annak bizonyítására, hogy Homéros nem mond igazat, míg az 53. és 54. beszédben Homérost minden vonatkozásban fel akarja magasztalni, következésképpen itt ennek megfelelő, nem kevésbé régi és elismert érveket vesz elő (vö. Ar. Ra. 1044–6; Xen. Conv. 4, 6 stb.). Vannak azonban más véleménykülönbségek is, melyek esetében Dión egy másik mestert látszik követni.

Platón azt tartja, hogy a költők, mivel nem tudják, mi az igazság, nem is tudják azt kifejezni, ha egy isten meg nem szállja őket (Io 598 d–e; 598 d–601 b stb.). Ha valamely isten nem vezeti őket, akkor csak a tömeg várakozásait és gyönyörűségét tartják szem előtt. A szónokok viszont még csak nem is törődnek az igazsággal, ők csak arra törekszenek, hogy a valószínűt (*εἰκός*, Phdr. 267 a, vö. 260 e) mondják. Az *εἰκός* szó Diónnál is megjelenik, de nem a szónoklás, hanem a költészet vagy legalábbis a költött prózai elbeszélés vonatkozásában.

Azokban a beszédekben, melyekben a három nagy tragédiaíró Philoktés-dramáit hasonlítja össze, felhívja a figyelmet arra, hogy milyen különös lett volna, ha — mint Aischylos drámájában történik — a lémnosiak még csak nem is látták volna Philoktésést és nem segítettek volna rajta. „Valószínű, hogy kapott valami segítséget, de csak szűkösen” (52, 8: *εἰκός μὲν τυγχάνειν αὐτόν, σπανίως δέ*). A Déianeira és Nessos történetét elemző beszédben, melyet Sophoklés feldolgozott és Archilochos legalábbis megemlített (fr. 286–8 West), Dión egy név szerint meg nem nevezett társal beszélve rámutat néhány elemre a hagyományozott történetben, mely nem hihető (*πιθανόν*). A beszélgetőtárs aggódik, hogy ilyen elemzés mellett a mítosz szétzilálódik. „Semmiképpen”, — feleli Dión — „ha meggondoljuk, hogy

³ E szakasz alapos vizsgálata *M. Hillgruber* tanulmányában olvasható: *Dion Chrysostomos 36 (53) 4–5 und die Homerauslegung Zenons*. *Mus. Helv.* 46 (1989) 15–24, a kérdés történetével.

⁴ Dión Homérosról mint nevelőről: *J. F. Kindstrand*: *Homer in der zweiten Sophistik*. Uppsala 1973, 125–7; *Desideri* (2. j.) 481–2; Homéros bölcsességéről: *Kindstrand* 124–7; ennek isteni eredetéről: 115–9.

miképp történt és miképp valószínű, hogy történt” (60, 3: ὡς ἐγένετο καὶ εἰκὸς ἦν γενέσθαι). Kicsit később így szól a szöveg: „Miután Déianeira hallotta ezeket [ti. Nessos szavait, úgy, ahogyan Dión azokat értelmezte], nem vette félvállról a szavakat, hanem megfontolta, hogy milyen igaza van a kentaurosoknak, amint az valószínű volt (ὄσπερ εἰκὸς ἦν), hiszen férjét hatalmában akarta tartani” (60, 5).

Mindez nem pusztán nyelvhasználati kérdés, hanem arról árul el valamit, hogy miképp szemlélte Dión a költészetet és általában a költött elbeszélést. A királyságról szóló negyedik beszédben Dión egy Nagy Sándor és Diogenész közti párbeszédet ír le. A bevezetőben ezeket mondja: „Azt szeretném elmondani, hogyan ment együttlétük valószínűleg végbe” (4, 3: ὡς δὲ εἰκὸς ἐκείνοις γενέσθαι τὴν συνούσιαν ἐκείνην εἶποιμ' ἄν). Ez azt jelenti, hogy egy párbeszéd lehet kitalált, de meg kell felelnie a valószínűségnek. Ugyanez a tanulság rejlik, negatívan fogalmazva, a 11. beszéd egy megjegyzésében. Dión célja az volt, hogy kimutassa: Homéros nem a valót mondta a trójai háborúról, vagy legalábbis esúnyán eltorzította azt. Az epikus hagyomány szerint Paris halála után Helené Déiphobos felesége lett, és a trójaiak nem adták vissza a görögöknek, bár így megmenthették volna városukat. „Mindebből semmi sem valószínű, sem nem lehetséges” (11, 70: τούτων οὐδὲν εἰκὸς οὐδὲ δυνατόν, vö. 11, 72; 111; 137). Talán még fontosabb a kérdés, mellyel a Chryszés-történet tárgyalását végzi: „Azt akarod hallani, hogy hogyan történt valóban, vagy hogy hogyan lett volna szép, ha történik?” (61, 18: Σὺ δὲ πότερον ἀκούειν θέλεις ἄν ὡς γέγονεν ὄντως ἢ ὅπως καλῶς εἶχε γενέσθαι. Elfogadtam Emperius javítását a szövegben a kéziratok πάντως olvasata helyett.)

Nem minden fontosság nélkül való az a két melléknév, melyeket Dión a fentebb idézett szövegekben az εἰκὸς-szal együtt használ, a lehetséges (δυνατόν) és a hihető (πιθανόν). Mindkettő máshol is előfordul. Az, amit Homéros Alkinoos, ill. Menelaos palotájáról mond, állítja Dión, túlmegy a valóságon (ἀληθές), és szinte azon is, ami lehetséges (δυνατόν) (79, 1). „Aischylos nem törődött azzal, hogy Odysseus hihető (πιθανός) legyen”, míg viszont Euripidész a cselekmény alakításában „nagy ügyességet és hihetőséget (πιθανότης) tanúsított” (52, 5; 14; vö. 52, 9; 11; 11, 107 stb.).

A költői ábrázolásnak tehát valószínűnek, lehetőnek és hihetőnek kell lennie. Ez a szóhasználat mint követelmény nem platóni, hanem aristotelési. Aristotelész volt az, aki az εἰκὸς-t, a rétorika e szakkifejezését, a költészet megítélésében ismérvként alkalmazta (Po. 1451 a 28; 38; b 9 stb.; δυνατόν: 1451 a 38; 1460 a 27 stb.; πιθανόν: 1451 b 16 stb.). Még Dión egyik bizonyító példája is aristotelési. Azoknak a hihetetlen és valótlan dolgoknak a tárgyalása során, melyeket Homéros elbeszélése tartalmaz, Dión megemlíti, hogyan fut Hektór a város körül és hogyan üldözi Achilleus (de nem éri utól, bármily gyors lábú is: 9, 17), miközben a görögök csak nézik, mintha színházban ülnének, és senki sem siet Achilleus segítségére (11, 107–8). Aristotelész ugyanezt az esetet hozza fel annak bizonyítására, hogy az eposz inkább megenged különös dolgokat, amelyek a színpadon nevetségesek volnának (Po. 1460 a 13–7).⁵ Ez az egyezés annál figyelemreméltóbb, mert Homéros megmagyarázza a helyzetet: Achilleus megtiltotta, hogy a görögök kövessék és megöljék Hektórt (II. 22, 205–6).

⁵ E legutóbbi találkozást Valgimigli (2. j.) 44 is megemlíti, néhány mással együtt (41–5), melyeket itt most nem tárgyalok.

Aristotelési a Trójai Beszéd egyik gondolatmenetének zárómondata is. Dión azt akarva bizonyítani, hogy a trójaiakat nem győzték le, tényként sorolja elő, hogy a hagyomány szerint mi mindent vittek végbe ezek a város állítólagos feldúlása után, majd így zárja fejtegetéseit: „Ami megtörtént, annak megtörténte lehetséges volt” (11, 139: τὸ γενόμενον δυνατὸν γενέσθαι). Ugyanezt mondja, csak éppen más és megfelelőbb összefüggésben Aristotelés: „A megtörtént dolgok nyilvánvalóan lehetségesek” (Po. 1451 b 17–8: τὰ γενόμενα φανερὸν ὅτι δυνατὰ).

Végül a 61. beszéd befejező kérdése eszünkbe juttatja Aristotelés szavait a történetíró és a költő közti különbségről: az előbbi megtörtént dolgokat mond el, az utóbbi olyanokat, „amilyenek megtörténhetnek, vagyis amelyek a valószínűség vagy a szükségszerűség szerint lehetségesek” (Po. 1451 a 36–b 19).⁶ Dión fentebb idézett megjegyzése (4, 3-ban) azt mutatja, hogy költött párbeszédeit ő maga is e szerint az elv szerint alkotta meg.

Talán Aristotelés, vagy ő is, gyanítható 55, 12 mögött, ahol Dión kifejti, hogy Platón nem ok nélkül szerepeltet név szerint megnevezett személyeket, bár „embereket szavaikból és szavakat az emberekből megérteni nem könnyű annak, aki nem filozófus és nem művelt ember”. Azután azzal folytatja, hogy mikor Platón hetvenkedőt ábrázol, ugyanakkor a hetvenkedést is ábrázolja, és Dión egy sor olyan epikus alakra is utal, akiket Homéros bizonyos emberi tulajdonságok képviselőiként ábrázol, s akiket éppen szavaik és cselekedeteik által jellemez (55, 14–21).⁷ Dión egyébként itt is hangsúlyozza, hogy Homéros nem vaktában beszél, egy másik beszédében pedig arra is felhívja a figyelmet, hogy a költő számos esetben a környezetet, a ruházatot stb. szintén a szereplők jellemével összhangban írja le (2, 39–43).

Aristotelés a Poétikában kifejti, hogy az emberek jellemük (ἦθος) és elemző gondolkodásuk (διανοία) szerint ilyenek vagy olyanok (1449 b 37–8), és egy kicsit később hozzáfűzi, hogy az ἦθος az, „aminek alapján valamilyennek mondjuk a cselekvőket”, s hogy διανοία-n olyan részeket ért, amelyekben a szereplők „beszédjük folyamán bizonyítanak valamit, vagy éppen véleményüket nyilvánítják” (1450 a 5–8). Néhány lappal később ismét leszögezi, hogy egy tragédia szereplőinek akkor lesz jelleme (ἦθος), „ha beszédük vagy cselekvésük nyilvánvalóvá tesz valamilyen választást” (1454 a 17–8). Szó és tett tehát össze van kapcsolva, és együtt nyilvánvalóvá teszi egy személy minőségét és gondolkodásmódját.⁸ Hasonló fejtegetés olvasható a Rétorikában, ahol Aristotelés előadja, hogy stílusa alakításakor a szónoknak figyelembe kell vennie a szóban forgó személy jellegét (ἔξις), amely szerint valamilyen minősége van, és ha „a szavakat a jelleg szerint válogatta meg, így már megteremtette a jellemet (ἦθος)” (1408 a 25–31). Ez hasonlóan látszik Dión véleményéhez.⁹

Dión ezek szerint megértette Aristotelést, ha talán nem is teljes bölcséleti mélységében. Ő is azt vallja (1) hogy a műalkotásnak nem kell a valóság kicsiny részleteihez ragaszkodnia, de valószínűnek és hihetőnek kell lennie. Ő is (2) a

⁶ Az, ahogyan *Desideri* (489) összefoglalja a hely tanulságát (egy kitalált történet, melynek értelme van, jobb mint egy igaz, amelynek nincs értelme), Aristotelés egy mondatára emlékeztet (Pol. 1461 b 11–2), bár a szerző nem utal rá.

⁷ *Kindstrand*: (i. m.) 134–5.

⁸ *Valgimigli* (i. m., 8–11) úgy gondolja (Rhet. 1368 b 32 kk.-re és Po. 1452 a 1 kk.-re hivatkozva), hogy ez Aristotelésszal való vita, de érvelése nem túl meggyőző.

⁹ *Desideri* (i. m.) ezt a nézetet a sztóikusoktól származtatja (Strab. 1, 2, 3-ra hivatkozva), de Strabón csupán annyit mond, hogy csak a bölcs költő.

valószínűség követelményét alkalmazta mind a költészetre, mind a költött elbeszélő prózára, vagyis az irodalmat mint egészét azonos elvek szerint ítélte meg. Ezt a szemléletet is Aristotelés alapozta meg (nem gorgiaszi előzmények nélkül), aki arról panaszkodik hogy a görögben nincs közös szó a költeményekre és a szókratikus párbeszédre (Po. 1447 b 9–13; vö. fr. 72 Rose, a *περι ποιητῶν*-ból), s akinek ezt a gondolatát azután Theophrastos (fr. 64; 65 Wimmer) és a sztóikusok (Str. 1, 2, 6) vitték tovább. Dión is hangsúlyozza (3) a stílus és a jellem megegyezésének szükségességét, ami kétségkívül már Aristotelés előtt is közhely volt, de Aristotelés felfogása szerint a stílusnak is jeleznie kell a jellemet, vagy inkább mindegyiknek illeszkednie kell a másikhoz. Így van ez Diónnál is, de ő hozzáteszi, hogy a környezet leírásának is összhangban kell lennie a jellemmel, vagy éppen kifejezője kell hogy legyen annak. Végül (4) talán az is megemlíthető, hogy Dión mint szerző maga is ezen elvek szerint alkotott, amennyiben a valószínűt tartotta szem előtt mind fizikai, mind lélektani vonatkozásban.¹⁰

Diónnak azonban a költő és közönsége viszonyáról is van mondanivalója. Homéros a királyok költője volt, nem lehetett tehát sikere parasztok között (2, 12); lehetetlen, hogy Homéros koldus létére nem azok szája íze szerint és nem azok gyönyörűségére énekelt, akiknek kegyét kereste (11, 15); Homéros eltúlozta a görögök hőstetteit, mikor a tanulatlan tömegnek adta elő költeményeit, de így azok sem szóltak ellene, akik tudták, mi a való (11, 92). A költő tevékenysége és hatása ezek szerint a hallgatóság jellegétől függ. Ez azonban nem minden. „Úgy véljük, hogy elsősorban náluk [a költőknél] találhatjuk meg a nép gondolkodásmódjának kifejezését, mert nyilvánvaló, hogy ha a költemény nem volna összhangban velük [a néppel], és nem ugyanazt a véleményt fejeznék ki, nem szeretnék és nem magasztalnák őket, mint bölceket, derekakat és igazmondókat.” A költő a nép szószólója (*προφήτης*),¹¹ vele „együttbeszélő” (*συνήχορος* 7, 98–101, az idézet 97–8).

Ez a vélemény ismerős Platónból, és Aristotelés hasonlóképp látta a dolgot, bár egészen más összefüggésben. Platón megvetőleg állapítja meg, hogy a költők a közfelfogást fejezik ki (Rp. 602 b), Aristotelésnél viszont ez abból a Dióntól is elfogadott elvből következik, hogy a költőnek az *εἰκός* szerint kell alkotnia, a valószínű pedig Aristotelés meghatározása szerint az, „amiről az emberek úgy tudják, hogy többnyire megtörténik vagy nem történik meg, vagy hogy létezik vagy nem létezik” (AP 70 c 4–5; vö. Rhet. 1357 a 34–b 1). Az emberek így valahogyan a saját világukra ismernek a költő művében. Diónnál megint hiányzik mindkét mester bölcséleti mélysége, ő ezt a tételt egyszerűen elfogadja, mint közfelfogást és nyilván mint a saját szónoki gyakorlatából is ismerőset, mindamellett világosan látja, hogy a költő és közönsége között kölcsönhatás áll fenn, bizonyos értelemben kölcsönösen függenek egymástól.¹²

A közönség azonban nem egynemű, és az alacsonyabbrendű közönségtől sem lehet megtagadni a jogot valamilyen szórakozásra, amely természetesen maga is alacsonyabbrendű lesz, és viszont a művésznak is meg kell adni a jogot, hogy szórakoztassa a tömeget, még ha valami eltorzult formájával is a művészetnek. Ezt fejtegeti Aristotelés a Politikában (1342 a 18–20). Ez a gondolat is felbukkan

¹⁰ Vö. *Desideri*: (i. m.) 487–9.

¹¹ 36, 42 szerint a költő a Múzsák *προφήτης*-e.

¹² *Desideri* (i. m. 473, vö. 476) a költő és a közhit kölcsönhatásáról beszél.

Diónnál. Elismeri, hogy selejtes művészetre is szükség van, és meg kell azt engedni „a tömegek gyarló volta miatt”, sőt, néha még a jobbak is igényt tartanak ilyenre (32, 45).

Dión számos ízben említi Aristotelést, de egyszer sem a fentebb idézett helyekkel összefüggésben. Honnan ismerte Aristotelés gondolatait? Korabeli Homéros-kommentárokból, melyek már feldolgozták Aristotelés számos megállapítását is?¹³ Aristotelés Ἐπιτομή Ἀπορήματα Ὀμηρικὰ-jából?¹⁴ Dión csak egyszer utal Aristotelés műveire: „Aristotelés, akivel, mint mondják, az irodalomtudomány (κριτικὴ τε καὶ γραμματικὴ) kezdődik, számos párbeszédben tárgyalja a költőt, ti. Homéroszt, többnyire csodálva és magasztalva őt” (53, 1). Ezek szerint Dión alkalmasint Aristotelés párbeszédeiből vette tudását, melyeket a kor legtöbb művelt embere olvasott. Azokat a gondolatokat, melyeket mi a Poétikából ismerünk, ő feltehetőleg a Περί ποιητῶν-ból merítette, ahol Aristotelés hasonló gondolatokat fejtett ki, mint a Poétikában, s mint említettem, legalább egy ezek közül Diónnál is feltűnik.

Az a gondolat, hogy Aristotelés hatott Diónra, nem új. W. A. Montgomery már 1902-ben számos helyet gyűjtött össze a Homéros-scholionokból, különösen azokból, melyek Porphyriosra mennek vissza, amelyek egybecsengenek Dión 11. beszédével, s ebből azt a tanulságot vonta le, hogy Diónnak és e scholionoknak közös forrásuk volt: Aristotelés.¹⁵ Nem akarom e párhuzamokat elemezni (engem nem mindegyik győz meg). A magam részéről azt kívántam valószínűsíteni, hogy Dión tudását vagy legalább annak fontos elemeit Aristotelésből magából merítette, valószínűleg a párbeszédekből — ami nem zárja ki, hogy más forrásai is lehettek,¹⁶ — és hogy ez a hatás nem korlátozható a 11. beszédre vagy csak Homérosra, mert mások (különösen Platón) véleményével vegyítve meghatározza Dión egész költészet-felfogását éppúgy, mint írói alkotásmódját.

¹³ W. Kroll: Randbemerkungen. RhM. 70 (1915) 609–10.

¹⁴ P. Hagen: Quaestiones Dioneae. Kiliae 1887, 65 kk. és részben Valgimigli (i. m. 41) is, amit Kroll (i. h.) elutasít.

¹⁵ W. A. Montgomery: Oration XI of Dio Chrysostomus. A Study in Sources. Studies in Honour of Basil L. Gildersleeve (Baltimore 1902) 405–12.

¹⁶ Elsősorban valóban az Ἐπιτομή Ἀπορήματα jön számításba. Mint legutóbb A. Hinterlang kimutatta, Porphyrios valóban használta Aristotelésnek ezt a munkáját, és számos magyarázat a Poétikára is utal: Untersuchungen zu den Homer-Aporien des Aristoteles. Diss. Heidelberg, 1961.

TACITUS SÍRFELIRATA*

I.

A Corpus Inscriptionum Latinarum VI/I. kötetének (Inscr. sacrae, Augustorum, magistratum etc., edd. E. Bormann et G. Henzen, 1876) átdolgozása és kiegészítése során kiderült, hogy mennyire ráfér a már annak idején is közzétett feliratokra is a gondos revízió. A kora császárkori szenátori méltóságokra vonatkozó feliratos anyag kiegészítése és helyesbítése (Addenda et corrigenda) közben 1994 nyarán egy olyan töredékre bukkantam, amely mindenképpen megérdemli a tüzetes feldolgozást.

A CIL VI 1574. sz. felirathoz Henzen a következő megjegyzést fűzte: „Fragmenta marmorea litteris magnis et pulchris, in villa Patriciorum ante portam Piam humi iacent.” A lelőhely tehát a hajdani Villa Patrizi környékén, a Porta Pia közelében, a Via Nomentana mai nyomvonalától délre keresendő, ahol jelenleg a Közmunkaügyi Minisztérium (Ministero dei Lavori Pubblici) épülete emelkedik. Henzen a töredék szövegét a következőképpen közölte:

Ehhez az autopsziára vonatkozó utaláson (descriptio) kívül annyit jegyzett meg, hogy az 1. sor végén „legi potest CE, CT, CL; legebatur fortasse cognomen alterum”.

Ez a felirat a szakirodalomban alig szerepel. A CIL-on kívül csak M. Cébeillacnak a *quaestores principis*-ről és a *quaestores candidati*-ről szóló tanulmányában van említve, az alábbi szöveggel: [---] cito Cl [--- / --- X] viro stlit(ibus) [iudicand(is) --- / --- / quaesto] ri Aug(usti) tribun(o) [pleb(is) ---]. Ugyanitt olvashatjuk a szerző datálási javaslatát is, amely szerint a szöveg „szükségképpen Nero utáni, mivel az első *quaestores Augusti* Vespasianus uralkodása alatt tűnnek fel, illetőleg Marcus Aureliusnál korábbi, mivel akkor már csak *quaestores candidati* vannak”.¹

*Heidelbergben működő neves honfitársunk tanulmánya „Bricht der Schweigsame sein Schweigen? Eine Grabinschrift aus Rom” címmel a Römische Mitteilungen legközelebbi (Bernard Andreaenek ajánlott) évfolyamában jelenik meg eredeti változatában. Az Antik Tanulmányok szerkesztősége köszönettel nyugtázza a szerző szíves hozzájárulását ahhoz, hogy felfedezéséről — némileg rövidített fogalmazásban — a hazai érdeklődők is frissen értesülhessenek. A tolmácsolással járó felelősséget a szerk. vállalja.

¹ M. Cébeillac: Les „quaestores principis et candidati” aux Ier et IIème siècle de l'Empire. Centro Studi e Documentazione sull'Italia romana. Monografie e suppl. degli „Atti” 4 (1972) 230 sk.

A töredéket 1913. nov. 25-én szállították be a Museo Nazionale Romanóba; jelenleg is ott őrzik.² Világosszürke márványból faragott, balról-jobbról és alul hiányos darab, a felső szegélye sima. Jelen állapotában magassága 61 cm, szélessége 84 cm, a kő vastagsága 6,5 cm. Felső szegélyébe egy 13 cm mély lyuk van bevésve, feltehetőleg tömítés céljából. Ez a tény, valamint a hátoldal simasága arra a következtetésre ad módot, hogy a táblakövet eredetileg sima falfelületre erősítették.

A feliratból három sor maradványai őrződtek meg. A betűket határozottan, gondosan vésték ki. Magasságuk az 1. sorban 13 cm, a 2.-ban 9,5 cm, a 3.-ban pedig 10 cm; a sorköz általában 5 cm. Ami az olvashatóságot illeti, problémát legfeljebb az a kicsinyke betűmaradvány jelent, amelyet az 1. sor végén észlelünk. Ez csakis egy jobbra hajló *hasta* lábának vagy elvileg egy függőlegesnek lehet a maradványa, úgyhogy több lehetőség is elképzelhető a magyarázatára. Mindazonáltal meglehetősen biztonsággal A-nak olvashatjuk, mivel az, ami balról (alul) megmaradt belőle, az előző C-hez oly közel helyezkedik el, hogy függőleges hastára (vagy éppenséggel X-re) aligha gondolhatunk. Tagolásul kicsiny, lefelé fordított hegyű, könnyedén bevéssett háromszögek szolgálhatnak.

A ránk maradt szöveg olvasása tehát a következő:

[---] CITO·CA [---]

[---] VIRO·STLITIB [---]

[---] RI·AVG·TRIBVN [---]

Az egyértelmű tényállás ismeretében Henzen jó néhány megállapítása helyesbítésre szorul. Először is alig érthető az az utalás, amely szerint „fragmenta marmorea litteris magnis et pulchris, in villa Patriciorum ante portam Piam humi iacent” — hiszen *egyetlen* töredéssel van dolgunk. Miért ír akkor Henzen *több* töredékről? Ha nem abból a feltevésből indulunk ki, hogy Henzen több összetartozó, feliratos darabból csak egyet írt le, akkor két lehetőség marad: a többesszám használata (fragmenta... iacent) vagy egyszerű tévedés, vagy pedig a leíró egy bizonyos kőemléknek több, összetartozó töredékét láthatta, amelyek közül csak egyen voltak betűk, míg a többi esetleg a feliratos emlékhöz csatlakozó, de annak külön elhelyezett felső szegélyéhez tartozott.

A második lehetőség mellett szólhat Henzennek egy további elnézése, aki ti. a feliratot felül hiányosnak írta le, jöllehet a feliratos mező felső szegélye világosan felismerhető. Henzen eredetileg talán arra akart utalni, hogy az emlékből — nem a felirat szövegéből — felül hiányzik valami. Rögzítsük mindenesetre: a felül olvasható betűmaradványok [---] CITO·CA [---] *biztosan* a felirat 1. sorához tartoztak. Alkalmassint a szövegszerkezetből adódó megfontolások alapján jutott Cébeillac is ugyanerre a következtetésre; az utolsó betűt, amelyet már Henzen is hibásan E-nek, L-nek vagy T-nek határozott meg, mindenesetre ő is önkényesen L-nek olvasta.

Henzen még egy végzetes hibát vétett: átírása azt sugallja, mintha a kő alul sértetlen volna, vagyis hogy több sor nem is hiányzik belőle. Csakhogy a szöveg az elveszett részen biztosan tovább folytatódott. Különbösen egészen szokatlan elrendezéssel volna dolgunk, ti. olyan — mindössze háromsoros — szöveggel, amelyben a

² Lett. sz. 61.314.

sorok túl hosszúra nyúlnának. Bárhogyan egészítsük is ki a három első sort, egy-egy sor — tekintettel a név- és titulatura-maradványokra — mintegy 4 méter hosszúságú lehetett, míg a háromsoros feliratos mező magassága csak mintegy 40 cm lett volna. Ilyen elrendezés elképzelhető éppenséggel egy oszlopokon nyugvó architrávon, de egy nagy kőtáblán aligha, kiváltképp mikor a szöveg — amint a dativus használata, a köemlék formája és a Via Nomentana mentén keresendő lelőhely valószínűsíti — nyilván egy hosszabb sírfeliratnak a része, amely egy tekintélyes síremlék homlokzatán volt elhelyezve.

Henzen ide vonatkozó megjegyzései mindenesetre alaposan összekuszálódtak, ami annál feltűnőbb, mivel az illető Corpus-kötet akár a kiadó akribéiáját, akár alkotói tehetségének gazdagságát tekintve mind a mai napig tiszteletreméltó teljesítménynek számít. Alkalmassint a felirat megtévesztő közlésének és Henzen ellentmondásos megjegyzéseinek tulajdoníthatjuk, hogy mindeddig senkisé megmondott egy ismert szenátori nagyságra, bár alig hihető, hogy az illető nevének megmaradt betűi [---] *cito* ne csábítottak volna más kutatókat is ilyen irányú megfontolásokra. Bárkit visszatartott a kísérletezéstől elsősorban az a kétszeresen téves előfeltevés, hogy a megmaradt [---] *cito* előtt hosszabb, esetleg több sorra terjedő szöveg állhatott, és hogy viszont az illető szenátor hivatali pályafutása a *tribunus plebis* méltóságával (vagy röviddel azután) máris végetért.

II.

A titulatura maradványaiból egyértelműen következik, hogy olyan római szenátor feliratával van dolgunk, akinek tisztségei a *decemvir stlitibus iudicandis* hivatalával kezdődőleg egyre magasabbra íveltek. Ahhoz, hogy az illetőt azonosíthassuk és a szöveget kiegészíthessük, az 1. sorban olvasható betűkből [---] *cito* kell kiindulnunk. Ez nyilvánvalóan egy dativusban álló cognomen maradványa. *-citus*-ra végződő cognomenek közül a következőket ismerjük: *Adscitus* (egyszer fordul elő Smyrnában), *Citus* (a II előfordulásból 6 afrikai), *Implicitus* (egyszer, Ostiából), *Incitus* (egy korai keresztény feliraton, feltehetőleg elírás *Incitatus* helyett, vagy vulgáris névalak), *Placitus* (két római keresztény feliraton), *Scitus* (15-ször), *Sollicitus* (egy római feliraton), és végül *Tacitus* (57 feliraton).³ A római szenátorok nomenklaturájának ismeretében mindezek közül *egyetlen* cognomen jöhet számításba. Kiri a sorból a *Tacitus* cognomen már csak azért is, mivel a római arisztokrácia névadási gyakorlatában csak ez a cognomen szerepel. Kimutatható a név az id. Pliniusnál (az illető lovag — Cornelius Tacitus — feltehetőleg a történetíró apja); ismerünk egy A. Caecina Tacitus nevű szenátort a III. század közepéről vagy második feléből; egy másik Caecina Tacitus nevű szenátort a III/IV. század fordulójáról, és végül M. Claudius Tacitust, a szenátori származású római császárt.⁴ Ezek után aligha lehet kétséges, hogy feliratunk elejének kiegészítése: [--- *Ta*] *cito*.

³ Vö. H. Solin-O. Salomies: Repertorium nominum gentilium et cognominum Lat. (Ed. nova augm.) Lexika, Indizes, Konkordanzien zur Klass. Phil. 80 (1994) 472 (és *passim*); I. Kajanto: The Latin cognomina. Soc. Scient. Fennica, Comm. Human. Litt. 36/2 (1965) *passim*.

⁴ Vö. Kajanto: i. m. 263; a lovag: PIR² C 1466; R. Syme: Tac. I 60 és II 613 sk.; a történetíró: PIR² C 1467. — A. Caecina Tacitus: *ibid.* 107 és PLRE I Tac. 2; részletesebben M. Christol: Essai sur l'évolution des carrières sénat. dans la 2e moitié du IIIe s. Etudes Prosopogr. 6 (1986) 153 skk. — Caecina Tacitus: PIR² C 108 és PLRE I Tacitus. — A császár: PIR² C 1036 és PLRE I Tacitus 3. — L. még: C. Caecina Tacitus, CIL XI 6712, 91 és ehhez PIR² C 108.

Ami a felirat datálását illeti: megtámadhatatlan kritériummal szolgált már Mireille Cébeillac, amikor a 3. sorban biztosan kiegészíthető [*quaesto*]ri Aug(usti) címből indult ki. Ez a cím római szenátorok feliratain a Vespasianustól kb. Antoninus Piusig terjedő időben jelenik meg. A korábbi uralkodók alatt az ún. *quaestores principis* megjelenésében a császár teljes neve volt feltüntetve, mint pl. *quaestor Imp. Caesaris Aug., quaestor Ti. Caesaris Augusti, quaest. Ti. Claudii Caesaris Aug. Germanici* stb. A II. század közepétől a *quaestor candidatus* megjelölés volt használatban. A többszöri címváltozást Cébeillac azzal magyarázta, hogy az uralkodótól jelölt *quaestores Augusti* az illető császár személye mellett ténykedtek, míg a későbbiek (*candidati*) — Traianustól Marcus Aureliusig — császári ajánlás alapján nyerték ugyan el tisztségüket, de más beosztásban, hogy aztán Marcus Aureliustól kezdődőleg mint *quaestores candidati* már csak császári quaestorokként működjenek. Ezek szerint a *quaestor Augusti* megjelölés alapján feliratunkat biztosan datálhatjuk a mintegy 70-től 160-ig terjedő időre.

További kritériumot kínál a helyes keltezésre a paleográfiai gyakorlat. Az erőteljesen, szabályosan vésett, hosszúkás, keskeny *litterae capitales quadratae*-t bízvást datálhatjuk az I. század utolsó harmadára vagy a II. század első felére,⁵ — a *quaestor Augusti* cím használatával egyezőleg.⁶

Feliratunkat tehát ezen az időn belül kell egy vezető állásban működő szenátornak tulajdonítanunk. Ezt a feliratnak eredetileg monumentális méreteiből következtethetjük ki. Mindenesetre kiegészítendő az 1. sorban a *Tacito* cognomen előtt a praenomen, a nemzetségi (családi) név, az apa neve, esetleg a *tribus* megjelölése, a 2. és a 3. sorban (jobbra) a titulatura további részei, amelyek — tekintettel a betűk nagyságára — arra engedtek következtetni, hogy a feliratos tábla mintegy 4 méter széles lehetett. Összehasonlításként álljon itt a legnagyobb szenátori sírfelirat, amelyet teljes szélességében szemlélhetünk. Ez a Basilica di S. Paolo körzetében talált és jelenleg is ott őrzött sírfelirat, Baebius szenátoré, a II. század első feléből. Szélessége 4,17 m, míg a feliratos tábla magasságát mintegy 3 méterre tehetjük (csak az alsó fele maradt ránk).⁷ Ilyenfélének képzelhetjük a Via Nomentana mentén elhelyezett felirat eredeti méreteit is. Ez a síremlék csak egy gazdag, tekintélyes szenátoré lehetett. A felirat alsó (elveszett) részének szövegében a síremlék állíttatóinak a neve is szerepelhetett éppenséggel, de az illető szenátor fontosabb tisztségeinek felsorolása is több sort vehetett igénybe. Így hát aligha tévedünk, ha feltesszük, hogy az illető szenátor számos hivatalt, még pedig nemcsak praetori, hanem még consuli beosztással járó méltóságot is viselt.

Nos, a Flaviusok korának és a II. század első felének szenátori vezetőrétegét kellőképpen ismerjük. A kérdéses időszakból a consuloknak mintegy 85 százalékát (Domitianus idejéből még többet) név szerint tartjuk számon.⁸ Az így nyilvántart-

⁵ Hasonló (paleográfiai) példák a Vespasianus és Ant. Pius közti időből: *A. E. Gordon—J. C. Gordon: Album of Dated Latin Inscr. Rome and the Neighborhood, 1958–65 (passim)*.

⁶ Az interpunkcióhoz és a feliratos mező megmunkálásának hasonlóságához vö. *Alföldy, G.: Studi sull'epigrafia augustea e tiberiana di Roma, Vetera 8 (1992) 129 skk.*

⁷ *CIL VI 1361; vö. R. Lanciani: Nuovo Bull. Arch. Crist. 23 (1917) 15 sk.: a szenátor személyéről Alföldy, G.: Los Baebii de Saguntum. Serv. de Investigación Prehist., Trabajos varios 56 (1977) 18 skk. és 54 skk. Még szélesebb (kb. 7 m) lehetett egy bizonyos C. Pomponius C. f. Vot. Bassus Terentianus (cos. suff. 193 körül) töredékes felirata, vö. *CIL VI 31696; F. Grosso: La lotta politica al tempo di Commodo. Mem. Accad. d. Sc. Torino 4/7 (1964) 476 skk.**

⁸ A Flaviusok korából: vö. *W. Eck: Chiron 3 (1973) 388; az Antoninusokéből: Alföldy, G.: Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen. Prosopogr. Unters. zur senat. Führungsschicht. Antiquitas 1/12 (1977) 20.*

ható szenátorok közül egyetlenegynek volt Tacitus a cognomene: a történetíró Cornelius Tacitusnak, aki szenatori pályafutását Vespasianus alatt kezdte, 97-ben *consul suffectus*-ként ténykedett, majd ezután biztosan több ízben volt helytartó, legutóbb Asia provincia consuli rangú helytartója. Ha tehát semmi sem szól felvetésünk ellen, joggal tulajdoníthatjuk a szóban forgó felirattöredéket neki, hiszen a Tacitus cognomen korántsem volt általánosan elterjedt: ezen az alapon állapíthatta meg a Historia Augusta szerzője is, hogy Tacitus császár a történetíró Tacitusra vezette vissza származását (Tac. 10,3). Ezzel szemben aligha jutott volna valakinek is az eszébe, hogy egy későbbi Secundus és az író C. Caecilius Plinius Secundus között az azonos cognomenre hivatkozva rokonságot tételezzen fel.

Feltevésünk további támogatását reméljük az illető lelőhely egyéb feliratos emlékeinek vizsgálatától. A Via Nomentana mentén (a mai út nyomvonalától valamivel délebbre) sok-sok sírt és katakombát tártak fel, köztük feliratokat.⁹ Három sírfeliraton a *gens Cornelia* felszabadítottjai vagy a nemzetség clientelájához tartozók szerepelnek. A legkorábbi, egy bizonyos L. Cornelius L. I. Euporus családjának *cippus*-a még a késői köztársaság vagy a korai császárság idejére datálható, így a történetíró Cornelius Tacitus őseivel aligha hozható összefüggésbe. Ezzel szemben a másik két síremlék a szövegformulák bizonyossága szerint a II. századból való. Az egyik — töredékes — *cippus*t egy bizonyos Cornelius Demetriusnak szentelték,¹⁰ míg a másikon Cornelius Heorticus neve olvasható.¹¹ A görög személynévvel felszabadítottakra vagy azok leszármazóira utalnak. Csábító gondolat: a két utóbbi Corneliusban — a név viszonylagos gyakorisága ellenére — talán a történetíró Cornelius Tacitus felszabadított rabszolgáit, vagy azok leszármazottjait sejtethetjük, akik patronusuk síremlékének közelében, vagyis a családot illető telekrészen temették el magukat.

Ha most a Via Nomentana melletti monumentális sírfeliratot a történetírónak tulajdonítjuk, akkor az 1. sorban a cognomen előtt a praenomen, a család nevét, apja nevét és esetleg a *tribus* megjelölését kell kiegészítenünk. Tacitus praenomene — mint esetleg az apjé — valószínűleg, de nem bizonyíthatóan Publius volt.¹² Teljességgel ismeretlen a *tribus*, tekintettel arra, hogy Tacitus *patria*-jának a kérdése — Észak-Itália? Gallia Narbonensis? — változatlanul nyitott.¹³

A Tacitus cognomen után a felirat 1. sorában egy C és talán az A betű töredéke fedezhető fel. Henzen itt egy második cognomen gyanított és ezzel nem járhatott messze az igazságtól, mivel az illető betűvel kezdődő hivatalmegjelölés nincs. P. (?) Cornelius Tacitus teljesebb nevéől semmit sem tudunk. Műveinek kézírataiban P. Cornelius Tacitusként szerepel, de különben¹⁴ következetesen csak praenomen nélkül, vagy éppen csak Tacitusként. A Fasti Ostienses 97. évi tételei között, ahol persze az év consulainak felsorolásával együtt az ő neve is elveszett, bizonyára csak

⁹ F. Coarelli: Dintorni di Roma. Guide archeol. Laterza 7 (1981) 199: „Questa zona era densissima di tombe e ipogei, quasi tutti distrutti al momento dei Lavori Pubblici.”

¹⁰ CIL VI 35026: „repertum in villa Patrizi via Nomentana.”

¹¹ CIL VI 38241 a: „rep. tripertita in area villae Patrizi.”

¹² Tacitus praenomenéhez 1. PIR² C 1467; R. Syme: Tac. I 59; Borzsák I.: RE Suppl. XI „Tac.” 375 sk. — A kéziratokban P(ublius); Sidonius Apollinaris kétszer is (IV 14, 1 és IV 22, 2) C(aius)-t írt. L. még R. P. Oliver: AJPh 98 (1977) 64 skk. Az apa praenomene teljességgel ismeretlen.

¹³ Részletesebben Syme: Tac. II 614 skk.; *id.*: Ten Studies in Tac. 29; Borzsák: i. m. 376 skk.

¹⁴ A mylasai feliratról legutóbb W. Blümel írt: Die Inschriften von Mylasa. Inschr. griech. Städte aus Kleinasien 34/1 (1987) 144 (Nr. 365).

három név (*tria nomina*) volt olvasható, mivel ott hosszabb név feltüntetésére nem is volt hely.¹⁵

Ezzel azonban még nem jutottunk a végére. A consuli jegyzékekben akárhány római arisztokrata *teljes* neve általában nincs regisztrálva; a pusztán datálási célokat szolgáló proconsuli feliratokon (mint pl. a mylasai Tacitus-feliraton) ugyancsak nem volt szokás az illető magistratus teljes nevét felsorakoztatni. A hiánytalan név-sor feltüntetésének elsősorban azokon a feliratokon van helye, amelyeket egy szenátor tiszteletére állítanak, vagy a sírfeliratokon. Ki gondolná, hogy a császárkori *soknevű* szenátorok közül is a „rekorder”, vagyis a 169. év consula, aki a feliraton többnyire csak mint Priscus, Senecio, Q. Sosius Priscus stb. szerepel, alkalomadtán azonban mint Q. Pompeius Sosius Priscus, vagy Q. Pompeius Senecio Sosius Priscus is feltűnik, összesen 38 (!) nevet viselt — ha ezeket a neveket egy tiburi díszfeliratról nem ismernők?¹⁶ Vagy a szenátori rangú írók közül említsük Silius Italicust, aki 68-ban volt consul? A legtöbb forrásban (mint pl. eposzának kézirati hagyományában, az antik irodalomban, sőt egy feliraton is) Silius Italicus a neve; de hogy teljes neve Ti. Catius Asconius Silius Italicus volt, azt csak további feliratokból tudhatjuk meg.¹⁷

A történetíró P. (?) Cornelius Tacitus tehát bizvást viselhetett még további neveket is. Leginkább még egy, *Cq* [...] -val kezdődő nemzetségi névre (például Caeciliusra vagy Calpurniusra) és még egy cognomenre gondolhatnánk, amelyek a felirat jobb felén minden további nélkül helyet kaphattak. A névadásnak ez a formája — mint pl. M. Cornelius M. f. Gal. Nigrinus Curiatius Maternus névfelsorolásában — a császárkori szenátorok körében igen elterjedt, — a *homo novus*-okat is beleértve, akik közé Tacitus is tartozott.¹⁸ Ennek okát a római arisztokrácián belül szokásos adopciónokban vagy abban kereshetjük, hogy az emberek az anyai ág neveit is igyekeztek megőrizni, — hogy egyéb, nehezen követhető okokat ne is említsünk.¹⁹ Ilyen névformák kimutathatók egyebek közt Tacitus számos rang- és kortársának esetében, Észak-Itáliában és Dél-Galliában, vagyis azokon a vidékeken, ahol *patria*-ját kereshetjük, így pl. a cisalpinai C. Laecanius Bassus Caecina Paetus, C. Laecanius Bassus Paelignus, C. Quinctius Certus Poblucius Marcellus, L. Fulvius Rusticus Vettius Secundus, L. Corellius Celer Fisius Rufinus, vagy a dél-galliai M. Pompeius Silvanus Staberius Flavinus és Q. Valerius Lupercus Iulius Frontinus esetében.²⁰

¹⁵ Vö. L. Vidman: *Fasti Ostienses*² (1982) 14 és 91 sk.; Tacitus consulságáról. R. Syme: Tac. II 70 és 129 sk.

¹⁶ Vö. H.-G. Pflaum: *Les sodales Antoniniani de l'époque de Marc-Aurèle* (1966) 51 skk. — A tiburi felirat: CIL XIV 3609 = ILS 1104 = Inscr. It. IV 1, 126; vö. O. Salomies: *Adoptive and Polynymous Nomenclature in the Roman Empire*. Soc. Sc. Fenn., Comm. Human. Litt. 97 (1992) 70 sk.

¹⁷ Vö. Salomies: i. m. 92. — Vö. még Alföldy, G.: Tituli 5 (1982) 337 sk.

¹⁸ Vö. Salomies: a. O. 32 skk. (és *passim*); M. Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus (cos. suff. a. 83) nevéhez l. CIL II²/14, 124. — Annak ellenére, hogy Tacitus polyonymiájára is gondolhatunk, alig hinném, hogy annak az alsó-germaniai feliratnak (CIL XIII 7862, vö. A. Stein: PIR² C 1466), amelyen egy bizonyos Corn[elius Veru]s Tacitus-ról van szó, köze volna a történetíróhoz vagy az apjához.

¹⁹ Vö. R. Syme: Tituli 4 (1982) 397 skk. = Roman Papers IV (1988) 159 skk.; újabban Salomies: i. m. 11 skk. (és *passim*).

²⁰ Az északitáliai szenátorok kérdéséhez vö. Alföldy, G.: Tituli 5 (1982) 309 skk.; a dél-galliaiakéhoz Y. Burnand: *ibid.* 387 skk.

Az már eldönthetetlen, hogy Tacitus sokneveltség (*polyonymia*) adopcio folyamánya-e, vagy egyéb okokra vezetendő vissza. Ha Tacitusnak vér szerinti apján kívül történetesen adoptáló apja is volt, akkor emlékezzünk Sir Ronald Syme feltevésére, amely szerint ilyen esetekben „az adoptáló személy neve a felirat élén áll”, — aminek persze korántsem mindig kell így történnie.²¹ Ha ez az egyáltalán nem szigorú „szabály” történetesen mégis érvényes volna Tacitusra, akkor joggal kockáztathatjuk meg a következtetést: A történetíró neve eredetileg nem Cornelius Tacitus volt; ehhez csak úgy jutott, hogy egy Cornelius Tacitus — vagyis Belgica provinciának az id. Pliniustól említett lovagrendű *procurator* — adoptálta. Persze Tacitus írásában vagy a rá vonatkozatható szűkös antik irodalmi hagyományban egyáltalán nem esik szó a történetíró adoptálásáról. Ez aligha okozhat meglepetést: tudjuk, hogy Tacitus *hallgatott* a maga személyéről, az egyéb ókori forrásokba pedig úgyszólván semmi használható életrajzi információ sem szivárgott bele. Tacitus *polyonymiájáról* ezek szerint fölösleges további találgatásokba bocsátkoznunk.

A consulság feltüntetését feliratunkon leginkább közvetlenül a szenatori nomenklatura után az 1. sor végén várhatjuk. A 2. sorban a [*X*] *viro stitib[us iudicandis]* tisztség-megjelölés kiegészítése biztos, még pedig nyilván rövidítetlen formában, mivel ebben a sorban nemcsak a [*X*] *viro* szó, hanem a 3. sorban a *quaestorság* és a néptribunatus hivatali megjelölése is teljesen ki van írva. Biztos az is, hogy a 2. sor elején a *decemviri* tisztség előtt hosszabb lacunát kell kitöltenünk. Mivel a *decemviratus* — mint a *vigintiviratus*on belüli tisztségek egyike — a *cursus honorum* kezdőállomása, előtte elméletileg — eltekintve egy még hosszabb nomenklatura lehetőségétől, az 1. soron túlnyúló további nevek felsorolásától, amelyeket a *homo novus* Tacitus esetében aligha kell feltennünk, — csak a következő adatok állhattak: vagy utalás valamely fiatal fejvel viselt különleges hivatalra (pl. *sevir equitum Romanorum*, amiről semmiféle adatunk nincs), vagy valamely papi tisztségre, amelyet az időrendi sorból kiemeltek és közvetlenül a consulság után tüntettek fel. Consuli rangú szenátorok *cursus honorum*-át megörökítő feliratokon ez a szövegformálás teljességgel általános volt, tekintet nélkül arra, hogy a consulságot és a papi méltóságot követően a többi tisztséget úgy, mint a Tacitus-feliraton: emelkedő, vagy mint legtöbbszörre szokásos: leszálló sorrendben vonultatták fel. Nos, Tacitus egy alkalommal (*Ann.* XI 11, 1) futólag említi, hogy 88-ban, praetorságának évében, a *quindecimviri sacris faciundis* papi testületében működött közre. Ha most ennek a papi méltóságnak a feltüntetését, még a *decemviratus* előtt, feliratunk 2. sorába teljesen kiírva illesztjük be, akkor ez a sor balról nagyjából ugyanolyan hosszúnak bizonyul, mint az 1. sor, amelynek hosszúságát a praenomen, a nemzetségi név, az apa neve és a tribus alapján megközelítőleg ki lehet számítani.

A 3. sorban a két tisztség-megjelölés — [*quaesto*] *ri Aug(usti)* és *tribun[us plebis]* — kiegészítése vitathatatlan. A *quaestura* előtt hiányzik a katonai tribunusi tisztség feltüntetése, a *tribunus plebis* után pedig a praetura. Ha a katonai tribunusi tisztséget úgy egészítjük ki, hogy a *trib(uno)* szó a 2. sor végén, az utána következő *mil(itum) leg(ionis)* pedig a legio megjelölésével együtt a 2. sorban kapott helyet, továbbá ha a *praetori* szót rövidítés nélkül helyezzük el a 3. sor végén, akkor az első három sor feltehető szimmetrikus elrendezése máris tökéletesnek látszik. Az, hogy a *tribunus* szó az egyik helyen rövidítve, a másikon pedig teljesen kiírva szerepel,

²¹ R. Syme: *Tituli* 4 (1982) 400 = *Roman Papers* IV 162.

ne zavarjon bennünket: efféle különbségek ugyanannak a szónak az írásában egy és ugyanazon a feliraton belül gyakran előfordulnak.

P·CORNELIO·P·F· TACITO·CA COS
 ·VIRO·SACRIS·FACIUNDIS·XVIRO·STLITIBVS·IVDICANDIS·TRIB
 IL·LEG· QVAESTORIAVGT·TRIBVNO·PLEBIS·PRAETORI

0 50 100 cm

Javaslatunk a felirat első sorainak a helyreállítására ezek szerint a következő:
 [P(ublio) (?) Cornelio P(ubli) (?) f(ilio) . . . Ta]cito Ca[---, co(n)s(uli)
 [XVviro sacris faciundis, XVIviro stlitibus iudicandis, trib(uno)] [mil(itum) leg(io-
 nis) ---, quaestori Aug(usti), tribun[us]o plebis, praetori] -----

Tacitus magasabb tisztségeinek felsorolása, ami kiváltképpen érdekelt volna bennünket, a felirat alsó soraival együtt sajnos elveszett. Aligha volna helyes itt találgatnunk, hogy a praetura után miféle tisztséget viselt;²² mindenestre bizvást feltehetjük valamely legio parancsnokságát és — gyaníthatólag — a praetori rangú helytartóságot még a 97-ben elnyert consulság előtt, majd egy vagy több consuli rangban ellátott kiküldetést az asiai proconsulatus előtt, amelyet Tacitus alkalmassint 112/113-ban viselt, és amelyet — mint legfőbb méltóságot — a *cursus honorum* betetőzéseként mindenképpen fel kellett tüntetni.²³

Az így kiegészített felirat szélességét könnyen kiszámíthatjuk: nagyjából négy métert tehetett ki, a feltételezhető kerettel együtt valamivel többet. Ha a teljes nomenklatura és az Asia provinciában viselt proconsulatusig ívelő tisztségek feltüntetésére legalább hat sort teszünk fel, akkor a feliratos mező magasságát (alul-felül írás nélküli szegéllyel) 90 cm-re, pótlólagos kerettel együtt mintegy 120 cm-re becsülhetjük. Ez azonban a minimum, mert a felirat — esetleg több dedikáló személy nevének feltüntetésével — néhány sorral még hosszabb is lehetett; esetleg az alsó rész nem is volt írással kitöltve; elképzelhetőek ott pl. *fasces*- és egyéb ábrázolások. Mindenképpen az egyik legnagyobb szenátori sírfelirattal van dolgunk, amelyet Rómából ismerünk; valószínűleg egy monumentális, a consuli rangú történetíróhoz méltó síremléknek volt a része, amelynek homlokzati oldala még 4 méternél jóval szélesebb is lehetett.

III.

A Via Nomentana melletti feliratok jóvoltából most már többet tudhatunk Tacitus pályájának legalábbis kezdeti állomásairól. Eddigi értesüléseink az író lapidáris közlésén alapultak (Hist. I 1, 3): *dignitatem nostram a Vespasiano inchoatam, a Títo auctam, a Domitiano longius provectam haud abnuerim*. A kutatás helyesen hangsúlyozza, hogy ez a mondat nem az író hivatali pályafutását akarja bemutatni, hanem történetírói elfogulatlanságát emeli ki „a Flavius-dinasztia tagjaitól élvezett jótétemények ellenére”.²⁴ Az idézett mondatban mégis ezekről a

²² Tacitus *cursus honorum*-áról l. *Syme*: Tac. I 59 skk. és II 652 skk. *Borszák*: i. m. 385 skk.

²³ Tacitus proconsulságának dátumához vö. *Syme*: Tac. II 664 sk.; *Eck*: Chiron 12 (1982) 353.

²⁴ *Borszák*: i. m. 385 (további irodalommal).

„jótéteményekről” van szó, amelyeket Tacitus pályája során a három nevezett császárnak köszönhetett.

Ezt a pályát (a praetorságig) a kutatás jelenlegi állása szerint a következőképpen vázolhatjuk: Az 56-ban vagy 57-ben született Tacitus — mint *homo novus* — Vespasianustól kapta a *latus clavus*-t és ami ezzel járt: felvételét a szenátori rendbe, valamint azt a jogot, hogy szenátori tisztségekre pályázhasson; ugyancsak Vespasianus alatt választották be a *vigintiviri* testületébe. Még a katonai tribunusi tisztséget is Vespasianus alatt nyerte el, még pedig mielőtt Cn. Iulius Agricola leányát 77-ben feleségül vette. Quaestor Titus vagy csak Domitianus alatt, talán 81-ben vagy 82-ben lett; ezután következett néhány évvel később a *tribunus plebis* vagy az *aedilis* tisztsége, majd 88-ban a praetura.²⁵

Feliratunk ismeretében most az ifjú Tacitus tisztségeiről annyit mondhatunk, hogy pályafutását mint a *decemviri stlitibus iudicandis* testületének tagja kezdte: mint kellőképpen támogatott *homo novus*, aki — mint a legelőkelőbb szenátor-fik — nem kezdhetett *triumvir monetalis*-ként. Ugyanakkor nem kellett beérnie azokkal az alacsonyabb beosztásokkal, amelyek a *quattuorviri viarum curandarum* vagy a *triumviri capitales* testületének tagjait illették.²⁶ Ezek szerint *tribunus militum* is volt. A quaesturát — feliratunk bizonyossága szerint — *quaestor Augusti* minőségében nyerte el. Végül a következő — kötelező — hivatalt a praetura előtt nem *aedilis*-ként (amire minden évben hatan pályázhattak), hanem *tribunus plebis*-ként viselte (erre tízen tarthattak igényt).

Ezek az adatok most hogyan hozhatók összhangba Tacitusnak imént idézett visszatekintésével? A kérdésnek kettős: tartalmi és időrendi aspektusa van.

Tartalmilag: mit jelent pontosan az a kijelentés, hogy Tacitus *dignitas*-ának gyarapítását Vespasianusnak, Titusnak, majd Domitianusnak köszönhette? Szerintünk azt, hogy Tacitus a Flaviusok alatt nemesak folyvást előrehaladt a hivatali lépcsőn, hanem az illető uralkodók erőteljes támogatását is élvezte: a *latus clavus* adományozása egyértelműen császári *beneficium*.²⁷ A *Xvir stlitibus iudicandis*-szá való előlépést már nem értelmezhetnők ugyanígy. A mindenkori uralkodónak nyilván befolyása volt arra, hogy ki pályázhasson a vigintiviratusért, például azzal, hogy *homo novus*-oknak megengedte a *latus clavus* viselését, de ki nem ő nevezte ki őket, hanem a senatus.²⁸ Ugyanígy — elvileg — az uralkodó nem szólt bele a *tribunus militum*-ok kinevezésébe sem, mert az a mindenkori hadseregparancsnokra, vagyis az illetékes helytartókra tartozott, amiben persze döntő szerepe volt az illető parancsnok és az ifjú szenátor közti személyes kapcsolatoknak. Az évenkénti húsz quaestort megint csak a szenátus választotta. A két *quaestor Augusti*-t viszont — vagyis feliratunk szerint Tacitust is — az uralkodó jelölte ki. Ez pedig kétségtelen-

²⁵ L. különösen *Syme*: Tac. I 63 skk. és II 652 sk. (vö. Ten Stud. 28); *Borzák*: i. m. 385 (további irodalommal). *Syme* így ír (Tac. II 652 sk.) a *dignitas* „gyarapításáról”: „Clearly the quaestorship. Therefore, at the latest in 81 — but perhaps 82, under Domitian, supposing him designated before Titus died. If Tacitus' birth be put in 56, he became quaestor at 25 or 26, praetor (in 88. . .) at 31. There is no reason to fancy him a later beginner, or unduly retarded.” — A quaesturát legújabbban *R. Mellor* (Tac. 1993, 7) Titus uralkodásának idejére teszi.

²⁶ A *vigintiviri*-ek besorolásáról vö. *Alföldy, G.*: Konsulat und Senatorenstand. 96 skk.

²⁷ Ehhez l. *A. Chastagnol*: Le sénat romain à l'époque impériale. 1992, 71 skk.

²⁸ A *vigintiviri*-ről általában vö. *Th. Mommsen*: Röm. Staatsr. (Nachdr. 1963) II 1, 592 skk. és 919 sk. — *R. J. A. Talbert* megállapításával (The Senate of Imperial Rome, 1984, 13: „all were bestowed by the emperor”) nem mindenben értek egyet.

nül egyértelműen biztosította megválasztásukat, amit nagyon is uralkodói „jótéménynek” kell felfognunk. A néptribunusok és a praetorok a szenátusban lefolytatott választáson nyerték el tisztségüket, némelyek közülük a császári ajánlásnak köszönhetőleg (*candidati Augusti*). Erre Tacitus esetében semmiféle jel nem mutat.

Feliratunk szövegében — amelyben az általános gyakorlatnak megfelelően nincs említve, hogy a *latus clavus*-t Vespasianus adományozta — Tacitusnak a maga *dignitas*-ának flaviusi gyarapításával kapcsolatban említett követelményekkel csak a *quaestor Augusti* tisztsége van tökéletes összhangban. Ehhez járulnak természetesen a töredékünkön nem olvasható magasabb tisztségek, mint például egy legioparancsnokság és egy helytartóság, amelyet a történetíró praetori rangban — legatusként — Domitianustól kaphatott, azonkívül a 97. év utolsó hónapjaiban viselt consulság, amelyre az előző évben minden jel szerint még Domitianus jelölte.²⁹

Tacitus hivatali pályafutását (ha születését a kutatásban mutatkozó konszenzusnak megfelelően 56-ra vagy 57-re tesszük) időrendben a következőképpen vázolhatjuk: A *latus clavus*-t legkésőbb 74 táján nyerhette el; *decemvir stlitibus iudicandis* lett 75 körül, nem egészen 20 éves korában; *tribunus militum*-ként szolgált 76-ban vagy még 77-ben is, melynek folyamán Agricola leányát feleségül vette, vagyis a szokásos korban; quaestor lett — mint az szokás volt — nem egészen vagy körülbelül 25 éves fejjel, legkorábban talán 80-ban, vagy inkább csak 81-ben, legkésőbb 82-ben; néptribunusszá 84/85 táján léphetett elő; a praetorságot nem a szokásnak megfelelően 30, hanem csak 31 vagy éppen 32 éves korában, 88-ban érte el.³⁰ Az idézett mondat (*dignitatem nostram...*) ebben az esetben azt jelentené, hogy Tacitus a *latus clavus*-t Vespasianustól nyerte el, a quaesturára Titus jelölte, de már magát a tisztséget vagy még Titus alatt vagy — részben? — már csak annak halála (81. szeptember 13.) után, Domitianus alatt viselte; a praetura utáni előmenetelét egészen a consulságig pedig Domitianusnak köszönhette. Tacitus kijelentése tehát tartalmilag teljességgel kielégítő módon volna magyarázható.

Ez a kronológia azonban nem biztos: Tacitus születését csak hozzávetőleg datálják az I. század ötvenes éveinek a közepére. Ezt a datálást (hogy ti. Tacitus 56-ban, 57-ben, vagy már 55-ben született) arra alapozzák, hogy a leendő történetíró akkor vette feleségül Agricola leányát, amikor apósa — mint *consul egregiae tum spei* — közvetlenül britanniai helytartósága előtt állt, vagyis 77-ben.³¹ A szenátorok általában akkor házasodtak meg, amikor a katonai tribunatus után hazatértek; ez vonatkoztatható Tacitusra is.³² A katonai tribunusok a vigintiviratus után nyerték el ezt a tisztséget, vagyis mintegy 18–20 éves korukban, mindenesetre a quaestura előtt, sőt alkalmasint még azzá való jelölésük előtt is, tehát amikor még nem töltötték be 24/25. évüket. Ha tehát Tacitus mind a vigintiviratus, mind a katonai tribunatus még 77 előtt viselte, aligha születhetett 56/57 után. Ennek az önmagában logikus számításnak azonban esetleg ellentmond az a tény, hogy Tacitus a praetorságot csak 88-ban nyerte el, vagyis később, mint általában mások.

²⁹ Syme: Tac. I 70.

³⁰ A *leges annales* császárkori gyakorlatáról l. J. Morris: Listy Filolog. 87 (1964) 316 skk. és 88 (1965) 22 skk.

³¹ Tac., Agr. 9, 6; ehhez l. Syme: Tac. I 64; Borzsák: i. m. 385; Agricola pályájának alakulásáról legújabbán A. R. Birley írt: The Fasti of Roman Britain (1981) 73 skk.; vö. M.-Th. Raepsaet-Charlier: ANRW II 33, 3 (1991) 1807 skk.

³² Syme: Tac. I 64; Borzsák: i. m. 385 sk.

Lehet, hogy sokan pályáztak a betölthető 18 helyre, de éppen Tacitus esetében, aki mindig szépen haladt előre pályáján, sem a személyes kapcsolatok hiányára, sem az uralkodókkal való rossz viszonyra aligha gondolhatunk.

Tacitus karrierjének kezdeti állomásait a következő módon is képzelhetjük: Születhetett 58-ban; a *latus clavus*-t Vespasianustól kapta 75/77-ben; *decemvir stlitibus iudicandis*-szá csak Titus alatt, talán 80-ban, 22 éves fejjel választották; katonai tribunus 81/82 körül lehetett, és ebben alkalmasint része volt apósának, Agricolának is, aki ekkor Britanniában helytartóskodott; quaestorra csak Domitianus jelölte; magát a tisztséget 83-ban viselhette; *tribunus plebis* 85/86-ban, praetor 88-ban, *anno suo*. Ellene szól ennek az értelmezésnek két tény: egyrésről a katonai tribunatust így házasságkötése után kellene elhelyeznünk, ami lehetséges éppen, de kevésbé valószínű, másrésről az a bizonyos utalás (*dignitatem nostram . . . a Tito auctam*) nehezen volna magyarázható.

Jelenlegi ismereteink birtokában a két alternatíva közt nem tudunk dönteni. A kérdés az, hogy melyik nehézséget vesszük szívesebben tudomásul. Ha nem fogadjuk el, hogy Tacitust quaestornak Titus jelölte, akkor nem magyarázhatjuk kellőképpen azt a kijelentését, hogy *dignitas*-át Titus „gyarapította”, és ez súlyosabb érv, mint holmi csekély eltérés pályájának a *leges annales* szabta alakulásától — ami különben sem áthághatatlan szabály. Ezek szerint — Sir Ronald Syme felfogásával egyezően — azt a nézetet tekinthetjük a leginkább megalapozottnak, amely szerint Tacitus 57 körül született, 74-ben vagy 75-ben nyerte el a *latus clavus*-t, hogy azután máris sikerrel pályázhasson a decemviratusra; valószínűleg a következő évben vagy még 77-ben is katonai tribunusként ténykedett; a quaesturára igenis Titus jelölte, de magát a tisztséget 81-ben részben már Domitianus alatt, vagy csak 82-ben Domitianus quaestoraként viselte (vagyis Domitianus elfogadta és átvette bátyjának és elődjének jelöltjét); praetorra már 30 éves korában jelölték, de hivatalba csak 88-ban, 31 éves fejjel lépett, hogy azután Domitianus alatt magasabb tisztségekhez jusson.

Feliratunknak egy fontos új adatot mindenképpen köszönhetünk: Tacitus a quaesturát nem úgy nyerte el és viselte, mint a négy *quaestor consulum*, a két *quaestor urbanus* vagy a többi tizenkét quaestor *egyike* (az utóbbiak közül a legtöbben proconsuli provinciákban teljesítettek szolgálatot), hanem mint egyike az uralkodó mellé beosztott két quaestornak (*quaestores Augusti*): ez a megtiszteltetés a húsz quaestor közül minden évben csak kettőnek juthatott osztályrészüll. Különleges, bizalmi beosztás volt ez, mert egy *quaestor Augusti* hatásköre nagyjából egy mai kormányfő személyes referensének felelt meg. Így tudjuk például A. Plautius-ról, a később Britanniában hódító helytartóról, hogy 20-ban — mint *quaestor Augusti* — a *de Cnaeo Pisone patre* szóló senatusi határozatot Tiberius fogalmazása alapján ő öntötte formába (ami elképzelhetetlen a császárral folytatott tüzetes konzultációk nélkül); a fiatal Hadrianusról is tudjuk, hogy hasonló minőségben ő olvasta fel Traianus beszédeit a senatus előtt. (Ezt a császári quaestorok bosztásukból folyólag rendszeresen tették.)³³ Tacitusnak ez a beosztása azt bizonyítja, hogy fiatal éveiben a Flavius-háznak, de a jelek szerint Domitianusnak is még melegebb

³³ A. Plautius: *A. Caballos-F. Fernández-W. Eck*: Das senatus consultum de Cnaeo Pisone patre (s. a.). — Hadrianus: *HÄ Hadr.* 3, 1; az illető beosztásról: *Suet.*, Aug. 65, 2; Nero 15, 2 és Tit. 6, 1; *Ulpian.*, *Dig.* I 13, 1, 2. — A *quaestores Augusti* feladatairól vö. *Th. Mommsen*: *Staatsr.* II 1, 569 (mai tudásunk szerint vitatható).

pártfogását élvezhette, mint ahogy eddig gondoltuk, és hogy eredetileg még közelebbi szálak fűzték az uralkodói házhoz. Domitianus elítélése és a császárságtól való kritikus távolságtartása nyilván csak a kellő tapasztalatokkal bíró, érett történetíró állásfoglalását tükrözi,³⁴ amit inkább Domitianusnak a szenátorok szempontjából „rérumalomnak” bélyegzett későbbi évei váltottak ki, nem ifjúkori élményei.

Tacitus történetírói működése szempontjából az az év, amelyet *quaestor Augusti*-ként élt át, mégis rendkívüli jelentőséggel bírhatott. Az, hogy állandóan, bizalmi beosztásban az uralkodó közvetlen közelében tartózkodhatott és Titusszal, majd Domitianusszal gyakran, személyesen érintkezhetett, Tacitus számára azt jelentette, hogy mélyebben tekinthetett bele a császári hatalomgyakorlás mechanizmusába, mint ahogy ezt a senatus tagjaként vagy rutinszerű hivatali kötelességek gyakorlása közben tehette — mint például *tribunus plebis* vagy *praetor*. (Tudjuk, hogy apósa ezeket a tisztségeket konkrét feladatok nélkül, nyugalomban, sőt tétlenül viselte.)³⁵ Későbbi szenátortársa és „kollégája”, a történetíró Cassius Dio nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a császárkori történetírás egészen más feladat a római *res publica* eseményeinek megörökítéséhez képest: míg a köztársaságot érintő döntések a nyilvánosság előtt történtek, a császárok a nyilvánosság kizárásával hozták meg döntéseiket.³⁶ Ezeknek mozgó rugóiról, az előzetes megfontolásokról azok a hivatalos dokumentumok és akták, amelyekhez Tacitus, vagy később Cassius Dio — mint a senatus tagja — könnyű szerrel hozzáférhetett, semmit sem árultak el. De ha valaki egy álló esztendeig bizalmi beosztásban figyelheti az uralkodót, rendszeresen tárgyalhat vele politikai ügyekről, közvetlen közelből észlelheti gondolkodását — ez volt a legjobb iskola, amelyet Rómában egy szenátori rangú történetíró, aki a császárok történetének megírására vállalkozott, egyáltalán kijárhatott. Biztos, hogy nem olvashatnók megrendülés nélkül azokat az — elveszett — fejezeteket, amelyekben Tacitus Titus és Domitianus uralkodását személyes tapasztalatainak birtokában örökítette meg.

Persze mindez csak részecskéje annak, amit a *Hallgatag* — sírfeliratán keresztül — az utókorral közlendőnek vélt. Tacitus számunkra sok szempontból továbbra is talány marad, bár az egyeduradalomról szóló nézeteit világosan megfogalmazta: „Remote, austere and enigmatic, on a surface view, yet perhaps in no way a problem in his comportment towards Rome and the Caesars.”³⁷ Élete folyásából továbbra is sok minden homályban marad. Ebbe a homályba azonban most talán már több fénysugár világít bele. Az író pályafutásának korai szakaszai világosabban rajzolódnak ki, mint eddig; ha születése helyét továbbra sem ismerjük, legalább annyit tudhatunk, hol temették el (vagy — óvatosabban fogalmazva — hol állítottak neki *kenotaphiumot*): Rómában, történetírásának legfőbb színhelyén, ahol monumentális felirattal ellátott síremlékét valószínűleg Hadrianus alatt emelték.³⁸ Ami pedig a Caesarokhoz való viszonyát illeti, bízvást megállapíthatjuk, hogy eddig ismeretlen tisztsége (*quaestor Augusti*) ennek a viszonynak az alakulásában fölöttébb jelentős szerepet játszott.

³⁴ Vö. Tac., Agr. 3, 2.

³⁵ Tac., Agr. 6, 4 sq.: *ipsum etiam tribunatus annum quiete et otio transiit. . . ; idem praeturae tenor et silentium.*

³⁶ Cass. Dio LIII 19, 1 skk.; vö. F. Millar: A Study of Cass. Dio (1964) 37.

³⁷ R. Syme: Ten Studies 131.

³⁸ Tacitus halálának gyanítható időpontjáról (Hadrianus trónralépte után) vö. Syme: Tac. II 473.

Mindez persze csak akkor érvényes, ha a Via Nomentana menti felirattöredék valóban a történetíró Tacitust illeti. Ez csak feltevés, de lehetőségeink szerint kellőképpen megokolt feltevés, amelynek — megítélésünk szerint — semmi sem mond ellent. Különben fel kellene tennünk, hogy nagyjából ugyanebben az időben volt még egy hasonló nevű, jelentős, a kor gazdag proszópográfiai dokumentációja ellenére teljességgel ismeretlen római szenátor. De ha valaki ennyire szkeptikus, akkor azt is erősíthetné, hogy az a bizonyos mylasai felirat nem a történetíró Cornelius Tacitus nevét örökítette meg, hanem egy hasonló nevű, ismeretlen szenátorét, mondjuk: a történetíró unokaöccsét. Inkább szívleljük meg korunk legnagyobb Tacitus-kutatójának szavait: „In matters of literary and historical appraisal, one cannot operate with the methods of a laboratory or furnish the proof to be demanded in a court of law. The best is only the probable. Any who raise complaint have an easy remedy: to offer something better, something coherent and constructive.”³⁹

³⁹ R. Syme: *The Historia Augusta. A call for clarity.* *Antiquitas* 4/8 (1971) 75.

A RABSZOLGA INTELME A TRIUMPHATORHOZ

„Soha nem fogjuk megérteni a rómaiakat, amíg a triumphust meg nem értjük”.¹ Ez a megállapítás tömören foglalja össze a triumphus nagy jelentőségét. A triumphus középpontjában a triumphator áll. Reá irányul minden tekintet: szálegyenesen, mozdulatlanul áll négyesfogatán, a capitoliumi Iuppiter köntösébe öltözve, melyet a ceremónia kezdete előtt az isten szobráról levettek s az ünnepi felvonulás végeztével oda tesznek vissza. Egyik kezében jogar a legfelsőbb isten szent sasmadarával, a másikban babérág. Babérkoszorú díszíti fejét is, mely fölé egy rabszolga egy másik, súlyos aranykoszorút tart. Ez az ellentétes pár, triumphator és rabszolga, mintegy a felmagasztosulás menetének a magva. Nem néma együttes ez, a rabszolga beszél a triumphatorhoz, emlékeztet szavakat súg a fülébe: *Respice post te! Hominem te memento!* Elévülhetetlen szavak, melyek emlékeztetést számtalan egyházi és világi szónok tartotta ébren hosszú századok folyamán hasonlatként, erkölcsi tanításaik minél hatásosabb ábrázolása céljából. Egy francia államelnök még nemrégiben is egyik választási beszédét e nagy múltú *locus communis*-szal ékesítette.²

A rabszolgának a triumphatorhoz intézett szavait a kutatók általában csak mint az összceremónia egyik részletét méltatják figyelemre. Bármilyen helyes is ez az egyetemleges szemlélet, mégis azzal a hátránnyal járt, hogy a rabszolga intelmét mindig csak mellékesen tárgyalták, az elemzést ezen a ponton nem mélyítették el kellőképpen. Ezt a mulasztást pótlendő szándékozom a rabszolga mondását a filológus szemével szemügyre venni.

A tárgyra vonatkozó közlések száma az antik irodalomban feltűnően csekély, szónokiasan elkendőzött és késői. A rendelkezésünkre álló négy szöveg kronológiai-lag a Kr. u. I. század második felétől a III. század kezdetéig sorakozik fel. Az idősebb Plinius az első század hetvenes éveiben arról ír, hogy a triumphatort a triumphus alkalmával hátratekintésre szólítják fel: ez szóbeli gyógyszer Fortuna halálos rosszindulata ellen. Arrianus Epiktétos tanításairól írott összefoglalójában olyan személyekről tesz említést, akik a triumphatorok háta mögött állva önmagunk mérséklésére intenek azáltal, hogy őket embervoltukra emlékeztetik. 197-ben, Septimius Severus uralkodása idején Tertullianus egyházatya a mondást szó szerint, egyenes beszéd formájában idézi: „Tekints magad mögé! Ne feledd, hogy

¹ R. Payne: The Roman Triumph. London 1962, 10.

² A „Zeit” c. hetilap (1969. 6. 27.) a következő formában idézi a Georges Pompidou francia köztársasági elnök által felhasznált képet: „A triumphus alkalmával egy rabszolga ült a triumphator kocsiján, aki legyezővel hűsítette e szavak kíséretében: 'Ne feledd, hogy ember vagy!' ”

ember vagy!” A sort a történetíró Cassius Dio zárja, aki Severus Alexander uralkodása alatt Camillus Kr. e. 396-ban lezajlott diadalmenete kapcsán részletesen leírja a római triumphus szokását és a rabszolga szavait a következő formában idézi: „Tekints hátra!”³

Mi a valóság tartalma ezeknek a közléseknek? Történetek kísérletek hitelük kétségbevonására;⁴ a szkepszis J. S. Reid egy tanulmányában érte el csúcspontját.⁵ A rabszolga intő szavainak valóságát kereken tagadó álláspontját a következő körülményekkel indokolta: a szövegek későiek; több közlés egyszerűsége, nevezetesen Dio Cassiusnál Camillus kapcsán; egyéb leírások nem tesznek említést az intő szavakról, pl. a halikarnassosi Dionysiosnál, Senecánál, Appianosnál; Dio kivonatolónak szövegeiben ingadozó a fogalmazás; végezetül a szavak mögött meghúzódó képzet egy ember lehetséges isteni voltáról „nem-római és nem-italus” jellegű. A módszer e szuperkritikus eredmény elérésére pedig az a feltevés volt, hogy az id. Plinius, legkorábbi forrásunk, rétorikusan elkendőzött szavai nem a rabszolga valamiféle beszédére céloznak, hanem „szóbeli gyógyszeren” a triumphatort kísérő katonák gúnydalai értendőek. A későbbi források mind erre a Plinius-szövegre mennének vissza, ezt értenék félre, s így az egész hír nem volna egyéb, mint pusztá fantáziaszülemény, „tetszetős későkori mesebeszéd”.⁶ Mivel tudomásom szerint az elmúlt 80 évben nem akadt egyetlen kutató sem, aki osztotta volna ezt a szkeptikus véleményt, elégedjünk meg itt az ellenérvek rövid jelzésével.

Általánosító dogmatikus kijelentéseknek arról, mi római vagy italus jellegű, eleve nem tulajdonítandó különösebb súly: tudományszakunk története számos példát mutat arra, hogy az efféle általánosítások sokszor csak begyökeresedett előítéletek perpetuálására szolgálnak újonnan felmerülő vagy újonnan megfigyelt konkrét tényekkel szemben.⁷ A Dio egyes megállapításainak egyszerű jellegére való hivatkozás sem jó érv, tekintettel arra, hogy a római irodalomnak csak egy kis része maradt ránk, továbbá arra, hogy a rómaiak a szent dolgokról nem szívesen ejtettek szót.⁸ Marad az a figyelemreméltó és magyarázatot igénylő tény, hogy az idevágó tudósítások az antik római irodalom 750-éves és a római triumphus ezeréves történetéből mindössze 150 évre szorítkoznak. (Erre a jelenségre még visszatérünk.) Helyes a mondás nyelvi alakjában mutatkozó valamelyes ingadozásra vonatkozó megfigyelés is. Az ingadozás azonban nem annyira a rabszolga szavaira vonatkozik, inkább azoknak az egyes forrásokban olvasható parafrázisaira⁹, ami csak az illető szavakban rejlő rétorikai erőt mutatja. Egyértelműen téves mindenestre az a

³ Plin., Nat. hist. 28, 39; Arrianus Epict. 3, 24, 85; Tert., Apol. 33, 4; Cassius Dio szövege csak bizánci kivonatok formájában maradt fenn: Zonaras, 7, 21, 9; Tzetzes Ep. 97 p. 86; Chil. 13, 51–53. Ld. még Hieronym. Ep. 39, 2, 8; Isidor., Etym. 18, 2, 6.

⁴ O. Jahn: Berichte über die Verhandl. der Sächs. Ges. d. Wiss. (Phil.-hist. Cl.) Leipzig 1885, 28 skk.; L. Preller: Ausgewählte Aufsätze (Berlin 1864) 305 = Arch. Ztg. 1858, No. 115, 193 sk. A rabszolga intő szavait mindketten azáltal eliminálták, hogy Plinius közlését a katonai gúnydalok rétorikus körülírásának magyarázták. O. Jahn egyébként bevallja, hogy „nem érti... a szavakat; a szöveg hely nyilvánvalóan nem is ép” (Preller, i. m. 305).

⁵ JRS 6 (1916) 181.

⁶ Reid szerint Dio Juvenalis szavait is félreértette (X 42–: *sibi consul ne placeat, curru servus portatur eodem*) és a *sibi ne placeat*-fordulat alapján agyalta ki a rabszolga intő szavait.

⁷ H. S. Versnel: Triumphus. Leiden 1970, 57, 68: „Olyan fogalmakat mint 'nem-római', 'nem-italus' nem lenne szabad használni.”

⁸ Cic., De imp. Cn. Pomp. 47: *sicut aequum est, homines de potestate deorum timide et pauca dicamus*. Vö. Th. Köves-Zulauf: Reden und Schweigen, München 1972, 319.

⁹ I. m. 127.

felfogás, amely szerint a későbbi tudósítások a Plinius-szövegtől függenének: éppen a Plinius-szöveg alapvető jellegzetességeinek — az orvosi kontextusnak és kifejezés-módnak, Fortuna említésének — semmi nyoma a későbbi szövegekben. Másrészt Pliniusnál semmi sem mutat előre a későbbi szövegek lényeges tartalmára, az emberlét említésére és hangsúlyozására: *hominem te memento, ὅτι ἄνθρωποι εἰσιν*. Ami mindegyik szövegben a vitathatatlanul közös, az a triumphus realitása, mint élményhättér: mindezek az írók személyesen éltek meg triumphusokat Rómában.¹⁰ Végezetül azonban a pontosabb szövegelemzés is amellett szól, hogy Plinius beszélőként a rabszolgára és nem a katonákra gondolt. E szavak az ő szemében elhárító eszközök és párhuzamosak egy további, nemverbális jellegű elhárító eszközzel, a triumphator kocsiára erősített *phallos*-szal; ezt húzza alá a *similis* jelző. Mindkét eszköz — látható tárgy és hallható szavak — nagy rétorikai művészettel létrehozott egység. A hímnemű szó (*fascinus*) metafórikusan is mint hímnemű lény jelenik meg: mint *medicus*, orvos. Ennek pendantja a beszéd, *lingua*, mint femininum metafórikusan is nőnemű: *medicina*, orvosság. Mindkét fogalom mellett genitivus áll, egyszer *gen. ob.*, másszor *gen. subi.*: *medicus invidiae* = 'orvos az irigység ellen' s ehhez ellentétesen párhuzamos: *medicina linguae* = 'orvosság, mely a beszédből áll'. A *fascinus* egyedi lény, sőt isteni lénynek számít; a két fogalom szoros összefonódása miatt feltételezhető, hogy a beszéd is *egy* egyén beszéde, a rabszolgáé és nem a tömegként fellépő katonáké. A *phallos* továbbá a kocsihoz van erősítve; a párhuzamosság e tekintetben is amellett szól, hogy a beszéd is a kocsiiban történik. S a rabszolga a kocsiiban állt, közvetlenül a triumphator mögött, míg a katonák távolabb voltak, hátul a diadalmenetben. Egyszóval Plinius a triumphator kocsiját mint egységet, tartozékaival együtt, szublimálja egységes metaforává. Ennek az egységnek szerves része a helymegjelölés (*a tergo*) is: ez is egy bizonyos helyet jelöl magában a kocsiiban és nem a kocsiótól távolabb, hátul, a katonákét. Pliniusnak szélsőségesen lerövidítő stílusa van¹¹, s így *a tergo* a *Fortuna*-val kapcsolandó össze, „a triumphator háta mögött álló Fortuna” értelmében, aki kiengesztelendő, s nem olyan Fortuna értendő, aki „hátulról, azaz a katonák által engesztelendő ki”. Fortuna itt a rabszolgát szublimálja allegorikus alakká,¹² amely különben mindig mint Victoria nyer ábrázolást, különösen pénzekben. T. Hölscher érdeme annak részletes nyomon követése, hogyan foglalja el a császárkor kezdetével a rabszolga helyét plasztikus ábrázolásokon egyre fokozódó mértékben egy allegorikus istennőalak. Pliniusnál — és csak őnála — a Fortuna nevet viseli. A plasztikus ábrázolások

¹⁰ I. m. 138¹¹¹.

¹¹ E. Norden szerint (Die antike Kunstprosa, I⁵. Darmstadt 1958, 316) Pliniusnak sikerült létrehozni „a legeszeveszettebb mondatot (wohl das tollste Stückchen), melyet latinul valaha is írtak” (IX 102); vö. Th. Köves-Zulauf: WS 86 (1973) 147 sk. = Kleine Schriften (Heidelberg 1988) 161 sk.

¹² J. Marquardt-G. Wissowa (Röm. Staatsverwaltung II² [Leipzig 1881–1885] 588⁶) szerint „Fortuna a tergo Pliniusnál egy fogalomnak veendő.”

A rabszolga ambivalens jelenség volt, egyrészt a győztes felmagasztosításának szolgálatában állt (koszorú), másrészt korlátok közé szorítására szolgált (intő szavak). Utóbbi minőségben vált a triumphator fenyegető veszélyek megtestesítőjévé is; különösen a kivégzés veszélyére utalt, mely tárgyakban is szimbolikusan kifejezést nyert (ostor és kolomp Dio-Zonaras-nál: 7, 21). Mint *servus publicus* ahhoz a társadalmi csoporthoz tartozott, melyből a hóhérok is kikerültek (*Mayor* Juv. 10, 41-hez). Isidorus (Etym. 18, 2, 6 *carنيفex*) „hóhér”-nak nevezi. Ugyanez a jelzője Pliniusnál Fortunának: Fortuna a rabszolga reális figurájának allegóriává való szublimációja, annak ambivalens kvalitásában. Ha Victoria helyettesíti a rabszolga alakját, akkor annak pozitív, győzelmet erősítő oldalát jeleníti meg, vö. Köves-Zulauf: i. m. 131⁸⁸.

egyértelműen mutatják, hogy az *a tergo*-ként jelölt hely a *kocsin* van, és nem valahol a kocsi mögött.¹³

Így hát ma minden kísérletet, amely a rabszolga szavainak történeti valóságát kétségbe akarná vonni, elavultnak kell tartanunk. Annál nagyobb aktualitással bír ezzel szemben az az elmélet, mely az intellemnak a triumphusszal való organikus kapcsolatát más módon vonja kétségbe annak feltételezésével, hogy mindezt kívülről és utólag erőltették rá a római ceremóniára. Archeológus állította fel ezt a teóriát, l. a *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*-ben (1984) vagy Erika Simon 1990-ben megjelent „Die Götter der Römer” c. könyvében.¹⁴

E szerint az intelem az Apollo-vallás Rómába való (korai) behatolása következményének volna tekintendő. Apollo kultuszát a rómaiak az etruszk királyok uralkodása idején vették át a görögöktől, a Sibylla-könyvekkel együtt; a kultusz végső soron Delphiből származott, Rómába azonban Praenestén és Gabiin mint közvetítőállomásokon keresztül került. Ugyanebben az időben honosodott meg Rómában a triumphus is, amely eredetileg dionysosi ünnepi felvonulás volt, Görögországból származott, a rómaiak azonban etruszk közvetítéssel vették át és adtak neki genuin római jelleget, alakították *par excellence* római rendezvényé. Triumphus és Apollo-kultusz azonban nemcsak kronológiailag fonódott Rómában szoros egységbe, figyelemreméltó lokális kapcsolat is összefűzte őket: A győzelmi menet a Mars-mezőn lévő Apollo-templomtól indult, melynek belső frízét egy triumphus-ábrázolás díszítette; a menet ezután a diadalkapun (*porta triumphalis*) vonult át, nem messze az Apollo-templomtól. Apollo-vallás és triumphus között azonban végső soron lényegi kapcsolat is fennállt, s az említett összefüggések végső elemzésben ebben gyökereztek: a római Apollo eredetileg a rituális tisztulás istene volt,¹⁵ másrészt „a triumphus vallási jelentősége a hadseregnek a vérbűntől való megtisztításából állt”.¹⁶ A rabszolga intelme a rituális megtisztításnak egy mozzanata, mely a delphi-i etika hatására jött létre; a *Hominem te memento!* a delphi-i γνῶθι σεαυτὸν római körülírása, Rómába átültetett jellegzetes apollói intelem a *hybris*-től való óvakodásra; tartalmilag azonos az üzenettel, melyet a második pún háború idején, 215-ben Fabius Cunctator hozott haza Delphiből Rómába: *lasciviam a vobis prohibetote!* („őrizkedjetek mindenféle kicsapongástól!”)¹⁷

E. Simon érdeméül tudandó be, hogy ráirányította a figyelmet a triumphus és az Apollo-vallás közötti szoros és korai kapcsolatra. Kérdés azonban, sikerült-e neki ezenközben mindig a helyes, az apollói mértéket eltalálnia. Így például jogos a kérdés, lehetséges-e Apollóból, a gyógyító istenből, akit *Apollo Medicus*-ként hoztak be Rómába és láttak el névvel, minden további nélkül *tisztító* istent csinálni a következő állítás egyszerű fortélyával: „Az isten tisztító ereje gyógyítóereje fölé

¹³ T. Hölscher: *Victoria Romana*. Mainz 1967, 82 skk.; 162. Fortuna alakja Pliniusnál ellentmondásos. Mint *gloriae carnifex* („a diésőség hóhéra”) az intő szavakat mondó rabszolga allegórikus megfelelője; mint *exorata* („kiengesztelt”) ugyanazon intő szavak címzettje, tehát úgy is lehetne mondani, hogy önmagát engeszteli meg a szavak kimondása által. Valójában azonban ez az ellentmondás nem áll fenn, mivel Plinius nem teremt kapcsolatot a realitás és az allegória síkjai között. A triumphator alakjában *quasi* önmagához (a Capitoliumra) hajtó Iuppiter hasonló problémájához l. *Köves-Zulauf*: i. m. 136¹⁰²; *Versnel*: i. m. 68 skk.

¹⁴ E. Simon: *JDAI* 93 (1978) 208 skk.; *eadem*: *LIMC* 2, 1 s. v. Apollo 363 sk.; továbbá: *Die Götter der Römer* (München 1990) 29.

¹⁵ *JDAI* 93 (1978) 212.

¹⁶ I. m. 210.

¹⁷ I. m. 212; *Liv.* 23, 11, 3.

volt rendelve”.¹⁸ Hasonlóképpen joggal vonható kétségbe, vajon a triumphus vallási jelentősége valóban az E. Simontól állított kizárólagossággal „a seregnek a vérbűntől való megtisztításában”¹⁹ látható-e? Igen egyszerű meggondolás szól e felfogás ellen, amint arra más kutatók már rámutattak:²⁰ Egy megvert seregnek is szüksége lett volna a vérbűntől való megtisztulásra, ilyesminek azonban semmi nyoma nincsen. A triumphus tehát nyilván a győztes állapottal van valamiféle összefüggésben — *victoriae triumphus debetur* (Isidorus, Etym. 18, 2, 3) —, s amennyiben „tisztító” funkciója van, akkor ennek a győzelmi állapottól való ’megtisztításnak’ kell lennie. Helyesebben: a győzelmi állapot mérték alá vetésének, korlátozásának, ami persze jellegzetesen apollói funkció. Felmerül továbbá a kérdés, helyes-e arról beszélni, hogy a római triumphusban Apollo az eredetileg illetékes Dionysost váltja fel, helyettesíti? Nem lenne indokoltabb azt mondani, hogy az apollói jelleg a dionysosival szembeszegeztetik, s éppen e sajtóságos feszültség által jön létre a római triumphus ellentmondásos lényege? Oly szoros hasonlóságot mutat-e továbbá a három intelem: „Ismerd meg önmagad!” — „Ne feledd, hogy ember vagy!” — „Őrizkedjetez mindenféle kicsapongástól!”, hogy ugyanazon egyetlen konkrét kijelentés variálódásának volna tekinthető, egy és ugyanazon forrásból származván, nem pedig inkább csak az ismert apollói magatartásra, a mérték megőrzésére felszólító három különböző megfogalmazás, három eltérő alkalmából és különböző összefüggésben? Nem szükséges azonban itt belemerülnünk a triumphus lényegére vonatkozó efféle fejtegetésekbe. Az adott összefüggésben megelégedhetünk annak megállapításával, hogy a vázolt teória nem tesz eleget a tárgyalt intelem megmagyarázása követelményeinek. Abból az egyszerű okból nem, mivel az elméletben az intelem első része (*respice!*) nincs említve, s így *eo ipso* magyarázatra sem lelhet. E rész azonban elengedhetetlen alkotóeleme az egésznek, mint ahogy e rész első helye, valamint a két részből való összeállítás ténye maga is konstitutív jelentőségű. Mondanivalójának megértése végett az intelmet a maga egészében, belső strukturájában kell pontos elemzésnek alávetnünk.

Az első mondat — *respice post te!* — egy látható magatartás követelményét állítja fel, a második egy abban külső kifejezésre jutó belső szellemi beállítottságra int: *memento!* A sorrend nem véletlen. A triumphusnak, e grandiózus látványosság-
nak a keretében természetadta elsőbbség illeti a látható magatartást, ez az objektív esemény; a belső szellemi beállítottság ennek csak lelki vetülete, szemmel nem tapasztalható, kézzel nem fogható értelme. A szerénység külső gesztusa párosul a szerénység lelki tulajdonságával. A triumphust szemlélő közönség számára ez a természetes sorrend tükröződik a rabszolga szavainak sorrendjében is: először szólít fel a látható magatartásra, csak azután az annak megfelelő lelkületre. Ha mindez az apollói mondasból indult volna ki, ennek tükröződnie kellene a szavak sorrendjében éppúgy, mint annak valamiféle nyomaiban, hogy az össz-ceremonia és a szerénységi lelkület és (vagy) gesztus nem kapcsolódik szervesen a triumphus egészéhez. Ehelyett a triumphus, beleértve a gesztust és annak lelki hátterét, töretlen egységként áll előttünk. Az implicit gesztus kifejezésre juttatásában különféle

¹⁸ I. m. 212.

¹⁹ I. m. 210; *Simon*: Götter Roms, 29.

²⁰ *C. Weickert*: *Gnomon* 5 (1929) 25; *Versnel*: i. m. 152 skk. Versnel állításainak E. Simon által kilátásba helyezett cáfolatát (JDAI 93 (1978) 210³¹) sehol nem sikerült megtalálnom.

befolyások érvényesülhettek, többek között az apollói tanítás is.²¹ Nem lehetett azonban kiváló oka a gesztusnak a gesztusra való felhívásnak, hanem csak segítség a gesztus értelmének megfogalmazásában. A *hominem te memento!*-t tehát nem kívülről, Delphi révén erőszakolták rá a római triumphus ritusára, hanem belülről, szervesen nőtt ki a triumphusból.²² Az apollói befolyás mellett más hatások sem zárhatók ki, pl. II. Philipposé, akiről a hagyomány tudni vélte, hogy Kr. e. 358 után minden reggel egy rabszolgának arra kellett emlékeztetnie, „hogyan ember!”²³

A gesztus primátusa a triumphusnak mint ceremóniának a lényegéből következik, a szerénység gesztusának szükségessége viszont a triumphusnak mint *győzelemi* ceremóniának a minőségéből. Hogy éppen a visszatekintés igen alkalmas a szerénységi gesztus szerepére, párhuzamok segítségével igazolható. Először *e contrario*: A görög művészetben a merev előretekintés tartása a *theios anér* tipikus ismertetőjegyének számít.²⁴ Logikus annak feltételezése, hogy az ellenkező irányú tekintet, a hátratekintés ellenkező jelentéssel bír. A triumphatort, mint „isteni embert”²⁵ elvileg megillette a távoblatekintés attribútuma. Ha ennek ellenkezőjére, a hátratekintésre szólítják fel, ez aligha jelenthetett mást, mint azt a követelést, hogy határolja el magát a *theios anér*-léttől, vegye fel a szerénység tartását, idézze emlékezetébe ember mivoltát. Még nagyobb jelentőséggel bír egy másik párhuzam. Horatius szatírájából, de Seneca és más római írók műveiből is²⁶ ismerjük római iskolásgyerekeknek azt a tréfás szokását, hogy mítsemsejtő társaiknak háttára állatfarkot vagy egyéb állati attributumot erősítettek. Mindmáig ismeretes szokás. Az általános vígasság és gúnyolódás áldozata mindaddig semmit nem vesz észre, amíg fel nem szólítják, „nézzen hátra, nézze meg, mi lóg a hátán tudta nélkül”.²⁷ Antik erkölcsfilozófusok s filozófusok hatása alatt író szerzők ezt az általánosan ismert iskolai jelenetet annak az embernek a jellemzésére használták fel, aki nem ismeri fel saját hibáit, s arra intették, ne tegyen úgy, mint egy botor gyermek. A hasonlatosság a triumphatorhoz szóló rabszolgával abban áll, hogy mindkét esetben arra intenek valakit, hogy tekintsen hátra. Ez a hátratekintés a morálisan helyes magatartásnak számít, az önmaga helyzete felismeréséhez vezető útnak, a hamis önérzetről való lemondásnak, a szerénység gesztusának. Nem más, mint „*in sese descendere*”, az embernek saját nivójára való alászállása, amint ezt a szatíráköltő Persius oly találóan kifejezte (4, 23).

Bármily meggyőzőnek látszanak is ezek a párhuzamok, közelebről szemlélve a dolgokat nehézségek merülnek fel, éppen a triumphator alakját illetően. Elmélyültebb gondolkodás ugyanis arra az eredményre vezet, hogy hátratekintés a triumphator számára nem is volt lehetséges, technikai, de főleg vallási okokból. Ami az első pontot illeti, nyilvánvaló, hogy a megfordulás, hátratekintés kísérlete rendkívüli nehézséggel járt volna, babérággal az egyik, súlyos jogarral a másik kezében,

²¹ JDAI 93 (1978) 213–215; LIMC s. v. Apollo 364.

²² Nem fejlődhetett ki utólag a felszólítás (*respice*), majd az ennek megfelelő külső magatartás a *hominem te memento* követelésből? A minimális feltétel, mely egy ilyen teóriát lehetővé tehetne, a *hominem te memento* első helye volna a rabszolga szavaiban, aminek semmi nyoma nincsen. Egyébként arról sincs tudomásunk, hogy a delphii életfilozófiában a *gnóthi seauton* követelménye bármiféle hátratekintésre vagy egyéb gesztusra vonatkozó utasítással lett volna összekapcsolva.

²³ Aelianus, Var. hist. 8, 15: a chaironeiai győzelem óta.

²⁴ Köves-Zulauf: i. m. 141¹²⁴.

²⁵ L. a 31. jegyzetet.

²⁶ A párhuzamos helyeket l. P. Lejay Horatius-kommentárjában (Paris 1911) ad Sat. II 3, 299.

²⁷ Hor. l. c.: *respicere ignoto discet pendentia tergo*.

arany- vagy babérkoszorúval²⁸ a fején, egy második nagysúlyú aranykoszorú alatt állva, melyet a rabszolga tartott a feje fölé. Így csak következetes, hogy mind plasztikus, mind irodalmi ábrázolások a triumphatort teljesen mozdulatlan tartásban vetítik elénk. A Boscorealéban talált tálon, az egyik legjobb triumphus-ábrázoláson, a jövőendő császár Tiberius látható, valószínűleg Kr. u. 12-ben tartott triumphusa alkalmából.²⁹ Mozdulatlan, merev, szinte görcsös testtartása félreismerhetetlen. — Három és fél évszázaddal később, 356-ban Kr. u., Ammianus Marcellinus leírása szerint, a Rómába diadalmenetben bevonuló II. Constantius császár a következő képet mutatta:³⁰ „Constantius teljesen mozdulatlanak mutatkozott. Tekintetét egyenesen előre irányította, mintha nyaka megmerevedett volna, arcát nem fordította se jobbra, se balra, mereven mint egy emberformájú szobor”. Ez az egyezés plasztikus ábrázolás és többszáz évvel későbbi leírás között nem lehet véletlen. Sokkal inkább azt jelzi, hogy a szoborszerűen merev tartásban a triumphator alakjának tipikus ismertetőjegyét kell felismernünk. Nem szabad elfelejteni, hogy Iuppiter, akinek a triumphator megtestesítője volt, akinek ruháját viselte³¹, valójában szobor volt. Ehhez járul, hogy felvonulások során fellépő, istenhez hasonló uralkodók számára általános szabály volt a szoborszerű mozdulatlanság. „Nem megfordulni, semmire rá nem tekinteni” — így hangzott az előírás a perzsa nagykirály számára már a 6. sz.-ban Kr. e., amint az Xenophón 'uralkodótükrében', a Kyrupaideiában olvasható (8, 1, 42).³² Nagyon meglehet, hogy azoknak a kutatóknak van igazuk, akik a római triumphus külső formáiban perzsa befolyás nyomait vélik felfedezhetni.³³ Mindenesetre tény annyi, hogy a mozdulatlan előretekintés mindkét esetben a szerep lényegéből, abból a kötelességből adódott, hogy a *tremendum maiestatis*-t minden szem számára látható módon kell megjeleníteni.

Sajátosan vallási szempontokból is lehetetlen azonban, hogy a triumphator hátratekintett volna, hogy erre szólították volna fel. A *theios anér* párhuzama közelebről megnézve csak látszólagos párhuzamnak bizonyul. Az 'isteni férfiú' a távolba tekintett, el az emberek feje fölött. A szükséges ellentétes magatartás ezért az embertársak oszontentatív szemrevétele lett volna, nem visszatekintés a háta mögé. A döntő különbség a triumphator és a kigúnyolt iskolásfiú között abban áll, hogy az utóbbi esetben semmiféle vallási tényállás nem forog fenn, és csak ez teszi lehetővé a hátranézést, míg az ellenkező tényállás a triumphator esetében ugyanezt lehetetlenné teszi. Hiszen a triumphator háta mögött mágikus és vallási erőktől

²⁸ A. Alföldi: Die monarchische Repräsentation im römischen Kaiserreiche, Darmstadt, 1977 (= 1935), 156 sk.

²⁹ M. Rostovzeff: Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich, I (Leipzig 1929) 215; T. Hölscher: i. m. 83 (irodalommal).

³⁰ 16, 10, 9–10. A lehető ellenvetést illetően, hogy Constantius bevonulása tkp. nem volt triumphus, vö. Köves-Zulauf: i. m. 140.

³¹ Azt a felfogást, melyet csak egy-két kutató képvisel, és amely szerint a triumphator nem Iuppiter, hanem a hajdani római király hasonmása volt, egyértelműen megcáfoltnak tekintem, a problémát pedig álproblémának. A triumphator előképe a Tarquinius-kori király volt, ez viszont Iuppitert jelenítette meg. Végeredményben tehát a triumphator is, közvetve, Iuppiter hasonmása volt. Különösképpen a királyok elűzése után, mióta minden utalás a királyra kerülendő, elleplezendő volt. Semmi más nem volt olyan hatásos elkendőzési eszköz, mint a triumphatornak közvetlen Iuppiterre való vonatkoztatása. L. mindehhez részleteiben Alföldi: i. m. 146 skk.; Brelich A.: A halálszemlélet formái a római sírfeliratokon. Bp. 1937, 44³ (Diss. Pann. I 7); C. Koch: Religio. Nürnberg 1942, 96; Versnel: i. m. 57 skk.; Köves-Zulauf: i. m. 135;¹⁰² vö. még Hölscher: i. m. 84¹⁰⁰.

³² M. P. Charlesworth: JRS 37 (1947) 34.

³³ Korai hatást feltételez Payne: i. m. 14 sk., 202 sk. késői befolyást Charlesworth: i. m. 37.

áthatott tér létezik, ahol — metaforikusan szólva — Nemesis vagy Fortuna uralkodik, ahonnan a győztes hadvezért az irigység 'ártó szeme' (malocchio) fenyegeti. E szembe belenézni, bosszúálló istenségekre szemet vetni semmiképpen nem volna a szerénység attitűdje, aminek a triumphator esetében lennie kellene, hanem épp ellenkezőleg, a legkülönbözőbb vallások tanúsága szerint a kihívás aktusa. Éppen ezért sújtja ezt a magatartást tilalom, nemhogy valaki erre lenne biztatva. Az előírás ilyen esetekben éppen az ellenkezője, ilyesmit *nem* tenni a parancs, hátra *nem* tekinteni. *Ne respexeris!* — hangzik az utasítás adott esetben Vergilius VIII. eklogájában (102), amihez Servius találóan ezt jegyzi meg magyarázatként: „Mivel az isteni lények nem szeretik, ha szemrevételezik őket.” Ami az ilyen tilalmakat s a tilalmak áthágásáért járó büntetéseket illeti, tömérdek összehasonlító anyag áll rendelkezésre. Itt megelégszünk néhány ismert példára való hivatkozással. Loth felesége sóbálvánnyá mered, mivel visszatekint a lángban álló Sodomára.³⁴ A görög mondában Deukalión azt az utasítást kapja, ne tekintsen hátra, miközben köveket dobál a háta mögé, hogy abból új emberi nemzetség jöjjön létre az özönvíz pusztítása után.³⁵ Orpheus újra elveszíti az alvilágból visszahozott Eurydikéjét, mert nem tartja magát a tilalomhoz, hogy ne tekintsen hátra.³⁶ De nagy a római példák száma is. Rómában többek között tiltva volt hátratekinteni utazás megkezdése után, egy szentély felkeresésekor, a halotti menetben, a halotti áldozat alkalmával, varáznövény szedésekor, szellem megjelenésekor. Máglyát csak elfordított arccal volt szabad meggyújtani; a pontifexnek az elevenen való eltemetésre ítélt Vestaszűzet halotti kamrájában visszatekintés nélkül kellett magárahagynia.³⁷ Az ok mindennütt ugyanaz: az ember háta mögött ólálkodó démonok megpillantása kerülendő, legyenek ezek haláldémonok, a teremtés istenségei avagy egyéb szellemek. Különösen a rómaiaknál nem lehet meg bennünket az ilyen beállítottság, akiknek félelme istenek epiphániájától oly nagy volt, hogy adott esetben „*fas sit vidisse*”-t kellett mondaniuk („Bűnöm ne legyen, hogy ezt láttam!), és akik egy ima befejezése után *circumactio corporis*-t végeztek, teljes körfordulatot, arra az esetre, ha az imával felidézett istenség valóban megjelenne.³⁸ E képzet az ún. 'lesüllyedt kultúrjavak' (gesunkene Kulturgüter) szférájáig nyomon követhető. Még manapság is van olyan gyermekjáték, melyben a játszótársak ezzel a mondással kergetik egymást, miközben üldöző az üldözöttnek a hátára ver: „Ne nézz hátra, jön a farkas!” A farkas világszerte ismert halálszimbólum.

Az intenzív megfontolás ily módon zsákutcába vezetett. A rabszolga intelmének első fele — *Respice post te!* — egyrészt az egész intelem elengedhetetlenül lényeges magvának bizonyult, másrészt azonban lehetlenségnek. E zsákutcából egyetlen kivezető útként az a feltevés kínálkozik, hogy egy ilyen felszólítás kezdetől fogva létezett ugyan, de másként hangzott, „*respice post te!*” csak késői torzulás.

Ilyen fejlődés lehetősége kétségtelenül adva van: a rabszolga szavait súgva mondta a triumphator fülébe,³⁹ úgyhogy a közönség könnyen félreérthette és eltorzíthatta. Másrészt a mondatot valóban csak késői, császárkori forrásokból ismer-

³⁴ I. Móz. 19, 17, 26, Mt. 24, 17 sk.; Lk. 17, 31.

³⁵ Ovid., Met. I 381 sk. (Bömer kommentárjával).

³⁶ Ovid., Met. X 50 sk. (Bömer kommentárjával); Köves-Zulauf: i. m. 124 skk.

³⁷ Köves-Zulauf: i. m. 144.¹³³

³⁸ G. Appel: De Romanorum precationibus. Gießen 1909 (RVV 7, 2) 213 sk.; K. Latte: Röm. Religionsgesch. München 1960, 41; Köves-Zulauf: i. m. 141.¹²³

³⁹ *Suggestitur ei* (Tert.). λέγων ἐκεῖνον (τούτου) πρὸς [τὸ] οὐ (Dio Tzetzes szerint).

jük.⁴⁰ Ezenkívül azonban vannak konkrét érvek, melyek amellet szólnak, hogy az intellem eredetileg csakugyan másként hangzott.

Az id. Plinius szövegében, aki egészben véve késői forrásaink közül mégis a legkorábbi, valóban más hagyományozódott ránk, méghozzá kivétel nélkül egyhangúan az összes többszáz kéziratban. *Respice* csak egy XVII. századi francia kiadónak, J. Dalechamp-nak a korrektúrája (Lyon 1606).⁴¹ Dalechamp szöveg, „javító” kísérletének oka éppoly könnyen kitalálható, mint konjektúrája tartós sikerének oka. A fordulat (*respice post te*) mind Dalechamp, mind követői számára annyira ismeretes volt mint rétorikai közhely, iskolai tudás, hogy egy különös *lectio difficilior*-ral szemben szinte automatikusan nyúltak vissza a jól ismert toposzra és semmisítették meg ilyenformán könnyelmű módon egy autentikus szövegformát. Pedig az eliminált szöveg nemcsak jó, logikus értelemmel rendelkezik, hanem tartalmilag olyasmit közöl, ami elsörendűen beleillik a győzelmi ceremónia egész összefüggésébe.

A Plinius-kéziratokban olvasható felszólítás a következőképpen hangzik: *Recipe!* („Vedd vissza!” „Tartsd vissza!”), vagyis olyan szó, mely a katonai szaknyelvből való és ott a visszavonulás megkezdésének a jelölésére szolgál. Sokszor viszszazható értelemben is használták, (*se*) *recipere* rövidített formájaként („önmagát visszatartani”, „visszahúzódni”).⁴² A szó azonban nemcsak katonai szakkifejezés jellegénél fogva illik a győztes ceremoniális felvonulásának összefüggésébe, hanem az adott konkrét szituációba is. A triumphator ugyanis lovak vontatta kocsin haladt katonái élén, s ily módon a közös tempó tartása, a lovak alkalmi visszafogása a lassabban menetelő gyalogkatonák előtt elengedhetetlen feltétele volt egy közös, rendezett előrehaladásnak. Minden forgalmi zavar csorbát ejtett volna a felvonulás ünnepi jellegén. Helyes mértékű távolság tartásának hadvezér és katonák között azonban politikai jelentősége is volt mindkét fél számára. A római katonák, egyúttal választópolgárok is, erősen ügyeltek arra, hogy a triumphus ne csak a triumphator dicsőségét szolgálja, hanem a nagy fényességből az egész seregbe, az egyszerű katonákra is kellő sugár jusson.⁴³ A triumphator, mint lehetséges választási jelölt számára fontos volt a katonák vélekedése. Minden okunk megvan azonban annak a feltevésére, hogy a távolság helyes mértékének megtartása hadvezér és katonák között vallási jelentőséggel is bírt. Az összehasonlító vallástörténet ismer példát arra, hogy egy hadvezér emberfeletti jellege a nagy távolságban jut kifejezésre, mely őt vele együtt vonuló katonáitól elválasztja. A kazárok keleti lovasnépének körében például az volt a szabály, hogy a szakrális király egész mérfölddel katonái előtt lovagolt. A nagy távolság, az a körülmény, hogy katonái a királyt vonulás közben mégcsak nem is láthatták, ama távolság szimbolikus megjelenítésének számított, mely őt mint istent a közönséges halandóktól elválasztotta.⁴⁴ Ilyen párhuzamok fényében jól elképzelhető, hogy egy esetleg túlságos eltávolodás triumphator és katonái között hasonló jelentőséggel bírhatott. Ha tehát egy ilyen távolság elkerülésére szólították fel, akkor ez a figyelmeztetés egyértelmű volt az intellemmel, nyilvánítsa ki kellő magatartással, hogy roppant dicsősége ellenére sem

⁴⁰ L. fent 3. o.

⁴¹ L. A. Ernout: Plinius (Nat. hist. 28.)-kiadásának (Paris 1959) kritikai apparátusát ad 28, 29.

⁴² *Köves-Zulau*f: i. m. 124^{o2}.

⁴³ I. m. 133 sk.

⁴⁴ *Czeplédy K.*: Numen 13 (1966) 17°.

szándékozik az emberi szférát véglegesen maga mögött hagyni, hogy felemeltetése ellenére is tudatában marad ember voltának.

Mindebből levonható a következtetés, hogy a felszólítás: *recipe!* („Fogd vissza loवादat!”, „Tartsd vissza magad!”) a triumphatorhoz intézett intő szavak eredeti formája az intelme magva volt; természeténél fogva eredetileg nem egyéb egyfajta rendezői utasításnál, mely azonban politikai és vallási implikációkat rejtett magában. Az a tény, hogy egy kifogástalanul hagyományozott szöveg ily módon tartalmaz is kitűnő értelemmel rendelkezőnek bizonyul, szememben kielégítő bizonyítéka hitelességének s döntő érv e szöveg megtartása mellett. Ez a következtetés azonban támogatható még további érvekkel is. A Pliniushoz időbelileg közelálló Arrianos (Epiktétos) ugyanis olyan szavakat használ a rabszolga intelmének említése kapcsán, melyek erősen a *recipe*-re emlékeztetnek s semmi közösséget nem mutatnak egy esetleges *respice*-formával: „Ne engedd (fantáziád) gyepelőit szabad-jára . . . , hanem húzd vissza, akadályozd! . . .”⁴⁵ Még tanulságosabb azonban, amit Camillus triumphusával kapcsolatban forrásainkban olvasunk, a klasszikus köztársaság idejéből; „Fényes diadalmenetet tartott . . . , amit sem azelőtt, sem ezután egy hadvezér sem tett meg . . .” Ez szolgáltatta Dio Cassiusnak az alkalmat a római triumphus exkurzusszerű általános leírására.

A hagyomány szerint Camillusnak a Veii leverése alkalmából rendezett diadalmenete különleges vonással vonta magára a figyelmet: a triumphator kocsiját *fehér* lovak húzták. A rómaiak ezt a triumphatornak istenekkel (Iuppiterrel, Sollal) való azonosítására irányuló kísérletnek értelmezték s nem utolsósorban ezért küldték Camillust néhány évvel később száműzetésbe.⁴⁶ Ez a tudósítás sok kutatót megzavart. Sokan feltették a kérdést, hogyan lehetett egy ilyen azonosítási törekvést rossz néven venni egy triumphatortól, noha mindenikük öltözete, külseje, attribútumai, nem utolsósorban a *quadriga* tanúsága szerint Iuppiter hasonmásként lépett fel.⁴⁷ Az aporia megoldását annak felismerése jelenti, hogy a Iuppiterhez való hasonulás az etruszk királyok korából származó maradvány volt; a köztársaság megtartotta ugyan ezt a királykori hagyományt, gondosan integrálta azonban a köztársasági rendbe, akárcsak más hasonló királykori hagyományokat.⁴⁸ A republikánus triumphator hasonítása Iuppiterrel ezért nagyon gondosan adagolt elővigyázatossági rendszabályokkal volt körülbástyázva. Egyfajta kényszerzubbonyba bújtatott Iuppiter volt, s ez is csak rövid átmeneti időre. Az ily módon elkendőzött, a szakrális királyság idejéből visszamaradt mag bármily csekély felértékelése a köztársasági államrezón provokálását jelentette.⁴⁹ Ezért volt lehetséges egy olyan „csekélységet”, mint a fehér lovak befogását, másszínűek helyett, úgyszólván

⁴⁵ μηδέποτε ἐπιδῶς τὴν φαντασίαν εἰς ἅπαν, μηδὲ τὴν διάχρυσι γέλασιν προελθεῖν ἐφ' ὄσοναυτῆ θέλει, ἀλλ' ἀντίσπασον, κώλυσον ὅσον οἱ τοῖς θρηναμβεύουσιν ἐφεστότες ὀπίσθεν καὶ ἀπομυμήσκοντες, ὅτι ἄγθρωποι εἰσιγ. — A κώλυω jelentése lehet különösképpen 'egy rohamot feltartóztatni' stb. Polyb. 6, 55, 3. ἀντισπᾶω jelentését katonai téren illetően vö. A. Alföldi: Early Rome and the Latins. Ann Arbor 1963, 357.

⁴⁶ Diod. 14, 117, 6; Liv. 5, 23, 5; 5, 28, 1; Plut., Cam. 7, 1; Cass. Dio 52, 13, 3; de vir. ill. 23, 4.

⁴⁷ Reid: i. m. 177; RE „Furius”. L. J. Bayet jegyzetét a helyhez (Budé-kiadás, Paris 1954) 146. l.

⁴⁸ Elsősorban királyi uralmat jelentő csodajeleket, mint pl. egy méhraj megjelenését, szarvakat vagy harkályt egy köztársasági tisztségviselő fején; vö. Köves-Zulauf: i. m. 256 (irodalommal). A királyi papi funkcióit külön papi méltóság (*rex sacrorum*) formájában építették be a köztársasági rendszerbe: Latte: i. m. 395; G. Radke: Kl. Pauly IV 1388.

⁴⁹ Bayet: i. m. 147; E. Wallisch: Philologus 99 (1954) 258; Versnel: i. m. 68; 305 sk.

szentségtörésnek tekinteni.⁵⁰ A fehér szín, mint a „színek királya” gyakran szerepel legmagasabb lények kiváltságaként, az emberek közötti legmagasabb lények privilegiúma⁵¹ éppúgy, mint az istenek legmagasabbikáé.⁵² Camillus azonban nemcsak ezen az egy ponton⁵³ hágtá át a republikánus és az emberi mérték határát,⁵⁴ amint ezt Plutarchos Camillus-életrajzában félreérthetetlenül jelzi.⁵⁵ Forrásaink, melyeket gyakran felületesen, sőt hibásan értelmeznek és fordítanak,⁵⁶ figyelmes olvasással valóban hírt adnak egy további pontról: Camillus diadalmas kocsihajtásával túlságosan elkülönült a triumphus többi résztvevőjétől, túl viharosan hajtott keresztül a városon. Az egyszerű rómaiaknak az volt a benyomása, hogy önmagát magasan ő föléjük helyezi, lekicsinyli őket.⁵⁷ Vagyis: nemcsak a fehér lovak ténye minősült botrányosnak, hanem az a mód is, ahogy Camillus hajtotta őket: túl

⁵⁰ *Iovis Solisque equis aequiperatum dictatorem in religionem etiam trahebant*: Liv. 5, 28, 6.

⁵¹ Dumézil háromfunkciós rendszerében a fehér szín, mint az első: az uralkodás funkciójának reprezentatív színe szerepel, mely funkció istene Rómában Iuppiter; *G. Dumézil: Rituels Indo-européens à Rome*. Paris 1954, 45; 54 skk.; *J. Hubaux* (Rome et Véies. Paris 1958, 218) felteszi, hogy Iuppiter capitoliumi quadrigája eredetileg ténylegesen fehérre volt festve.

⁵² Híres uralkodók fehér lovakkal, mint reprezentatív attribútummal: Darius (Curt. Alex. 3, 3); a szicíliai tirannusok, II. Dionysios (Plin. Nat. 7, 31, 1) és Hieronymos (Liv. 24, 5, 4; Diod. Sic. 14, 44, 7); Octavianus (Suet. Aug. 94, 6); Turnus (Verg. Aen. 12, 164); *Alföldi: Monarchische Repräsentation*. 147; *Bayet*: i. m. 148; *Hubaux*: i. m. 152; *Ehlers*: RE „Triumphus” 504.

⁵³ Liv. 5, 23, 4–5: *triumphusque omnem consueti honorandi diei illius modum aliquantum excessit. Maxime conspectus ipse est, curru equis albis iunctis Urbem invectus, parumque id non civile modo, sed humanum etiam visum.*

⁵⁴ *Versnel* (i. m. 82³) felteszi a kérdést, vajon Camillus nem lépte-e túl a szokványos mértéket abban a tekintetben is, hogy mint triumphator *egész testét* vörösrre festette, míg különben csak az arc pirosra festése volt szokás.

⁵⁵ τὰ τ' ἄλλα σοβαρῶς ἐθριάμβευσε καὶ τέθριππον ὑποξευξάμενος λευκόπων (7, 1).

⁵⁶ Így pl. a Budé-kiadás (Paris 1961) fordítója.

⁵⁷ A következő részletek mutatnak ebbe az irányba: 1. Plutarchos szövegében a) az ἐπέβη καὶ διεξήλασε τῆς Ῥώμης fordulat, egy szorosan összefüggő egységhez (ἐπέβη τῆς Ῥώμης) tartozik = „belépett Rómába” = *urbem invectus* (Liv. 5, 23, 5). A διεξήλασε szóban az ἐξ-alkotórész méltó külön figyelemre. A διεξελαῖνω ige jelentése 'áthajtani', 'keresztülhajtani' s olyan tárgyak állnak általában mellette mint 'ország', 'kapu', 'folyó', tárgyak, melyeket az utazó elhagy, maga mögött hagy, miután áthaladt rajtuk, innen ἐξ- mint alkotórész, szemben egy csupán διέλαινε formával. Egy triumphator mármost nem azért lépett be Rómába, hogy a várost a másik végén megint elhagyja, hanem hogy reprezentatív módon jelen legyen és maradjon. ἐξ ennél fogva az adott összefüggésben mint jelentésárnyalat csak azt juttathatja kifejezésre, hogy a diadalmas hadvezér valami mást hagy el: a szokványos, előírt, elvárt útvonalat, melyen a diadalmenet a maga egészében haladt. Ehhez járul, hogy διεξελαῖνω mellett a tárgy acc.-ban szokott állni, itt pedig gen. olvasható, ami az ige áthatását a cselekvés tárgyára intenzívebbé teszi: Camillus nagyon intenzív módon hajtott át Rómán. — b) σοβαρῶς ἐθριάμβευσε. A σοβαρῶς szó jelentése „heftig dahinfahrend’ (vom Wind u. a.)” ’hevesen tovaszánguldó’ (H. Frisk, Griech. etym. Wörterbuch, 753), vö. σοβέω 'rasch bewegen'; 'jagen'; 'angerauscht kommen'; σόβησις 'heftige Bewegung'. A σοβαρῶς ἐθριάμβευσε fordulat tehát tkp. azt jelenti, hogy Camillus „elbizakodottan tovaszángulva triumphált”. — c) Ἐκ δὲ τούτου διεβλήθη πρὸς τοὺς πολίτας οὐκ εἰσισμένους ἐντροφᾶσθαι „Emiatt gyalázták a polgárok előtt, akik nem voltak ahhoz szokva, hogy elbizakodottságból lekezeljék őket.” Tekintve, hogy a katonák „gyalázták” gúnydalaikkal a triumphatort és ők voltak hivatva megalégedettségüknek vagy elégedetlenségüknek kifejezést adni, felteendő, hogy itt mindekelőtt a katonák érzelmeiről van szó, akik Camillustól kirekesztve érezték magukat a dicsőségből. Ez a logikus pendantja Camillus „elbizakodott tovaszángulásának”, a *recipere* mellőzésének. 2. A Liviuszövegben (5, 23, 6 *Iovis Solisque equis aequiperatum dictatorem in religionem etiam trahebant*) a diktátort természetesen nem szó szerint hasonlították az isteni lovakhoz, hanem a kocsijában tovarobogó Camillust a *quadriga*-hajtó istennel. Livius különös kifejezés módja azt mutatja, mennyire különálló, önmagában álló, mindenki mástól, a katonáktól is elkülönült egységnek érezték Camillust és fogatát. Mindeme nyelvi árnyalatok mindkét szerzőnél egy gátlástalanul tovaszánguldó Camillus képének körvonalait engedik sejteni, talán keresztül-kasul az egész városon: διεξήλασε.

gyorsan, túl féktelenül. Más szóval: minden *recipere* nélkül. Ha ezt a szemére hányták, akkor ebből arra kell következtetni, hogy már Camillus idejében⁵⁸ létezett a triumphusszal kapcsolatban a *recipere* követelménye.

A római triumphus hosszú és fordultatos történetének egy másik mozzanata is amellet szól, hogy a „*recipe!*” követelményének e ceremóniában mélyebb értelemmel bíró hely jutott.

A triumphus belső-római előzményei gyalogos felvonulások voltak.⁵⁹ Amikor az etruszk királyok⁶⁰ a tulajdonképpeni triumphust megrendezték, az egyik legfontosabb újítás a *quadriga* bevezetése volt. Ennek rendkívüli jelentőségét az mutatja, hogy ama *quadriga* képmásának számított, mely a capitoliumi Iuppiter-templom oromzatán volt látható, ahol is a legfőbb isten szoborként állva maga hajtotta a lovakat.⁶¹ Ez a négyesfogat a római uralom egyik „zálogának” számított⁶², és csodálatos történetek keringtek róla⁶³. Nagyon is érthető tehát, hogy a triumphatornak szóló alapvető utasítás egy ilyen tárgyra vonatkozott; nem kevésbé az a körülmény, hogy a parancs tartalmilag az ősi szokás szerint gyalog haladókhoz való igazodás szükségességéről szólt.

A római triumphus sok évszázadot felölelő történetét szokatlanul sűrű homály veszi körül. Keletkezési ideje, sok fontos részlettény változási formáinak időpontja nem ismeretes. Az eddigi kutatás alapján mégis lehetséges legalább a nagy fejlődési szakaszok általános megnevezése. Befejezésképpen itt felsorolom ezeket a korszakokat és megpróbálom a rabszolga szavait egy-egy adott történelmi keretbe beilleszteni, amennyire ez lehetséges.

Az etruskok előtti királykor (előzetes formák). — A Tarquinius-dinasztiából való királyok uralma (a triumphus létrejötte). — A klasszikus köztársaság kora. — A hellénizálódás korszaka. — Az augustusi és a korai császárkor. — A késő-császárkor.⁶⁴ Fenti fejtegetéseink alapján bizonyosnak tekinthető, hogy a verbális fejlődés egy *recipe!*-formából indult ki a Tarquiniusok korában és a „*Respice post te! Hominem te memento!*”-formában végződött Kr. u. 200 körül (Dio, Tertullianus). A közbülső időt illetően négy alapkérdés adódik: 1. Mikor kapott a *recipe* mélyebb, a praktikus rendezői utasításon túlmenő értelmet? 2. Mikor járult az első részhez a „*hominem te memento*”-mondat? 3. Mikor vált a *recipe respice*-vé? 4. Mi az oka annak, hogy a rabszolga szavai későn bukkannak fel az irodalomban?

1. *Recipe* absztrakt, morális értelmezése a köztársasági lelkület antimonarchikus, egy uralkodó egyén túlságos kiemelése ellen irányuló alapjellegével függ össze. Szerves tartozéka a köztársasági szellemiség általános törekvésének erkölcsi korlátok felállítására, különösen orgiasztikus magatartásformákkal szemben, amilyen a triumphálás dionyszosi eredeténél fogva kezdeteiben volt. Nem fakad más forrásból

⁵⁸ Lett legyen ez történelmileg valóságos idő, vagy csak római történetírók fantáziája szerint alakított idő.

⁵⁹ L. Bonfante Warren: JRS 60 (1970) 50 skk.

⁶⁰ E. Wallisch tézisének cáfolásaként, mely szerint a rómaiak a triumphust etruszk közvetítés nélkül, a hellénisztikus korban Keletről vették volna át (Philologus 99 [1955] 245 skk.) vö. Versnel: i. m. 90.³

⁶¹ Hubaux: i. m. 202 skk. 210; Köves-Zulauf: i. m. 299⁶⁰⁰ (irodalommal); Versnel: i. m. 60 skk.; Hölscher: i. m. 80.

⁶² Hubaux: i. m. 203 skk.; Köves-Zulauf: i. m. 289 skk.

⁶³ K. P. Groß: Die Unterpfänder der römischen Herrschaft, Berlin 1935, 51 skk.; Hubaux: i. m. 204; Versnel: i. m. 374.

⁶⁴ L. Bonfante Warren: i. m. 49 skk.

például a szenátus beállítottsága a Kybelé-Attis-kultusz orgiasztikus vonásaival szemben.⁶⁵ Ezzel a verbális-szémaziológiai fejlődéssel párhuzamosan vált a rabszolga szimbolikus alakká, sőt állt be változás magának a triumphatornak az alakjában is.⁶⁶ Feltételezendő ugyanis, nem utolsósorban az isteni előkép miatt (a capitoliumi templom ormán),⁶⁷ hogy eredetileg maga a triumphator tartotta a gyeplőt a kezében.⁶⁸ Az intelem („*recipe*”) ily módon később tisztára absztrakt értelművé vált.⁶⁹ Magatartásnak és a szóértelem fejlődésének nem okvetlenül kellett szinkronnak lennie, amint az összefüggés a köztársasági államformával sem jelenti okvetlenül az új szóértelem azonnali létrejöttét a köztársaság megalakulása után. Mindenesetre úgy tűnik, hogy ez az értelmezés jó száz évvel a köztársaság megalapítása után, Camillus korában, már megszilárdult, legalábbis a rómaiak történetképének kronológiája szerint.

2. „*Hominem te memento!*” az absztrakt értelemben felfogott *recipere*-gesztus interpretációja. E kiegészítés kialakulása tehát nem előzhette meg magának az absztrakt értelemnek a létrejöttét, ily módon ez is a köztársasági korra tehető. Szellemi rokonság az apollinizmussal megállapítható; a köztársaság vezetői egyéb orgiasztikus kultuszok megzabolázása érdekében is igénybe vették a delphii jóshely utasításainak a tekintélyét.⁷⁰ Dionysosi (eredeti) tartalomból és „apollói” formadásból ily módon különleges belső feszültség jönne létre. Hogy mindez már a köztársaság első századában lejátszódott, mint E. Simon feltételezi, nagyon is lehetséges, sőt valószínű.

3. Feltételezendő, hogy ebben az esetben a forrásszövegek kronológiája azonos a valóságos tartalmi fejlődés kronológiájával.⁷¹ Ez azt jelenti, hogy a „*recipe*” „*respice*”-vé válása a Kr. u. 2. század folyamán játszódott volna le, Arrianus (Epiktétos) és Dio (Tertullianus) ideje között. Fontosabb azonban az a kérdés, hogy mi lehetett az oka ennek a változásnak. Erre csak hipotétikus válasz lehetséges. A legjobb hipotézisnek azonban annak a feltételezése tűnik, hogy a sztoikus közhely (*respicere ignoto . . . pendentia tergo*) átvitele a triumphator helyzetére történt, a korra általános jellemző erős moralizáló hajlamnak megfelelően. Hiszen a triumphator is szerénységre volt intendő, és az a *tergo* szférája az ő esetében is döntő szerepet játszott.⁷² Ennek a felelerlésnek a ceremoniális jelleg további kidomborodása volt a következménye: a „*respice post te!*”-fordulat titokzatosabb, gesztusban gazdagabb, mint egy egyszerű *recipe!* Ennyiben összhangban van azzal a körülménnyel, hogy immár csak a császár az, aki triumphatorként szerepelhet,⁷³ s ily

⁶⁵ K. Latte: i. m. 259 skk.; Köves-Zulauf: ACD 30 (1994)

⁶⁶ Tovább is meglévő praktikus funkciója (koszorútartás, intés) mellett.

⁶⁷ L. fentebb a 61. jegyzetet.

⁶⁸ L. ehhez Köves-Zulauf: Reden und Schweigen, 133.⁹³ A boscorealei edényen jól látható, hogy a gyeplő a koci széléhez van erősítve, miközben a triumphator a jogart és a babérágat tartja a kezében: Hölscher: i. m. 10. tábla, 2. kép.

⁶⁹ A triumphator haladási sebességének hozzáhangolását a gyalogos katonák meneteléséhez a gyakorlatban a triumphator szóbeli utasításaival lehetett megoldani, egy szolga a lovakat gyeplőjükönél fogva vezette, vagy a tisztek kaptak parancsot, akik a katonák lépteit irányították. Ilyen figurák a plasztikus ábrázolásokon kimutathatók, l. Köves-Zulauf: i. m. 133,⁹³ 133.⁹⁴

⁷⁰ A delphii jósa a Kybelé-kultusz Rómába való hozatalában is közreműködött: Liv. 29, 14; Köves-Zulauf: Historia 12 (1963) 322, 326 = Kleine Schriften 55, 59.

⁷¹ L. Köves-Zulauf: Reden und Schweigen, 138.

⁷² L. fent.

⁷³ Alföldi A.: Die monarchische Repräsentation, 144.

módon a triumphator a distancia pátosza révén még inkább elválasztódik a nézőktől, mint a köztársasági időkben. Az egész probléma azonban összefügg a következő és utolsó kérdéssel: miért kerültek a triumphatorhoz intézett intő szavak egyáltalán csak a Iulius–Claudius-dinasztia kihalása után az irodalomba?

4. A történelmi kor alapvető problémáival való közvetlen összefüggés leginkább Tertullianus szövegében ismerhető fel. Az egyházatya célja a keresztyének magatartásának az igazolása, akik nem hajlandók kivenni részüket a császár istenítéséből, mivel a császár is csak ember, a rabszolgának a triumphus alkalmával mondott szavai szerint maga is csak ember akar lenni, mint illet azonban a keresztyének nagyon is tisztelik. A császár = triumphator hasonlítása istennel, mint negatív tényállás, és emberi mértékre való szállítása, mint pozitív ellenpólus a két gondolati sarokpont, melyek a triumphator alakját Tertullianusnál a szövegbe illesztik. Felmerül a kérdés, hogy nem e két sarkalatos pont volt-e az előfeltétele a triumphatorhoz intézett intelem irodalmi témává válásának a Flavius-kor kezdetén, valamint az adoptív császárság idején?⁷⁴ Alapvető adottság volt e korszakban egyrészt a császár istenítésével kapcsolatban szerzett negatív tapasztalat (Nero, Domitianus) másrészt a császár emberbaráti jellege, az emberek közelségének keresése, mint a kor kötelező eszménye, egy „*sapientissimus et unus*” uralma, ahogy azt a tacitusi *Dialogus de oratoribus* a kor alapvető problémájának praktikus megoldásaként ajánlja (41, 4). Figyelemre méltó mindenestre az időbeli összefüggés az intőszavak pusztá tematizálása, valamint fenségesebbé tevő átalakítása között a „*respice post te*” formában: ami pusztán a régi forma tematizálásaként kezdődött, a szavak színező felékesítésével végződik.

A feldízítésnek és fenségesítő kiegészítésnek ez a tendenciája továbbra is érvényesült. Mintegy kétszáz évvel Tertullianus után Hieronymus tudni véli, hogy a rabszolga intő szavait egyfajta szabályos ritmusban intézte, „válaszképpen a polgárok egyes éljenzéseire” (*per singulas acclamationes civium*).⁷⁵ Még ha ez véletlenül valóban így volt is, minden jel arra mutat, hogy az egyházatya itt legfeljebb véletlenül találhatta el az igazságot: tudását nem valamilyen forrásból, hanem a saját fantáziájából merítette,⁷⁶ a pogány intő szavakat keresztyén mintára valamilyen felelgető litániává változtatva át. De hasonló jelenségek mindmáig megfigyelhetők: Carl Becker Tertullianus-fordításában az intelmet a rabszolgával hangosan kiabáltatja s ily módon fülbesúgásból — nagyon lényeges körülmény!⁷⁷ — egyfajta nyilvános akusztikus eseményt formál. A bevezetőben idézett korunkbeli államel-

⁷⁴ Pliniusnál a rabszolga intelme mint téma asszociatív módon merül fel: a *fascinus* mint elhárító eszköz (gyermekeknél) arra emlékezteti az író, hogy ugyanaz a tárgy a triumphusnál is szerepet játszik; ez ad alkalmat egyéb elhárító eszközök említésére is, melyek a triumphusnál szerepet játszanak, többek között az intő szavakat (Plin. Nat. 28, 39). Arrianusnál a triumphator önmegtartóztatása a filozófus epoché-jának példajaként kerül szóba (Epikt. 3, 24, 84 skk.). Cassius Dio exkurzus formájában írja le a római diadalmenet intézményét, Camillus triumphusából kiindulva (Zonaras 7, 21, 4 = Dio 6).

⁷⁵ *Patitur et Apostolus aliquid, quod non vult... et ad humiliandam superbiam monitor quidam humanae imbecillitatis adponitur, in similitudinem triumphantium, quibus in curru retro comes adhaerebat per singulas acclamationes civium dicens: 'Hominem te memento!'*

⁷⁶ Nincs kizárva, hogy a *medicina lingua* kifejezés az idézett Plinius-szövegben is szerepet játszott. Pliniusnál *linguae* gen. subi. és a rabszolga szavait jelenti. Ha a szót valaki gen. obi.-nak érti, akkor az intő szavak jelentése 'gyógyító eszköz' (valami elmondott beszéd ellen).

⁷⁷ Ezáltal válik lehetségessé a *recipe* összecszerelése *respice*-vel, azok érthetik félre, akik nem hallották pontosan, amit a rabszolga mondott.

nők a rabszolgának még ülőhelyet is biztosít a diadalszekéren és feladatává teszi, hogy a triumphatort „legyezővel hűsítse.”

Az intellemnak ez a majdhogynem mitikus képessége arra, hogy átalakulva mégis hű maradjon önmagához korszakokon és évszázadokon át, bizonyosan nem véletlen. Ennek egyik oka az, hogy az illető szavak fontos mondanivalót fogalmazzanak meg a *conditio humana*-t illetően, mi több ez emberi aporia megoldását illetően. Az intelem az emberlét tudatosítására s e lét tudatos vállalására int. Felszólítás, mely nem pusztán másolata a delphii *gnóthi seauton*-nak. Emez jóslat módjára rejtvényt ad fel, kérdésfeltevésre és fejtöresre ösztönöz: Ki vagyok én? A triumphatorhoz intézett intelem ezzel szemben, pragmatikus-római módon, mindjárt felelet. A felelet: *Hominem te esse!* Ember vagy!

A NAGY SÁNDOR-FAL ÉS A *LIMES SASANICUS*

*Stephano Borzsák octogenario
praeconi Latinitatis Pannonio
de studiis Alexandri optime merito*

I.

Európa, Ázsia, Afrika népeinek első átfogó leírása Hérodotos művében maradt ránk. Ha Hérodotosnak az egyes népekről adott sokoldalú jellemzését rávetítjük földrajzi világképére, az emberi civilizáció fejlődésének érdekes képe bontakozik ki előttünk. Középpont a Földközi-tenger vidékén és a Közel-Keleten magasan fejlett városi civilizációt létrehozó népek (mint a görögök, egyiptomiak, babilóniaiak stb.) helyezkednek el. Ezt a központi magot kevésbé fejlett, de földművelést folytató megtelepült népek és törzsek sávja veszi körül. Ezen kívül, még távolabb a magas kultúrák területétől, állattenyésztő, nagyrészt nomád, legelőváltásos gazdálkodást folytató népek övezete következik. Végül az ismert világ peremterületein legkülső övezetként a zsákmányoló életmódot folytató halász-vadász törzsek élnek, amelyek még élelmüket is sokszor nyersen fogyasztják el — ezek a magas kultúrák irodalmában emlegetett „nyershúsevők”.¹

Hérodotosnak a civilizáció fejlődéséről alkotott világképe világosan tükrözi azt a felismerést, hogy a Kr. e. I. évezred közepe táján az akkor ismert népek és törzsek a társadalmi és a gazdasági fejlődés szempontjából igen különböző fokon állottak. A különböző embercsoportok fejlődésének egyenetlensége kis mértékben már bizonyára a paleolithikum idején kialakult. Azonban a neolithikum forradalom, az állattenyésztés és a földművelés megjelenése ugrásszerűen megnövelte a fejlődési különbségeket. Először a halász-vadász törzsek lemaradása lett nagyobb és állandó jellegű, majd a termékeny folyóvölgyekben megjelentek a magas kultúrák. Az egyenetlen fejlődés okozta fejlődés akkor növekedett meg rendkívüli módon, amikor az állattenyésztés és földművelés specializálódó fejlődése létrehozta a pásztorok és földművelők elkülönült törzseit. Majd a nomád, legelőváltásos gazdálkodás megjelenése minőségi változást hozott a pásztortörzsek és a megtelepült földművelő népek viszonyában. Míg a földművelő népek lényegében önellátók voltak, addig az egyoldalú gazdasággal rendelkező nomád pásztortörzsek szükségszerűen a földművelő népekre voltak utalva s a lóállományukban rendelkezésükre álló, közlekedési és hadászati-harcászati célokra, de ugyanakkor az államszervezet létrehozására és működtetésére is felhasználható hatalmas energiamennyiség lehetővé tette számukra, hogy azokat a nekik hiányzó termékek szolgáltatására kényszerítsék kereskedelem, adózás, ajándékozás vagy akár zsákmányolás formájában is.²

¹ K. E. Müller: *Geschichte der antiken Ethnographie und ethnologischen Theoriebildung. Von den Anfängen bis auf die byzantinischen Historiographen. Teil I. Studien zur Kulturkunde. XXIX. Bd. Wiesbaden 1972, 13 sk.*

² Nomádok és földművelők viszonyára l. általában *Tókei F.* (szerk.): *Nomád társadalmak és államalakulatok. Budapest 1983. Benne különösen Ecsedy I.: A nomád gazdaság és társadalom problémái a történelemben és a kutatásban. 15–40.*

A Kr. e. VIII–VII. századra Eurázsia steppeövezeteiben mindenütt kifejlődött a nomád állattartás, míg ettől délre földművelő kultúrák, északra pedig halászhívadász törzsek éltek, ahogy ezt a Kr. e. V. században még Hérodotos leírása is rögzíti. Azonban mind a nomád népek, mind a földművelő kultúrák fokozatosan nagy kiterjedésű államszervezeteket hoztak létre, s utóbbiak igyekeztek megvédeni magukat az előbbieket egyre gyakoribb és egyre nagyobb méretű katonai fellépéseivel szemben. Szilárdan védett határvonalat a nomádokkal szemben először az Óperzsa Birodalom alakított ki Közép-Ázsiában, s Nagy Sándor azt hadjáratai során még jobban megerősítette. A Kr. e. III. században Kínában is megkezdődött az északi nomádokkal szemben a hatékony határvédelem létrehozása.

A nomádok természetes dél felé irányuló mozgalmainak megakadályozása, majd fokozatos visszazorításuk megnövelte a steppe-övezetben a nomád törzsek, törzsszövetségek közötti feszültségeket, amelyeket végül is kelet-nyugat irányú, időről időre ismétlődő elvándorlással lehetővé átmenetileg levezetni. Megindult a nomád népek vándorlása napkeletről napnyugatra s ennek első hullámai Kelet-Európában már az Óperzsa Birodalom megalakulása után érzékelhetők.³ Végül is Európában ez a népvándorlás keresztelte, majd megfordította a germán törzsek délkeleti irányú mozgását s a Rajna–Duna vonalára gyakorolt nyomásával az I. századtól kezdve szükségessé tette a Római Birodalom számára is a *limes* kiépítését.

A Kr. u. II. századra tehát Eurázsia északi és déli fele között jelentékeny különbség — valóságos választóvonal — alakult ki gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai tekintetben s nem utolsósorban az életszínvonal vonatkozásában is. A magasan fejlett déli kultúrák, a Római Birodalom, Irán és Kína jól szervezett államai kereteiben, megerősített határvonalakkal védtek a nomád birodalmakkal vagy az azok létrejötté által kiváltott népmozgalmakkal szemben gazdaságukat és városi civilizációjukat. Ennek a Rajna-vidéktől a Sárga-tengerig húzódó hatalmas választóvonalnak a kutatás elég jól feltárta nyugati és keleti részét, a római és a kínai *limes*-t. Sokkal kevesebbet tudunk viszont az iráni *limes*-ről, pedig a Nagy Sándorral foglalkozó hagyományban s a Nagy Sándor-regényben évszázadokon át ez játszotta a legnagyobb szerepet.

E hagyomány kiindulópontja a Kaukázuson keresztül átvezető átjárók — az Alán-kapu és a Derbenti-kapu — erődítményekkel való lezárása volt, azonban a középperzsa, majd különösen a szogd Nagy Sándor-regény jelentősen kiterjesztette a makedón uralkodó építő tevékenységét s az utóbbi még a két kínai főváros, *Lo-yang* és *Chang-an*, szogd nevükön *Saray* és *Xumdān*, építését is neki tulajdonította.⁴ Valójában e hatalmas építményeknek csak eszmetörténetileg van közük Nagy Sándorhoz, a nagy városépítőhöz, a valóságban sokkal későbbi időben keletkeztek, sőt a Nagy Sándor-regény keleti változatai is elég későiek. Így a szír Nagy Sándor-legendáról éppen a magyar kutatásnak sikerült bebizonyítania, hogy ránk maradt formája csak a kazárok 629. évi transzkaukáziai hadjárata után keletkezhetett.⁵ Ezt megerősíthetjük még azzal is, hogy az Iránban akkor uralkodó királynak a szír regényben mind ez ideig magyarázat nélkül álló *Tubarlak* neve voltaképpen II. Xusrō (Kr. u. 590–628) nevének kurzív pehlevi írásos formájából keletkezhetett.

³ J. Harmatta: *Studies in the History and Language of the Sarmatians*. Szeged 1970, 8 sk.

⁴ H. H. Schaeder: *Iranica*. Berlin 1934, 47.

⁵ *Czeplédy K.*: A szír Nagy Sándor-legenda. Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest 1985, 336 skk.

Pénzeinek kurzív pehlevi írásos feliratain ugyanis II. Xusrō neve olyan alakban jelenik meg (1. kép),⁶ amelyet inkább lehetett *twbrlk'*-nak, mint *hwslwy*-nak olvasni, amennyiben a hanyag kivitelezésű kurzív *h*-t *t*-nek lehetett értelmezni, minthogy ennek hurokszerű felső részét gyakran nyitva hagyták (2. kép).

1. kép. II. Xusrō nevének írásképe egyik pénzén (R. Göbl: Sasanidische Numismatik. 208. sz.)

	1	2	3
h	~ ۲	س	د
t	۲ ۲	س	۲
s	د د	د	د
bw	د	د	د
w/r	1	2	1
k	1	3	9

2. kép. Összehasonlító írástáblázat. 1 = kurzív pehlevi, 2 = pārsīy, 3 = könyvpehlevi

II.

Nem véletlen tehát, hogy az Irán északi határát védő egyik legjelentősebb erődítmény-rendszer, amely a Káspi-tenger keleti partján fekvő Gümüš-tepétől kiindulva 170 km hosszúságban az Elburz északkeleti nyúlványáig húzódik, ma is a *Sādd-e Iskāndār* „Nagy Sándor-fal” nevet viseli Iránban. A Sāsānida Īrān három nagy határvédelmi rendszerrel rendelkezett: a mezopotámiai *limes*-szel, amelynek a Római Birodalom és az arab törzsek elleni védelem volt a feladata, a kaukázusi erődítmény-rendszerrel, amely a Kaukázus északi előterében lakó nomád népek betöréseit volt hivatva meggátolni, és végül Irán északkeleti részét védte a Nagy Sándor-fal és a mervi oázist körülvevő 250 km hosszú falrendszer.⁷ A *limes Sasanicus* végleges formáját I. Xusrō alatt (Kr. u. 531–578) érte el. Ez a tény szoros

⁶ R. Göbl: Sasanidische Numismatik. Braunschweig 1968, 13. tábla, 208 sz.

⁷ R. N. Frye: The Sasanian System of Walls for Defense. Studies in Memory of Gaston Wiet. Jerusalem 1977, 7–15.

összefüggésben áll I. Xusrō mezőgazdaság-fejlesztő és -védelmező politikájával. Az újabb kutatások bebizonyították, hogy a Sāsānidák alatt a megművelt földterület nagysága nagyobb volt, mint a Közel-Kelet története folyamán bármikor.⁸ Ez volt a Sāsānida Királyság gazdasági erejének szilárd alapja, s ezt volt hivatva védeni a *limes Sasanicus* még akkor is, amikor a *limes Romanus* már régen nem létezett.

A *Sādd-e Iskāndār* építését az arab-perzsa források Pērōznak (Kr. u. 457–484) tulajdonítják, s ez a tudósítás tökéletes összhangban áll a történeti helyzettel. Pērōznak súlyos harcokat kellett vívnia előbb a chioniták, majd a hephthaliták ellen, s az utóbbiak elleni harcban esett is el. Tevékenységét a Gorgān folyó völgyében igazolják a bizánci tudósítások is, amelyek szerint egy bizánci követség éppen Gorgān városában találta őt.⁹ Ṭabarī két alkalommal is megemlékezik Pērōz erődítési munkálatairól a Gorgān folyó völgyében. Egyrészt azt írja, hogy „Pērōz király a Šūl és az alánok vidékén kőépítményt emeltetett, hogy azáltal országát (a korábban említett) népek támadásaitól megvédje.”¹⁰ Másik helyen arról tudósít, hogy „Pērōz Rai területén egy várost építtetett, amelyet *Rām-Pērōz*-nak nevezett, egy másikat Gorgān és a Šūl-kaḡu között, amelyet *Rōšān-Pērōz*-nak s egy harmadikat Āḡarbāigānban, amelyet *Šahrām-Pērōz*-nak nevezett el.”¹¹ Ṭabarī azt is elmondja, hogy Pērōz munkáját fia, Kavād (Kr. u. 488–531) folytatta, majd annak fia I. Xusrō (Kr. u. 531–578) még jobban megerősítette Gorgān vidékét a Šūl támadásai ellen.¹²

Az írásos forrásanyag egyértelmű tanúbizonyságával szemben újabban kísérlet történt arra, hogy a Nagy Sándor-fal építésének időpontját természettudományos módszerrel határozzák meg.¹³ Ennek alapja egyrészt az a megállapítás, hogy a Káspi-tenger vízszintje az utóbbi harmadfélezer év során a jelenlegi vízszinthez viszonyítva +6 és –4 m közötti ingadozást mutatott, másrészt az a megfigyelés, hogy a jelenlegi 0 vízszintnél a fal nem éri el a tengert, hanem attól 6–7 km távolságban véget ér. E két tényezőbből kézenfekvőnek látszott arra a következtetésre jutni, hogy a falnak akkor kellett épülnie, amikor a tenger vize elérte a fedetét. Ezek után már csak egy pillantást kellett vetni a Káspi-tenger vízszintingadozásának diagrammájára, hogy megállapítható legyen: a fal építésének időpontja a Kr. e. II. század végére tehető, amikor a vízszint a jelenleginél kb. 2 m-rel magasabb volt.¹⁴ Ez az a történeti korszak, amikor a saka-tochar vándorlás eléri Kelet-Íránt, megdönti a Graeko-Baktriai Királyságot és súlyos megrázkódtatást okoz a Párthus Királyságnak is.

Bármennyire logikusnak és meggyőzőnek látszik is azonban ez az érvelés, mégsem fogadható el. Elsősorban a párthusoknál a határerődítésnek ez a fajtája egyáltalán nem mutatható ki, s nem is valószínű, hogy a Kr. e. 130 körüli zavaros években ilyen munkálatok elvégzésére képesek lettek volna. Másodsorban a saka-tochar támadás nem észak, hanem kelet felől érte a Párthus Birodalmat, s a sakák később a róluk elnevezett Sīstān (< **Saka-stāna*-) területén telepedtek is le.

⁸ R. N. Frye: i. m. 8.

⁹ Priskos, Exc. de leg. (De Boor) 154.

¹⁰ Th. Nöldeke: Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden aus der arabischen Chronik des Tabari. Leiden 1879, 158.

¹¹ Th. Nöldeke: i. m. 122–123.

¹² Th. Nöldeke: i. m. 158.

¹³ D. Huff: Zur Datierung des Alexanderwalls. Iranica Antiqua 16 (1981) 125–139.

¹⁴ D. Huff: i. m. 137.

Harmadszor teljesen bizonyítatlan, hogy a Nagy Sándor-falnak a tengerparton közvetlenül a tenger vizénél kellett volna kezdődnie. Sőt ennek az ellenkezője bizonyítható. Ha ugyanis a fal közvetlenül a Káspi-tenger vizénél kezdődött volna, akkor I. Xusrō idejében, amikor a vízszint a jelenleginél 4 m-rel volt alacsonyabb, a tenger tehát lényegesen távolabb esett a fal kezdetétől, mint ma, s Xusrō háborút is viselt a Gorgān folyó völgyétől északra lakó nomád *čol* nép ellen s a falon további erősítési munkálatokat végeztetett, akkor biztosra vehető, hogy a falat kiépítette volna a tengerparton egészen a tenger vizéig, ahogy ezt Derbentnél is tette. Nyilvánvaló tehát, hogy vagy a természeti feltételek vagy a hadászati és harcászati megfontolások¹⁵ kezdettől fogva feleslegessé tették a Nagy Sándor-fal kiépítését a tengerparton egészen a tenger vizéig. Így semmi okunk sincs arra, hogy az írásos források tanúbizonyosságát figyelmen kívül hagyjuk. Következésképpen a Nagy Sándor-fal építését továbbra is Pērōz korába kell helyoznünk.

III.

De Ṭabarī tudósítása arról is beszámol, hogy Pērōz az alánok vidékén, azaz a Kaukázusban is építtetett erősítményeket.¹⁶ Ezt indokoltta tette a Kaukázus északi előterében élő kaukázusi hunok és más nomád népek fellépése, akik az albánokkal szövetségben harcoltak Pērōz ellen. Később Pērōz Bizánctól pénzügyi támogatást is kapott a Kaukázus átjáróit őrző csapatai fenntartására. A Kaukázusban a Sāsānidák legfontosabb erőrendszere, amelyet évszázadok múlva is a világ csodájának tartottak, Derbentnél épült. Az építkezés feltevés szerint¹⁷ már II. Yazdgird alatt (Kr. u. 438–457) megkezdődött, de az írásos források I. Kavād uralkodási idejére (Kr. u. 488–531) teszik az erősítés kezdetét s befejezését I. Xusrōnak tulajdonítják.¹⁸ Ezt az utóbbi állításukat igazolják is a Derbentben talált középperrza építkezési feliratok.¹⁹ Lehet, sőt majdnem biztos, hogy Derbentben már Pērōz is végeztetett erősítési munkálatokat, azonban az „alánok vidéke” kifejezés Ṭabarīnál nem vonatkoztatható Derbentre, s így ennek a tudósításnak a valóságháttere mindmáig rejtély maradt.

A közelmúltban azonban egy olyan régészeti felfedezés történt, amely kezünkbe adja e rejtély megoldásának a kulcsát. A Kaukázus északi lejtőjén a Kubán folyó völgyében Karačayevsk városától északra fekszik Chumara vára, amelyben 1963–64-ben, majd 1974-ben végeztek ásátásokat. Az utóbbi ásátások során VIII–X. századi leletanyag került elő az erőd területén, s ezért az ásató a vár keletkezését a Kr. u. VIII. század elejére tette. Később, az 1977-ben végzett ásátások során azonban egy VII. századi katakomba-sírt is találtak s megállapították, hogy az erőd kultúrrétege alatt IV–VII. századi település maradványai fekszenek. Újabban

¹⁵ Huff maga is hangsúlyozza, hogy a Nagy Sándor-fal célja csak az lehetett, hogy a megművelt földterületeket a váratlan nomád rablótámadásoktól megvédje. Hadászati funkciója nem volt, mert a keletebbre fekvő völgyeken keresztül meg lehetett kerülni. *D. Huff*: i. m. 136–137.

¹⁶ *Th. Nöldeke*: i. m. 158.

¹⁷ *R. N. Frye*: i. m. 12.

¹⁸ *R. N. Frye*: i. h.

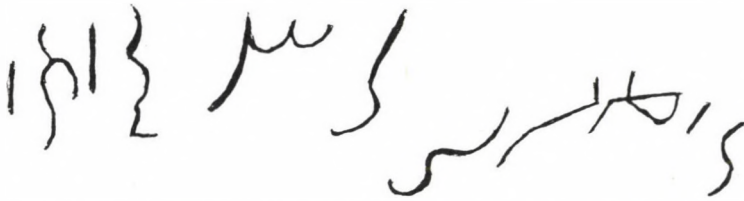
¹⁹ *K. V. Trever*: Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. Москва–Ленинград 1959, 346 skk., *S. Yu. Kasumova*: К толкованию среднеперсидских надписей из Дербента. *VDI* 1979/1. 113–125; *G. Gropp*: Die Derbent-Inschriften und das Adur Gušnasp. *Acta Iranica* 4 (1975) 317–331.

az erőd környékén több temetőt is feltártak, amelyek részint a Kr. u. II., részint a Kr. u. VI–VII. századból származnak. Külön említést érdemel, hogy 1974-ben a vár kapujánál, a várfal előtt egy tűzszentély alapfalait is megtalálták, amelynek alaprajza pontosan egyezik a sāsānida kor zoroasztrianus tűztemplomainak szerkezetével.²⁰ E tűztemplom létezése ezen a helyen mindenképpen feltűnő volt és magyarázatot igényelt. Erre azonban csak most nyílik lehetőség.

Chumara várát 1978-ban Erdélyi István vezetésével egy magyar régészcsoporthoz kereste fel. Ekkor a várfalból lehullott kövek egyikén rövid feliratot vettek észre, amelyet azután Erdélyi az Antik Tanulmányok 1983. évi kötetében tett közzé.²¹ A felirat elég jól kivehető és biztosan olvasható középperzsa feljegyzés (3. kép), amelynek szövege következőképpen olvasható:

ZNH bhl'n krt^l = ēn Bahrān kird

Értelmezése: „Ezt Bahrān építtette”

3. kép. A chumarai középperzsa felirat átmásolással készült rajza

A felirat korára vonatkozólag a következőket jegyezhetjük meg. Az írásjelek formái és maga az írás egész jellege régies benyomást tesz. A betűk egy kivételtől (az 'n ligatúrától) eltekintve még nem kapcsoltak, a lapidáris formát a z, h, k, l, t még jól megőrizte. Ha összehasonlítjuk e felirat betűit a derbenti feliratokéval, amelyek I. Xusrō 37. évében (Kr. u. 568-ból) származnak, kétségtelennek tarthatjuk, hogy azoknál jóval korábbi időből készültek. A chumarai felirat betűformái közelebb állnak Mihrnarsē az V. század első feléből származó feliratának²² írásjeleihez (l. 4. kép: Összehasonlító jeltáblázat), csak kivételük valamivel durvább és hanyagabb. Ezt nem is csodálhatjuk, hiszen e felirat a perzsa nyelv és írás területétől távol eső vidéken készült. Így egészben véve a chumarai középperzsa feliratot nagy valószínűséggel a Kr. u. V. század második felébe, tehát éppen Pērōz sāsānida király uralkodási idejébe (Kr. u. 457–484) keltezhetjük.

Mint hogy e felirat formulája egyezik a derbenti feliratokéval, csak a benne szereplő személy titulúráját nem tartalmazza, kétségtelennek látszik, hogy építési felirat volt. Azt bizonyítja tehát, hogy Chumara várát a Sāsānidák kezdték építeni, abban perzsa helyőrség volt, amely részére tűztemplomot is építettek. De ki lehetett az építtető? Ahhoz semmi kétség nem férhet, hogy hivatalos személy, Pērōz méltóságviselője lehetett, aki egyben a várba perzsa őrséget is helyezett. Hogy méltóságát a felirat nem tünteti fel, annak oka valószínűleg az az érdekes változás a

²⁰ Erdélyi I.: A humarai vár és feliratai. Ant. Tan. 30 (1983) 264–266.

²¹ Erdélyi I.: i. m. 2. kép.

²² W. B. Henning: The Inscription of Firuzabad. Asia Maior N. S. 4 (1954) 98–102, 1–2. kép.

	M	Ch	D
ɔ	𐎠	𐎡	𐎢
b	𐎣	𐎤	𐎥
z	𐎦	𐎧	𐎨
h	𐎩	𐎪	𐎫
h̄	𐎬	𐎭	𐎮
k	𐎯	𐎰	𐎱
l	𐎲	𐎳	𐎴
n	𐎵	𐎶	𐎷
r	𐎸	𐎹	𐎺
t	𐎻	𐎼	𐎽

4. kép. Összehasonlító írástáblázat: M = Mihrnarsē felirata, Ch = chumarai felirat, D = derbenti feliratok

sāsānida protokollban, hogy a titulaturát II. Yazdgerd és Pērōz alatt a király neve mellől még a pénzérméken is elhagyták.²³ Így Pērōz a pénzein egyszerűen mint *kdy pylwčy* = *Kai Pērōz* jelenik meg.²⁴ A cím hiánya tehát a chumarai középperzsa feliraton nyilvánvalóan nem akadályozta annak, hogy a benne említett személyben magas méltóságviselőt láthassunk, de mindenesetre megnehezíti pontos azonosítását. A véletlen szerencse azonban ezúttal segítségünkre siet. Lazar P^carpecⁱ fenn-tartotta Pērōz *spahbad*-jának, hadseregfőparancsnokának a nevét, aki Kr. u. 484-ben le akarta beszélni őt a hephthaliták elleni hadjáratról. A hadvezér neve *Vahram* volt. Ez az örménybe átkerült egyik változata a közép-perzsa *Bahrām* névnek, amely korábbi *Bahrān* < *Vahrān* < *Varhrān* alakra megy vissza. Minthogy a határvédelem a *spahbad*-nak volt a feladata, valószínűnek tarthatjuk, hogy *Vah-*

²³ R. Göbl: i. m. XV. táblázat.

²⁴ R. Göbl: i. m. 10. tábla, 169, 171 sz.

ram/Bahrān spahbad volt az, aki Pērōz kaukázusi erődépítkezéseit vezette s a chumarai perzsa támaszpontot létesítette.

Mindebből az következik, hogy Chumara vára, ill. sāsānida kori elődje fontos láncszeme volt a *limes Sasanicus*-nak a Kaukázusban. Az is világossá vált továbbá, hogy a sāsānida határvédelem mélyen tagolt volt. Chumara vára messze előretolt támaszpontnak tekinthető, amely egyrészt akadályozta az Alán Kapu (*Dar-i Alān*) megközelítését, ahol újabb, bevehetetlen erőd állta útját a nomád népek portyázó támadásainak. Ugyanakkor azonban alkalmas volt a Kubán folyó egész völgyének ellenőrzésére is, és e funkciója most érthetővé teszi számunkra Menandros bizánci történetíró egy eddig nehezen értelmezhető tudósítását. Menandros elmondja,²⁵ hogy amikor Zemarchos bizánci diplomata a nyugati türk kagántól Közép-Ázsiából a Volgához, majd az ugurokhoz (= ogurokhoz) visszaérkezett, az utóbbiak figyelmeztették, hogy a Kubán folyó mellett 4000 perzsa harcos áll lesben, hogy a bizánci követséget elfogja. Eddig érthetetlen volt, hogyan lehetett perzsa haderő a Kubán folyó völgyében. Most, hogy a Chumara várában talált középperzsa felirat bebizonyította, hogy ezen a fontos hadászati ponton perzsa helyőrség állomásozott és a Kubán folyó völgyét ellenőrizte, egyszerre érthetővé válik az ogurok figyelmeztetése és Zemarchos óvatossága a perzsák lesvetésével szemben.

Az újabb kutatás a *limes Sasanicus*-t a Maginot-vonalhoz hasonlította s úgy gondolta, hogy mindkettő jelentősége kimerül abban, hogy a turistaforgalom nevezetes látnivalójává vált.²⁶ Ez a modernizáló történeti értékelés azonban elfeledkezik arról, hogy a Maginot-vonaltól eltérőleg a *limes Sasanicus* a Kaukázusban, de a Gorgān folyó völgyében, a Mervi oázisban és Mezopotámiában is évszázadokon át védte az akkori világ legvirágzóbb mezőgazdaságát. Nagy Sándor fala és kapuja betöltötte történeti hivatását.

²⁵ Menandros, *Exc. de leg.* (De Boor), 453.

²⁶ *R. N. Frye*: i. m. 15.

PROFESSORES QUAERENDI SUNT

EGY SZKEPTIKUS ÉRV CICERÓNÁL ÉS AUGUSTINUSNÁL

A következőkben először is valószínűsíteni kívánom, hogy Ágoston a *De utilitate credendi* című művében a véleménykülönbségen alapuló szkeptikus érv, az ún. diafónia-argumentum sajátos cicerói megfogalmazását követi, miközben igyekszem rámutatni azokra a változtatásokra, melyeket ezen a megfogalmazáson végrehajt. Ezek után jellemzem azt a tanulásméletet, mely a műben a diafónia-érv kifejtéséhez kapcsolódva kirajzolódik, végül rámutatok az argumentum itteni megfogalmazásának két előzményére Ágoston korábbi műveiben. Ily módon azáltal, hogy egy Cicerónál megtalálható szkeptikus érv Ágostoni alkalmazását vizsgálom, ahhoz a vitához próbálok hozzászólni, mely akörül zajlik, kereshetjük-e Cicerónál az ágostoni tekintélyfogalom forrását és ha igen, milyen mértékig.¹ Ezt a vizsgálatot tudomásom szerint ezzel a céllal még senki sem végezte el.²

I. Az érv

A címben szereplő szkeptikus érv a diafónia-argumentum, mely szűkebb értelemben az egyes filozófusok közötti véleménykülönbségeken alapszik. Ennek az érvnek kézikönyvhöz illő, leíró, mondhatnánk, statikus ismertetését olvashatjuk azokban a forrásokban, melyek a pyrrhóni szkepticizmusról számolnak be, például Sextus Empiricusnál és Diogenés Laertiosnál.³

¹ A kérdés azután merülhetett fel, hogy *P. Drewniok* felmutatta a szoros párhuzamokat Ágoston *Contra Academicosa* és Ciceró *Academicája*, ill. *Hortensiusa* között. (*De Augustini contra Academicos libri III*. Diss. Breslau 1913.) *M. Zepf* szinte kizárólagosan Cicero kijelentéseiből eredeztette Ágoston tekintély-fogalmát (*Augustins Confessionnes*. Heidelberger Abhandlungen zur Philosophie und ihrer Geschichte. Tübingen 1926. 40 skk.), vele szemben a keresztény hagyomány fontosságát hangsúlyozta pl. *J. Noerregard* (*Augustins Bekehrung*. Diss. Tübingen 1923, 127 skk.), *G. Hultgren* (*Le commandement d'amour chez Augustin. Interprétation philosophique et theologique d'après les écrits de la période 386–400*. Paris 1939, 3 skk.) *R. Holte* (*Béatitude et sagesse*. Paris 1962.). *K–H. Lütke* („*Auctoritas*” bei Augustin. Tübingen 1968, 35 skk.; 110 skk.) Cicero tekintélyfogalmát az ágostoni tekintély-tan egyik legfontosabb kiindulópontjának tekinti, de csak kiindulópontnak.

² A párhuzamra felfigyelt *M. Testard* (*Saint Augustin et Cicéron*. Paris 1958 T. 1. *Répertoire des textes* 35 skk.).

³ Mint a 10. ainesidemosi tropost lásd Sext. Hyp I. 145–163.; Diog. Laert, IX. 83. (itt 5. troposként) Vö. Philo, *De ebrietate* 193–202. Ezek a helyeken az érv tágabb értelemben szerepel, magában foglalja a filozófusok közötti véleménykülönbségeken kívül az életmódok, erkölcsök, törvények és mítikus hiedelmek között tapasztalható eltéréseket is. Agrippa első troposaként lásd Sext. Hyp. I. 164–166.; Diog. IX. 88. Ez a szorosabb értelemben vett diafónia-érv, mely csak a filozófiai tanítások közötti eltéréseket veszi alapul. A troposok alapos modern elemzését l. *J. Annas, J. Barnes: The Modes*

Az érvet Cicero is kifejti az *Academica Priorában*. Az Új Akadémia bírálóinak egyik csoportjának a második könyv elején így válaszol: *Quod gravius ferremus, si quisquam ullam disciplinam probaret praeter eam, quae ipse sequitur.*⁴

A könyv végén a Lucullus által ajánlott antiochosi tanok elfogadását pedig eképpen utasítja vissza: „... neque vero tu solus, sed ad suam (sc. disciplinam) quisque rapiat... Age, restituro Peripateticis ... sustinero Epicureos ... Diodoto quid faciam Stoico ...?”⁵

A második könyv elejéről idézett mondatok elolvasása után megtudjuk azt is, hogy viselkedik általában a kezdő filozófushallgató a diafónia helyzetében: *Nam ceteri, primum ante tenentur adstricti quam quid esset optimum iudicare potuerunt, deinde infirmissimo tempore aetatis aut obsecuti amico cuiquam aut una alicuius quem primum audierunt oratione capti de rebus incognitis iudicant et ad quamcumque sunt disciplinam quasi tempestate delati ad eam tamquam ad saxum haerescunt.*⁶

A kifejtéshez kapcsolódik egy paradoxon: *Nam quod dicunt omino se credere ei quem iudicent fuisse sapientem, probarem, si id ipsum rudes et indocti iudicare potuissent (statuere enim qui sit sapiens vel maxime videtur esse sapientis).*⁷ Ugyanez más szavakkal a mű végén: *Finge aliquem nunc sapientem fieri, nondum esse! Quam potissimum sententiam eliget et disciplinam? Etsi quamcumque eliget, insipiens eliget sed sit ingenio divino, quem unum e physicis potissimum probabit?*⁸ A konklúzió: *Iudicaverunt autem re semel audita atque ad unius se auctoritatem contulerunt.*⁹

Ez a megfogalmazás erősen különbözik az említett forrásokban olvashatótól.¹⁰ A szerző a tanárválasztás dramaturgiai szituációját festi elénk, méghozzá a kezdő filozófushallgató szemszögéből, aki nem tud választani a legkülönbözőbb tanok hirdetői között. Ily módon az emberek többsége az ismertség, az első benyo-

of Scepticisme. Ancient Text and Modern Interpretations. London–New York–New Rochelle 1985. (A tropos különböző megfogalmazásainak összevetését, lásd 158. skk.) A pyrrhónikus diafónia-érvet J. Barnes másutt még behatódobban és kritikusan elemzi: *La διαφωνία pyrrhoniene.* In: *Le scepticisme antique. Perspectives historiques et systématiques. Actes du colloque international sur le scepticisme antique.* Genève–Lausanne–Neuchâtel 1988, 97–106.; *The toils of Scepticism,* Cambridge 1990, 1–36.

⁴ II 3, 7.

⁵ II 36, 114–115.

⁶ II 3, 8.

⁷ II 3, 9.

⁸ II 36, 117. Ez a paradoxon speciális, a tanárválasztásra konkretizált változata annak a másiknak, amit a bölcsés válás paradoxonának nevezhetünk, s főként Platón Menónjából ismerünk. Két közelebbi előképét láthatjuk Diogenés Laertiosnál. Xenophanés így válaszol egyetértőleg Empedoklésnek: „... ἀνευρετός ἐστιν ὁ σοφός, σοφὸν γὰρ εἶναι δεῖ τὸν ἐπιγνώσόμενον τὸν σοφόν.” (IX. 20.) Ebből arra következtethetünk, hogy a paradoxon akár pyrrhónikus eredetű is lehet. Másutt a hét böles egyike, Anacharsis mond hasonlót: (I. 103.) ... θαυμάζειν δὲ ἔφη (scil. Ἀνάχαρσις) πῶς παρὰ τοῖς Ἑλλησιν ἀγωνίζονται μὲ οἱ τεχνῖται, κρίνουσι δὲ οἱ μὴ τεχνῖται. A szájába forgó Cicero-helyhez idézi Reid (*Marci Tulli Ciceronis Academica. Revised and explained by James S. Reid.* London 1885.).

⁹ Vö. De nat. deorum I 10. A *ratio-auctoritas* szembeállításának további cicerói példáit felsorolja Lütcke (36 skk.). Találunk azonban Cicerónál pozitív kijelentéseket is a tekintéllyel kapcsolatban. Például ugyanebben a művében éppen az akadémikus Cotta szájába adja az *auctoritas maiorum* dicsőítését az isten-kép kérdésében (III 6–9), és itt fogalmazódik meg a *credere-intelligere* ágostoni fogalom pár „előképe” is (III 15.) L. Lütcke, 41 sk.

¹⁰ Az érv cicerói megfogalmazását részletesebben ismertetem *Diafónia. Egy szkeptikus érv a II–III. századi egyházatyáknál* című tanulmányom elején. (Magyar Filozófiai Szemle 1994/1–2, 47 skk.). A kétféle kifejtésnek ezzel a megkülönböztetésével a szakirodalomban nem talákoztam. Pedig a létjogosultságát, ha más nem, a dinamikus megfogalmazás gyakori keresztény felhasználása támogatja, amit utalt cikkemben, ill. a jelen tanulmányban próbálok bizonyítani.

más, a tekintély alapján választ tanítót. A gondolatmenetet alátámasztja a bölcsek kiválasztásának paradoxona: hogyan találja meg a bölcslet az, aki még nem az, hiszen ahhoz már eleve bölcsnek kellene lennie. Cicero tehát nem egyszerűen leírja a véleménykülönbség tényét, mint a pürrhónikus érveket ismertető említett források, hanem ezt egy dramaturgiai helyzetbe ágyazva mintegy alulnézetből, történeties szemlélettel adja elő. Ez a megfogalmazás, melyet az argumentum statikus kifejtéseivel szemben dinamikusnak nevezhetünk, sokkal alkalmasabb az ismeretsajátításban rejlő irracionális és esetleges mozzanatok érzékeltetésére, s egy olyan intuíciót fejez ki, mely szerint a tanulás, minthogy mindig közösségi keretek között folyik, nem egyszerűen intellektuális tevékenység, hanem valamiképpen a szocializációs folyamat része.

2. Az érv első kifejtése a *De utilitate credendi*-ben

Ágoston a 391-ben írott *De utilitate credendi* című írásban volt barátját, Honoratust próbálja a manicheizmusból a kereszténységhez visszatéríteni s ennek érdekében a hit nélkülözhetetlen voltát bizonygatja a szóban forgó vallási irányzattal szemben.¹¹

A 6. fejezetben e szavakkal fordul az írás címzettjéhez: „Képzeld el azt, hogy még nem hallottad egyetlen vallás szószólóját sem. Íme, új tanulmányokra, új feladatra adtuk a fejünket. Gondolom, akkor meg kell keresni ennek a tárgynak, ha egyáltalán létezik, a tanítóit. Tegyük fel, találtunk, csak mindegyik más és más véleményt vall, s mindegyik magához akar csábítani.”¹² A tanítóválasztás helyzete ez a vallási tanítókra vonatkoztatva, méghozzá a kezdő nézőpontjából. A követ-kező fejezetben még figyelmeztet is bennünket a szerző erre a munkahipotézisre: „Nem megmondtam az imént, hogy kezdők módjára kutassunk?” (*Nonne dixeram paulo ante, ut quasi rudes quaereremus?*), s a *rudis* kifejezés is megegyezik a két szerzőnél. Az érv megfogalmazása tehát nagyon hasonlít a Cicerónál olvasható kifejtéshez.

De milyen kritériumokat ajánl Ágoston a választáshoz? Nos: ezek a hírnév és a népszerűség (*fama, celebritas*), valamint az ősiség (*vetustas*), ami itt a hosszú és folyamatos elfogadottságra vonatkozik.¹³ Cicerónál azt láttuk, hogy valójában semmiféle kritériumot nem ismer el, miközben megállapítja, hogy az emberek többsége az ismertséget és a tekintélyt használja kritérium gyanánt. Vagyis az Ágoston által ajánlott fő szempontok a tanító megválasztásához ugyanazok, melyeket Cicero konstatált, csak éppen ő negatív minősítéssel tette ezt, míg a *De utilitate credendi*-ben pont az ellenkezőjét tapasztaljuk. A konklúzió: a legjobb tanítók csakis a katolikus egyházban találhatók, mivel ez terjedt el a legnagyobb területen és ez gyakorolt a legtöbb emberre erős hatást.¹⁴ Ennyi elég ahhoz Ágoston szerint,

¹¹ Ez a szélesebb körben kevésbé ismert írás alapmű az értelem és tekintély viszonyáról kifejtett ágostoni tanítás szempontjából. L. Lütcke: „Auctoritas” 81 skk.; 101 skk.

¹² 6, 15: *Puto nos adhuc neminem audisse cuiuspiam religionis insinuatorem. Ecce res nova est negotiumque susceptum. Quaerendi sunt, credo, huius rei, si ulla est, professores. Fac nos reperisse alios aliud opinantes et diversitate opinionum ad se quemque trahere cupientes.*

¹³ 7, 15–16: *Sed [gac] inter hos excellere famae interim celebritate quosdam, atque omnium paene occupatione populorum. Utrum isti verum teneant, magna quaestio est; sed nonne prius sunt explorandi, ut quamdiu erramus, si quidem homines sumus, cum ipso genere humano errare videamur.*

¹⁴ 7, 19: *Procul dubio a catholica ecclesia sumendum exordium. Plures enim iam christiani sunt, quam si Iudaei simulacrorum cultoribus adiungantur.*

hogy Honoratus nyugodt szívvel döntsön ezen egyház mellett, de — teszi sietve hozzá — pusztán ideiglenes jelleggel, mintegy a további kutatás kiindulópontjaként.¹⁵ A végleges döntés indoklásául majd az érv második kifejtése szolgál.

3. Az önéletrajzi érvelés

Az érv második előfordulását, s egyben az ideiglenesről a végleges döntésre való átmenetet a műben egy önéletrajzi rész készíti elő, melyben Ágoston saját, a megtérés előtti valláskeresésére emlékszik vissza, követendő példaként ajánlva azt Honoratus figyelmébe.¹⁶ Mint írja, ő ugyancsak szembetalálta magát az egyes tanítók közötti szélsőséges véleménykülönbséggel, akik közül mindegyik azzal kérkedett, hogy valamiféle isteni tekintélyt közvetít,¹⁷ s ő is, amiként műve címetzettjének ajánlja, a katolikus egyházhoz csatlakozott.

Megállapíthatjuk hát, hogy a *dissensio* eleme itt történeti-önéletrajzi formában jelenik meg. Úgy is fogalmazhatunk, hogy szerzőnk a diafónia-érvet saját múltjára vetíti ki. (Mondhatjuk ezt annál is inkább, mivel a kikiáltott isteni tekintélyeknek erről az *inexplicabilis silvájáról* az első dialógusok, ill. a Vallomások visszaemlékezései alapján csak erős megkötéssel beszélhetünk.) Ez nem új jelenség az egyházatyáknál: Justinosnál is megtaláljuk a *Párbeszéd a zsidó Tryphónnal* bevezető részében.¹⁸

Ami miatt azonban azt mondhatjuk, hogy ez az önéletrajzi érvelés előkészíti a továbblépést az isteni tekintély fogalmához, az elsősorban alkalmatlansága arra, hogy illusztrálja a Honoratusnak adott tanácsot, miszerint fel kell kutatni a megfelelő tanítót. Ebben a rövid visszaemlékezésben ugyanis Ágoston egyetlen tanítóra nem emlékszik vissza, annál inkább arra, hogy végső tanácsstalanságában az isteni segítségért könyörgött, Ambrosius beszédei csak *megindították* (*commoverant*), és az *inexplicabilis silvá*-ból nem kínáltak kiutat, márpedig ezek hallgatása egyidejű volt a véleménykülönbség okozta megzavarodással.¹⁹ Ugyanakkor az ő hatására döntötte el, hogy katechumenus lesz — amire itt Honoratust is buzdítja —, ez a döntés azonban csak praktikus és ideiglenes érvényű, nem csillapítja lelkének háborgásait.²⁰ Sőt, nyíltan ki is mondja: nem volt tanítója, pedig nagyon tanulékony volt: „A legmegfelelőbb és a legtanulékonyabb állapotban található voltna, ha lett volna, aki engem tanítani tudjon.”²¹

Úgy tűnik tehát, hogy saját megtérésének története egyáltalán nem támasztja alá a korábbi tanácsokat. A probléma megoldásához közelebb visz, ha emlékeze-

¹⁵ *Nullum ego hinc praeiudicium fieri volo, sed exordium quaerendi opportunissimum iudico.*

¹⁶ 8, 20: *edam tibi, cuiusmodi via usus fuerim, cum eo animo quaerem veram religionem, quo nunc exposui esse quaerendam.*

¹⁷ Uo.: *Restabat quaerere quoniam illa esset auctoritas (scil. divina), cum in tantis dissensionibus se quisque illam traditurum polliceretur.*

¹⁸ 4–7.

¹⁹ *Et iam fere me commoverant nonnullae disputationes Mediolanensis episcopi. A commoverant és a későbbi decreveram nyilvánvalóan egy az egyházhoz való csatlakozásnál korábbi időre, tehát az azt megelőző lelki tusa idejére utalnak.*

²⁰ *Hoc ergo modo et simili animae cura si diu te quoque affectum vides, et si iam satis tibi iactatus videris, sequere viam catholicae disciplinae, quae ab ipso Christo per Apostolos ad nos usque manavit et ab hinc manatura est. . .*

²¹ *Opportunissimum ergo me ac valde docilem tunc invenire posset, si fuisset qui posset docere.*

tünkbe idézzük a *De magistro* fő tételét, miszerint a szó igazi értelmében csak a bennünk lakozó Igazság, azaz Isten Bölcsessége taníthat bennünket, bármiféle külső oktató tevékenység csak figyelmeztetés (*admonitio*) lehet, mely figyelmünket a belső tanító felé fordítja. Ez a gondolat a *De utilitate credendi* több helyén is kifejezésre jut. Itt Ágoston láthatóan gondosan igyekszik elkerülni a *docere* szó használatát az oktatási folyamattal kapcsolatban, ami egyébként a mű egyik középponti témája. Amikor pedig mégis használja, a félreérthetetlen az irónia a tekintélyt elutasító manicheusok intellektuális gőgjével szemben,²² miközben a *commovere* minden alkalommal a tekintély fogalmához kapcsolódik.²³ Továbbá szerzőnk kereken kijelenti, hogy nem tanítja Honoratust, hanem csak figyelmezteti.²⁴

A fentiek fényében úgy gondolom, hogy az idézett szavakat: „ha lett volna, aki engem képes lett volna tanítani”, nem csak úgy foghatjuk fel, hogy éppen nem volt akkor ott ilyen személy, hanem úgy is, hogy egyáltalán nem lehetett ilyen az emberek között. Ezért kellett az isteni segítséget kérnie a háborgó lelkű milánói rhétornak. Az igazi tanító ugyanis Isten. S így nincs is ellentmondás a Honoratusnak szóló valódi tanács és az önéletrajzi példa között: Ágoston valójában nem azért buzdítja volt barátját tanítókeresésre, hogy az találjon is ilyeneket, hanem azért, hogy ő is jöjjön rá a maga példáján: nincs tanító az emberek között.

Minthogy a diafónia-érv első felbukkanása a műben az emberi tekintély szempontját volt hivatott elfogadtatni, második alkalmazása pedig, mint mindjárt látjuk, az isteni tekintély fogalmát vezeti be, mi lenne alkalmasabb a kettő közötti ugrás előkészítésére, mint az imént tárgyalt visszaemlékezés, melynek fő tanulsága éppen az, hogy nem elegendő ember-tanítót keresni?

4. Az érv második kifejtése a *De utilitate credendi*-ben

Másodszorra szerzőnk morális nézőpontból fejti ki a szóban forgó érvet. A boldog élet, mint írja, csak helyes cselekedetek (*recte facta*) révén érhető el. Ezek csak az erényből, más néven a helyes megfontolásból (*recta ratio*) indulhatnak ki, ami azonban az ostobában nincs meg, ezért, hogy mégiscsak helyesen cselekedhesen, annak kell engedelmesskednie, akiben már megvan, vagyis a bölcsnek.²⁵

Csakhogy — s itt indul a tulajdonképpeni érv, — rengetegen hirdetik magukat a bölcsesség letéteményeseinek, akik egymással szögesen ellentétes nézeteket hangoztatnak.²⁶ S viszontlátjuk a bölcs kiválasztásával kapcsolatos, Cicerónál olvas-

²² 9, 21: ... *se autem non iugum credendi imponere, sed docendi fontem aperire gloriantur.*; 14, 31: ... *hoc, haereticæ, principio me doctorum es?*

²³ Pl. 15, 33. (... *ut matorum auctoritate hominum prius vita moresque purgarentur* ...); 16, 34. (*Sola est auctoritas, quæ commovet stultos, ut ad sapientiam festinent* ... *Sic in se tunc animas errantes mortalium divina commovebat auctoritas.*)

²⁴ 15, 33: *Quamobrem, tametsi docere non valeo, monere tanem non desino* ...

²⁵ Így módon cselekedetei, ha nem is a sajátjából, de mégis csak a helyes megfontolásból indulnak ki. 12, 27. A *recte facta*, *recta ratio* terminusok a sztoikus fogalomkészletből valók (κατορθώματα, ὀρθός λόγος).

²⁶ 13, 28: *Hic rursus oritur difficillima quaestio. Quonam enim modo stulti sapientiam invenire poterimus, cum hoc nomen, tametsi nemo ferre audeat palam, plerique tamen ex obliquo sibi vindicant, cum de rebus ipsis, quarum cognitione constat sapientia, ita inter se dissentiant, ut aut nullum eorum, aut certe unum necesse sit esse sapientem.*

ható paradoxont: „De bárki is legyen az (ti. a bölc), amíg ostoba keresi, fel nem foghatom, mimódon volna felismerhető és megkülönböztethető.”²⁷ Ez a paradoxon itt neoplatónikus megalapozást nyer: „Mindaz ugyanis, amit testi érzéseinkkel felfogunk, kívülről mutatkozik meg számunkra, ezért szemünkkel a más dolgait is megpillanthatjuk, melyek közül akár egyetlenegy sem, de még csak hozzájuk hasonlót sem birtoklunk. Amit viszont értelmünkkel ragadunk meg, az belül van a léleknél s látni annyit tesz, mint birtokolni. Márpedig az ostoba nem rendelkezik a bölcsességgel, s így nem is ismeri azt.”²⁸

A probléma megoldását Ágoston Krisztus tekintélyében látja. A bölc embert kell utánozni, mivel „az ember bölcsessége valamiféle középső fokozat gyanánt helyeztetett az ember ostobasága és Isten hamisítatlan igazsága közé. De minthogy a bölc embert, mint mondtam, nehéz értelmünkkel megérteni (*ratione intelligere*), a szem számára kellett bizonyos csodáknak megmutatkozniok, . . . hogy az emberek a tekintélytől (*auctoritas*) meginduljanak, s így először erkölcsi életük tisztuljon meg, miáltal később az érvelés (*ratio*) befogadására is alkalmassá válnak.”²⁹ Ilyen tekintély pedig Ágoston szerint csak Krisztusnak tulajdonítható, amire bizonyíték a kereszténység elterjedtsége és tömeges erkölcsi mozgósító hatása. S végül még egy érv: Krisztus, mint a megtestesült Ige, magában foglalja az Isteni Bölcsességet, amibe reményünket kell helyezni, s egyszersmind az embert, akit mint korábban javasolta, utánozni kell.³⁰

Ezen a ponton el kell gondolkoznunk, igazából választ kaptunk-e arra a kérdésre, hogy miképpen találhatjuk meg a valóban bölc tanítót. Elképzelhető egy olyan értelmezés, miszerint igen, s a válasz abban állna, hogy az igazi bölcslet a helyes Krisztuskép alapján azonosíthatjuk.

De nem idéztem volna ily hosszsan a szóban forgó érvelést, ha több eleme nem keltene bennem bizonyos gyanakvást a fenti, megnyugtatóbb értelmezéssel szem-

²⁷ *Sed quoniam iste sit (scil. sapiens), cum ab stulto requiratur, quo pacto queat dignosci plane atque percipi, omnino non video.* (13, 28). A szöveg így folytatódik: *Neque enim signis quibuslibet cognoscere aliquid potest, nisi illud ipsum, cuius ea signa sunt, noverit. Atqui sapientiam stultus ignorat. Non enim ut aurum et argentum, caeteraque id genus, et cognoscere cum videas et non habere concessum est, ita sapientiam mentis eius oculo, qui ea careat, videri fas est.* Lütcke (38; 81, 357) utal a párhuzamra az egyik általam idézett Cicero-szöveggel (Acad. Pr. II 3, 8).

²⁸ Uo. folytatólag: *Sensu enim corporis quaecumque attingimus, forinsecus nobis offeruntur, et ideo licet quoque res alienas oculis cernere, cum earum vel eius generis nos nihil habeamus. Quod autem intellectu capitur, intus apud animum est, nec id habere quidpiam est aliud, quam videre. Caret autem stultus sapientia, non igitur novit sapientiam.* A szöveg így folytatódik: „Nem láthatná ugyanis saját szemével, márpedig lehetetlen látnia úgy, hogy egyszersmind nem birtokolja. Tehát nem ismeri, s ameddig nem ismeri, más helyen fel nem ismerheti. Tehát addig amíg ostoba, senki sem képes valóban biztos felismeréssel megtalálni a bölcslet, hogy aztán neki engedelmességgel az ostobaságtól, eme hatalmas szerencsétlenségtől megszabaduljon.” (*Non enim oculis suis eam posset videre, non autem potest videre et non habere, neque habere ac stultus esse. Nescit hanc igitur, et dum nescit, in alio loco cognoscere non potest. Non potest, quamdiu stultus est, quisquam certissima cognitione invenire sapientem, cui obtemperando tanto stultitiae malo liberetur.*)

²⁹ *Negare non possumus inter stultitiam hominis et sincerissimam Dei veritatem medium quiddam interpositum esse hominis sapientiam. Quem quoniam, ut dictum est, intelligere ratione non facile est, oportebat quaedam miracula ipsis oculis admoveri, quibus utuntur stulti multo quam mente commodius, ut commotorum auctoritate hominum prius vita moresque purgarentur, et ita rationi accipiendae habiles fierent.* (15, 33).

³⁰ Uo.: *Cum igitur et homo esset imitandus et non in homine spes ponenda, quid potuit indulgentius et liberalius fieri, quam ut ipsa Dei sincera, aeterna, incommutabilisque Sapientia, cui nos inhaerere oportet, suscipere hominem dignaretur?*

ben. Ilyen az utánzás (*imitari*) hangsúlyozása a bölc emberrel kapcsolatban, ilyen az annak középső helyére vonatkozó állítás. Hasonlóan elgondolkoztató, hogy maga az alaphelyzet is ellaposodik: az idézett visszautalásban már nem is a bölc kiválasztásáról, megkülönböztetéséről, hanem megértéséről van szó. S végül az ember-Krisztus említése után szerzőnk a bölc emberek utánzására már vissza sem tér. Mindezek azt a benyomást kelthetik a figyelmesebb olvasóban, hogy az érvelés során a korábban a bölc embernek tulajdonított közvetítői szerep Krisztus emberi természetére tevődik át. Vagyis az ember-tanító háttérbe szorul az isteni tanítóval szemben, ahogyan azt korábban, az önéletrajzi rész vizsgálatakor is láttuk. Azaz Ágostonnak mégiscsak gondot okoz, hogy a keresztény tanítás kortárs oktatóit — *praeceptores bonos Catholicae Christianitatis*³¹ — a bölc kiválasztására vonatkozó cicerói problémafelvetés, ill. egyáltalán, a hagyományos oktatás keretein belül mutassa be. Ez a benyomásunk teljes összhangban van azzal, amit az önéletrajzi részben figyelhattunk meg, akárcsak a *docere* ágostoni értelmezésének a *De utilitate credendi*-ben található, már felsorolt megnyilvánulásaiival.³²

Láttuk, összeállt minden alkotórészével együtt a diafónia-érv dinamikus, cicerói kifejtése: a tanítóválasztás helyzete és a kezdő nézőpontja mellé csatlakozott egy újabb cicerói jellegzetesség, a bölc kiválasztásának paradoxona. Sőt, ilyen a tekintély motívuma is, persze ellenkező előjellel. De az is világos, hogy Ágoston nagyon erős változtatásokat hajtott végre a cicerói gondolatmeneten. Az első az, hogy két lépcsőben fejti ki az érvet. S teszi ezt alighanem azért, hogy érzékeltesse a távolságot emberi és isteni tekintély között. Az első lépésben ugyanis a választás kritériumául szolgáló tekintély nyilvánvalóan emberi, s ezért lehet itt még csak ideiglenes döntésről szó. Második kifejtésekor pedig az érv azért támaszthatja alá a végleges döntést, mert az isteni tekintélyre hivatkozik. Korábban az emberi tekintély nélkülözhetetlenségét húzta alá, most pedig éppen ennek korlátaira hívja fel a figyelmet, hogy ezzel szembeállítva bevezesse az isteni tekintély fogalmát, ami egyedül alkalmas arra, hogy igazi kritérium legyen a vallásválasztáshoz.

A diafónia-érvnek ilyenén alkalmazásával és átalakításával Ágoston mintegy kétévszázados keresztény hagyományt folytat. Justinos Alexandriai Kelemen, Órigenés, Arnobius és Lactantius hasonló céllal fejtették ki és hasonló módon formálták át ezt a szkeptikus argumentumot, az érv dinamikus megfogalmazása pedig Justinosnál, Órigenésnél és Lactantiusnál érhető tetten. Mindannyian először az emberi, majd az isteni tekintély létjogosultságát igyekeznek bizonyítani ennek az érvnek a segítségével, s ezt Kelemtől eltekintve mindegyikük úgy teszi, hogy rámutat a hit mozzanatára a filozófiai álláspontok elfogadásában.

³¹ 18, 36.

³² L. Iustinus, *Dialogus* 2–7; Clemens Alexandr. *Stromateis* VII 15; VIII 7; Origenes, *Contra Celsum*, I 9–10; III 12, 13. Arnobius, *Adversus Nationes* II 10–11; Lactantius, *Divinae Institutiones* III passim. Az érv használatát részletesebben vizsgáltam a görög atyáknál a 10. jegyzetben említett cikkemben, Arnobiusnál pedig a *Fide praeunte. Az idősebb Arnobius keresztény szkeptícizmushoz* című tanulmányomban (Megjelenés előtt a Magyar Filozófiai Intézet által gondozott Vidrányi Katalin-Emlékkönyvben). Ismereteim szerint Lactantius az egyetlen Ágoston előtti keresztény szerző, akinél megtalálhatjuk a bölc kiválasztásának paradoxonát: „Ily nagy eltérések esetén kit kövessünk? Kinek higgyünk? Ha ki tudjuk választani a jobbik álláspontot, már nincs is szükségünk a filozófiára, hiszen akkor már bölcssek vagyunk, akik képesek a bölcssek nézeteiről ítélni. Ha pedig csak most jövünk, hogy a bölcsességet elsajátítsuk, hogyan is alkothatnánk ítéletet, hiszen még bele sem kóstoltunk a bölcsességbe?” (*Div. Inst.* III 7).

De egy másik módosítást is felfedezhettünk a cicerói gondolatmeneten, mely viszont előzmények nélküli a keresztény gondolkozásban. Az érv menetében ugyanis a tanító alakja észrevétlenül tovatűnt az emberi világból. Vagyis, amint Ágoston először felhasználja a szóban forgó érv Cicerónál olvasható dramatizált változatát, elvélese nyomban ki is csúszik a megadott dramaturgiai keretből. S aligha véletlen, hogy ezután soha többé nem alkalmazza az argumentumot ebben a megfogalmazásban.

Ami tehát a tanulmányom elején említett vitakérdést illeti, egyfelől látnunk kell, hogy Ágoston gondolkodását ebben a szintisztán vallási kérdésben is erősen meghatározta Cicero filozófiai látásmódja, még hozzá elsősorban a szkeptikus diafónia-érv előadásán keresztül.³³ Másfelől egyértelmű, hogy az a mód, ahogyan felhasználja, sőt bizonyos értelemben ellenkezőjére fordítja az érvet, az sajátosan keresztény, s ha forrásait keressük, a keresztény hagyományban kell körülnézni.³⁴

5. A *De utilitate credendi* a tanulási folyamatról

Az előbbiek fenntartásával Ágoston a diafónia-érv dinamikus megfogalmazásából kiindulva lefekteti egy sajátos tanuláselmélet alapjait. A *De utilitate credendi*-ben ugyanis a tanulás egyfajta kibővített fogalmával találkozhatunk, mely magában foglal több nem intellektuális tényezőt, mint a szó szűkebb értelmében vett tanulás előfeltételeit. Melyek ezek?

Mint láthattuk, a diafónia-érv a műben részben annak bizonyítására szolgált, hogy a vallási tanulmányoknak egyik legfontosabb előfeltétele a tanuló hite abban, hogy a megfelelő tanítóhoz került, s ez nem kizárólag, sőt nem is elsősorban annak intellektuális adottságain alapszik, hanem inkább a tekintélyben rejlő megindító erőn. S ebből a szempontból szerzőnk még kiterjedtebb hagyományt folytat. Azt ugyanis, hogy a hit a tanulási folyamat leválaszthatatlan része, a diafónia-érv fent említett megfogalmazóin kívül más Ágostont megelőző keresztény gondolkodók is tanították. Antiokhiai Theophilos és Kaisareiai Eusebios egyaránt a hit minden-napi megnyilvánulásai között sorolták fel azt a bizalmat, mellyel tanítónkhoz fordulunk.³⁵

Továbbá ahhoz, hogy valakit oktatni lehessen, mondja Ágoston — eleve rokonszenvvel kell viseltetnie a tanulandó tárggyal, ill. szerzővel szemben: „Először azt kell elérni nálad, hogy magukat a szerzőket ne gyűlöld, azután azt, hogy szeresd őket. És erre a lehető legrosszabb módszer, ha gondolataikat és szavaikat ismertetik a számodra.”³⁶ Ami ugyanis rokonszenvessé teszi a szerzőket — s ezt Vergiliusra és a Szentírás lejegyzőire egyaránt igaznak tartja —, az régről datálódó folyamatos és széles körű elismertségük. Azt is mondhatnánk, Ágoston a klasszicitás elvét terjeszti ki a Bibliára, ill. a keresztény tanításra. A szerzők klasszicitása pedig visszahat

³³ Közéllök *Lütcke* álláspontjához, de ő Cicero szkeptikus érvelését nem vonta be a vizsgálatba.

³⁴ *Holte* az alexandriai hagyományra gondol (177 skk.). Természetesen neoplatónikus forrásai is vannak ennek a felfogásnak, de azokat Ágoston éppúgy keresztény módon alakítja át, mint az itt vizsgált szkeptikus gondolatmenetet. Például a tekintély elfogadását a lélek megtisztításának plótonoszi programjába építi be.

³⁵ Theophilos, *Ad Autolyicum* I 8: Ποίαν δὲ τέχνην ἢ ἐπιστήμην δυνατά τις μαθεῖσθαι μὴ πρῶτον ἐπιδοῦν ἑαυτὸν καὶ πιστεῦσαι τῷ διδασκάλῳ; Eusebios, *Praeparatio Evangelica* I 5, 9: . . . τί δὴ θαυμάζει εἰ καὶ τὰ κρείττονα κατὰ ψυχὴν τοῖς μὲν διὰ πίστεως παραδίδονται, οἷς οὐ σχολὴ λογικώτερον τὰ κατὰ μέτρος παιδεύσθαι, τοῖς δὲ καὶ τοὺς λόγους αὐτοὺς πάρεστι μετεῖναι καὶ τὰς ἀποδείξεις τῷ πρῶτον μαθητῷ. A kérdést utalt tanulmányomban (*Fide praeunte*) részletesebben vizsgálom.

³⁶ 6, 13.

az értelmező tanár megítélésére: a klasszikusok ócsárolója nem érdemli meg a tanítványokat, mert nem azt a nyelvet beszéli, amelyen az igazság várható.

Hinnie kell még a tanulónak azt is, hogy a tanulmányozandó tárgy — ez esetben az igaz vallás — egyáltalán létezik.³⁷

Valamint erősen hinnie kell abban is, hogy ő maga alkalmas a tárgy elsajátítására.³⁸

De bízni kell a tanárnak is az őt felkereső tanítvány őszinte tudásvágyában és képességeiben.³⁹

S végül, mint azt korábban láttuk, előfeltétel a megfelelő morális állapot.⁴⁰

Mindebből most már leszűrhetjük, hogy Ágostonnál a tanulási folyamat részét képezik az emberek közötti viszonyok, s így az érzelmi, közösségi, társadalmi keretek közé ágyazódik. Azt is valószínűsíthetjük, hogy ennek a tanulásmódotnak a kiindulópontja a diafónia-érv cicerói kifejtése lehetett.

6. A bölc kiválasztásának paradoxona a *De utilitate credendi*-t megelőző művekben

De nem is a *De utilitate credendi* az első írás, melyben Ágoston a szóban forgó cicerói érvelést és annak tanulságait hasznosította.

Ennek egy alkotórésze ugyanis, a bölc kiválasztásának paradoxona, ha implicit formában és az érv testétől elszakítva is, két korábbi műben már felfedezhető. Az első a megtérés után néhány hónappal Cassiciacumban íródott *De ordine*. Itt a tekintély létjogosultságát alátámasztó részben a következőt olvashatjuk: „Ígyhát, jóllehet a derekak tekintélye látszólag inkább a járatlan tömegek számára üdvös, a műveltek számára pedig az érvelés a megfelelőbb, mégis, minthogy kivétel nélkül minden ember csakis járatlanból lehet jártassá, járatlanként pedig senki sem tudhatja, milyen állapotban kell tanítói elé állnia, s hogy milyen életmóddal válhat tanulékonyná, szükségképpen bárki előtt, aki nagy és rejtett javak megismerésére vágyik, csak a tekintély tárhatja ki a kaput.”⁴¹

Ezek a szavak: „milyen életmóddal válhat tanulékonyná” (*quali vita esse docilis possit*), az erkölcsi előfeltételre utalnak, a következők viszont: „milyen állapotban kell tanítói elé állnia” (*qualem se debeat praeberere docentibus*) jóval általánosabb követelményt fejeznek ki, mely alighanem már magában foglalja a tanárba és a tárgy létébe, ill. jelentőségébe vetett bizalmat is.⁴² A *De ordiné*-ben

³⁷ 14, 30.

³⁸ 10, 24.

³⁹ 10, 23–4. „Ezért most tegyük fel, itt áll az, aki a vallási ismereteket át tudja neked adni. Hogyan fogod elhítenni vele, hogy tiszta szándékkal járultál elé, s a tárggyal kapcsolatban távol áll tőled minden fondorlat vagy színélés.” (24). „Úgy gondolod, mindenki képes azon észérvek befogadására, melyek az emberi elmét az isteni értelem felé vezetik, vagy csak kevesen? ... Tehát elvárod tőle, hogy ezt is elhiggye neked.”

⁴⁰ *Sed nonne censes, nisi primo credat se ad id quod instituit perventurum, mentemque supplicem praebeat, et quibusdam magnis necessariisque praeceptis obtemperans quadam vitae actionem perpurget, non eum esse aliter illa quae pure vera sunt adepturum?* (10, 24).

⁴¹ *Itaque, quamquam bonorum auctoritas imperatae multitudini videatur esse salubrior, ratio vero aptior eruditibus, tamen, quia nullus hominum nisi ex imperito peritus fit, nullus autem imperitus novit, qualem se debeat praeberere docentibus, et quali vita esse docilis possit, evenit, ut omnibus bona magna et occulta discere cupientibus non aperit nisi auctoritas ianuum.* (11 9, 23).

⁴² Igen hasonló fogalmazást látunk a *De utilitate credendi* egy a 40. jegyzetben már idézett helyén, a szóban forgó paradoxonból kiinduló kifejtésen belül (... *nisi primo credat se ad id quod instituit perventurum, mentemque supplicem praebeat* ...).

Ágoston ugyanaból a célból villantja fel a cicerói paradoxont, amiért később a *De utilitate credendi*-ben részletesen kifejti: hogy így világítson rá a tekintély nélkülözhetetlenségére általában a tanulás során és készítse elő az isteni tekintély fogalmának bevezetését.

Ágoston ebben a korai műben már egyértelműen alkalmazza a tanulás kibővített fogalmát. A *discere* és a *disciplina* szavakat ugyanis a tekintély felé irányuló hitre éppúgy vonatkoztatja, mint a racionális megfontolásra.⁴³ Ez a diszciplína a tekintély már-már szolgálai elfogadását is magában foglalja. Az ember bölcsre itt még nagyobb szerep hárul, de feladata itt is elsősorban morális tanácsokkal ellátni a híveket.⁴⁴

Végül a paradoxon — ugyancsak implicit módon — megjelenik a *De moribus Manichaeorum et de moribus ecclesiae Catholicae* című írásban. A mű elején Ágoston, mielőtt a tekintélyt hívná segítségül, az értelem segítségével igyekszik a legfőbb jót meghatározni. Miután eljutott odáig, hogy a legfőbb jó Isten követésében áll, így folytatja: „De hogyan követhetnénk azt, akit nem látunk? Vagy hogyan láthatnánk, ha nem elég, hogy emberek, de ráadásul ostoba emberek vagyunk?”⁴⁵ A válasz első nekifutásból a következő: „Azoknak az intelmeinél kell oltalmat keresnünk, akikről valószínű, hogy bölcssek.”⁴⁶ Itt a bölcs kiválasztásának problémáját Ágoston nem veti fel nyíltan, a következőkben azonban azt látjuk, hogy mégiscsak megválaszolja. Az értelmi vizsgálódás ugyanis éppen eddig a pontig tart, s innentől a tekintély veszi át a szót, méghozzá először a Szentírás tekintélye: „Így midőn a sötét tájakra vágynánk menekülni, a kimondhatatlan bölcsesség rendelkezésének megfelelően segítsen rajtunk a tekintély árnyékadó lombja. . . .”⁴⁷ Ez véleményem szerint azt jelenti, hogy azok „akikről valószínű, hogy bölcssek”, elsősorban a Szentírás lejegyzői. A továbbiakban pedig szerzőnk Krisztus szavaira is hivatkozik, amiből arra következtethetünk, hogy az ő bölcsességük „valószínűségét” a krisztusi tekintély alapozza meg.⁴⁸ Vagyis másik oldalról ez a mű is a *De utilitate credendi* gondolatmenetét előlegzi. A bölcs kiválasztásának paradoxona itt is ahhoz az érveléshez szolgál kiindulópontul, mely először az emberi, majd az isteni tekintély elfogadtatását célozza.

Ezek után levonhatjuk a következtetést, hogy Ágoston nyomban megtérése után a diafónia-érv cicerói kifejtésében találta meg azt az eszközt, mellyel a tekintély polgárjoga kivívható, s ennek érdekében már ekkor felismeri a tanulás közösségi jellegére vonatkozó cicerói intuíció jelentőségét. De — tegyük hozzá azonnal — nemcsak nyomban segítségül hívta Cicerót, hanem nyomban át is értelmezte a keresztény hagyomány szerint.

⁴³ II 8, 25: *Haec igitur disciplina eis, qui illam nosse desiderant, simul geminum ordinem sequi iubet, cuius una pars vitae, altera eruditionis est.* II 9, 26. *Ad discendum item necessario dupliciter ducimur, auctoritate atque ratione.*

⁴⁴ L. II 28: *his (scil. his praeceptis vivendi) magnorum hominum et pene divinorum libri plenissimi sunt.*

⁴⁵ I 7, 11: *Sed quo pacto sequimur quem non videmus; aut quomodo videmus, qui non solum homines, sed etiam insipientes homines sumus?.*

⁴⁶ *Confugiendum est igitur ad eorum praecepta, quos sapientes esse probabile est.*

⁴⁷ *Ergo refugere in tenebrosa cupientibus per dispensationem ineffabilis sapientiae nobis illa opacitas auctoritatis occurrit . . .*

⁴⁸ *Videamus quemadmodum ipse Dominus in Evangelio nobis praeceperit esse vivendum; quomodo etiam Paulus apostolus (I 8, 12).*

EGY TÖRTÉNELMI TOPOSZ: „476-BAN MEGBUKOTT A NYUGATRÓMAI BIRODALOM”

Jelen dolgozatunk a Nyugatrómai Birodalom utolsó századának szövevényes történetéből egyetlen eseménnyel kíván foglalkozni, azzal a történelmi köztudatban egyértelműen elfogadott ténnyel, hogy ti. 476-ban megbukott a Nyugatrómai Birodalom.

A fenti állítással kapcsolatban a következő kérdések merülnek fel: Mit értünk Nyugatrómai Birodalmon? Mi az, hogy egy birodalom megbukott? Ha pedig elfogadjuk, hogy a Nyugatrómai Birodalom megbukott, akkor ez 476-ban következett-e be?

Az első kérdés azért merülhetett fel, mert kiinduló tézisünk szerint a Nyugatrómai Birodalmat különálló, autonóm államként kell kezelnünk, hiszen csakis önálló állam bukhat meg, birodalomrész sohasem. De a Nyugatrómai Birodalom nem volt önálló. Kétségtelen tény ugyan, hogy 395-től a Római Birodalom keleti és nyugati fele külön irányítás alatt állt, fejlődésükben eltérő tendenciák mutatkoztak, és hogy a keleti birodalmat irányító *augustus* nem minden esetben ismerte el a nyugatit. Ez a kétpólusú irányítási rendszer azonban nem jelentette az államrészek tőkéletes különállását. A főváros továbbra is Róma maradt, mindkét birodalomrész azonos jogi és közigazgatási rend alapján működött, ugyanazon kulturális és hagyományrendszert vitte tovább, s ugyanúgy a keresztény vallás kizárólagosságára törekvő, tehát egységes birodalom volt. A kettős császárság intézménye, s bizonyos politikai és gazdasági téren mutatkozó fejlődési különbségek semmiképp sem jelenthetik két különböző birodalom meglétét.¹ Mindjárt ez a tény kétségesé teszi alapállításunkat, hiszen ha a forrásokban szereplő *Hesperium regnum* nem volt önálló, akkor mint birodalom nem is bukhatott el. Ha pedig ez így van, kiindulásunk 476-os dátuma nem egy birodalom bukását jelenti, hanem egy birodalmon belüli politikai változás dátuma csupán.

Itt akár be is fejezhetnénk, de vizsgáljuk meg a kiinduló állítás felvetette további kérdéseket is. Második kérdésünk az volt: mit értünk azon, hogy egy birodalom megbukott? Megbukott egyrészt — szokták a nyugati birodalom végét indokolni —, mert eltűntek a központi hatalom legfontosabb összetevői: a császár és az állandó hadsereg;² másrészt, mert területileg széttagolódott, és önálló germán államok jöttek létre rajta. E kérdéskör vizsgálata elválaszthatatlan a harmadik alapkérdés vizsgálatától, tudniillik, ha bekövetkezett is mindez, megtörtént-e egyszerre, s pont 476-ra esett-e?

¹ Vö. J. B. Bury: *History of the Later Roman Empire*. I. (New York 1958) 408.

² Ch. G. Starr: *The Roman Empire* 27 B. C.—A. D. 476. Oxford 1982, 176.

A Nyugatrómai Birodalom megszűntének első összetevője a császár személyének hiánya és a központi hatalom szétesése. De valóban így volt-e ez a nyugati országrészben?

Az az eseménysor, amelyre a fenti állítást évszázadok óta alapozzák, az Orestes patricius lázadása, Julius Nepos császár menekülése Dalmáciába, Romulus császárrá tétele, az itáliai hadsereg felkelése, Orestes és Paulus patriciusok meggyilkolása, Romulus deportálása és Odoacer hatalomátvétele.

Az utolsó nyugati császárnak Romulus Augustulust vélték, akinek letételével megszűntnek tekintették a nyugati császárságot. Ennek igazsága is két ponton támadható. Részben hamis az állítás, mert nem Romulus volt az utolsó nyugati császár, részben pedig tévedés, mert egyetlen császár letétele sem jelentheti egy birodalom megszűntét.

Miért nem Romulus volt az utolsó nyugati császár? Orestes lázadása a törvényes *augustus* ellen csupán puccsként értékelhető, s így Romulus Augustulus hatalma semmiképp sem volt legitim.³ Sem Kelet, sem Itália, sem a provinciák nem támogatták, csupán apja, s annak katonái álltak mögötte. 474. június 25. óta Nyugat *augustus*a Julius Nepos volt, aki Keletről, a keleti *augustus* jóváhagyásával és támogatásával érkezett. 475-ben Gallia Orestesszel szemben Nepos mellé állt, és nem ismerte el annak letételét.⁴ Gallia állásfoglalása pedig az V. században nagy súllyal esett a latba. Ezen túlmenően — *de iure* — továbbra is élvezte a Kelet támogatását. Ezt támasztja alá, hogy amikor Odoacer félreállította Romulust, s Zenontól, a keleti *augustus*-tól patriciusi kinevezést kért, az Neposhoz, mint a Nyugatrómai Birodalom császárához irányította.⁵ Legitim császári mivoltára utalnak továbbá Nepos 475 és 480 között vert pénzei is.⁶ Róma utolsó nyugati császára tehát ő volt, s ha a nyugati császárok sorozatának végét értjük a Nyugatrómai Birodalom bukásán, akkor az ő halálának dátuma — 480. május 9. — sokkal inkább jelzi a nyugati császárság végét, mint a katonai puccsal hatalomra került s trónbitorlónak, vagy ellencsászárnak tekinthető Romulus letételéé.⁷

De a Nyugatrómai Birodalom Nepos halálával sem ért véget. Odoacer Romulus Augustulus lemondatása után a császári jelvényeket visszaküldte Zenonnak, s ezzel együtt jelképesen a hatalmat is visszaadta neki.⁸ Ezáltal a Birodalom államjogilag egységessé vált. A közigazgatási rendszer Odoacer alatt alig változott valamit. Működtek a magistratusok, a senatus ülésezett, változatlan maradt a jogrend és az adórendszer is. Az arany- és az ezüstpénzt a császár verette, a rézpénzt pedig a senatus. Egységesebb és rómaibb volt a Birodalom, mint az azt megelőző évtizedekben. Odoacer tiszteletben tartotta a római senatust, az pedig támogatta őt. Odoacer

³ *J. D. Randers-Pehrson*: Barbarians and Romans. The Birth Struggle of Europe, A. D. 400–700. University of Oklahoma Press 1983, 196; *M. Grant*: The Roman Emperors. New York 1985, 326; *Bury*: i. m. 405 stb.

⁴ *Candidius Isauensis* FHG Photius, Bibl. cod. 79; *Migne*: PG 103, 253 B.; *Malchos* frg. 10, FHG IV. 103.; vö. *P. Courcelle*: Histoire littéraire des grandes invasions Germaniques. Paris 1964, 202.

⁵ *Malchos* frg. 10, FHG IV 103; *A. H. M. Jones*: The Later Roman Empire (284–602). Oxford 1964, 245.

⁶ *J. P. C. Kent*: Julius Nepos and the Fall of the Western Empire. Graz 1966, 147. Nepos neve gyakran szerepelt együtt II. Leóéval és Zenonéval.

⁷ *Bury*: i. m. 408.

⁸ *Malchos* frg 10.; *Candidius Isauensis* FHG Photius, Bibl. cod. 79.; *J. Pirenne*: Les grands courants de l'histoire universelle, I. (Neuchâtel–Paris 1950) 425.

mint Itália patri-ciusa, vagy mint *magister militum*⁹ igazgatta az államot. A kialakult helyzet államjogilag is megfelelt a hagyományoknak: a patricius az interregnumok alatt önállóan vihetta az ügyeket.¹⁰ A Nyugatrómai Birodalom kormányzásában már régen bevett szokássá vált, hogy a hatalom tényleges birtokosai nem a gyorsan változó császárok, hanem a *magister militum*-ok voltak, — gondoljunk a „császárcsináló” Ricimerre vagy Gundobadra. Odoacer szakított ugyan a nagy előd, Ricimer gyakorlatával, nem bajlódott a politikai életet bonyolultabbá tévő bábeszászárokkal, a hatalmat látszólag letette Zenon kezébe.¹¹ Kelet számára ez az interregnum semmit sem jelentett, hiszen a társzászár, vagy az ő nevében kormányzó *magister militum* szinte egyenértékű volt.¹² A kialakult helyzet Zenon számára rendezettebb volt a Kelet által el nem ismert nyugati augustusok idejénél. Együttműködése Odoacerral Nepos halála után is a császár és az általa meghatalmazott patricius viszonyaként értékelhető: 480-ban Zenon kinevezte Odoacer consuljelöltjé.¹³ Ez 472 óta az első olyan eset, amikor a keleti császár nevezi ki a római consulokat! 487-ben pedig Odoacer adja példáját annak, hogy függ a keleti császártól: mint urának, elküldte Zenonnak a Noricumban legyőzött rugoktól szerzett hadizsákmány egy részét.¹⁴ A kialakult helyzet a Ricimer *magister militum*-sága idején kialakult interregnumokra emlékeztet. Nincs ugyan császár Nyugaton, de egy birodalom bukását egyébként sem jelezheti egy uralkodó halála csupán, ha ezen múltna, akkor gyakran buknának meg birodalmak, amelyek néha elég jól megvan-nak uralkodók nélkül is.

A központi közigazgatás megszűnése semmiképp sem esett 476-ra. Még akkor sem, ha nem a kortársak, hanem a késői utókor szemével vizsgáljuk a dolgokat. Nézzük meg tehát azt is, hogy a Nyugatrómai Birodalom bukását jelző germán államok kialakulása 476 környékén történt-e meg! Ez az esemény végképp nem köthető egyetlen dátumhoz, hiszen történelmi folyamatról van szó, de ennek a folyamatnak sem a kezdete, sem a vége nem esik 476 közelébe.

A Nyugatrómai Birodalom széttagozódási folyamatához köthető legkorábbi dátum 418-ra tehető, amikor Honorius császár a gótokat Aquitániába telepítette. A folyamat következő dátuma 435, amikor a vandáloké lettek az afrikai provinciák, majd szerződéssel Szicília is Geiseriké lett, igaz, adót fizetett érte.¹⁵ Raetia 460-tól került az alemannok, thüringek és herulok kezébe, Dalmácia Nepos halála után Itália része ugyan, de Noricum 487–488-ban elveszett a Birodalom számára.¹⁶ Legtovább Gallia tartotta magát, Chlodvig 486-ban foglalta el Syagriustól az utolsó még rómaiak kezén lévő területeket,¹⁷ s bár Apollinarisék még 507-ben kétségbe-

⁹ A kérdésről: *W. Ensslin*: Das Römerreich unter germanischer Verwaltung von Stilicho bis Theodorich. Das neue Bild der Antike, II. (Leipzig 1942) 412 skk.; *Th. Mommsen*: Ostgot. Stud. Ges. Schr. VI. 362.; *A. H. M. Jones*: The Constitutional Position of Odoacer and Theodorich. JRS 52 (1962) 126; *Bury*: i. m. 407.

¹⁰ *J.-R. Palanque*: Collegialité et partages dans l'Empire Romain aux IVe et Ve siècles. Revue des Etudes Anciennes 46 (1944) 296.

¹¹ *Bury*: i. m. 407.

¹² *H. Dannenbauer*: Die Entstehung Europas. Von der Spätantike zum Mittelalter, I. (Stuttgart 1959) 297.

¹³ Prokop. b. Vand. II 6, 20.

¹⁴ Johannes Antiocheus frg. 98. Exc. de ius. 138.

¹⁵ Victor Vitensis I 14; Chron. min. I 311, 313.

¹⁶ Vita Severini 44; Joh. Antioch. frg. 214–217.

¹⁷ Gregorius Turonensis Hist. Franc. II 27.

esett kísérletet tettek Róma nevében Auvergne védelmére,¹⁸ az a Római Birodalom, amelynek nevében cselekedtek, Galliában már semmiképp sem létezett. Itáliát magát 488-ban szállták meg Theoderich gótzai, s bár Theoderich Zenon klienseként érkezett Itáliába, népe volt az első olyan barbár nép, amely azért érkezett oda, hogy ott függetlenül megtelepedjék.¹⁹ 493 márciusában, Ravenna bevétele után, Anastasius császár beleegyezése nélkül Theoderich lett Itália (vagy más források szerint a gótok) királya. Valamivel később, 497-ben a császár megküldte ugyan a bíort Theoderichnak, de a gótok királya már nem akart a Nyugatrómai Birodalom császára lenni.²⁰

A Birodalom nyugati fele ezen széttagolódási folyamatának fentebb vázolt állomásai közül bármelyik alkalmas lehet egy, a 476-os eseményekkel egyenrangú caesura jelölésére.

Államjogi szempontból pedig Odoacer hatalomátvétele semmiképp sem jelez korszakhatárt; ebből a szempontból csakis 497 jelenthet igazi változást, amikor Theoderich — visszautasítván a császári jelvényeket — nem ismerte el urának Anastasius keleti *augustus*-t, s ezzel Itália végleg elszakadt Constantinoplistól.

A történelmi tények mindenképp ellentmondanak tehát annak, hogy a Nyugatrómai Birodalom bukása 476-ra esett volna. Maga a dátum azonban oly kétségbevonhatatlan tényként tartja magát, hogy feltétlenül okát kell keresnünk meglétének.

Ahhoz, hogy feltárhassuk, miért pont erre a dátumra esett a választás a nyugati birodalomrész elvesztét jelző korszakos eseményként, mindenekelőtt a kortársak értékelését kell áttekintenünk. Itt azonban újra ellentmondanak a tények annak, hogy 476 rendkívüli fontossággal bírt volna a kortársak szemében. Azok, akik átérték, alig reagáltak Romulus letételére, és semmiképp se hitték, hogy Odoacer tette megdöntötte volna a Birodalmat. Annyira hozzászóktak a gyors uralkodóváltásokhoz, hatalmi harcokhoz, intrikákhoz és interregnumokhoz, hogy maga az eset alig keltett visszhangot. Keleten helyi jelentőségű eseménynek,²¹ összbirodalmi szempontokat figyelembe véve jelentéktelennek tartották. Ha egyáltalán figyelembe vették, pusztán tényként közölték Romulus letételét.

476 nyugati átélői sem tekintették különösen fontosnak. Egyházi szempontból fontosabb volt Hieronymus halála,²² vagy mindennapi életük legfontosabb eseménye, a barbárok újabb támadása. A korszak legfőbb krónikásainak egyike, Sidonius Apollinaris sajnálkozott ugyan Nepos Dalmáciába való menekülése miatt, de miután hangot adott rosszállásának, számára fontosabb események kötötték le: leveleinek kiadása, templomszentelés, egy tékozló fiúnak atyjával való kibékítése és hasonlók.²³ Magatartása mindenképp azt tükrözi, hogy a nyugati arisztokrácia számára ez a császárt személyesen érintő sajnálatos esemény volt, de semmiképp sem birodalmi katasztrófa.

A kortársak után következő chronografusok magatartása az események kapcsán viszont már furcsa kettősséget mutat. Vagy a pusztán tények közlésére szorít-

¹⁸ Greg. Tur. Hist. Franc. II 37.

¹⁹ E. Demougeot: Bedeutet das Jahr 476 des Ende des Römischen Reiches in Okzident? Klio 60 (1978) 380.

²⁰ Annon. Vales. XII 64.

²¹ Malchos, FHG IV 19; Prokopius II 4; Candidius, Photios frg. 1.

²² Bedae Chron. min. XIII 302.

²³ Sidonius Ep. IV 10; IV 23; VIII 1 stb.

koztak, semmi kommentárt sem fűztek hozzá, mint amely eseményeknek nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget;²⁴ vagy komoly értekezést folytattak arról a rendkívül érdekes dologról, hogy a Római Birodalom, vagy a Római Császárság (*sic!*) Romulusszal kezdődött és egy második Romulusszal ért véget.²⁵ Ha komolyan vennék ezt a megállapítást, akkor tényként kellene elfogadnunk, hogy Romulus Augustulusszal az *egész* Római Birodalom — úgy, ahogy volt —, megbukott.

Mindezeket összegezve a nyugati birodalomrész bukásaként számos olyan dátumot jelölhetnénk meg, amely mindenképp indokoltabb lenne 476-nál. Tekintsünk át néhányat a lehetségesek közül!

454: Aetius halála. A Nyugatrómai Birodalom sorsának alakulásában a bizánci történetírók Aetius megöletését sokkal fontosabb eseménynek értékelték, mint Romulus Augustulus egész uralkodását. Ő volt az utolsó *magister militum*, aki még képes volt megvédeni a Birodalmat a tartós barbár betörésektől. Halálával indulhatott meg az a folyamat, amelynek végpontja a nyugati területek végső széttagolódása önálló barbár államokká.

461: Maiorianus császár halála. Róla ebben a gondolkörben nem esett ugyan szó, de ő képviseli azt az uralkodótípust utoljára a nyugati birodalomban, aki képes volt kézben tartani a központi hatalom csaknem minden összetevőjének irányítását. Nyugat minden provinciája felett volt némi hatalma, s törvényeivel képes volt átfogóan igazgatni birodalmát. Az utána következő *augustus*-ok hatalma már meg sem közelíti az övét.

480: Julius Nepos, az utolsó legitim nyugati uralkodó halála.

488: Itália gót megszállásával kezdődik az a visszafordíthatatlan folyamat, amely Itáliát *de facto* és *de iure* elszakítja a keleti irányítástól.

493: Odoacer bukásával megszűnt az utolsó személyi kapocs, amely Itáliát Constantinopolishoz kötötte.

497: Theoderich elutasította a felajánlott császári hatalmat, s ezzel végérvényesen elszakította Itáliát a Római Birodalomtól.

A lista korántsem teljes. Ehhez hasonló dátumokat megfelelő indoklással találhatnánk, ha keresnénk. A Római Birodalom nyugati felének — ha úgy tetszik — „bukása” egy történelmi folyamat eredménye. Az önálló germán államok nem egyszerre, egy adott dátumhoz köthetően jöttek rajta létre. Ráadásul ezek kialakulása egyáltalán nem hozható szinkronba a római központi kormányzat szétesési folyamatával. Az uralkodó személyének eltűnése (Nepos, Zenon), az állandó hadsereg hiánya (Odoacer) mint a bukás ismérve önmagában sem egyértelmű, a közigazgatási rend pedig az egyházi közigazgatás keretein belül jóval túlélte a nyugati birodalomrészt.²⁶

Sem a tények, sem a kortárs források nem igazolják tehát 476 sorsdöntő voltát. Miért ez a dátum került be mégis a Nyugatrómai Birodalom bukásaként a köztudatba? Az esetért minden valószínűség szerint az egykori krónikások a felelősök. Mint fentebb rámutattunk, chronográfusaink inkább megbuktatták az egész Birodalmat, csakhogy elmondhassák: „Ebben az időben bizonyos Romulus Augus-

²⁴ Joh. Malalas CSHB 383; Chron. Pasch. CSHB 600; Georg. Harmatos Migne PG 100, 760; Joh. Jonaras (Pinder 1897) 128.

²⁵ Theophanes Chronogr. 465–5965; Cons. It. Chron. min. IX 310; Niceph. Callistus. Eccl. hist. XV 11; Migne PG 147, 37; Georg. Cedrenus CSHB 614; Euagrius Hist. Eccl. II 16.

²⁶ Vö. T. Horváth Á.: Megjegyzések az V. századi latin nyelvű levelezés néhány kérdéséhez. Ant. Tan. 36 (1992) 102.

tulus volt Róma császára, 1080 évvel Romulus uralkodása és Róma alapítása után. Figyelemre méltó, hogy a Romulus által alapított nyugati birodalom oly sok év után ismét Romulus alatt szűnt meg.”²⁷

Ebben a csakugyan figyelemre méltó ismétlődésben rejlik igazából 476 sorsdöntő volta. Mert vajon melyik történetíró hagyhatna ki egy olyan frappáns megjegyzést, hogy a Római Birodalom története Romulusszal kezdődött és Romulusszal végződött,²⁸ kiváltképp ha a történelem még azt a játékot is megengedte magának, hogy közben más Romulusok ne is forduljanak elő Róma jelentős államférfiai között.

²⁷ Georg. Cedrenus CSHB 614, 1-2.

²⁸ Vö. a 25. jegyzettel.

CHORIKIOS „SPÁRTAI IFJÚ” CÍMŰ DECLAMATIÓJA

A Kr. u. 6. századi irodalomnak és művelődésnek érdekes és tanulságos emlékei Chorikios gazai rétor írásai.¹ E kései szerző művei kevésbé vonták magukra a kutatás érdeklődését; csupán azt a néhány beszédet tartják számon, amelyek a 6. századi városi életre vonatkozó ismereteinket bővítik. Ilyen a „Mimosok védelmében” című beszéde, érdekes adatokkal az antik színház végső korszakáról,² továbbá két enkómion Markianos gazai püspök tiszteletére. Ezeknek mindegyikébe egy-egy gazai templom ekphrasisát illesztette be, leírja az épületeket és a bennük látható falképeket is, s emiatt fontos művészettörténeti forrás.³

Kevesebb érdekességet találtak Chorikios tanulmányozói a szónok declamatióiban. Ezek a nagy becsvággyal készült mintabeszédek a rétoriskola „örök” témáit dolgozzák fel: vegyék tárgyukat akár a hősmundából, akár a klasszikus ókorból, valamiféle különös, mesterkéltné helyzetet tételeznek föl, s a beszédet az adott mitológiai vagy történelmi szituáció egyik szereplőjének szájába adják. Már Tacitus véleménye lesújtó volt a declamatiókról,⁴ elutasításának azonban nem sok foganatja volt, mert az ókor végéig népszerű rétorikai műfaj maradt. A modern kor viszont mintha a római írónak adna igazat, érdekesnek találja a kortársi valóságot tükröző oratiókat, de mitsem tud kezdeni a declamatiókkal.⁵ Ezek egyikéről, „A spártai ifjú” címűről⁶ lesz szó az alábbiakban. Azt igyekszem megmutatni, hogy a beszéd — noha olyan eseményhez kapcsolódik, amelyet bevallottan a beszéd szerzője talált ki, s a klasszikus korba (a Kr. e. 4. sz.-ba) helyezett — Chorikios korának művészeti és erkölcsi felfogását tükrözi, sőt bizonyos mértékig a későbbi idők művészetfelfogását is segít megérteni, s ezért megérdemli figyelmünket.

A beszéd abból az elképzelt helyzetből indul ki, hogy Spártában különös kór ütötte fel fejét: az újszülöttek között a lánysecsemők mind feltűnően csúnyák voltak. A delphoi jóda fejtette meg aztán nekik a baj okát: Aphrodité megharagudott a városra. A terápiát is Apollón jósdája adta meg: engesztelésül állítsanak szobrot az istennőnek. Meg is bízták a szobor elkészítésével Praxitelést. A szobrász kedveséről, Phrynéről, a hírhedt hetairáról mintázta meg az alkotást. A szobor elkészülte után Spártában népgyűlés vitatta meg a kérdést. Először Praxitelés

¹ Choricii Gazaei opera rec. R. Foerster—E. Richtsteig, Lipsiae 1929.

² XXXII (or. 8), p. 344 skk.

³ I (or. 1) p. 1 skk.; II (or. 2) p. 26 skk.

⁴ Dial. de orat. c. 35.

⁵ Rokonszenves kivétel D. A. Russell: Greek Declamation (Cambridge 1983), amelyben sokat foglalkozik Chorikiósszal.

⁶ XXIX (decl. 8) pp. 316—342.

szólt fel, aki igazolni igyekezett eljárását és a szobor felállítását ajánlotta. A declamatio erre válaszol: egy spártai ifjú a szobor elfogadása ellen érvel; arra figyelmeztet, hogy a szobor elfogadása és felállítása súlyosan sértené az istennőt, s ha ezt teszik, Spártát még súlyosabb büntetés éri majd. A beszéd során természetesen kitér az ellentétes álláspont, vagyis Praxitelés beszédének a cáfolatára. Lehetséges, hogy Chorikios elkészítette Praxitelés beszédét is, s így a kettő, ti. a ránk nem maradt Praxitelés-beszéd és a Spártai ifjú c. antilogia-párt képzett; a szónok declamatiói között találunk ugyanis ilyen kettősöket.⁷

Visszatérve a bennünket itt foglalkoztató beszédhez, megállapíthatjuk, hogy a szituáció éppúgy, mint a többi declamatióban, kitalált. Ezeknek fiktív voltára egyébként maga Chorikios is utal, amikor a beszédek elé írt rövid bevezetésben, az ún. theóriában, ismételten *πλάσμα*-nak nevezi ezeket az alkotásokat.⁸ A szituáció, mondom, kitalált, de nem előzmény nélkül. A szobrász és a hetaira szerelme a császárkorban közismert történet volt: Pausanias úgy mesél el egy anekdotát Praxitelésről, amelyben Phryné is szerepel, hogy fölöslegesnek tartja valamilyen magyarázatot fűzni hozzá kettejük kapcsolatáról.⁹ Praxitelésnek több Aphrodité-szobrát tartották számon. Az istennőnek Thespiában felállított márványszobra mellett állt Pausanias szerint Phryné márványszobra is;¹⁰ ehhez kapcsolódik Alkiphrón levégyűjteményének egyik darabja,¹¹ ebben Phryné köszönetet mond szerelmének, hogy szobrát Aphrodité és Erósé között a thespiai szent ligetben állította fel. Delphoiban pedig Praxitelésnek egy aranyozott Phryné-szobrát mutogatták, amelyet maga Phryné állított áldozati ajándék gyanánt.¹² Valószínűleg ugyanerről a szoborról van szó Diogenés Laértios Diogenés-életrajzában,¹³ ahol azt olvassuk, hogy amikor Phryné egy arany Aphrodité-szobrot állított fel Delphoiban, a kynikus bölcs ezt írta rá: „A görögök féktelenségéből”. A leghíresebb Aphrodité-szobor, amelyet Praxitelés készített, a knidosi volt; ezt Athénaios szerint¹⁴ Phrynéről mintázták. Ezekből az előzményekből kombinálta Chorikios a maga történetét a (hagyományban sehol nem említett) spártai Aphrodité-szoborról.

Első pillantásra kissé kalandos vállalkozásnak tűnhet, ha egy ilyen rétorikai mintadarabban esztétikai elméletet keresünk. Hiszen a beszéd olyan szoborról szól, amelyik a valóságban nem is létezett; ha létezett volna, Chorikios akkor sem látta (semmi nyoma, hogy Hellasban járt volna). Hozzátehetjük még, hogy a szerző nem a saját nevében beszél, hanem egy kitalált spártai ifjú nevében, s a *prosópopoia* és az *éthopoia* szabályai szerint a beszédben természetesen ennek a fiktív alaknak a személyét és éthosát kellett visszaadnia, nem saját nézeteit. Azt is be kell ismerünk, hogy szónokunkat talán nem is érdekelték a művészetelmélet kérdései.

⁷ X (decl. 1) Polydamas és XII (decl. 2) Priamos, valamint XX (decl. 5) Iuvenis fortis és XXIII (decl. 6) Avarus; *W. Schmid*: RE „Chorikios” 2427.

⁸ XX (decl. 5) theoria c. 1, p. 225; XXXV (decl. 9) theoria c. 3, p. 386; XLII (decl. 12) theoria c. 2, p. 509. Az általunk vizsgálandó beszéd theóriájában az igei formát használja: τί μαθὼν ὁ λόγος, φασίν, ἐν Σπάρτῃ τὴν ὑπόθεσιν ἔπλασε (c. 1, p. 314).

⁹ Pausanias I 20, 1–2.

¹⁰ Pausanias IX 27, 2.

¹¹ Alkiphrón 4, 1.

¹² Pausanias X 15, 1.

¹³ Diogenés Laértios 60; vö. Athénaios 591 b.

¹⁴ Athénaios 590 f, 591 a.

Írásaiból az a benyomásunk, nem kívánt több lenni, mint rétor, és nem vágyott filozófusi (sem politikusi vagy történetírói) babérokra.¹⁵

Az is világos, hogy a beszédben — már csak témájánál fogva is — a Kr. e. 4. sz. világa elevenedik meg. Aphrodité természetesen istennő, aki (az antik istennők szokása szerint) megharagszik és büntet. S mint a klasszikus korban természetes volt, a delphoi jósdához fordul a város, és Apollón tárja fel nekik a baj elhárításának lehetőségét. A haragvó istennőt kultikus szobor állításával kell kiengesztelni — újabb motívum, melyet a régmúltból merített a szerző. Hiszen ne feledjük: amikor Chorikios beszédét írja, már régen nem készülnek antik istenszobrok, egyáltalán körplasztika sincs, ha eltekintünk a császárszobroktól. Maguk az antik istenszobrok pedig az uralkodó keresztény nézet szerint „bálványok”, halott anyag (jobbik esetben), vagy gonosz démonok lakhelye. A beszéd tehát régmúlt világba helyezi a hallgatóságot. Tekinthetjük ezt a declamatio-műfaj tartozékának; az iskolás mintaszónoklatoknak ez a jellegzetessége azonban egyik sajátos vonása a Iustinianus-kori költészetnek is: gondoljunk csak Musaios „Héró és Leandros”-ára, de még közelebbi párhuzamot kínálnak Agathias anthológiájának, a Kyklosnak anathématikus epigrammái, melyeket költőik képzeletbeli isteneknek képzeletbeli tisztelőik által adományozott képzeletbeli áldozati ajándékok felirataként alkottak.

Ám az az Aphrodité, aki a beszédben oly fontos szerepet játszik, mégsem igazán a klasszikus kor szerelem-istennője. A spártai ifjú hosszan cáfolja a szobrásznak a szobor mellett felhozott érvét, miszerint az istennő bizonyára nem haragszik amiatt, hogy Phryné képében ábrázolták, hiszen — Praxitelés szavai szerint — ἐρωτική πέφικεν ἢ θεὸς καὶ τοιαύταις ἦδεται γυναιξί. Az ilyesfajta felfogást a spártai ifjú felháborodottan utasítja vissza: „Hagyj fel azzal, hogy az éggel hozd kapcsolatba a szerelmi gyönyöröket, s az istennőnek jóindulatot tulajdoníts erkölestelen nők iránt. Istentelen dolog mindenfajta szerelmi kapcsolatot egyszerűen Aphroditének tulajdonítani azért, mert a házasság feletti felügyelet az ő osztályrésze.”¹⁶ Később ismét visszatér erre a kérdésre: Praxitelés történeti bizonyítékot hozott fel annak igazolására, hogy az istennő szereti a hetairákat; Xerxés hadjárata idején ugyanis a korinthosiak rávették az ottani hetairákat, hogy imádkozzanak az istennőhöz, mentse meg Hellast, s ő megmentette. Ezzel szemben a spártai ifjú leszögezi: „Én úgy gondolom, hogy Aphrodité mindenütt gyűlöli a hetairákat, s mindenütt sajnálja azok áldozatait.”¹⁷ Ez az erkölcsös Aphrodité inkább az 5. századi újplatonista filozófus Proklos himnuszának istennőjére emlékeztet, akihez a költő a vers utolsó soraiban azért fohászkodik, hogy sokfáradalmú életének útját egyenesse, s igazságos nyilaival szüntesse meg a nem istenséges vágyak fagyos rohamát.¹⁸ Az újplatonista párhuzamot azonban nem lehet tovább vinni: Chorikios Aphroditéjét csupán erkölcsössége rokonítja Prokloséval, a filozófus kozmikus szemléletének nyoma sincs.

Lehetséges és szükséges-e a művészetben az újítás? Erre a kérdésre a beszédben igenlő választ kapunk: „Szükséges, hogy a helyesen gondolkodók, amikor

¹⁵ A késő antik korban több példánk is van szónoklattan-tanárok ilyen pályafutására; szónoklattan-tanárként kezdte pl. a filozófus és államférfi Themistios, a történetíró Priskos, Petros patrikios, a justinianusi kor történetíró-diplomatája. Még Chorikios mestere, a gazai Prokopios is, bár élete végéig folytatta tanári tevékenységét, foglalkozott szentírásmagyarázattal is.

¹⁶ C. 47, p. 327.

¹⁷ Cc. 65–66, p. 332.

¹⁸ οὐχ ὀσίων παύουσα πτόθων κρούεσσαν ἐρωτῆν Hymn. II 21.

örökségképp a művészetek (τέχναι) folytatására vállalkoznak, valami újat találjanak ki; ez egyrészt gyarapítja az elméletet (ἐπιστήμην), másrészt dicsőségére válik azoknak, akik kitalálták.” Ez a meglepő kijelentés azonban a rákövetkező kifejtés során erősen korlátozódik. Igazoló példaként Daidalost említi, aki ἔδοξε μᾶλλον ἀμιλλᾶσθαι τῆ φύσει, továbbá Zeuxist, aki elődeinél jobban keverte a színeket.¹⁹ Az újítás tehát csupán a természet pontosabb utánzását jelenti. A klasszikus kor esztétikai axiómája, amely szerint a művészet feladata a természet utánzása, változatlanul érvényes, tekintet nélkül arra, hogy a művészet gyakorlata ekkorra már messze távolodott a Kr. e. 5–4. sz. formavilágától. A *mimésis*-nek ez a szoros értelmezése, a minél pontosabb hasonlóságra való törekvés, Chorikiosnak egy másik beszédében is megfogalmazódik. Az első Markianos-enkómionban az építészeti leírásról áttérve a faliképekre, így jellemzi a festészetet: „Annyival értékesebb a többi művészetnél, amennyivel inkább utánozza a természetet (μᾶλλον μιμεῖται τὴν φύσιν), miközben erőnek erejével arra törekszik, hogy valamiképpen élőlényeket (ἐμψυχά) alkotson.”²⁰ A Phryné-beszédben később is visszatér erre: „Akiknek az utánzás (μίμησις) a feladata, azoknak olyan hasonlóságot kell elérnie, hogy a nézők első pillantásra könnyen felismerhessék az ábrázoltat.”²¹ Ezt egyébként a Phryné-szobor esetében Praxitelés tökéletesen elérte: „Az a benyomásom, hogy magát Phrynét látom”, mondja a szoborról az ifjú, s hozzáteszi: „sok alkotásodat láttam, de sehol nem láttam ilyen tökéletes *mimésis*-t.”²² Ez a kijelentés a beszéd összefüggésében persze kétélű dicséret, hiszen a szobrász feladata nem Phryné, hanem Aphrodité szobrának az elkészítése lett volna.

Az adott helyzetben, az Aphrodité-szobor elkészítésénél azonban nem sok haszna van a *mimésis*-re való hivatkozásnak. Az istenek ugyanis láthatatlanok, ezt a spártai ifjú mindjárt a beszédének az elején leszögezi.²³ Később még egyszer visszatér erre a kérdésre, a szobrász egyik érvének cáfolása alkalmából. Praxitelés ugyanis arra hivatkozott, hogy az istenek gyakran méltónak tartották, hogy emberekhez hasonlítsanak, így hát ő sem követett el semmiféle vétket, amikor Aphrodité-t nőhöz, még hozzá szép nőhöz hasonlónak ábrázolta. Erre is kategorikus elutasítás a válasz: az ilyesmi (ti. az, hogy az istenek emberalakot öltve jelennek meg) gyermekmese, üres fecsegés, költői kitalálás.²⁴

Az adott esetben, az Aphrodité-szobor megformálásánál, a spártai ifjú szerint az újítás azt jelentette volna, hogy a szobrász „egy szebb Aphrodité-t talált volna ki...”, minthogy azonban tudjuk, hogy Phryné lemarad azon szobrok mögött, amelyeket az istennő tiszteletére állítottak, meg kellett volna maradnod a régi formáknál (τοις ἀρχαίοις τύποις),²⁵ vagy ahogyan egy másik helyen fogalmaz: olyannak kellett volna megformálni, amilyennek a festők és a szobrászok mindig ábrázolják²⁶ (a μίμησις értelmezésében szerzőnknel ilyen könnyű az átmenet a valóság utánzásából a művész-elődök utánzásába); ha pedig mindenképpen új alakot akart neki adni Praxitelés, akkor vannak Spártában tisztességes és szép nők,

¹⁹ C. 19–20, p. 320.

²⁰ I c. 46, p. 14.

²¹ C. 26, p. 322.

²² C. 62, p. 331.

²³ C. 3, p. 316.

²⁴ C. 86–90, p. 337–338.

²⁵ C. 21, p. 320.

²⁶ C. 3, p. 316.

kik nem maradnak el Phryné mögött a szépségben; közülük kellett volna a legszebbet kiválasztania modellnek.²⁷ A kérdésre később részletesen kitér a beszéd közepétáján, ezt a szakaszt egészében idézem:

„Még ha elfogadnám is, hogy szerelmed a legszebb a nők közül — merthogy a szüntelen kicsapongás el szokta hervasztani a szépséget, ugyanúgy, ahogyan a tisztesség képes megőrizni és ékesíteni —, de még ha megengedjük is, hogy fölülmúl minden nőt, szerintem mégsem teljesen hibátlan a természettől fogva (οὐ τελῶς, οἶμαι, πέφυκεν ἄμειπτος). Az emberi testek közül ugyan melyik áll minden kifogás fölött? Neked megadta a művészet törvénye (τῆς τέχνης ὁ νόμος), hogy tiszta szépséget (κάλλος ἀκέρατον), az istennőhöz illőt formálj meg. Amikor ugyanis halandó külsőt alakítasz (θητην ἰδέαν δημιουργεῖς), ha szemlélője vagy, utánaozd a látványt; ha viszont hallomásból szereztél tudomást alakjáról, alkotásod feleljen meg a hírnek. Ha pedig valaki fölkeres és csak úgy egyszerűen egy szép élőlényt rendel, akár lovat, akár embert vagy más halandó lényt (ἄλλο τι τῶν φθειρομένων), ugye nem alakítod a szépségét nagyobbra annál, mint amekkorát a halandó természet befogad (ἢ θνητῆ φύσις χωρεῖ). Így jársz el, amikor valami földi lényt formázol művészeteddel (τι τῶν ἐπιγείων φιλοτεχνεῖς). Amikor viszont isteni alak utánzása a feladatod (θεῖον εἶδος μιμήσασθαι πρόκειται), kíváltképp ha Aphroditéé, akkor annál nagyobb lesz szakmai tudásod sikere; minthogy ugyanis az isteni szépség mindenfajta bájít fölülmúl (τοῦ θείου γὰρ κάλλους ἅπασαν ὥραν νικῶντος), a szobor nagyobb szépsége közelebb jut az igazsághoz (ἀλήθεια) és teljesebbé teszi az utánzást).”²⁸

Első pillantásra szembetűnik, hogy az utánzás itt egyszerűen csak ismét más jelent: nem a természeti valóság utánzását, nem is a korábbi műalkotásokét, hanem egy szemmel nem látható „igazság” ábrázolását. Van azonban még egy további, ennél is érdekesebb részlete ennek a gondolatmenetnek. A θεῖον εἶδος és a halandó φύσις szembeállítása, s a kettő képzőművészeti ábrázolásának a kérdése, amelyet az idézett részlet fejteget, óhatatlanul a bizánci művészet és teológia későbbi nagy válságát, a képromboló küzdelmeket juttatja eszünkbe. Az asszociáció talán csak első pillantásra látszik meghökkentőnek. Igaz ugyan, hogy az ikonoklasmus csak mintegy kétszáz évvel Chorikios kora után, 726-ban kezdődött, s korábban valóban úgy vélték, hogy mintegy váratlanul, előzmények nélkül robbant ki. Az újabb kutatások, különösen Ernest Kitzinger és Gerhardt Ladner tanulmányai²⁹ azonban rámutattak arra, hogy a képi ábrázolás a kereszténység számára szinte a kezdetektől fogva kérdéses volt; a mindennapi gyakorlat, úgy tűnik, könnyen és gyorsan átvette és adaptálta a maga céljaira a görög-római képzőművészet formáit és motívumait, de ki is hívta maga ellen a puritán, vagy ha úgy tetszik, fundamentalista kritikát és tiltakozást. Krisztus képi ábrázolását már a 4. sz. elején elutasítja a kaisareiai Eusebios Constantiához intézett levelében, a vita ettől az időtől kezdve nyomon követhető, s nem hiányoznak emlékei a 6. sz.-ból sem. Chorikios kortársa volt Hypatios ephesosi métropolitá; „Vegyes vizsgálódások” (*Symmikta zétémata*) c. gyűjteményének egyik darabjában Iulianus atramutioni püspök kérdésére kifejti álláspontját a képekkel kapcsolatban: nem helyesli ugyan képek készítését, mégis

²⁷ C. 4, p. 316.

²⁸ C. 37—39, p. 324—325.

²⁹ G. B. Ladner: *The Concept of the Image in the Greek Fathers and the Byzantine Iconoclastic Controversy*. DOP 7 (1953) 1 skk.; E. Kitzinger: *The Cult of Images in the Age before Iconoclasm*. DOP 8 (1954) 83 skk.

elfogadhatónak tartja őket az egyszerű és éretlen népségre való tekintettel, hogy látásuk révén okuljanak, felfogóképességüknek megfelelő módon (ez a „pedagógiai” érv egyébként sokkal korábbi eredetű). Kissé később, a 6/7. sz. fordulóján írta a neapolisi Leontios vitairatát a zsidó vallás ellen, s ebben részletesen cáfolta azt a vádat, hogy a keresztények képek készítésével megszegik az ószövetségi tilalmat, s bálványimádást folytatnak.³⁰

Az említett munkák, gondolom, kellőképpen bizonyítják, hogy a képi ábrázolás kérdése Chorikios korában valóban aktuális volt. Kitzinger az irodalmi és a tárgyi emlékek számbavétele nyomán egyébként meggyőzően hangsúlyozta, hogy éppen a 6. századra tehető a bizánci világban az ikonok gyors elterjedése és tiszteletük általánossá válása, vagyis az a folyamat, amely végső soron az ikonoklasmus 8. sz.-i kitörésének legfőbb oka volt.³¹ Ha ezzel a szemmel olvassuk a beszédet, találunk még benne az említetten túl is olyan részleteket, amelyek önmagukban talán fel sem tűntek volna, ebben az összefüggésben szemlélve viszont jelentőséget kapnak.

A képtisztelők legegyszerűbb és leggyakoribb érve a képek pedagógiai hatása volt; mint láttuk, erre hivatkozott az ephesosi Hypatios, de idézhetem egy szebb megfogalmazását is, Chorikiosnak egy másik kortársától. Agathias Szent Mihály arkangyal ikonjára írt epigrammájában ezt olvassuk: „a képmást nézve az ember lelki szemével szent égi valód keresi.”³² Ennek az érvnek fordított alkalmazásával találkozunk Chorikiosnál. „Attól tartok, hogy az istennő ilyen erkölcsűekké (ti. amilyen Phryné) teszi nekünk a nőket . . . Ártalmas látvány egy hetaira képmása, hiszen a látvánnyal együtt a látottak értelme/jelentése is hatni szokott (φιλεί γὰρ συνδιατίθεσθαι τοῖς ὄρωμένοις ἢ γνώμη τῶν θεωμένων).”³³

Chorikios beszédében a spártai ifjú kitér arra, hogy Praxitelés a szoborra Aphrodité nevét véste rá; ez még nagyobb sérelem, mint ha felirat nélkül készítette volna.³⁴ Talán nem véletlen, hogy a kép és a kép elnevezése közti ellentmondás a képvitában is szóba került.³⁵

A beszédben külön hangsúlyt kap, hogy az Aphrodité-szobor nem egyszerűen az agora vagy egy fürdő díszé lesz, akkor enyhébb volna az istentelenség, ez a szobor azonban egy megsértett istennő engesztelésére és tiszteletére készült. „Hogyan fogjuk azokat a szokásos tisztelet-megnyilvánulásokat teljesíteni (γέρα ποιήσομεν), amelyekkel az égiek oltárait szokás tisztelni? Phrynéhez fogunk fohászzkodni, neki fogunk áldozatot bemutatni és himnuszokat énekelni?” — hangzik a felháborodott kérdés.³⁶ A képtiszteletet igazoló patrisztikai idézetek közül talán a leggyakrabban Nagy Szent Basileios egy mondatára hivatkoztak, amely így hangzik: ἡ τῆς εἰκόνοσ τμηὴ ἐπὶ τὸ πρωτότυπον διαβαίνει, a képmásnak tanúsított tisztelet átszáll az

³⁰ E két szerzőről lásd *H. Baynes: The Icons before Iconoclasm. Byzantine Studies and Other Essays* (London 1955) 226 skk.

³¹ *Kitzinger* (i. m. 95 skk.) inkább a 6. sz. második feléről, a Justinianus halála (565) utáni időről beszél ugyan, de példáit részben a század első feléből veszi.

³² *Anth. Pal. I* 34, 5. sor.

³³ *C. 75*, p.

³⁴ *C. 25—27*, p. 321—322.

³⁵ V. Konstantinos császárnak a képtisztelet elleni iratában, melynek töredékeit Niképhoros Antirrhétikos c. munkájából ismerjük: PG 100 col. 309 A és 313 A. A szövegek megtalálhatók még: *Textus Byzantinos ad Iconomachiam pertinentes* ed. *H. Hennehopf*, Leiden 1969, 54.

³⁶ *C. 35*, p. 324.

eredetire.³⁷ Az e mondatban megfogalmazott alapelv és a spártai ifjú felháborodásának oka azonos.

A megfigyelt párhuzamosságok és egybecsengések Chorikios beszéde és a képvitában (már a 6. században vagy később) felhozott érvek között véleményem szerint nem lehetnek véletlenek. Chorikios bizonyára tudott arról, hogy a képek megítélése a keresztény egyházi szerzők körében vitatott volt, ám az említett két beszédében, amelyeket a gazai püspök tiszteletére adott elő, s amelyekbe templomi faliképek ekphrasisát illesztette, semmi nyomát nem találjuk annak, hogy a keresztény képi ábrázolás jogosultságát vitathatónak tekintette volna, vagy akár szükségesnek tartotta volna annak igazolását. Arra semmiképpen sem gondolhatunk, hogy a beszédben a képvíta persziflázását akarta megalkotni. Chorikios ti. keresztény volt,³⁸ s ilyen blaszfémia nem tételezhető fel róla. Egyébként is, a declamatio műfajában ilyesfajta kettősség (közvetlen jelentés és valamilyen aktuális célzás egyszerre való megjelenése) nem fordul elő. Arra sincs példa, hogy a beszélő (aki, ne feledjük, egy mitológiai, mondai vagy történelmi személyt jelenít meg) „kiszóljon” a szerepéből, s mint az aristophanési komédia színésze, valamilyen aktuális, helyi eseményre reflektáljon.

Arra sem kell gondolnunk, hogy a beszéd szerzőjének valamilyen fontos vallási vagy esztétikai mondanivalója volt, s a beszéd ennek a szándéknak köszönheti eredetét, s egyben ez magyarázza mondanivalóját. Az előzők során láthattuk, hogyan játszik az utánzás fogalmával. Hogy mennyire nem kell komolyan vennünk érveit, arra még jobb példa is van: mint láttuk, a beszédben elutasítja azt az elképzelést, hogy az istenek emberi alakot öltenek és így megjelenhetnek az embereknek. Ez a költők kitalálása, mondja, olyan, mint az emberi hangon megszólaló lovak, vagy az, hogy az égben viszály van az achájok és trójaiak miatt. A példák közül kiderül, hogy Homérosra gondol. A „Mimosok védelmében” című beszédben viszont épp ellenkező állásponton van: „Athéné Déiphobost utánozza, Aphrodité egy idős asszonyt, Poseidón együtt küzd Trója alatt az achájokkal egy öreg emberhez hasonlatosan, még Arés is férfi képében űzi el a bajt Hektórtól . . . Ha az istenek utánoznak, hogyan válhat váddá emberek esetében a *mimésis*?”³⁹

Chorikios szándéka a beszéd megírásával csupán az volt, hogy olyan declamatiót alkosson, amelyiknek témája (amelyet a klasszikus korból kellett vennie) képes felkelteni és lekötöni a hallgatóság érdeklődését, s amelyik alkalmas a rétor képességeinek bemutatására, mind az érvelés meggyőző voltával, mind az előadás hatásosságával. A művészetre vonatkozó reflexiókat a téma hozta magával, s a szónok természetesen olyan nézeteket hangoztatott, amelyek neki és hallgatóságának ismertek, mondhatnók: maguktól értetődőek voltak, a kor műveltségének közkincese. Ily módon a beszédnek azok a vonatkozásai, amelyeket a képvitával kapcsolatba hoztunk, valójában csupán azt bizonyítják, hogy aki ebben az időben képi ábrázolásról beszélt, ezekben a kategóriákban gondolkodott, ezeket a kifejezéseket használta. Chorikios „Spártai ifjú” c. declamatiója nem előzménye a képromboló kor vitáinak, nem is segít hozzá az egész folyamat (maig vitatott) okainak felderítéséhez, mégis hasznos lehet annyiban, hogy megvilágítja azt az intellektuális horizontot, amely e vita hátterét alkotja.

³⁷ De Spir. S. 18, 45 PG 32, col. 149 C. G. B. Ladner (i. m. 3): „The *locus classicus* of the defenders of the images.”

³⁸ Bizonyítják ezt az említett enkómionok, továbbá Markianos püspök anyjának halálára írt gyászbeszéde; VII (or. 6) p. 99–109. Phótiós is kereszténynek tartotta: Bibl. cod. 160 (t. II. p. 122–123, Henry).

³⁹ XXXII (or. 8) c. 11, p. 347. Itt a *mimésis* a színészi ábrázolást jelenti.

MENANDROS PROTÉKTÓR ÉS AZ ONOGUROK

I. Aligha lehet kétséges, hogy az onogurok eredetileg a bolgár-török nyelvág-hoz tartozó nép voltak.¹ Történetük így összefügg a protobolgárok múltjával. Ugyanakkor nevük derivátuma — Οὐγγροι, (H)UNG(A)RI(I) és ennek számos modern megfelelője (Ungar, Hungarian, hongrois, ungherese, венгр) — elválaszthatatlanul hozzánk, magyarokhoz kapcsolódik. Nem keresve most e kapcsolódás történelmi eredetét, amelyről eltérőek a vélemények, egyet biztosan megállapíthatunk:² hazánkban az onogurok históriája megkülönböztetett figyelmet érdemel. Ez is adhat némi jelentőséget a következő szerény eszmefuttatásnak.

Menandros Protéktór fennmaradt töredékeinek a kiadásai 1829 és 1903 között olyan nyomtatott szöveget tartalmaztak, amelyben nem szerepelt az onogur nép neve.³ C. de Boor az *Excerpta de legationibus* kritikai kiadásában két Menandros-részlet szövegét úgy állapította meg, hogy ott az onogurok említve vannak.⁴ A szóban forgó bizánci történetíró legújabb kiadója, R. C. Blockley, C. de Boor szövegmegállapítását követte.⁵ Ennek ellenére legújabban olyan tekintélyes kutatók, mint Ligeti Lajos és P. B. Golden kételyüknek adtak hangot az onogur népnév hitelességét illetően Menandros textusában.⁶ Ilyen körülmények között⁷ érdemes, sőt szükséges közelebbről megvizsgálni a tényállást.

¹ A korábbi szakirodalomról kimerítően tájékoztat *Moravcsik Gy.*: Byzantinoturcica, II. (Berlin 1958) 219–220, vö. I 65–67. Lásd még a következő írásokat bibliográfiái utalásaikkal: *D. Sinor*: Introduction à l'étude de l'Eurasie Centrale. Wiesbaden 1963, 267–268; *Olajos T.*: Adalék a (H)UNG(A)RI(I) népnév és a késői avarkori etnikum történetéhez. Ant. Tan. 16 (1969) 87–90; *Németh Gy.*: A honfoglaló magyarság kialakulása. 2. kiadás. Budapest 1991, 99, és *passim*. Vö. ezenkívül a következő (2.) jegyzetben idézett munkákat is.

² Mind arra, ami biztos, mind arra, ami vitatott, lásd a következő írásokat és a bennük citált szakirodalmat: *Moravcsik*: Byzantinoturcica II 225–227; *Ligeti L.*: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban, Budapest 1986, 347–353; *Király P.*: A VIII–IX. századi *Ungarus*, *Hunger*, *Hunger*, *Hungarius*, *Onger*, *Wanger* személynevek. Magyar Nyelv 83 (1987) 175–180; *Kiss L.*: Földrajzi nevek etimológiai szótára, I (Budapest 1988) 615–616. Vö. ezenkívül az 1. jegyzettel.

³ *Dexippi*, *Eunapii*, *Petri Patricii*, *Prisei*, *Malchi*, *Menandri Historiarum quae supersunt* ed. *J. Bekker* et *B. G. Niehbur*, Bonn 1829, 281–424, 438–444; *J.-P. Migne*: *Patr. Gr. t. CXII* (Paris 1864) 792–928; *C. Müller*: *Fragmenta historicorum Graecorum IV* (Paris 1851) 200–260; *L. Dindorf*: *Historici Graeci minores II* (Leipzig 1871) 1–131.

⁴ *Excerpta de legationibus* ed. *C. de Boor*, Berlin 1903, p. 206 (Fr. 43 Müller, Dindorf), 443 (Fr. 5 Müller, Dindorf).

⁵ *R. C. Blockley*: *The History of Menander the Guardsman*. Liverpool 1985, p. 50 sk. és *passim*.

⁶ *Ligeti L.*: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban, Budapest 1986, 348; *P. B. Golden*: *The peoples of the South Russian steppes*. *The Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. by *D. Sinor*, Cambridge 1990, 260.

⁷ *W. Pohl* (Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr., München 1988, 39–40,

2. Mint C. de Boor idevágó beható kutatásai megmutatták, a Bíborbanszületett Konstantin császár rendeletére összeállított *Excerpta de legationibus*-t egyetlen kódex tartotta fenn a humanizmus koráig, amely azonban 1671-ben az Escorial könyvtárában tűzvész áldozatául esett. A kivonatgyűjtemény második felét (*Excerpta de legationibus gentium ad Romanos*) a megsemmisült archetypus egy Milánóban őrzött másolata (A) mentette meg az utókor számára. E másolatot Andreas Darmarius készítette.⁸ A Bibliotheca Ambrosiana eme kódexében egyértelműen ott áll az onogurok neve Οὐνιγούροις formában (plur. dat.).⁹ A szöveg hagyomány így félreérthetetlenül amellettszól, hogy Menandros szóban forgó részlete az onogurokról is tájékoztató.

S a kérdéses töredék tartalma teljes összhangban áll egy másik szerzőnek a híradásával az adott történelmi szituációról. Theophylaktos Simokat(t)és elmondja, hogy a Keletről a kaukázusi-pontusi steppére érkező avarok egyéb nomád népek mellett az onogurokat is hódoltatták,¹⁰ s lényegében ugyanerről beszél Menandros szóban forgó részlete is. Az 558–560 tájára datálható eseményről a VII. század első évtizedeiben író Theophylaktos közel egykorú szerzőként mindenképpen bírhatott hiteles értesüléssel. Így Menandros hagyományozott szövegével egyező tanúsága az onogurok említésének minden kételyen felüli authenticitását Menandrosnál önmagában is bizonyítja. Ám hihetőleg ennél is többről van szó. Theophylaktos az adott helyen (mint több más passzusában is) éppen Menandrost használhatta forrásként.¹¹ Valószínű így, hogy az onogurok szerepeltetése Simokattés elbeszélésében nem egyéb, mint történetíró elődjétől átvett információ.

3. Menandros egy töredéke Valentinus bizánci követ 576-ban Turxanthos türk kagánnál tett látogatását beszéli el. A nomád fejedelem egyebek mellett azzal dicsekszik, hogy az alánok és (a szöveg új kiadása szerint) az onogurok hiába bíztak saját erőikben, a türkök fegyvere hódolásra kényszerítette őket.¹² Ezt a töredéket az *Excerpta de legationibus Romanorum ad gentes*-ben olvassuk. Itt az 1671-es tűzvészben elpusztult archetypus közvetlen másolatának és közvetett leszármazottainak a vallomása a kérdéses népnévről így alakul (plur. gen.):¹³

348) mindkét bennünket foglalkoztató Menandros-töredékben elfogadja Niebuhr konjektúráját, amely az *utiqur* népvét olvassa bele a szövegbe. Ugyanezen a nézetten van E. Doblhofer (Byzantinische Diplomaten und östliche Barbaren. Ausgewählte Abschnitte des Priskos und Menander Protektor, Graz 1955, 91, 172). Ugyanígy látszik állást foglalni V. Gyuzelev is (The Protobulgarians, Sofia 1979, 20, 65).

⁸ C. de Boor: Exc. de leg. p. VIII, XIII, XV–XVI; C. de Boor: 2. Bericht über eine Studienreise nach Italien zum Zwecke handschriftlicher Studien über byz. Chronisten. SB Preuss. Akad. der Wiss. 1902/IX, 1–19. — A = codex Ambrosianus N 135 sup. Az összes többi Menandros-töredéket tartalmazó humanista kézirat A leszármazottja; ezek tehát önálló szöveg hagyományt nem őriznek.

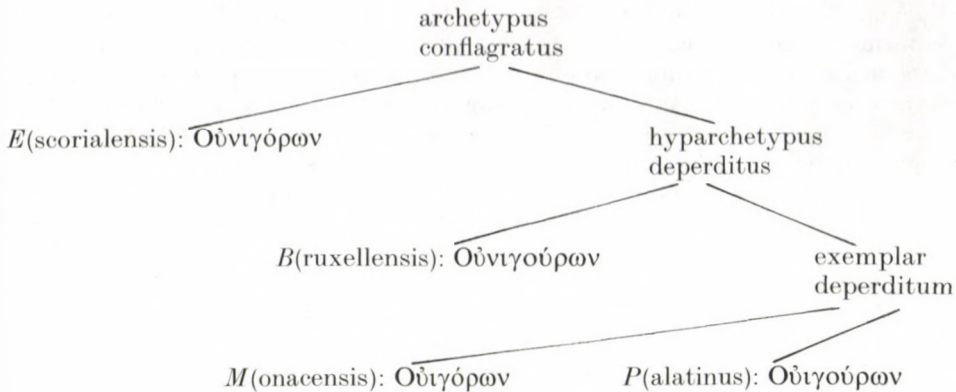
⁹ C. de Boor: Exc. de leg. p. 443; Blockley: i. m. 174–175, 276 (Fr. 19, 1.).

¹⁰ Theophylactus Simocatta, Hist. VII 8, 3 (ed. C. de Boor–P. Wirth, Leipzig 1972, p. 258, 20). Nicephorus Callistus Xanthopulus, Hist. eccles. XVIII 30 (J.-P. Migne: Patr. Gr. t. CXLVII, Paris 1865, 385 D) forrása Theophylaktos idézett helye (G. Gentz–F. Winkelmann: Die Kirchengeschichte des Nicephorus Callistus Xanthopulus und ihre Quellen, Berlin 1966, 175–176, 190), és Nicephorusnál az Οὐνιγούροι népnév olvasható, míg Theophylaktos kéziratának az olvasata ezen a helyen Οὐννυγούροι. Persze Theophyl. Sim., Hist. VII 8, 13 szövegében a Theophylaktos-kézirat is az Οὐννυγούρων (plur. gen.) névformát tartalmazza.

¹¹ Th. Olajos: Les sources de Théophylacte Simocatta historien, Leiden–Budapest 1988, 104, vö. 96–106, 163.

¹² C. de Boor: Exc. de leg. p. 206; Blockley: 50–51 (Fr. 5, 2.).

¹³ C. de Boor: Exc. de leg. p. XVI, vö. IX–XII.

Az archetypusból közvetlenül átvett (*E*) és az egyetlen hyparchetypus közbejöttével fennmaradt (*B*)¹⁴ szöveghagyomány minden kétséget kizáróan az onogur népnév egy változatának a meglétét bizonyítja Menandrosnál.¹⁵ S Niebuhr Οὐνιγούρων konjektúráját még a további másolók kezén amúgy is eltorzult szövegvariánsok¹⁶ sem támogatják (hiszen nyoma sincs bennük a τ mássalhangzónak).

Ezenkívül tárgyi (tartalmi) megfontolások sem merülhetnek fel, amelyek a hagyományozott népnév megváltoztatása mellett szólnának. Igaz, Menandros elbeszélése szerint az utigurok fejedelme An(a)gaios is szerepelni látszik, mint Turxant-hos alattvalója.¹⁷ Ám Menandros bennünket foglalkoztató mondatában nem az alávetettség tényén van a hangsúly, hanem az elbizakodottságon, amellyel két nép — eredménytelen — fegyveres ellenállást kísérelt meg a türk hódítás elhárítására. S a szövegösszefüggés semmi okot nem ad annak kétségbevonására, amit a hagyományozott görög textus világosan kimond: a két erejében elbizakodott nép az alán és az onogur volt.

4. Menandros Protéktór az 558–582 évek történelmét írta meg. Folytatta ezzel Agathias művét, s az ő munkáját folytatta Theophylaktos Simokattés. Mind

¹⁴ *E* = codex Graecus Scorialensis R III 14. — *B* = codex Graecus Bruxellensis 11301–16. — *C* = codex Graecus Cantabrigiensis Collegii Sanctae Trinitatis O. 3. 23. olvasata az adott Menandros-törédekben ugyancsak Οὐνιγούρων. — Mindhárom itt említett kódex XVI. századi; *E* írnoka Andreas Darmarius volt. — *C* lekióját Moravcsik Gy. közli a lejjebb (23. jegyz.) idézett helyen.

¹⁵ *M. Kraševinnikov: Novaja rukopis' Izvlečenij peri prēsbeōn 'Ρωμαίων πρὸς ἔθνηζούς* (cod. Cantabrigiensis Coll. SS. Trinit. O. 3. 23). *Vizantijskij Vremennik* 21 (1914) Otdel' I., 74, 103 egy Boorétól némileg eltérő „stemma codicum”-ot állít össze, de *B*, *C*, *E* egybehangzó tanúsága e szerint a kézirat-családfa szerint is minden kétségen felül igazolja, hogy Menandros Protéktór szöveghagyományában az onogurok népneve jelen van.

¹⁶ *M* = codex Graecus Monacensis 267. — *P* = codex Graecus Vaticanus Palatinus 413.

¹⁷ *C. de Boor: Exc. de leg.* 208, vö. 204; *Blockley: i. m.* 178–179, vö. 172–173, 276 (Fr. 19, 1.).

¹⁸ Agathias, *Hist.* III 5, 6 (rec. *R. Keydell*, Berlin 1967, 89, vö. 69, 87, 90–91, 134, 136). Lásd még: Agathias, *The Histories*. Translated by *J. D. Frendo*, Berlin 1975, 72, és *passim*. Vö. *Moravcsik Gy.: Az onogurok történetéhez*. Magyar Nyelv 26 (1930), 12–13; *S. Szádeczky-Kardoss: „Onoguroi”*. RE Suppl. XII, 903.

¹⁹ Theophylactus Simocatta, *Hist.* VII 8, 3 et 13. Vö. *Szádeczky-Kardoss S.: Az avar történelem forrásai I.* Szeged 1992, 19–21; *Harmatta J.: Bakath, az unnugurok városa*. Ant. Tan. 34 (1989–1990) 163–165.

elődjének,¹⁸ mind utódjának¹⁹ az elbeszélésében említés történik az onogurokról. Pilyenformán nem az a feltűnő és gyanús hitelességű, hogy Menandrosnál is ott szerepelnek ezek a nomádok, hanem inkább az lenne a meglepő és az olvasóban hiányérzetet keltő, ha ő Agathiasztól és Simokattéstól eltérően hallgatna a Kubán vidékének²⁰ erről a népvándorláskori etnikumáról. Az avarok vándorlása Ázsia belsejéből a délorosz steppén át a Közép-Dunához,²¹ s a türök birodalom nagy nyugati expanziója a Fekete-tenger északi partjaiig²² egyaránt érintette az onogurok földjét, s mindkét esemény a Menandros által tárgyalt időszakban zajlott le. Mi sem természetesebb, mint az, hogy Menandros Protéktór műve egyike az onogurok történelem forrásainak.

Reméljük, az előadottak nyomán végre általános elfogadást nyer Moravesik Gyula figyelmeztetése:²³ „Niebuhr Οὐτιγούρων konjekturája . . . teljesen alaptalan”, akárcsak Οὐτιγούροις emendációs javaslata a hagyományozott (és korrekt!) Οὐτιγούρων, Οὐνιγούροις olvasatok helyett.

²⁰ Lásd egyebek mellett *J. Schnetz*: Onogoria. Arch. für slav. Phil. 40 (1926) 157–160.

²¹ *S. Szádeczky-Kardoss*: Az avar történelem forrásai I 14–35; Men. Prot., Fr. 19, 1 (Blockley) onogurokat említő részének magyar fordítása *Borsos M.* tollából a 19. oldalon áll.

²² Lásd *S. Szádeczky-Kardoss*: Über die Wandlungen der Ostgrenze der awarischen Machtsphäre. Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen. Szeged 1986, 157–159, 275.

²³ *Moravesik Gy.*: Az onogurok történetéhez. Magyar Nyelv 26 (1930), 14, vö. 13.

ADALÉK THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS KLASSZIKUS
ELŐKÉPEINEK KÉRDÉSÉHEZ

(THEOPHYLAKTOS ÉS KALLIMACHOS)

Minden irodalmi alkotás magában hordoz valami egyedit, s valamit, ami a hagyományhoz köti. A középgörög irodalomban a hagyomány jelentősége különösen meghatározó. A ma alapvetőnek tekinthető bizánci irodalomtörténeti kézikönyv¹ szerzője, H. Hunger nem ok nélkül hangsúlyozza az antik tradíció hatásának döntő szerepét mind kétkötetes monografikus feldolgozásának műfajonkénti fejezeteiben, mind a kérdést elvi síkon tárgyaló értekezésében.²

Az, ami általában igaz a bizánci írástudók alkotásaira vonatkozóan, a szoros kötődés az antik előzményekhez, fokozottan érvényes Theophylaktos Simokattés³ oeuvre-jére. Az ő túlhajtottan szónokias fogalmazása⁴ ugyanis az átlagosnál is többet merít a példaképnek tekintett görög elődök mondanivalójából és kifejezéskincséből. Szerzőnk három kisebb munkája közül kettőnek, a leveleknek⁵ és a predestinációról szóló dialógusnak⁶ a mérvadó kiadása áttekinthető táblázatba foglalja az irodalmi előképeket. S a harmadiknak (a *Quaestiones physicae* címen szereplőnek) párhuzamos passzusokra mutató részleteit is meglehetősen teljességgel regisztrálja a korszerű szövegeközlés kritikai apparátusa.⁷ Simokattés fő művének (*Historia oecumenica*, másképpen *Historiae*) kiadásában a teljesség igényével készült összeállítás nincsen ugyan az irodalmi mintákról, de a mérvadó edíció⁸ lapalji jegyzetein kívül néhány más munka is számos reminiscenciára hívja fel a figyel-

¹ H. Hunger: Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner. I–II. München 1978.

² H. Hunger: On the Imitation (Μίμησις) of Antiquity in Byzantine Literature. *Dumbarton Oaks Papers* 23–24 (1969–1970) 15–38.

³ Az utolsó tíz év szakirodalmában a *Simokatés* (latinosan *Simocata*) névforma az elfogadottabb. Jelen cikkemben a hagyományos helyesírást követem.

⁴ Lásd egyebek mellett G. Zanetto: Alcuni aspetti dello stilo delle Epistole di Teofilatto. *Jahrb. der Österreich. Byzantinistik* 32, 3. (XVI. Internat. Byzantinistenkongress, Wien 1981, Akten II 3.), Wien 1982, 165–174; Th. Oajos: Quelques remarques sur le style de Théophylacte Simocatta, *uo.* 157–164. Írónk irodalmi előképeinek kérdésére vö. Th. Oajos: Les sources de Théophylacte Simocatta historien. Leiden–New York–Köbenhavn–Köln 1988, 13–14.

⁵ Theophylacti Simocatae Epistulae. Edidit I. (G.) Zanetto, Leipzig 1985 (a továbbiakban: Zanetto), 68–71.

⁶ Theophylactus Simocates, On Predestined Terms of Life. Greek Text and English Translation by Ch. Garton and L. G. Westerink. Buffalo (New York) 1978, 40–42. Nem volt hozzáférhető számomra G. Zanetto: Teofilatto Simocatta: *De vitae termino*. Napoli 1979.

⁷ Teofilatto Simocata, *Questioni naturali*. A cura di L. Massa Positano. Napoli 1965 (a továbbiakban: *Massa Positano*), 1–38.

⁸ Theophylacti Simocatae *Historiae*, ed. C. de Boor. Editionem correctiorem curavit P. Wirth. Stuttgartiae 1972 (a továbbiakban: *Boor–Wirth*), *passim*.

met.⁹ Mindezeknek az adatgyűjtéseknek az olvasója előtt felvetődik egy máig vitatott kérdés is, amelyre itt talán sikerül végleges választ adnunk.

A *Quaestiones physicae* (I. p. 13, 7–8) párbeszédének egyik szereplője, Polykratés a gyémánt éghetlenségének a magyarázatát kéri. A másik szereplő, Antisthenész kijelenti: szívesen válaszol tudományos érdeklődésű beszélgetőpartnerének a kérdésére, s hozzáteszi: „Semmi szépet nem tartanék titokban barát előtt, engedelmeskedve a kyrénéi szavának” (φιλω γὰρ μηδὲν ἄγνωστον ἔχοιμι καλὸν τῷ Κυρηναίῳ πειθόμενος). — Theophylaktos történelmi művével együtt olvasható a nyomtatott kiadásokban a megszemélyesített Philosophia és Historia párbeszéde. Ennek a kezdetén (2, p. 20, 9–11) az előbbi arról érdeklődik, hogyan kelt új életre a történetírás Bizáncban a zsarnok Phókas idején bekövetkezett tetszhalálából. Historia készségét fejezi ki a felvilágosítás megadására, s ebben az összefüggésben mondja: „Miként nekem és a kyrénéinek ez a véleményünk, semmi szépet nem tartanék titokban” (μηδὲν γὰρ ἄγνωστον ἔχοιμι καλόν, ὡς ἔμοιγε καὶ τῷ Κυρηναίῳ δοκεῖ).

Bár semmi kétség nem férhet hozzá, hogy Theophylaktos a „kyrénéi” (ὁ Κυρηναίος), szóval egy konkrét személy irodalmilag ismert véleménynyilvánítására céloz, L. Massa Positano a *Quaestiones physicae* mérvadó kiadásában kísérletet sem tesz az idézett szerző azonosítására. A theophylaktosi *Historiae* standard szövegközlésének a készítői pedig, C. de Boor és P. Wirth kitérnek az egyértelmű állásfoglalás elől, a „kyrénéit” vagy a Sókratés-tanítvány Aristipposzal vagy Kallimachossal, az alexandriai kor híres költőjével vélik azonosíthatónak.¹⁰ Ebben a határozatlan állásfoglalásban egy több évszázados, napjainkig eldöntetlen vita fejeződik ki.

Lezáratlan vitáról van szó, amely 1600 körül indult meg. A „Természettani kérdések” Ianus Gruterus-féle görög szövegközlésével egyetemben jelent meg (1598–1599) a textus Iacobus Kimedonciustól származó latin fordítása és kommentárja,¹¹ s ez Kallimachost mondotta a theophylaktosi Kyrénaiosszal azonosítandónak.¹² Ezzel szemben a *Historiae* Iacobus Pontanus gondozásában megjelent első nyomtatott kiadása (Ingolstadii 1604) a „kyrénéiben” Aristipposzt vélte felismerhetőnek.¹³ A vita folytatódott a XVIII. században, amikor például Ioh. Aug. Ernesti, Kallimachos kiadója (1761) az alexandriai költőnek, Tiberius Hemsterhusius viszont a Sókratés-tanítványnak tulajdonította a Simokattésnél olvasható citátumot.¹⁴ A XIX. században sem jutottak egyetértésre a kutatók a szóban forgó kérdést illetően. Példának okáért Jo. Franc. Boissonade 1835-ben Kallimachos,¹⁵

⁹ Theophylaktos Simokates, Geschichte. Übersetzt und erläutert von P. Schreiner. Stuttgart 1985 (a továbbiakban: *Schreiner*), 394–395; *S. Leanza*: Citazioni e reminiscenze di autori classici nelle opere di Teofilatto Simocatta (a továbbiakban: *Leanza*). Studi classici in onore di Q. Cataudella II. (Catania 1972) 573–590; *Th. Nissen*: Das Prooemium zu Theophylakti Historien und die Sophistik. Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher 15 (1939) 3–13 stb.

¹⁰ *Boor–Wirth*: p. 333.

¹¹ E korai nyomtatvány bibliográfiai adatait ismerteti *Massa Positano* p. X és *Zanetto* p. XXIX.

¹² Kimedoncius véleményét idézi: Theophylacti Simocattae Quaestiones physicas et Epistolas ad codd. recensuit Jo. Franc. Boissonade. Parisiis 1835 (a továbbiakban *Boissonade*), 176.

¹³ Pontanus véleményéről is *Boissonade* tájékoztat (uo.).

¹⁴ *G. Bernhardt*: Theophylactus: Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik. 1 (1836) 441–470 (a továbbiakban: *Bernhardt*) részletes recenziót nyújt Boissonade szövegközléséről és a következő kiadásról: Theophylacti Simocattae Historiarum libri octo. Recognovit I. Bekker (Bonnae 1834). Ez a recenzió a 447. hasábon tájékoztat Ernesti és Hemsterhusius állásfoglalásáról.

¹⁵ *Boissonade*: 176.

egy évvel rá (1836) Gottfried Bernhardy Aristippos mellett foglalt állást.¹⁶ A vita az utolsó évtizedekben akként alakult, hogy a Theophylaktos-kutatók többsége, így Veh (1957),¹⁷ K. A. Osipova (1957),¹⁸ S. Leanza (1972),¹⁹ H. Mihăescu (1985),²⁰ P. Schreiner (1985)²¹ Aristippost tekinti a Theophylaktostól idézett szólás szerzőjének, s M. Whitby szinte egyedül áll azzal a nézetével, miszerint Simokattés Kallimachosra utal a *Kyrénaios* névszóval.²² Pedig mint a következőkből kitetszik, minden ma rendelkezésünkre álló adat az utóbbi kisebbségi felfogás helyessége mellett szól; további vitának igazában nemigen van helye.

Az Aristippost előtérbe állító felfogás érvelése Leanzánál²³ így hangzik: „Mi par certo che Teofilatto alluda qui ad Aristippo di Cirene, anche se il Boissonade pensa trattarsi piuttosto di Callimaco . . . Faccio rilevare che in Diogene Laerzio II 85, in Strabone XVII 3, 22, in Plutarco Moral. 1089 «il Cireneo» per antonomasia è Aristippo, κυρηναϊκή φιλοσοφία è il suo sistema filosofico e οἱ Κυρηναϊκοί sono i discepoli e i seguaci di Aristippo”. A valóság azonban az, hogy a Leanza citálta passzusok egyike sem használja a Theophylaktos-szöveggel azonos funkcióban, szövegösszefüggésben a „a kyrénéi” kifejezést. A többes számú Κυρηναῖοι (Strabón) és Κυρηναϊκοί (Diogenés Laertios, Plutarchos) a kyrénéi filozófiai iskola (ἡ Κυρηναϊκή φιλοσοφία) követőit jelöli, név szerint egyenként számba véve őket vagy pedig összefoglaló terminusként.²⁴ Ettől alapvetően különbözik Theophylaktos szóhasználata, aki az egyes számú ὁ Κυρηναῖος formával egyetlen személyt jelöl meg. A ὁ Κυρηναῖος (sing.) csakis a Leanzaék figyelmét elkerülő Lukianosnál (Vitarum auctio 12) jelenti Aristippost.²⁵ Csakhogy az antik Voltaire eme részlete sem szolgálhat a szóban forgó Simokattés-passzusok meggyőző analógiájaként. Lukianos szatirikus dialógusában, ahol a különböző életfelfogású filozófusok rabszolgaként való eladásáról, elárverezéséről van szó, „a kyrénéi” italos állapotban leledzik, meg sem szólal (még kevésbé ír); az árverést bonyolító Hermés inkább életmódjáról tájékoztatja a vevőt, semmint szóbeli vagy írott megnyilvánulásairól, holott Theophylaktosnál éppen egy idézet olvasható a Kyrénaiostól.²⁶

¹⁶ Bernhardy: 447.

¹⁷ O. Veh: Untersuchungen zu dem byzantinischen Historiker Theophylaktos Simokattes. Wissenschaftl. Beilage zum Jahresbericht 1956–57 des Human. Gymnasiums Fürth i. Bay., Fürth 1957 (a továbbiakban Veh), 6.

¹⁸ Feofilakt Simokatta, Istorija. Vstupitel'naja stat'ja N. V. Pigulevszkoj. Peverod S. P. Kondrat'eva. Primečanija K. A. Osipovoj. Moskva 1957, 195. — Nem hozzáférhető számomra Teofilatto Simocat-ta: Questioni naturali, trad. di L. Torraca, Napoli 1963.

¹⁹ Leanza: 574, 586.

²⁰ Theophylacti Simocattae Historiae. Dacoromanice vertit prolegomenis que instr. H. Mihăescu. București 1985, 17.

²¹ Schreiner: 239–240.

²² Michael and Mary Whitby: The History of Theophylact Simocatta. An English Translation with Introduction and Notes. Oxford 1986 (a továbbiakban: Whitby), 3.

²³ Leanza: 574; Schreiner 239–240 Leanza érvelését reprodukálja röviden.

²⁴ G. Giannantoni: I Cirenaici. Raccolta delle fonti antiche, traduzione e studio introduttivo. Firenze 1958 (a továbbiakban: Giannantoni), 194 sk.; 276 sk.; 334 sk.; 432 sk.; 450 sk.; Aristippi et Cyrenaicorum fragmenta, ed. E. Mannebach. Leiden–Köln 1961 (a továbbiakban: Mannebach), 33, 56, 86–89.

²⁵ Vö. Giannantoni: 242–246; Mannebach: 2, 8, 68–69, 73, 93, 98.

²⁶ Athenaeus (XII p. 510 a) Alexis attikai komédiáiról Tyndareos című darabjából idéz öt sort; a szöveg arról szól, hogy milyen luxussal, milyen költséggel jár egy kyrénéi ember („Αυθροπος Κυρηναῖος”) vendéglátó lakomája. Lehet, hogy ebben célzás rejlik a hédonista filozófiai iskola (és Aristippos) élvezet-

Míg a fentiek szerint az Aristipposról szóló említett forráshelyek egyike sem tekinthető a bennünket foglalkoztató Theophylaktos-passzusok analógiájának, addig egy *Kyrénaios*-ként Kallimachost aposztrofáló szöveg szorosan kapcsolható Simokattés közléséhez. Órión lexikona βροτός címszó alatt ezt írja: παρά τὸ μείρω μορτός εἴρηται ὁ ἄνθρωπος. Καλλιμαχος, „ἐδείμαμεν ἄστεα μορτοί”.²⁷ Ammónios az aristotelési *De interpretatione* (2 p. 16 a) kommentárjában arról szól, hogy egyazon dolgot több szó (szótagkapcsolat) is jelölhet; az ember különböző elnevezései (ἄνθρωπος, μέρωψ, βροτός, μορτός) valamiképpen a tagolt („osztott”) hangejtésre mutatnak vissza, s ebben az összefüggésben hozza az Óriónnál egyértelműen Kallimachosnak tulajdonított idézetet, mint amelyik a *Kyrénaios*-tól ered: ... βροτός δὲ ὡς μορτός καὶ μοιρητός, διὸ καὶ τὸ „ἐδείμαμεν ἄστεα μορτοί” φησιν ὁ Κυρηναῖος.²⁸ Amint Ammónios járt el a Kallimachos-idézetet *Kyrénaios*-cítátumként említve, ugyanúgy járhatott el Simokattés is azért, mert mindketten egyiptomiak voltak s így ugyanazon alexandriai iskola szóhasználatából merítettek.²⁹ — Megerősíti ennek a tételnek, a *Kyrénaios* = *Kallimachos* antónomasia divatja alexandriai tradícióban gyökeredzésének a megalapozottságát az újplatonista Proklos egy részlete; Proklosé, aki mielőtt Athénben az Akadémia élére került volna, szintén Alexandriában is tanult.³⁰ Ő a platóni *Políteia* (III 4, p. 391 b) kommentárjában így írt: ... Ἐκτορος ἔλξεις περὶ τὸ σῆμα τὸ Πατρόκλου] εἴρηται μὲν οὖν καὶ ὑπὸ τῶν παλαιῶν, ὡς Θεσσαλικόν τι τοιοῦτον ἔθος ἦν (καὶ ὁ Κυρηναῖος μαρτυρεῖ ποιήτης° „πάλαι δ’ ἔτι Θεσσαλὸς ἀνὴρ | ῥυστάζει φθιμένων ἀμφὶ τάφον φονεᾶς”) καὶ ὡς ταῦτα συμπληροῦντα τὴν περὶ τὸν Πάτροκλον ὅσιαν παρείληπται.³¹ Thessaliában állítólag szakrális szokás írta elő a gyilkos tetemének közelbe vonzását a meggyilkolt hozzátartozó(k) sirja körül a bosszúálló részéről. Ezzel is magyarázza az Ilias XXII. énekének 397. sorához szóló antik scholion a thessaliali Achilles eljárását, aki Hektór holttestét az általa megölt jó barát Patroklos teteme körül vonszolta harci szekerehez kötve. A scholion egyebek mellett így szól: ὁ δὲ Καλλιμαχὸς φησιν ὅτι πάτριόν ἐστι Θεσσαλοῖς τοὺς τῶν φιλτάτων φονεᾶς σύρειν περὶ τοὺς τῶν φονευθέντων τάφους.³² Semmi kétség nem férhet hozzá, hogy a

keresésére. De az, hogy a „kyrénéi ember” azonos lenne a filozófussal, nemcsak hogy nem biztos, de nem is valószínű. *Mannebach* (130) ennek megfelelően nem is veszi fel az Aristippos-testimoniumok közé a passzust (ellentétben *Giannantoni* 194–195 eljárásával). Vö. még *Comicorum Atticorum fragmenta*. Edidit *Th. Kock* II (Lipsiae 1884) 384 (Alexis fr. 239). Hogy Alexis a Tyndareosban nem magát Aristipposzt léptette színre, ezt a következtetést támasztja alá 36. fragmentuma a *Galateia* című darabból (*Kock*: id. m. 311 *apud Athen.* XII p. 544 e f); itt tudniillik világosan kitűnik, hogy Aristippos tanítványa (és nem maga a filozófus!) a vígjáték szereplője. Vö. *Giannantoni*: 190–193; *Mannebach*: 2.

²⁷ Orionis Thebani Etymologicum, ed. *F. W. Sturz*. Lipsiae 1820 (Repr. 1970), p. 33.

²⁸ Ammonius in Aristotelis *De interpretatione commentarius*, ed. *A. Busse* Berolini 1897, p. 38, 15–17. Lásd még Callimachus, ed. *R. Pfeiffer*, I. *Fragmenta*. Oxonii 1959, Repr. 1965 (a továbbiakban: *Pfeiffer* I.), 354 (Callimachus fr. 467).

²⁹ A Theophylaktos egyiptomi származására utaló passzusokat mások mellett összegyűjti *Veh* 5–6. Theophylaktos prózaritmusának alexandriai iskolába gyökeredzését mutatja meg *H. Usener*: *Der heilige Tychon* (Sonderbare Heilige I.). Leipzig–Berlin 1907, 61–80. Ammónios alexandriai iskolavezetéséről vö. *B. Baldwin*: *Ammonius: The Oxford Dictionary of Byzantium*. New York–Oxford 1991, 78–79.

³⁰ Proklos két ízben folytatott tanulmányokat Alexandriában; lásd *W. von Christ–W. Schmid–O. Stählin*: *Geschichte der griech. Lit.* II 2. (München 1925) 1057–1058.

³¹ *Procli Diadochi in Platonis Rempublicam commentaria*, ed. *W. Kroll* I., Lipsiae 1899 (Repr. Amsterdam 1965), 150.

³² *Scholia Graeca in Homeri Iliadem* ed. *G. Dindorfius*, IV. (Oxonii 1877) 299.

Homéros-scholion ugyanazt idézi tartalmilag „*Kallimachostól*”,³³ amit egy „*kyré-néi*” poétától vett szó szerinti citátummal támaszt alá Proklos. Tehát a *Kyrénaios* egy alexandriai iskolát megjárt szerzőnél ismét csak Kallimachost jelenti.³⁴

Említést érdemel még ebben az összefüggésben, hogy további az alexandriai iskolához tartozó írástudó, a grammatikus Héródianos (Περὶ μωνήρους λέξεως, ed. A. Lentz, vol. II p. 948) is idéz egy „a kyrénéinél” (παρὰ τῷ Κυρηναίῳ) olvasható verssort,³⁵ amelyet a modern tudomány meglehetősen egybehangzóan Kallimachosnak tulajdonít.³⁶ — Talán ennyi is elég volna annak bizonyítására, miszerint az alexandriai iskola neveltje, Theophylaktos Simokattés az ottani hagyományt követve Kallimachosra vonatkozóan használta „a kyrénéi” elnevezést, a nagy alexandriai literátorra utalt a *Kyrénaios* szerzőmegjelöléssel a μηδὲν ἄγνωστον ἔχοιμι καλὸν αφορίζμα leírásokor. Ennél azonban több bizonyíték is rendelkezésre áll.

Euripidés drámáinak antik scholionjai Aristipposz egyetleneszer sem említik, nem idézik. Ezzel szemben nem kevesebb mint tizenhárom alkalommal hivatkoznak Kallimachosra³⁷ úgy, hogy hitelességüket senki nem vonta kétségbe.³⁸ A tizenhárom eset közül a legtöbbször, négyszer a *Hippolytos* volt az, amelynek a scholiastái párhuzamot találtak Kallimachos és a tragédiaíró között.³⁹ Ebben a háttérben tekintve aligha lenne jogosult elvetni egy további ugyancsak a *Hippolytos*-hoz (annak 402. sorához) szóló scholion hitelességét, még ha a kiadó szerint „*m(anus) recentiss(ima)*” írta is azt a vatikáni kódexben ekképpen: Καλλιμαχος· „ἄγνωστον (sic) μηδὲν ἔχοιμι καλόν”.⁴⁰ Íme a közvetlen tanúság arról, hogy a Theophylaktos Simokattés idézte *Kyrénaios* Kallimachossal (és nem Aristipposz-szal!) azonos.

Az előadottak tényszerűen bizonyítják, hogy a kezünkben lévő híradások szerint az, amit Simokattés „a kyrénéi” megnyilatkozásaként említ, az alexandriai kor híres irodalmárának tulajdonítandó. A tárgyi érvek felsorakoztatása után, amelyek egyedül igazán perdöntőek, engedjék meg egy talán mégsem érdektelen tekintélyi érv figyelembe ajánlása is. Aristipposz szellemi hagyatékának két legkitű-

³³ Az ovidiusi Ibis scholionjai közül (kiadásuk: R. Ellis, Oxonii 1881) a 331. sorhoz szóló jegyzet megismétli latinul azt a mitikus történetet, amelyet a görög Homéros-scholion is elmond annak a thesszaliai szokásnak az eredetéről, hogy a gyilkos tetemét a bosszúálló a meggyilkolt sírja körül vonszolja. Az Ibis-scholion kezdete így szól: *Callimachus dicit* . . .

³⁴ Pfeiffer: I 407 (Callimachus fr. 588).

³⁵ Herodiani Technici reliquiae, ed. Aug. Lentz (Grammatici Graeci III.). II/2 (Lipsiae 1870; repr. 1965), 948, 14–15.

³⁶ Pfeiffer: I 396 (Callimachus fr. 557).

³⁷ Scholia in Euripidem, ed. Ed. Schwartz II., Berolini 1891, Repr. 1966 (a továbbiakban: Schwartz II), 380–381.

³⁸ Schol. Androm. 445 ~ Pfeiffer I 318 (Callim. fr. 451); schol. Hec. 472 ~ Pf. I 134 (Callim. fr. 119); schol. Hec. 934 ~ Pf. I 421–422 (Callim. fr. 620 a); schol. Med. 1 ~ Callimachus. Edidit R. Pf. II. Hymni et epigrammata. Oxonii 1953, Repr. 1966 (a továbbiakban: Pf. II), 85 (Callim., Epigr. XVII 1); schol. Med. 1334 ~ Pf. I 18 (Callim. fr. 8); schol. Phoen. 134 ~ Pf. I 422 (Callim. fr. 621); schol. Rhes. 29 ~ Pf. I 423 (Callim. fr. 622); schol. Rhes. 342 ~ Pf. II 3 (Callim., Hymn. I 47–48); schol. Troad. 214 ~ Pf. II 22 (Callim., Hymn. IV 112).

³⁹ Schol. Hippol. 11 ~ Pf. I 233 (Callim. fr. 237); schol. Hippol. 33 ~ Pf. I 234 (Callim. fr. 238); schol. Hippol. 146 ~ Pf. II 16 (Callim., Hymn. III 190); schol. Hippol. 979 ~ Pf. I 273 (Callim. fr. 296).

⁴⁰ Schwartz II 54; Pf. I 421 (Callimachus fr. 620); vö. Scholia in Euripidem ed. Ed. Schwartz I., Berolini 1887 (Repr. 1959), p. V–VI adja az A jelzésű vatikáni kézirat (Codex Graecus Vaticanus 909) leírását, amely a Hippolytos 402. sorához szóló scholiont tartalmazza. A scholion ἄγνωστον szava helyén Theophylaktosnál a szokásos ἄγνωστον áll; ez a körülmény azonban a bennünket foglalkoztató kérdés szempontjából közömbös.

nőbb ismerője, G. Giannantoni és E. Mannebach nemcsak hogy a Sókratés-tanítvány hiteles töredékei közé nem veszi fel a Theophylaktostól idézett Kyrénaios szavait, hanem még a *dubia* („Passi di incerto riferimento ad Aristippo”)⁴¹ sorában sem tesz róla említést. Ezzel szemben Kallimachos irodalmi örökségének két legjobb szakértője, O. Schneider és R. Pfeiffer a legkisebb fenntartás nélkül Kallimachosnak tulajdonítja „a kyrénéi” megnyilatkozását,⁴² ahogyan azt Theophylaktosnál olvasuk.

Végül hadd mutassunk rá arra, hogy míg Theophylaktos Simokattés életművében a tárgyalt helyeken kívül egyebütt tudomásom szerint senki Aristippos hatását nem kereste, addig a theophylaktosi levélgyűjtemény legavatottabb szakértője, I. Zanetto, Kallimachos 31. epigrammája kezdetének (*Anthologia Graeca* XII 102, 1–2) visszhangját véli felismerhetni Simokattés 65. levelének 4. sorában, elfogadván Jo. Franc. Boissonade ezzel kapcsolatos észrevételét.⁴³

Az írói tudatosság nem kivételes jelenség a hellén irodalomban, de olyan meghatározóan csak keveseknél jelentkezik, mint az egyiptomi görög írástudók korai (kevésbé Alexandria alapítása utáni) nemzedékéhez tartozó Kallimachosnál⁴⁴ és utolsó (az arab hódítást éppen csak megelőző) generációjuk alkotójánál, Theophylaktosnál. Hiányérzetet hagyna, ha az író-elődöket olyan buzgalommal idéző és utánzó Simokattés életművében éppen Nilus-völgyi honfitársának nem találnánk visszhangját. Eszmefuttatásunk után ez a hiányérzet, reméljük, nem merül fel Theophylaktos kutatóiban.⁴⁵

⁴¹ *Giannantoni*: 365–431.

⁴² *Pf.* I 421 (Callimachus fr. 620).

⁴³ *Zanetto*: 36, 69; *Boissonade*: 306.

⁴⁴ Kallimachos szóban forgó tulajdonságával kapcsolatosan a sok közül kiragadva hadd idézzek egyetlen munkát: *Deveseri G.*, A művészi tudatosság Kallimachos költészetében. (La consapevolezza artistica nella poesia di Callimaco.) Budapest 1941. — Természetesen a tudatosság újat teremtőbb az alexandriai esztéta-írónál, mint a korai bizánci szerzőnél.

⁴⁵ Theophylaktosnál a *Quaestiones physicae* első fejezetében a részletesen megtárgyalt Kallimachos-idézet kontextusa azt mondja, hogy „barát előtt” (φίλῳ) nem titkolna semmi szépet a dialógus szereplője. A szólásmondássá lett citátumra utal Lukas Notaras Gennadioszhoz írott levelében (*Anecdota Graeca e codicibus regis descripsit J. Fr. Boissonade*, Vol. V. Paris 1833, p. 139), ahol ez áll: „φίλῳ μηδὲν ἄγνωστον”. A két passzus összecsengésének az alapja vagy az, hogy Notaras Theophylaktostól vette az idézetet, vagy az, hogy Kallimachos eredeti megfogalmazásában már ott volt a φίλῳ szó, illetőleg az a gondolat, miszerint a jó barát előtt kell feltárni, ami szép. Ez utóbbi következtetés helytállósága esetén kevés az, amit Pfeiffer a 620. Kallimachos-fragmentumként lenyomatott.

A GALGÓCI TARSOLYLEMEZ DÍSZÍTÉSÉNEK EREDETÉRŐL

Honfoglalóink művészetére közismerten jellemző a palmettás díszítés. Az ötvösmesterek kardmarkolatokra, edényekre, tarsolylemezekre mesteri ügyességgel domborították a sűrű palmetta-mintákat, egymásba fonogatott hálókkkal és egyéb mintákkal együtt.

A felsorolt tárgyak közül a galgóci tarsolylemez az eddig (1990-ig) ismert Kárpát-medencében talált 26 darab közül ez a legegyszerűbben, legegyszerűbben megmunkált példány. Felületes ránézésre indás-palmettás motívumot látunk rajta. Ez a lemez reprezentálja szinte minden honfoglaláskori régészeti, történeti szak- és tankönyvben a tarsolylemezeket és a palmettás-indás díszítő motívumot, sőt ezt láthatjuk az *Acta Archaeologica* c. folyóirat fedőlapján is.

Kétségtelen, hogy a tarsolydíszek legszebb díszítőmintáink közé tartoznak. Ez a lemez azonban nemcsak esztétikájával ragadott meg, hanem a technikai kivitelezésével is.

Nem lévén régész szakember, kizárólag mérnök-szemmel nézegettem hosszú éveken át ezt a mintázatot. A „*növényi indákból font*”¹ palmettás díszítést szerkezeti szempontból vizsgáltam, *elemeire* bontottam szemmel, majd megszerkesztettem gondolatban a lemez mintázatát. Töprengtem azon is, hogy mi a művészi magyarázata az egymásba kapaszkodó „növényi” indáknak? Egyáltalán növényi indák-e azok, amiket annak vélünk?

A tarsolylemezhez tartozó tarsolyoknak igen fontos funkciójuk volt honfoglaló őseink használati, harcászati tárgyai között. Egy-egy harcos övéről csüngött alá a fegyverzet, szablya, íjtegez, nyíltartó tegez, valamint a *tarsoly* is, melyben az apróbb tárgyak, tűzkésztségek kaptak helyet. A tarsolyt használták az egyszerű emberek, de a vezetőréteg is. *Rangot* jeleztek a fenti tárgyak akkor, ha az övet, tarsolyt stb. arany-, ezüst-, bronzveretek díszítették. Az övről lecsüngő tárgyakat úgy kellett kialakítaniuk készítőiknek, hogy a lovasharemodorban hadakozó harcos felső testét semmi kényelmetlenség ne akadályozza a mozgásban. Feltételezésem szerint azonban a tarsolyt nemcsak férfiak, hanem a nők is használhatták. Ezt régészeti megfigyelések is támogatják.² Női sírokban is találtak deréktájon olyan apró tárgyakat, melyeknek valamiben kellett lenniük. A tárgyak mögött mindig látnunk kell az embert is. A nők, eleink korában is, nehezen képzelhetők el valamiféle „retikül” nélkül, ezek az alkalmatosságok (tarsolyok) azonban anyaguknál fogva

¹ *Fodor István: Verecke híres útján*. . . Bp. 1975, 255.

² *Fülöp Gy.—Lendvai A.: Árpád népe előtt*. Bp. 1990, 32.

a földben minden bizonnal elenyésztek. A tarsolyleletek így csak a vezetőréteg férfi harcosainak sírjaiban maradhattak fenn nemesfém anyaguk időállása miatt.

A *galgóci lemezé*hez közel hasonló díszítés több tarsolylemezen, kardmarkolaton, edényen látható, de *ugyanilyen* szerkesztési móddal *kizárólag* ezen látható ez a „palmettás-indás” mintázat. Olyan sajátos mintakincsek ezek, amelyek minden kétséget kizáróan arra utalnak, hogy honfoglaló eleinknek igen magas művészi igényei lehettek. A fent felsorolt tárgyak ábrái dús képzeletvilágú, díszítéshez értő és díszíteni szerető nép lelkivilágát mutatják, a használatiaké és harcászatiaké egyaránt. A *díszítő* funkción kívül azonban valamiféle ősbibb, praktikusabb magyarázatot kerestem — nevezetesen a galgóci lemezdíszekre —, mivel az „*indák*” ezen a lemezen *szerkezetileg* egyetlen palmetta-díszhez sem kapcsolódnak. Ezt a feltételezett ősi funkciót vizsgálnám, hangsúlyozva: ötletfeltevésként, műszaki képzettséggel, eléggé alapos díszítőrajzos ismeretek birtokában.

Ezeknek a lovasharcmodorban hadakozóknál is alkalmazott táskaféleségeknek, azaz a tarsolyoknak minden bizonnal fontos szerepük volt. Még e században is része a huszárok felszerelésének a tarsoly. Használták ezeket — minden valószínűség szerint — háborúban, békében, közemberek, előkelők, férfiak és nők egyaránt.

Közismert, hogy a tarsoly~~lemezes~~ darabok a legutolsó fejlődési formái a tarsolyoknak, ekkor már ui. az egész tarsolyt lemez fedi dúsabb, vagy ritkább díszítéssel. A kovácsoknak, ötvösöknek mindig nagy szerepük volt a lovasnomád népek életében, hisz nyílcsúcsokra, íjra, kengyelre stb. mindig szükség volt. Mesterségük idővel nem is akármilyen művészetté lényegült, nemcsak mesteremberek voltak, hanem szakmájuk művészei is, mindenestre úgy, hogy nemcsak díszesen, hanem *célszerűen* is készítették „alkotásaikat”. Tény, hogy a Kárpát-medencében előkerült lemezek a tarsolykészítésnek magasabb fejlődési fokát mutatják. Mint fentebb említettük, nemesfém anyaguk arra utal, hogy rangosabb, vagyonosabb személyek viselhették. Ez viszont nem zárja ki azt, hogy másfajta megoldású tarsolyok, szerényebb anyagból nem készültek volna az új hazában is. A társadalmi rétegződésnek megfelelően alakultak a vagyoni lehetőségek. Ebből következik az, hogy az új hazában is nyilván voltak egyszerűbben készített, szolidabban díszített tarsolyok a közemberek részére. Itt térhetünk át a tarsolylemezek kialakulásának folyamatára. Ismétlem: *műszaki* szemszögből keresem a lemezes megoldásúak *ősformáját*.

„A *tarsolyok fedelének* díszítése . . . az új hazában teljesedik ki. . . Mintázatuk állandó eleme legszebben a galgóci tarsolylemezen tárul elénk: *növényi indákból font hálórekeszeit* egy-egy rövid száron ülő, dús levelű palmettacsokor tölti ki. Kissé más megformázásban ugyanez tűnik fel a szolyvai és bodrogvécsi lemezen is, ahol az egymásba fonódó palmettalevelek alkotják a hálót.”³ Fodor I. és Dienes I. is megállapítja, hogy a díszítés ilyen mértékű halmozása a honfoglalás korában figyelhető meg, amikor a legelőkelőbbek tarsolyát öntött veretek helyett az *egész fedőlapot beborító fémekkel* (ezüst, bronz) díszítették. Dienes vizsgálja a lemezen felismerhető korábbi textil- és egyéb anyagú tarsolyok díszítési módját. „A *szőtt és hímzett minták* komponálását idézik a végtelenül szőtt palmettahálók (Galgóc, Bodrogvécs, Bana), sőt az egyik darab (Szolyva) felső szegélyére *fémbe öntött bojtsort* illesztettek szinte már *főlősleges* díszítményül.”⁴

³ Fodor J.: i. m. 225.

⁴ Dienes István: A honfoglaló magyarok. Bp. 1972, 58.

Mint jeleztem, csakis a galgóci lemezt óhajtom vizsgálni, tehát a megtalált 26 lemez motívumkincsét nem tekintem vizsgálódásom tárgyának.

*

Férjem mérnöki okfejtését több ízben megbeszéltük, de halála megakadályozta abban, hogy gondolatait műszaki rajzokkal hitelesítse, így szomorú kötelességemnek eleget téve adom közre — szintén nem régészként — dolgozatát, hozzáátve saját feltevéseimet is. Gondolatmenetét követve, helyenként jegyzeteit szó szerint idézve próbálkozom a bizonyítással.

Tehát mind Dienes, mind pedig Fodor megfigyelései helytállóak, de Rimóczi Gábor kiegészítő gondolatai, szerintem nem mondanak ellent a régész szakemberek megállapításainak. Az előbbieket alapján leszögezhetjük:

1. az őshazában használt tarsolyok valamiféle nemezről, bőrből készülhettek, eleinte egyszerűen, dísztelenül, majd különféle díszítőmintákkal az anyagokon, majd

2. ezeket a díszítőelemeket rávitték fémre, így készültek a tarsolylemezek.

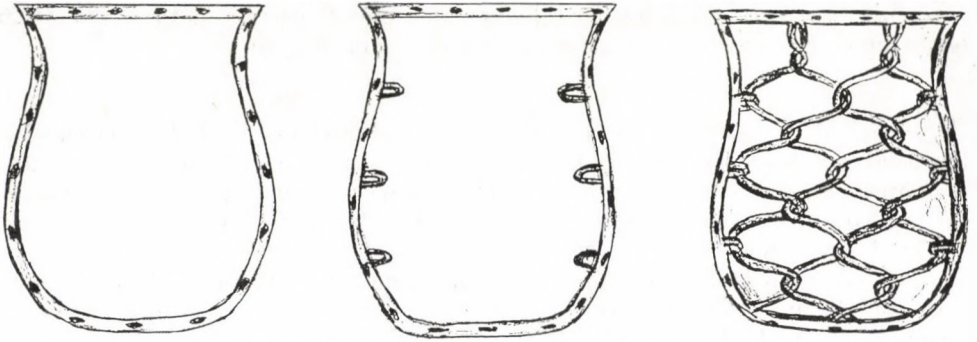
A legősibb tarsolyformára — visszafelé haladva — az ismert leletekből tudunk visszakövetkeztetni. Ebben ad segítséget a galgóci lemez díszítése. Valóban „*növényi indákból font*” palmettás díszítő ez? „Sokat gondolkoztam azon, hogy mi a funkciója az egymásba kapaszkodó növényindáknak — a *hálózatnak* —, azok ugyanis szervesen nem tartoznak az egy-egy hálónégyyszögbe helyezett csodálatos mintákhoz. László Gyula szerint szalagháló ismétlődik a galgóci tarsolylemezen, de „erős fény-árnyék hatású, domború rajz kíséretében.” (László Gyula: Árpád népe. Bp. 1986. 74.) Kezdem vizsgálni a hálózatot, kerestem a hálózat funkcióját, hiszen az előbbieken láthattuk (Dienes, i. h.), hogy *funkcióit vesztett elemek* (bojtsor) mintaként kerültek a tarsolylemezekre. Ebből kiindulva próbáltam végigmenni a hálózatot. Megállapítottam, hogy a hálózat tarsolyszélfelőli végződéséi egy-egy *karikán* mennek keresztül. Ez következetesen megtalálható az oldalakon. A felső részen a szélhez nem karikával csatlakoznak, hanem megcsavart mintával. Arra a következtetésre jutottam, hogy a *hálózat nem növényi mintát utánoz*, mert akkor miért volna szabályos hálózatba foglalva, hiszen nem csatlakoznak a növényi díszekhez. Nem maradt más hátra, mint arra gondolni, hogy olyan archaikus tarsolyábrázolással van dolgunk, amely tarsolyféleség valamiféle puha anyagból (nemez) készülhetett. Ezt a tartózacskószerűséget, hogy ne öblösödjék ki, valamiféle *hálóval* próbálták visszafogni, ill. az öblösödést csökkenteni. Ha jól megnézzük a galgóci tarsolylemez domborított mintázatát (l. a fényképet és a szerkesztett rajzot!), szinte látható, hogy a hálózat kidomborodik az alatta lévő palmettás díszítés fölött. A palmettás díszítés feltehetőleg hímzést vagy rátétes díszet utánoz, alakját nem tartó anyagon.” (R. G.)

1. Valamikor tehát kellett léteznie egy olyan tarsolyféleségnek, melynek gyenge, puha volt az anyaga, tehát öblösödött. Mivel ezt a tartó alkalmatosságot — akár harc közben, akár a köznapi életben — derékon viselték, ez a forma akadályozta a kényelmes, szabad mozgást.

2. Valamilyen *külső merevítéssel* formatartóbb lett a tarsoly.

3. Majd *behálózták* a puhaanyagú tarsolyt.

4. Ezután különféle *veretekkel* látták el a — valószínűleg — bőr, vagy textil-alapanyagú tarsolyokat (l. a karosi 41. sz. sírban talált tarsoly szépen kidomborodó vereteit; kiállítva: Bp. Tört. Múz. 1990). A tarsoly négy „sarkán” lévő veretek azonban még mindig nem biztosították a kellő szilárdítást.

1. kép. A galgóci tarsolylemez megszerkesztett vázlata (Rajzolta: Rimóczi Veronika)

5. Minél több volt a veret (lent is, fent is), annál jobb volt a tarsoly statikája, lecsatoló szíjjal méginkább. Ennek fémlemez-es megoldása a farkasréti (Dienesnél a 22. ábra), ill. az Újfehértó-Micskepusztáról származó négy veretes, szíjas tarsoly (Dienes, 59. l.). Feltehetőleg a farkasréti volt a fejlettebb forma.

6. Az utolsó fázisban már a textilre (bőrre) olyan mennyiségű *hímzést, rátét-mintát, bojtsort, rojtozást, vereteket*, továbbá még valamilyen *huzalból, ínből* sodrott *hálót* is *hurkoltak*, hogy a tarsoly sem oldalirányba, sem előre-hátra nem tudott öblösödni, esztétikailag egyre szépült, statikailag pedig formatartóvá lett a hálózástól.

Arról, hogy a hálózó anyag miből volt, csak sejtésünk lehet. Ezt is a tarsolylemez-en látható domborításos hálózás alakjából vélhetjük kiolvasni. A háló — a csavarás mikéntjéből (csavarás a felső részen) valószínűsíthetően — *huzalból* készülhetett. Ezt támasztja alá a huzalok találkozási pontja is, ahol csak *bújtatásról* és nem *csomózásról* van szó. Feltehető az is, hogy valamilyen keményebb állati *ínből* vagy *bőrszíjból* készítették. Amennyiben az utóbbiból készült a háló, *szerves* anyag lévén, igen valószínűtlen, hogy valaha is nyomára akadjunk. Talán az sem merész feltételezés, hogy a galgóci tarsolylemez készítő mester láthatott ugyan ilyen mintázatú (hálózatu) tarsolyt, de pusztuló anyagokból. A két anyagféleség egymás mellett is létezhetett, mármint a *nemezre* hímzett (dús mintájú) hálófonatos tarsoly az *egyszerűbb emberek számára* szép kivitelben, de az örökkévalóság számára *nem maradandóan*, a másik, a *fém* (ezüst, bronz) ugyanazokkal a díszítő, erősítő kellekkel ellátva, de ötvöstől drágán előállítva és a *maradandóságot* biztosítva az utókorak.

„Az bizonyítani nem tudom, hogy a két anyag létezett-e egymás mellett, mert ilyen sírlelet valószínűleg nem került elő, de az bizonyosnak látszik, hogy a már díszítő-merevítő funkciójukat veszített megoldások tovább éltek a tarsolylemezek-en, rangot-vagyont jelezve. Egy bizonyos hálós minta a szolyvai és bodrogvécsi tarsolylemezen is felrémlik. Amennyiben Fodor I. (i. h.) a galgóci, szolyvai és bodrogvécsi lemezeket *növényi-indás* hálózattal borítottnak véli, Dienes I. pedig a *rojt továbbélését* bizonyítja a szolyvai lemez felső szélén, úgy gondoljuk, hogy a mi elképzelésünk is megerősítést kap. A rojt ugyanis a textilhez vagy puha bőrhöz tartozhatott, amelyet nem virágindával, hanem *hálóval* volt célszerű összefogni.” (R. G.)

Itt jegyzem meg, hogy Jankovics Marcell a „Fák mitológiája” c. könyve borítójának belső lapjára rárajzolta a galgóci lemez motívumát, de az „indákat” mind *egyirányba* csavarja, nem követve a galgóci tarsolylemez hálózatának szigorú *bujtatási megoldását*, így itt éppen az a szerkesztési elv nem érvényesül, amelyet Rimóczi Gábor bizonyítani akart. A fentebb említett karosi leletanyag másik tarsolylemezén (a 29. sírból) a galgóci mintázat valamiféle utánérzését láthatjuk. Itt már-már hihetővé válik az, hogy indák csavarodnak a virágokon, a virágok között, de három helyen még jól látható az eredetileg huzalból alakított csavarodás. Ez a mester valószínűleg már nem ismerte a hálózás *ősibb* formáját. Ha ismerte is, már nem ezt akarta fémbe munkálni, mint a galgócié, ami viszont *pontos* mását adta a huzalos megoldásnak.

A régészeket is foglalkoztatja egyes leletek meghatározásánál az az *ősibb* forma, amelyből a maradandóbbak, a díszesebben megmunkált tárgyak származhattak. A nagyszentmiklósi kincslelet *korsóit* nézegetvén bukkantam rá egy igen érdekes észrevételre, amely Rimóczi Gábornak a tarsolylemezek előzményeire vonatkozó feltételezését látszik igazolni. Új szempontokkal bővítette a formák történetét Csalog József, aki közvetlen természeti formák utánzására gondolt. A kutatók nem tudtak régebbi leletek között ilyen formájú és díszítésű korsót találni. Csalog mindkét kételyre meglepő feleletet adott: „Az alapformák a pásztoremberek által mind a mai napig használt *kobaktök felfüggesztésére szolgáló zsineghálók vagy vesszőfonatok* ívelő korongokba záruló hálózatának pontos másai.”⁵ Tehát a tökedényt az egyszerű steppei páasztoremberek használták. Ennek fejlettebb, szebb, drágább, aranyból készített változatai pedig minden bizonnyal a rangos emberek vagyoni helyzetét is mutató tárgyak.

A *hálónak* tehát fontos funkciója volt a *kobaktök*-ivóedény használhatóvá tételénél, de ugyanilyen fontos szerepe lehetett a tarsolyok célszerűbb használhatóságát segítő *hálózásnak* is.

Mindaz megerősíti Rimóczi G. abbeli meggyőződését, miszerint a primitívebb, ősi anyagú tarsoly (nemez, bőr) *behálózva* nem tűnt el a Kárpát-medencébe való letelepedés után sem, az egyszerűbb, vagyontalan emberek továbbra is a behálózott *anyagtarsolyt* használhatták, míg az előkelőbb személyek a nemesfémből készült *lemezes tarsolyt* viselték az ősi mintákkal. Mi csak a galgóci lemez díszítőmotívumának szerkezetét vizsgáltuk műszaki szemmel. Ilyen pontosan csak a galgóci lemezen követhető nyomon a hálózás, de ez nem jelenti azt, hogy a föld akár itt, akár az

2. kép. Mai felépítésű és alakú tarsoly-táska
(Rajzolta: Csibra Zsuzsa)

3. kép. A galgóci tarsolylemez eredetije

⁵ László Gyula-Rác István: A nagyszentmiklósi kincs. Bp. 1977, 29.

őshazában ne rejtene számos ugyanilyen hálózású tarsolyt. Az az ötvös, aki ilyen pontosan vitte fémre a hálózatot, a feszítést segítő *horgocskákat* is rákalapálva, a háló csavarását pontosan követve, minden bizonnal látott még *ősibb hálós* nemez-tarsolyt, így pontosan tudta utánozni a fémen a mintákat és a hálózatot. Az az ötvös, aki nem akarta ezt az ősi formát utánozni (mint pl. a karosi 29. sír lemezén), már fantáziájától vezetve csavargatta a hálómintát magasabbra, tömöttebbre, de eredeti funkcióját már nem vette figyelembe. (Jankoyics Marcell is csak impresszióiban adja vissza könyvborítójának belső oldalán a galgóci lemez mintázatát, de funkcionális szerkesztésében már nem.)

Utalom kell a híres kunbányai leletegyüttes tarsolyán lévő tekert ezüstdrót tarsolyzáróra. (Tóth E.—Horváth A.: Kunbány. Egy avar kagáni sír. Kecskemét, 1992; Századok 1994, 439. l.). E leletanyag elemzése képzett ötvös szemével történt, ötvöstechnikai megfigyelések alapján. Ilyesféleképpen szerette volna vizsgálni és lépésről lépésre megszerkeszteni, mérnökként, Rimóczy Gábor is a galgóci lemezt, majd később a többit is.

Az őshazától immáron ezerszáz esztendővel ezelőtt eltávolodva a legősibb és legcélszerűbb tárgyi, szellemi kincseket máig őrizzük — látszólag hagyománytalanul. Csalog Józsefnek Rimóczy Gáboréval egyező elgondolását szeretném megtámogatni olyan használati tárgyakkal, amelyek 20. századiak, de őrzik az ősi hagyományokat. Az egyik tárgy egy Somogyban 1933-ban készült lopótök. Ebben a nagyszentmiklósi korsó, késői, egyszerű utódját véljük felismerni. Számtalan hasonló létezhethet máig hazánkban, de ezzel most nem célunk foglalkozni, csak addig a szintig, hogy feltételezésünket bizonyítottnak vélhessük. Móra Ferenc „célszerű szegény emberei” ötlettel pótolták anyagi hiányaikat. Nem volt drága korsójuk, italuk tárolására megfelelt a lopótök is. Az őshazai szegény előd is ezt használhatta, amit később a „nagyszentmiklósi” gazdag utód pompásan leutánozhatott.

A másik tárgy az a *tarsoly-kézitáskám*, melyet 1980 táján kaptam az egykori őshaza területéről, bőrdíszművestől készített alkalmatosságként. Finom bőrből van, díszítómintázatában felismerhetők az emlegetett tarsolyok lemezének funkcióját vesztett mintázatai. Szépen látható pl. a két sarokmerevítő, de ez is bőrből, tehát nem ad stabilitást a tarsolynak. Végző érvem a *hálózás* és *nem inda-díszítés mellett* a következő: amennyiben ez az ősi tarsolyutánzatú táskám hálózva lenne, akkor nem válna gömbölyded idommá, vagyis alig használhatóvá, amikor apróbb használati tárgyaimat beleteszem. Én nem is övön hordom, ilyen formájában mégis nehezen kezelhető. Találékony őseink ezért hálózták be tarsolyukat.

Rimóczy Gábor a régészek észleleteit szerette volna kiegészíteni megfigyeléseivel. Sírleleteink vizsgálatában érdemes apró, de „célszerű” megoldásokra is odafigyelni. Használati tárgyaink is segíthetnek abban, hogy minél hitelesebben szólaljon meg és szóljon hozzánk a sírvilág.*

* *Szól hozzánk a sírvilág.* „Keserédes” örömmel közöljük tudós és művész mérnökbarátunk, Rimóczy Gábor hátramaradt jegyzeteit. Bárcsak Ő önthette volna végleges formába meglátásait, rajzolta volna meg művészi és szakmai hitellel honfoglaló eleink rekvizitumait! És bárcsak most is ott ülhetne hű kitartással az Ókortudományi Társaság előadásain, szokása szerint az utolsó sorból figyelve a tudásra érdemes tudomány újabb és újabb eredményeit! Személye, embersége *nagyon hiányzik*; emlékéit szeretettek őrizzük.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

MARÓTI EGON

MISCELLANEA GRAECO-LATINA

I. Még egyszer a syedrai verses oraculumról

Két és fél évtizeddel ezelőtt kísérletet tettem egy kalózok ellen írt verses felirat értelmezésére, amelynek szövege a kilikiai Syedra területén került elő.¹ A felirat felfedezői a kisebb-nagyobb mértékben romlott szöveg első két sorát a következő alakban adták meg:

Πάμφυλοι Συεδρηες ἐπιζυν[ον πάτριον ? τ]ε
ναίοντες χθόνα παμμιγέων Ε . . . ΑΤΑ φωτῶν,²

Az első sor végét L. Robert, homérosi reminiscenciát feltételezve a következőképpen emendálta: ἐπιζύν[ω ἐν ἀρούρη]³. A második sor jó részében hiányos szavának kiegészítésére sem a közlők,⁴ sem Robert nem tett kísérletet;⁵ ismereteim szerint más sem azóta. Magam, elfogadva a szövegkiadók olvasatát, úgy véltem, hogy a kérdéses szó esetleg Ε . . . [δομ?]ατα alakra egészíthető ki, amelynek előtagja hiányzik. — Már akkor megjegyeztem, hogy a felirat fényképe elég sötét, homályos, és a feje tetejére van állítva.⁶ Időközben nagyítóval vizsgálgatva az igen nehezen kibetűzhető szöveget, arra a következtetésre jutottam, hogy a két Α (alpha) közötti két betű nem Τ (tau), hanem Κ (kappa), s a szó az Iliasban többször is előforduló ἐριβόλακος ('nagyrgű'⁷, 'termékeny'⁸ jelentésű) szó fem. accusativusa lehet. Ily módon a romlott sor a következőképpen hangzik:

ναίοντες χθόνα παμμιγέων ἐριβόλακα φωτῶν.

A szépszájú támpontul szolgáló Ilias-helyek közül csak azokat idézem, amelyekben a melléknév a feliratban is szereplő ναίω ige valamelyik alakjával együtt fordul elő.⁹ Tehát:

ναίομεν Τροίην ἐριβόλακα . . . (II 74)
ναίετε Τροίην ἐριβόλακα . . . (III 257)
τῶν οἱ Λάρισαν ἐριβόλακα ναιετάσκον (II 841)
. . . Λυκίην ἐριβόλακα ναιετάουσιν (XVII 172).

¹ Egy újonnan felfedezett verses oraculum a kalózok ellen: Ant. Tan. 15 (1968) 233 skk.

² G. C. Bean—T. B. Mitford: Journees in Rough Cilicia in 1962—1963. Denkschr. d. Österr. A. d. W. Phil.-hist. K1. 85 (1965) nr. 26.

³ Documents de l'Asie Mineure Méridionale. Genève—Paris 1966, 92; vö. REG 80 (1967) 550 sk.

⁴ Bean—Mitford: i. m. 22: „for the end of l. 2 we attempt no restoration.”

⁵ Ld. a 3. jegyzetben id. helyeket.

⁶ Vö. Ant. Tan. i. h. 5.

⁷ Hesychii Alexandrini Lexikon II. Rec. K. Latte. Hauniae 1966, 5805: ἐριβόλακι μεγαλοβόλω εὐγείρω.

⁸ Suda, Lexikon (ed. A. Adler II 1931 = 1967) p. 408: ἐριβόλαξ: ἡ εὐγείρος γῆ.

⁹ Ld. még I 155; V 44; VI 315; IX 479; XI 222; XIII 793; XVII 301 és 350; XX 485; XIV 86.

Az idézett Pias-helyek alapján tehát feltehető, hogy itt is homérosi reminiscenciával van dolgunk, s a romlott szó kiegészítésével a kérdéses második sor joggal olvasható így:

βαιοντες χθόνα παμμυγέων ἐριβόλ]ακα φωτῶν = „akik sokféle nép dúsrögű (termékeny) földjén laknak”.

II. Egy középkori Horatius-reminiscencia

A XIII. századból ránk maradt a ciszterci rend Szent Bernát által alapított clairvaux-i kolostornak név szerint nem ismert szerzetesétől származó hangulatos leírása. Ennek elején¹⁰ egy büszke tölgy (*rigida quercus*) említésénél a következőket olvashatjuk: *sublimi salutare sidera vertice*. Aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy a szerzőnek, amikor szövegét megfogalmazta, az első horatiusi óda híres zárósora járt az eszében: *sublimi feriam sidera vertice* (c. I 1, 36).

Különben a kevéssel utóbb olvasható *patula fagus* azt a gondolatot sugallja, hogy szerzőnk ismerte az első eklogát is, amely így kezdődik: *Tityre, tu patulae recubans sub tegmine fagi* . . .

III. Utasítások, tanácsok a gazdaság ellenőrzésére

Egy tebtynisi papiruszon a következőket olvashatjuk egy gazdasági felügyelőnek adott utasítások szövegében: Ἄμα δὲ ἐν τῷ ἐφοδεύειν πειρῷ περὶερχ]όμενος ἕκαστον παρακαλεῖν καὶ εὐθαρσεστέρους παρασχευάζειν, ναὶ τοῦτο μὴ μόνον λόγῳ γίνεσθαι ἀλλὰ καὶ, ἐάν τινες αὐτῶν τοῖς κομογραμματεῦσι ἢ κομάρχησι ἐγκαλῶσι περὶ τινος τῶν εἰς τὴν γεωργίαν ἀνηκόντων, ἐπισκοπεῖν, καὶ ἐφ' ὅσον ἂν ἐκποῆι εἰς ἐπίστα[σ]ειν τὰ τοιαῦτα ἀγέσθω¹¹. — Azaz: „Szemleutad során igyekezz mindeniütt, amerre megfordulsz, mindenkit felvidítani és bizalmukat megnyerni, és ezt ne csak szóval tedd, hanem ha közülük egyesek panaszt emelnek a községi jegyzők vagy a községi előljárók ellen valami földművelésre vonatkozó dologban, vizsgálj meg azt és amennyire módodban áll, járj a végére a dolognak.”¹²

Hasonló gondolatokat látunk Columellának a mezőgazdaságban dolgozó rabszolgákkal szembeni bánásmódra vonatkozó megjegyzéseiben a birtokát meglátogató gazda számára: *In ceteris servis haec fere praecepta servanda sunt, quae me custodisse non paenitet, ut rusticos, qui modo non imcommode se gessissent, saepius quam urbanos familiaris adloquerer et cum hac comitate domini levare perpetuum laborem eorum intellegerem, non numquam etiam iocarer . . . itaque diligens dominus . . . saepe etiam querendi potestatem faciat de iis, qui aut crudeliter eos aut fraudulenter infestent. nos quidem aliquando iuste dolentis tam vindicamus . . .* (I 8, 15; 18)

Azaz: „A többi rabszolga esetében nagyjából az alábbi szempontokra kell ügyelni — én sem bántam meg, hogy betartottam őket: a falusi rabszolgákat — már akik viselkedésükkel nem okoztak fennakadást — célszerű barátságosan meg-megszólítani, gyakrabban, mint a városiakat. S mikor észrevettem, hogy a gazdának ez a közvetlensége enyhíti örökös robotolásukat, időnként eltréfálkoztam velük . . . A gondos gazda tehát . . . gyakran arra is lehetőséget ad, hogy panaszt emeljenek azok ellen, akik kegyetlenkednek velük vagy megrövidítik őket. Mi pedig végül egyrészt igazságot szolgáltatunk azoknak, akik jogosan keseregnek . . .”¹³

Mindebből nem akarom azt a következtetést levonni, hogy Columella ismerte a papirusz szövegét, hanem csak arra szeretnék utalni, hogy a racionális gazdálkodás követelményei, a rentabilitásra törekvő ökonomiai célkitűzések valamelyest is hasonló körülmények között *mutatis mutandis* hasonló megfogalmazásokban jutnak kifejezésre. Egyéb iránt az is tény, hogy az első pun háború korában megkezdődtek a Ptolemaiosok birodalma és Róma között a gazdasági kapcsolatok, s a későbbiekben ez számos közvetlen-közvetett hatással járt az itáliai és szicíliai mezőgazdaság területén.

¹⁰ Migne: PL 185 p. 569 (1307 B). — Különben a kolostor leírása technikatörténeti szempontból is jelentős; vö. *Endrei Walter*: A középkori technikai forradalom. Budapest 1978, 24 sk.; *Piszter I.*: Szent Bernát élete és művei, I. (Budapest 1899) 117 sk.

¹¹ Ld. B. P. Grenfell, A. S. Hunt, J. G. Smygly and E. J. Goodspeed: The Tebtynis Papyri, nr. 703. = A. S. Hunt and C. G. Edgar: Select Papyri, London 1934, nr. 204., 40–49.

¹² Ford. *Moravcsik Gyula*: Miről vallanak a papiruszok. Budapest 1961, 50.

¹³ Ford. *Maróti Egon*: Rabszolgák az ókori Rómában. Budapest 1969, 140.

IV. Megjegyzések Plinius Panegyricusához (ad Paneg. 13, 3)

Pliniusnak Traianus császárhoz intézett dicsőítő beszéde (*Panegyricus Traiano imperatori dictus*) jellegét, célzatát illetően két fő szemponttal találkozunk az irodalomban. Az egyik szerint a mű a császár érdekében kifejtett propaganda, a másik szerint egy példamutatásul szolgáló *'speculum principis'*.¹⁴ Nem hagyható figyelmen kívül egy harmadik szempont sem, nevezetesen az, hogy Plinius Traianus-portréja a szenátorok uralkodóideálját testesíti meg. Az a tény, hogy Traianus nem születése jogán, nem dinasztikus úton került hatalomra, hanem részben a senatus kezdeményezése alapján is,¹⁵ az a szenatori rend körében a maguk politikai befolyásának növelését illetően bizonyos reményeket, illúziókat ébresztett. S Plinius előadása, ábrázolása Traianus egyéniségét olyan vonásokkal ruházta fel, gesztusait úgy interpretálja, hogy ezek által szinte előlegezi, sugalmazza a senatus elvárásait a princepszel szemben.¹⁶

Van Traianus jellemzésének egy érdekes részlete: *Non tibi moris tua inire tentoris, nisi commilitonum ante lustras, nec requiem corpori nisi post omnes dare* (13, 3). — Kézenfekvő párhuzamnak kínálkozik első látásra néhány nevezetes hadvezér fáradhatatlan buzgalmáról írott antik nyilatkozat. Így pl. az, amit Livius és nyomában Silius Italicus Hannibálról írt: *princeps in proelium ibat, ultimus conserto proelio excedebat* (21, 4, 8); ill.: *primus inire manu, postremus ponere Martem* (*Pun.* 1, 160); továbbá Pacatus Theodosiusra írt későbbi *panegyricusának* következő nyilatkozata: *in proelium primus ire, proelio postumus excedere*.¹⁷

Plinius azonban nem Traianus harci erényeiről, hanem katonáiról való szinte atyai gondoskodásáról beszél.¹⁸

A kötelességteljesítésnek, a rábízott feladatoknak gondos, lelkiismeretes ellátására vonatkozóan nem katonai, hanem más — bár mint látni fogjuk, ettől nem teljesen idegen — területen találunk párhuzamot. A római irodalomban legelőször Catónál, mégpedig a *vilicusnak* adott utasításai sorában: *primus cubitu surgat, postremus cubitum eat: prius villam videat clausa uti siet et uti quisque suo loco cubet et uti iumenta pabulum habeant* (5, 5). — Hasonló előírást olvashatunk később Columellánál: *tum vero, cum tectum subierit, idem faciat, quod ille diligens opilio, nec in domicilio suo statim delitescat, sed agat cuiusque maximam curam* (XI 1, 18). — Már korábban rámutattunk, hogy ez a gondosság, házi erény hagyományosan érvényesült; így találkoztunk megfogalmazásával egy gondos háziasszony sírfeliratán is:

*prima toro delapsa fuit eadem ultima lecto
se tulit ad quietem positus ex ordine rebus . . .*¹⁹

Igen ám, mondhatná valaki, de hogyan kerül a katonai és a mezőgazdasági tevékenység közös nevezőre? Nos, mint utaltam rá, e két terület a római mentalitás számára egyáltalán nem volt egymástól olyan távol, sőt! Gondoljunk mindjárt a *De agri cultura praefatiójának* híres passzusára: *et virum bonum quom laudabant* (sc. *maiores nostri*), *ita laudabant: bonum agricolam, bonumque colonum; amplissime laudari existimabatur, qui ita laudabatur* (3). S a magyarázat sem marad el: *at ex agricolis et viri fortissimi et milites strenuissimi gignuntur . . .* (4).

Együtt szerepel a két erény-szféra Columella I. könyvének praefatiójában is: . . . *cum tot alios Romani generis intuear memorabiles duces, hoc semper duplici studio floruisse vel defendendi vel colendi*

¹⁴ Vö. legutóbb K. Stroebel: Zu zeitgenössischen Aspekten im Panegyricus des jüngeren Plinius. J. Knape-K. Stroebel: Zur Deutung von Geschichte in Antike und Mittelalter. Bamberg 1985, 9 sk.; M. Molin: La Panegyrique de Trajan: éloquence d'apparat ou programme politique né-stoïcien. Latomus 48 (1989) 785 skk.

¹⁵ A problematikához vö. újabban R. Hanslik: M. Ulpius Traianus. RE Suppl. X (1965) 1046; L. Wickert: Neue Forschungen zum römischen Principat. ANRW II 1 (1974) 54 sk.

¹⁶ Ld. *Paneg.* 2, 4 (és *passim*).

¹⁷ 10, 3; vö. *Fr. Trisoglio*: Opere di Plinio Cecilio Secondo, II. (Torino 1973) 1175.

¹⁸ Vö. Traianus — állítólagos — atyai gondoskodásáról katonáiról és általában: 2, 3 (és *passim*). A c. 15.5 szerint a hosszas együttes katonáskodás révén név szerint ismerte katonáit; vö. 23.7 a lovagokkal kapcsolatban. — Hasonlót olvasunk Caesarnál centurióira vonatkozóan: BG II 25,2; Catilináról Sallustiusnál: 59,5–6 stb.

¹⁹ Az itáliai mezőgazdasági árutermeles kibontakozása. (Apollo Könyvtár 13.) Budapest 1981, 46.

patrios quaesitosque fines (14).²⁰ — A katonás munkavégzés, irányítás érdekes megnyilatkozása ugyan-csak Columella következő utasítása: *hoc igitur custodire oportet vilicum . . . a prima luce familia . . . velut in aliquod proelium cum vigore et alacritate animi procedentem eum tamque ducem strenue sequatur* (XI 1, 17). — Nem érdektelen a *vilicus* rendelkező és fegyelmező hatáskörére jellemzően az *imperare, iubere* igék és származékaik használata a mezőgazdasági szakíróknál és feliratokon.²¹

Mezőgazdaság és katonáskodás, *vilicus* és hadvezér?! Megint csak egy korábbi megfogalmazásunkat kell felidézniük éppen a *consul* Catóval kapcsolatban, hogy hadjáratát befejezve miként igyekezett biztosítani Róma számára az Ibériai-félsziget természeti kincseit, bányáit, kincstári jövedelmeit: Cato mindig és mindent a takarékos jó gazda szemével néz; mint *magistratus* mintegy az államgazdaság *vilicus*ának tekinti magát.²²

S ezek után hadd álljon itt Senecának Pliniuséhoz hasonló eszményi képe a princepsről: *Omnium somnos illius vigilia defendit, omnium otium illius labor . . .* (*Ad Polyb. de cons.* 7, 2).

²⁰ Vö. Polyb. II 17, 10: τὰ πολεμικά καὶ τὰ κατὰ γεωργίαν ἀσχεῖν. Ld. még *O. Weise*: Charakteristik der lateinischen Sprache⁴. Leipzig und Berlin 1909, I sk.; *Borszák I.*: A latin nyelv szelleme. Budapest 1942, 17.

²¹ Vö. *Maróti E.*: A vilicus és az itáliai villa-gazdaság. *Ant. Tan.* 21 (1974) 196 sk.

²² *M. Porcius Cato*: A földművelésről c. kiadvány (Görög és latin írók 11, Budapest 1966) bev. tanulmányában, 27.

POPPAEA MEGKORONÁZÁSA

A címben jelzett aktus sohasem ment végbe, legfeljebb ha Sabina Poppaea nevét olaszosan írjuk: „L'incoronazione di Poppea”. Vagyis Claudio Monteverdi operájáról, ill. a melodráma alapjául szolgáló szöveggönyv történeti hitelességének (pontosabban: a hitelesség *hiányának*) kérdéséről lesz szó. Mivel-hogy Gioan Francesco Busenello (1598–1659), bár az 1642 őszén (Velencében) előadott melodráma „Scenario”-jának (Velence 1643) „argumentumában” kifejezett utalás történik Tacitusra („così rappresenta Cornelio Tacito”), Poppaea és Nero szerelmének történetét — természetesen — a Seicento poétikájára jellemző szabadsággal tárgyalja: „... ma qui si rappresenta il fatto (már mint a korábbi férj — M. Salvius Otho — lusitaniai helytartóságának története, vö. Tac., Ann. XIII 45 sk.) *diverso*.”

Mint a nálunk is többféle változatban (legutóbb Moldován Domokos rendezésében) felújított opera ismerői, vagy Passuth László regényes életrajzának (A mantuai herceg muzsikusa, 1956) olvasói tudják, Busenello nem a történeti valóság színrevitelét tekintette feladatának, hanem a fénykorát élő Serenissima operalátogatóinak igényeit óhajtotta kielégíteni: Otho, látván, hogy Poppaea *másé*, „dà nei delirii e nelle esclamazioni.” Octavia, a mellőzött császárné — császári elődeinek kegyeire hivatkozva — Othóval akarná meggyilkoltatni vetélytársnőjét, Poppaeát. Otho ezt kénytelen-kelletlen megígéri, de a változatlanul imádott nővel csak áruhában lenne képes végezni, még pedig Drusilla ruhájába öltözve, aki viszont Othóba szerelmes. Így lopózik be Poppaea kertjébe, de Amor megakadályozza a merényletet. Nero ezek után — Seneca tanácsa ellenére — eltaszítja Octaviát és feleségül veszi Poppaeát. Seneca — Nero parancsára — öngyilkos lesz, Octavia száműzetésbe indul, sor kerülhet Poppaea megkoronázására, Amor diadalmasan fordulhat anyjához, Venushoz: „In Ciel tu sei Poppea, questa (= Poppaea) è Venere in terra, a cui per riverirla, ogni forma creata hoggi s'atterra” — minden teremtmény hódoljon Venus földi helytartójának szépsége előtt, és világszerte — in ogni clima, in ogni regione — „visszhangoz-zék Poppea, Nerone.”

A zenetörténész Arthur Livingston külön monográfiában tárgyalta a Busenello szöveggönyveiben elének tároló „velenceiséget” (La vita veneziana nelle opere di G. F. Busenello, Venezia 1913). Passuth László — említett életrajzi regényében — mély beleérzéssel próbálta felidézni a tenger királynéjának XVII. századi kulturális atmoszféráját: „Talán Athénban lehetett Sophoklész korában olyan színházi láz, mint amilyen előntötte Velencét, amióta egyre-másra megépültek az operák.” A szép Giustiniana azzal veszi rá az agg mestert Busenello Nero és Poppaea — nem például Apollo és Daphne! — szerelméről szóló szövegének megzenésítésére, hogy Velence követe Rómában — torkig lévén a divatos allegóriákkal — nem Petroniust, nem Tassót, nem is Vergiliust, hanem azt az auktort olvasta, akiben a múlt *igaz* képét tanulmányozhatja: Tacitust. És hogy miért „Poppaea megkoronázása”? Mert a derék velenceiek megriadnának a „Nero”-címtől,¹ tragédiát sejtének mögötte, s joggal. De Poppaea egy sincs Velencében, s a *koronázás* ünnepséget, fényt sugároz, felvonulásokra, balettekre, torneókra emlékezteti, elvarázsolja a nézőt. *Igy* írhatja meg Busenello az igazságot(?) Nero és Poppaea felől. A jogász és satirikus szerző — diplomáciai pályája során — Shakespeare Angliájában láthatott ilyen drámát, Caesarról és Kleopát-ráról szólót. Mitológiai alakok — Fortuna, Virtus, Amor, Pallas — közbeszövése a velencei közlés

¹ Vö. A. Chiarelli: „L'incoronazione di Poppea” o „Il Nerone”? Rivista Ital. di musicologia 9 (1974) 117 skk.

kielégítését szolgálta, ugyanígy az apród és kisasszony enyvelése, mintegy „második szerelem”, ami nélkülözhetetlen kelléke a velencei színműveknek.

Passuth megérzései néha telibe találnak (mint például: „Monteverdi zenéje minden mondat hatását megsokszorozza; harmóniája kiemeli a melodikus témát. . .”), másszor következetlenek: szerinte Busenello bölcsen kerülte, hogy politikát vigyen a darabba, de például Nero és Seneca szópárbájának ismertetése során kénytelen megállapítani, hogy „Busenellóból kicsap Machiavelli államrezonja.” (Más alkalommal Otho szövegébe is „becsempész néhány mondatot a velencei államművészetből.”) Kérizi néhol a szövegből Petronius vagy Vergilius szavait, de nem figyel fel a földreszálló Amor szájába adott Dante-idézetre, az Isteni színjáték zárósorára:

Dormi, o Poppea, terrena Dea,
Ti salvera dell'armi altrui rubelle
Amor, che move il Sole e l'altre stelle.

Véletlenül sem említi a Seneca művei közt hagyományozott „Octavia” c. tragédiát, Othót pedig — sejthetőleg az olasz „Ottone” névalak hangzása miatt — holmi germán vezérnek teszi meg.

Az „Octavia” c. praetextatának a zenetörténeti szakirodalomban sem érintett felhasználása megérdemel egy kitérőt. Az illető dráma tendenciája persze homlokegyenest ellenkezik Busenello Poppaea-dicséretével, hiszen egyértelműen Octavia-párti és Nero- (azaz zsarnok-) ellenes, míg Busenello lehetőleg mellőzi a Poppaeaért lángoló szerelmes császárnak a történeti hagyományban rögzült negatívumait. Azaz hogy a drámai feszültség kedvéért *érinti*, de vagy csak általános bölcselkedések formájában (például az I 4. jelenetben, Poppaea bizalmasának a szájába adva:

La practica coi Regi è perigliosa.
L'amore e l'odio non han forza in essi,
Sono gli affetti lor puri interessi), —

vagy az I 9. jelenetben (Nero zsarnoki ideológiája):

La legge è per chi serve, e se vogl' io,
Posso abolir l'antica e indur le nove,
È partito l'Imperio, è il Ciel di Giove,
Ma del mondo terren lo scettro è mio. . .²

Seneca ellenvetésére, hogy a zabolátlan akarás merő őrjöngés (furore), Nero nem kéklik a válasszal: az értelem (ragione) csak az alattvalókra kötelező, a parancsolóra nem; ő igenis a maga módján *akar* (io voglio a modo mio), mit sem törődve a senatusszal és a római néppel, és kitépeti a nyelvét annak, aki őt bírálni merné, hiszen az igazság mindig a hatalmas oldalán áll (sarà sempre più giusto il più potente). A filozófus érvelése sem támadhatatlan:

Siano innocenti i Regi,
O s'aggravino sol di colpe illustri;
S'innocenza si perde,
Perdasi sol per guadagnare i Regni,
Chè il peccato commesso
Per aggrandir l'Impero
Si assolve da se stesso, —

² Vö. Oct. 452 skk. Ugyanitt az 522 skk. sorok megdöbbenő párhuzamai Tacitus (Ann. VI 19), ill. Lucanus vérgőzös leírásainak, míg az 586. sorral kezdődő szópárbaj megint a „Macht geht vor Recht” drámai megjelenítése: *liceat facere, quod Seneca improbat.*

konklúziója pedig (az, hogy az uralkodót egy „femmina” vezesse az orránál fogva, nem királyhoz vagy félistenhez méltó bűn,³ hanem közönséges gaztett: misfatto plebeo) hamarosan igenis gaztettre, Seneca öngyilkosságának kikényszerítésére indítja a zsarnokot. Erre tüzei Poppaea is (akinek „érdemeihez kicsiny Róma és dicsőségéhez szűk Italia”), persze mert útjában áll „az agyafúrt sztoikus, ez a ravasz filozófus”, „aki még elhitetné másokkal, hogy Nero császári hatalma csakis *töle* (Senecától) függ” (che il tuo Scettro dipenda sol da lui). Ennek hallatára Nero máris megüzeni a „szenilis bolondnak” (decrepito pazzo), hogy még aznap végezzen magával: „Vuò che da me l'arbitrio mio dipenda, non da concetti e da sofismi altrui.”

Busenello költői dikéiján átsüt a tacitusi Annales XIII–XIV. könyvének szövegszerű ismerete, de más antik szerzőké is. Az elhagyott Otho monológiájában pl. Catullust halljuk: „Otton torna in te stesso... La mia vita è perduta...”, Seneca búcsúzkodásában pedig a Hadrianusnak tulajdonított versikék felcsendülését: „Breve angoscia è la morte: un sospir peregrino esce dal core, ov'è stato molt'anni, quasi in hospitio, come forestiero...” A kételkedő figyelje a rövidesen következő folytatást, a „második” szerelmespár turbékolását: „Damigella amorosetta...”, illetőleg „Astutello, garzoncello, bamboleggia amor in te...”

De az ezután következő (II 6.) jelenet egybevételése is tanulságos a tacitusi Annales megfelelő (XV 49.3) helyével, persze a XVII. századi operalátogatók ízléséhez alkalmazkodva: Nero Lucanusszal és az *arbiter elegantiarum* Petroniusszal (sőt Tigellinusszal) együtt énekel — Seneca halála után megkönytebbülve — Poppaea csodás szépségéről. Tacitus ismerője felhorkan, amikor Busenello — a történeti tényekkel, hagyománnyal mit sem törődve — Octaviával a Poppaea meggyilkolására kényszerített Othót még Putifárné vádjának lehetőségével is megfenyegettetni. Érdekes viszont a Seneca halála után diadalmaskodó Poppaea és Arnalta kettősében (II 12. jel.) felcsendülő Lucanus-idézet: a „confidente” arra kéri császári úrnőjét, hogy csakis benne és ne az udvari emberekben (cortigiani) bizzon, mert az udvarban még maga Iuppiter sem képes a hűségnek helyet biztosítani (non può far che... la fede mai si trovi in Corte). Gondoljunk Pothinus, az egyiptomi eunuch-miniszter visszataszító bölcsekedésére a Pompeius sorsát eldöntő alexandriai koronatanácson (Luc. VIII 493 sk.): *exeat aula, qui vult esse pius...*

Busenello kénye-kedve szerint használja Tacitus-ismereteit a továbbiakban is: amikor Drusilla ármánykodása (Poppaea meggyilkoltatásának terve) Amor közbejöttére megghiúsul, Nero a felségárulónak vélt szerelmes nőt a legszörnyűbb kínokkal akarná vallomásra, a merénylő megnevezésére kényszeríteni (II 3. jel.): „Tormenti, funi e fochi cavino da costei il mandante e i correi”, majd a hóhérnak minél kegyetlenebb kínzást — qualche lunga et asprissima agonia — parancsol. Tacitus olvasói önkéntelenül Epicharis állhatatosságára gondolnak (Ann. XV 57). Drusillának azonban nem kell kiállnia Epicharis szenvedéseit, mert Otho jelentkezik és feltárja a valót: Octavia unszolására ő akarta volna meggyilkolni Poppaeát, és ezért a maga fejére kéri Iuppiter, Nemesis és Astraea haragjának villárait (III 4. jel.). Rejtélyes névsor: mit keres itt az igazságosság istennője? Megtudhatjuk az Octaviából, amelyben a hősnő sorsa miatt méltatlankodó Seneca hosszadalmas monológban referálja az ovidiusi Metamorphoses négy világek között az utolsó bekövetkeztét, miközben kétszer is (408, ill. 436) említi Astraeát, mint aki *neglecta terras fugit et mores feros hominum et cruenta caede pollutas manus* (434 sk.), majd megállapítja (442 sk.): *saeculo premimur gravi, quo scelera regnant, saevit impietas furens, turpi libido venere dominatur potens.*

Otho vallomása nem marad eredmény nélkül: Nero csak *öt* számúzi, míg a szerelmét „üdvös hazugságokkal” menti akaró Drusilla — mint „nobile matrona” — hirdesse csak a kegyes uralkodó könyörületességét (clemenza), állhatatossága pedig legyen a női nem tiszteletreméltó példaképe (e sia del sesso tuo nel secolo nostro la tua costanza un' adorabil mostro). Drusilla azonban azt kéri, hogy Othóval együtt vonulhasson száműzetésbe. Busenello Des Grieux lovagja nem büntetésnek, hanem boldogító kegynek érzi Nero beleegyezését: „La virtù di costei sarà ricchezza e gloria a' giorni miei.” Mindezek után

³ Vö. Ovid., *Fasti* VI 595 *regia res scelus est*, — biztatja férjét Tullia tulajdon apjának meggyilkolására; bezzeg ugyanez az Ovidius pontusi száműzetéséből másként beszél (Ex P. II 9, 11): *regia, crede mihi, res est succurrere lapsis*. Vö. Sen., *Thy.* 217 sk. *sanctitas, pietas, fides privata bona sunt; qua iuvat, reges eant*. A machiavellista irodalomban külön-külön fogalmazásban számtalanszor olvasható gondolat végső forrása Euripidésre (Phoen. 524 sk.), ill. Cicero fordítására megy vissza (De off. III 21,82 *nam si violandum est ius, regnandi gratia violandum est*).

nem a *zsarnok*, hanem a *kegyes* Nero dönthet: hivatalosan is eltaszítja és száműzi Rómából Octaviát; sor kerülhet (III 6. jel.) Octavia könnyfacsaró búcsújára (A Dio Roma, a Dio Patria, amici a Dio . . .), majd a Tacitustól minden időkre megbélyegzett Poppaea (Ann. XIII 45,2 *huic mulieri cuncta alia fuere praeter honestum animum* . . .) megdicsőülésére, császárnővé való koronázására: „A te, sovrana Augusta, con il consenso universal di Roma indiademiam' la chioma. . .” — zengik a consulok, tribunusok, és velük együtt ujjonganak az égből alászálló Amorok, a világmindenség örvendezve visszhangozza Poppaea és Nero nevét.

Ez után a valóságtól *toto coelo* elrugaskodó finale után Tacitus utókorának nyomozója — befejezésül — visszakanyarodik a Prologusra, amelyben Fortuna és Virtus vetélkedését ugyanígy Amor és az Amorok kara zárja diadalmasan:

Hoggi in un sol certame
L'un e l'altra di voi da me abbattuta
Dirà che il mondo a' cenni miei si muta, —

a világ Amor intése szerint alakul. Amikor az 1640-es években a velencei világi és satírikus költő ilyesmivel járt kedvében a szórakozni vágyó közönségnek és szöveggönyvével módot adott az öreg Monteverdi operaszerzői kiteljesedésére, a magyarországi végeken Zrínyi Miklós — egészen más körülmények közt, de Amor dolgaival is elfoglalva — elmélkedett a szerencse állhatatlanságáról és a *virtus* machiavellista értelmezéséről. De Zrínyi nemcsak elmélkedett a Fortuna és Virtus mibenlétéről, hanem cselekedett is, hogy vitézi resolúcióval, szorgalmatossággal, vigyázással, fáradsággal — az *uomo virtuoso* erényeinek gyakorlásával — nemzete javára üstökön ragadhassa a makrancos szerencsét. *Toto coelo* más világ, más gondolkozás, az egyvidejűség ellenére teljességgel más történelmi helyzet, de a kiindulásul kínáló frivol operaszöveg magyarországi megszólaltatásához, értésének elősegítéséhez ez is hozzátartozik.

KUTATÁSI BESZÁMOLÓ

KERTÉSZ ISTVÁN

ÚJABB EREDMÉNYEK A HELLENISZTIKUS PERGAMON KUTATÁSÁBAN

1. „Polgárkirályok” Pergamon élen

Az ELTE Ókori Történeti Tanszékének 100 éves jubileumán (1983-ban) elhangzott előadásomban a pergamoni Attalidák társadalompolitikájának néhány jellegzetes vonásával foglalkoztam.¹ Véleményem summázataként megállapítottam: „A jelentős hellénisztikus monarchiák közül . . . speciálisan a pergamoni volt az, amely politikájában elsőrendű célnak a hellén városi polgárság érdekeinek megvalósítását tekintette, mint ahogy az Attalidák birodalma volt ezen államok közül az egyetlen, amely maga is egy hellén mintára szervezett városból mint magból fejlődött olyan birodalommá, amelynek területét régi hellén polisok hálózták be.”² Ugyancsak 1983-ban jelent meg, de csak később jutott a kezembe, R. E. Allen Pergamon-monográfiája, amelyben a szerző az ún. Korrhagos-dekrétummal kapcsolatban hasonló megállapítást tesz. Az említett okirat egy phrygiai város hálóját fejezi ki a helléspontosi Phrygia helytartójának, Korrhagosnak azért, mert a II. Eumenés pergamoni király által a városnak eredetileg adományozott 3 évi adómentességet közbenjárására 5 évre emelték.³ Az esetet Allen így kommentálja: „We see Eumenes here as in the Korrhagos decree concerned to safeguard the welfare of the community which appealed to him, and to ensure its prosperity by means of positive measures which are probably typical of Attalid policy. . . .”⁴

Az Allen által is említett „tipikus Attalida politika” összefüggésben állt az Attalidák „polgári attitűdjével”, amely többek között abban is kifejezésre jutott, hogy a pergamoni várhegyen álló királyi palotáik szerény külsejükkel inkább a jómódú polislakók, semmint a hellénisztikus uralkodók fényes rezidenciáit idézték.⁵

Ugyanezt a kérdést az első három Attalida uralkodó kultúrpolitikájának szemszögéből közelíti meg H.-J. Schalles.⁶ Ő a Múzsák Thespiaiban lévő szentélye számára Philetairos által tett földadománnyal kapcsolatban kifejti: „die Grenzen zwischen privater und dynastischer Selbstdarstellung sind fließend”.⁷ A szerző találó megállapítása, hogy Philetairos alapítvány formájában tett földadománya az adományozás „visszafogott” formája volt. Az alapítványt tevők társadalmi státusa ugyanis meglehetősen vegyes volt, magánszemélyektől királyokig sok réteget foglalt magába. Ugyancsak a visszafogottságot emeli ki Philetairos Déloson alapított Philetaireia nevű ünnepségével kapcsolatban.⁸ Ez a szerénység jól illett az Attalidák „polgári attitűdjéhez”. Amikor Schalles arról a szoborról ír,

¹ Kertész István: A kisázsiai ión városi polgárság és a pergamoni birodalom. Ant. Tan. 31 (1984) 29 skk.; I. még I. Kertész: Zur Sozialpolitik der Attaliden. Tyche (Wien) B. 7 (1992) 133 skk.

² Kertész I.: A kisázsiai ión városi polgárság. . . 34.

³ SEG II. 663. L. M. Holleaux: Études d'épigraphie et d'histoire grecques II. (Paris 1938) 73 skk.; M. Rostovtzeff: The Social and Economic History of the Hellenistic World. Oxford 1941, 642; H. Bengtson: Die Strategie in der hellenistischen Zeit, II. (München 1964) 217 sk.

⁴ R. E. Allen: The Attalid Kingdom. A Constitutional History. Oxford 1983, 95.

⁵ E. V. Hansen: The Attalids of Pergamon. Ithaca 1971², 234 skk.; G. Kauerer-Th. Wiegand: Die Paläste der Hochburg. Die Altortümer von Pergamon V/1. Berlin 1930.

⁶ H.-J. Schalles: Untersuchungen zur Kulturpolitik der pergamenischen Herrscher im dritten Jahrh. v. Chr. (Istanbuler Forschungen B. 36.) Tübingen 1985.

⁷ Uo. 37.

⁸ Uo. 38.

amelyet I. Eumenés Déloson állítottatott Philhetairos tiszteletére, megjegyzi: „Etlche Zeugnisse belegen das Doppelgesicht einer dynastischen Repräsentation, die neben dem oben genannten Aspekt auch eine »bürgerliche« Attitüde pflegt.”⁹ Ugyancsak a polgári szokások érvényesülését látja Schalles abban, hogy I. Attalos legifjabb gyermekének anyai nagyatyja nevét adta.¹⁰ Abban, hogy ez a „polgári jelkép” egy polgárbarát politikában is testet öltött, Schalles szerint nagy szerepük volt az Achaios és a gallok ellen viselt harcoknak. A szerző jogosan hangsúlyozza ezeknek az eseményeknek a pergamoni emlékművek tárgyára és stílusára gyakorolt hatását, valamint azt, hogy e harcok közepette eltűntek az érdekellették Pergamon és a körülötte fekvő városok között.¹¹

Schalles művelődéstörténeti vizsgálódásának eredményei egybehanganak az én politika-gazdaságtörténeti jellegű kutatásaim egyik fő konzekvenciájával: Az Attalidák fontos politikai törekvése volt a Pergamon hatalmi körzetébe tartozó városok hellén és hellénizált polgárságának támogatása, és viszont: ez a polgárság alapvető társadalmi bázisát alkotta a „polgári” beállítottságú Attalidák uralmának.

2. Megjegyzések az OGIS. 338. sz. felirat körüli vitához

A szakirodalom az OGIS. 338 = IvP. 249. sz. feliratot általában az Attalidák hatékony hellénizálási programjának bizonyítékeként fogja fel.¹² Olyan pergamoni néphatározat szövegét látja benne, amely az Aristonikos vezette felkelés veszélyes időszakában polgárjoggal ruhazza fel a pergamoni lakosság különböző rétegeit, közöttük az egykori uralkodó szolgálatában álló zsoldosokat.¹³ Időről időre felmerül azonban a kétség, hogy a feliraton megőrzött dekrétum valóban a pergamoni népgyűlés határozatát tartalmazza-e. A *Supplementum Epigraphicum Graecum* ismét foglalkozik a problémával.¹⁴ Idézi K. J. Rigsby véleményét, aki formai okra hivatkozva elveti azt a lehetőséget, hogy itt egy pergamoni néphatározatról lenne szó. Vele szemben Ph. Gauthier azt a hagyományos álláspontot képviseli, hogy igenis pergamoni néphatározatot örökít meg a szöveg.¹⁵

Ph. Gauthier álláspontjának támogatására a felirat egyik fontos tartalmi összefüggésére szeretnék rámutatni. Az Attalidák több intézkedést hoztak annak érdekében, hogy zsoldos hadseregük tagjait integrálják a társadalomba. Ez teljesen érthető, ha figyelembe vesszük a világtörténelem során érvényesülő gyakorlatot: a néptől elidegenedett kormányzatok igyekeznek elszigetelni a fegyveres erőt a társadalomtól, míg a népbarát (az Attalidák esetében mondjuk így: polgárbarát) kormányzatok nem féltették hatalmukat a társadalomba integrált fegyveres erőtől. Pergamoni dokumentumok egész sora mutatja be a zsoldosok társadalmi integrálásának folyamatát. Az OGIS 266 = IvP. 13. sz. felirat I. Eumenésnek a fellázadt zsoldosok számára adott engedményeit sorolja föl.¹⁶ Az RC. 51 = IvP. 158. sz. felirat arról ad hírt, hogy a zsoldosok egy része antik földmagántulajdont kapott (valószínűleg II. Eumenéstől). Végül a vitatott felirat a zsoldosok különféle csoportjai számára megadott polgárjogról szól. R. E. Allen a feliratban *Masdyenoi* és *Mysoi* néven említett kedvezményezett zsoldosokról joggal állapítja meg: „These *katoikoi* were surely not... royal mercenaries in the usual sense, but rather members of the village communities around Pergamon who served, as well as Pergamene citizens, in the army...”¹⁷ Az

⁹ Uo. 50.

¹⁰ Uo. 102, 625. j.

¹¹ Uo. 102.

¹² J. Hopp: Untersuchungen zur Geschichte der letzten Attaliden. (Vestigia B. 25.) München 1977, 131 sk.; E. V. Hansen: i. m. 148 skk.; R. E. Allen: i. m. 93 sk.; G. T. Griffith: The Mercenaries of the Hellenistic World. Cambridge 1935, 177 sk.

¹³ A polgárjog megadását tartalmazó rendelet kivételes voltára mutat rá V. Tscherikower: Die hellenistischen Städtegründungen von Alexander d. Gr. bis auf die Römerzeit. New York 1973, 205.

¹⁴ SEG. XXXVIII (1988) no. 1266.

¹⁵ Ph. Gauthier azzal érvel, hogy epónymos pap más pergamoni okmányon is megjelenik, és a hellénizált lakosság *Masdyenoi*, illetve *Mysoi* elnevezésű csoportja megtalálható a pergamoni ephébolistákon.

¹⁶ Erről és a többi említett forrásról l. Kertész I.: Söldner im hellenistischen Pergamon. Soziale Randgruppen und Außenseiter im Altertum. Hg. von I. Weiler. Graz 1988, 129 skk.

¹⁷ R. E. Allen: i. m. 177.

OGIS 338 = IvP. 249. sz. felirat szerintem betetőzi azt a folyamatot, melynek során a pergamoni zsoldosok a társadalom marginális csoportjából teljes jogú polgárokká váltak. Ilyen szempontból ez a dokumentum jól illeszkedik más olyan dokumentumokhoz, amelyeknek pergamoni eredetét soha nem kérdőjelezték meg. A feliratnak ez a tartalmi jellegzetessége egyértelműen igazolja azt, hogy a benne megőrzött néphatározat Pergamonból származik.

3. Pergamon és Athén

1980-ban megjelent „Hellenisztikus művészet” c. könyvében Castiglione László rámutatott arra, hogy az Attalidákat az athéni Akropolis példája vezette abban, hogy a pergamoni várhegy tetején felépíttessék Athéné Polias templomát.¹⁸ E könyvről írt recenziómban ezt azzal egészítettem ki, hogy Téléphos mitikus ősként való értelmezése az Attalidák részéről szintén Pergamon és Athén párhuzamba állítását célozta, hiszen Téléphos anyja, Augé Athéna papnője és az istenség ázsiai kultuszának megalapítója volt.¹⁹ *H.-J. Schalles* két id. művében is tovább erősíti azt a gondolatot, hogy az Attalidák tudatosan törekedtek Pergamont a hellénisztikus világ „Athénjává” emelni, vagyis kultúrpolitikai intézkedésekkel hangsúlyozni Athén és Pergamon külső hasonlóságát és a párhuzamot a két város által betöltött civilizációs szerep között.²⁰ Philhetairos kultúrpolitikájával kapcsolatban is ezt állapítja meg:²¹ I. Attalos pergamoni galata-emlékművének elemzésében arra a következtetésre jut, hogy annak közép-pontjában egy kolosszális méretű szobor állt „Athena Promachos” mintájára. Az uralkodó célja ezzel szerinte a következő volt: „eine programmatische Gleichsetzung Pergamons mit Athen — und als wesentlichen Bestandteil eine Gleichsetzung der Perserkriege mit den Galaterkämpfen”.²² A pergamoni Zeus-oltárról írt könyvében Schalles kiemeli az athéni Parthenón nyugati oromzatának kompozíciója és a pergamoni Zeus-oltár keleti fríze között fennálló szembeszökő hasonlóságot.²³ Végül helyesen mutat rá: „Die Präsenz des pergamenischen Königshauses in Athen war unübersehbar, sein Interesse an der Stadt vielschichtig”.²⁴

E megállapítást és Schalles példáit további érvekkel lehet kiegészíteni. Az Attalidák intézkedései Athéna Niképhoros kultuszával és a Niképhoria néven ismert játékokkal kapcsolatban ugyancsak azt a törekvésüket mutatják, hogy Pergamont Kis-Ázsia Athénjává tegyék.²⁵ Hogy Athén polgárai akceptálták az Attalidák törekvését, arra bizonyítéku szolgál az IG II² 885. sz. felirat, amelyben Athén jóindulatúan kinyilvánítja: az Attalidák jogosan jutottak Aigina birtokába, miután Héraklésen keresztül rokonságban állnak a sziget herósával, Aiasszal.²⁶ Athén és Pergamon szoros politikai együttműködését megfigyelhetjük a II. makedón háború kirobbanását közvetlenül megelőző, majd azt követő időszakban is, és külön tanulmányt érdemel Livius és Polybios politikai háttérű ellentétes tudósítása az Attalost Athénban ért megtiszteltetésekről.²⁷ Pergamon és Athén viszonyának elemzésében a politikai és művelődéstörténeti adatok megint csak szépen összeeszenek.

¹⁸ Castiglione László: *Hellenisztikus művészet*. Bp. 1980, 40.

¹⁹ L. recenziómat: *Homonoia* 4. (1982) 243 skk.

²⁰ *H.-J. Schalles*: i. m. (a továbbiakban *Schalles* 1985) és *H.-J. Schalles*: *Der Pergamonaltar. Zwischen Bewertung und Verwertbarkeit*. Frankfurt a. M. 1986 (a továbbiakban *Schalles* 1986).

²¹ *Schalles*: 1985, 20.

²² Uo. 53.

²³ *Schalles*: 1986, 34.

²⁴ Uo. 36.

²⁵ L. E. Ohlemutz: *Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon*. Würzburg 1940, 29, és *passim*; E. V. Hansen: i. m. 55 és *passim*; R. E. Allen: i. m. 121 skk.

²⁶ R. E. Allen: i. m. 208.

²⁷ E témáról „Das historische Porträt des Attalos’ I. bei Livius und Polybios” címmel előadást tartottam 1987-ben Berlinben, a pergamoni Zeus-oltár feltárásának 100. jubileuma alkalmából.

4. Mikor épült a pergamoni Zeus-oltár?

A pergamoni Zeus-oltár építésének időpontjával két új könyv foglalkozik.²⁸ Ezek elemzik a Zeus-oltár megalkotásában meghatározó szerepet vállaló művész, Phyromachos munkásságát és működésének kronológiáját. B. Andreae kifejti, hogy Phyromachosnak Kr. e. 168-ban szobrászműhelye volt Athénban, ahol többek között festők kiképzésével is foglalkozott. Ez a művész közreműködött a Kr. e. 166/165 után az athéni Akropolison felállított ún. „kis attalosi fogadalmi ajándék” elkészítésében. A fogadalmi ajándék közel száz bronzfigurából állt, és az isteneknek a gigászok, az athéniaknak az amazónok, a görögöknek a perzsák és a pergamoniaknak a gallok elleni harcát ábrázolta. Korábban I. Attalost tekintették megrendelőnek, de a stílusvizsgálatok és a Phyromachos tevékenységével kapcsolatos időrendi meggondolások azt az elképzelést támogatják, hogy II. Attalos ajándékaról van szó. A művész által készített két korábbi alkotás, Antisthenés portréja és Asklépios szobra érzékletesen tanúsítja annak a jellegzetes ábrázolásmódnak a fejlődését, amelynek csúcspontja a „kis attalosi fogadalmi ajándék” plasztikáiban szemlélhetjük. Az említett szobrászati művek stílári és tematikai egységben állnak a pergamoni Zeus-oltár gigantomachiájának figuráival. Ennek alapján B. Andreae levonja a következőt: „Der Pergamonaltar ist also erst nach den beiden früheren Werken des Phyromachos, nämlich dem Anthistenesporträt und dem Asklepios, entstanden. . . Dieser Meister aus Athen muß als der eigentliche Schöpfer des pergamenischen Hochbarock gelten.”²⁹

Phyromachos művészi pályájának és a Zeus-oltár építésének ez a szoros összefüggése következtetni enged a híres pergamoni műemlék felállításának idejére. Míg a korábbi vélemények csak a Téléphos életútját ábrázoló kisebbik fríz megalkotását helyezték a Kr. e. 160-as évekre, és a gigantomachiát megjelenítő nagyobbik frízt korábbra datálták,³⁰ addig Andreae másokkal összhangban megállapítja, hogy a pergamoni oltár keletkezését igenis a 166 és 156 közti évtizedre kell tennünk.³¹ Ehhez jól illeszkedik Schalles véleménye az oltár felállítása mögött meghúzódó történeti eseményről.³² Ugyanerre a következtetésre jut Andreae is.³³

Tekintettel arra, hogy a Zeus-oltár alapzatában talált kerámiatöredékek is ezt támasztják alá,³⁴ az egész oltár felépítését szerintem is arra a későbbi időpontra kell datálnunk, amelyet eddig csak a Téléphos-fríz vonatkozásában tartottak autentikusnak, vagyis a Zeus-oltár Téléphos-fríze a Kr. e. 170–160-as évek politikai eseményeit tükrözi.³⁵

Andreae érdekes eredménye az, hogy a Laokoón-csoportot a Phyromachos által képviselt pergamoni stílushoz kapcsolja. A pergamoni történelem egymást váltó korszakainak és az ezeket tükröző művészi alkotásoknak elemzésében ezt írja: „Die fünfte Phase ist die der fortschreitenden Abhängigkeit von Rom nach dem Überfall Prusias' II. von Bithynien (156/155 v. Chr.) und der Visitation von Pergamon durch Scipio Africanus (139 v. Chr.). . . Künstlerischer Ausdruck dieser Phase ist die Laokoön-Gruppe, die das Schicksal von Pergamon an das Schicksal der Nachfahren Trojas knüpft.”³⁶ Ezzel a megállapítással összhangban még kifejti: „Es galt nun, die Römer an das gemeinsame Gründungsoffer zu erinnern und die eigenen Landsleute vor der Verblendung zu bewahren, der die Trojaner anheimgefallen waren.”³⁷ Egyetértve Andreae nézetével, a Laokoón-csoport szerintem is kapcsolódott a Zeus-oltár Téléphos-frízének Róma és Pergamon elhidegülését tükröző mondanivalójához.

²⁸ B. Andreae (hg.): *Phyromachos-Probleme*. Röm. Mitt. Ergänzungsheft 31, 1990.; B. Andreae: *Laokoön und die Kunst von Pergamon. Die Hybris der Giganten*. Frankfurt a. M. 1991.

²⁹ B. Andreae: *Laokoön* . . . 53.

³⁰ A. Brückner: *Wann ist der Altar von Pergamon errichtet worden?* AA. 1904, 218 skk.; E. V. Hansen: i. m. 347 sk.; E. Schmidt: *Der Grosse Altar zu Pergamon*. Leipzig 1961, 17. és *passim*.

³¹ B. Andreae: *Laokoön* . . . 53.

³² H.-J. Schalles: 1986, 20.

³³ B. Andreae: *Laokoön* . . . 66.

³⁴ P. J. Callaghan: *On the Date of the Great Altar of Zeus at Pergamon*. BICS 28 (1981) 115 skk.

³⁵ I. Kertész: *Der Telephos-Mythos und der Telephos-Fries*. Oikumene 3 (1982) 203 skk.

³⁶ B. Andreae: *Laokoön* . . . 85.

³⁷ Uo. 83.

5. A Zeus-oltár gigantomachiájának nőalakjai

Schalles a Zeus-oltár gigantomachiájának elemzése során megállapítja: „Bei bestimmten Göttern sind die kult- und religionspolitischen Besonderheiten des pergamenischen Reiches und seiner Dynastie zu berücksichtigen”.³⁸ Ilyen „Besonderheit”-nek tekinti a szerző azt, hogy a pergamoni uralkodóházban a nők különleges tiszteletnek örvendtek.³⁹

Az Attalida-család köztisztviselőiben álló hölgytagjai közül kiemelkedő jelentősége volt Stratonikének, II. Eumenés, majd II. Attalos feleségének, a kappadokiai IV. Ariarathés leányának. Stratoniké neve két feliraton is megjelenik, és mindkettőn hangsúlyozottan Ariarathés leányaként szerepel. Az egyik felirat a pergamoni Démétér-szentély területén került elő,⁴⁰ a másik Déloson.⁴¹ Miután a feliratok nem II. Eumenés vagy II. Attalos feleségéket szerepeltetik Stratonikét, datálásukkal kapcsolatban vita bontakozott ki. Allen arra a következtetésre jutott; „We should retain the date . . . 188 BC., as a result of the betrothal of Stratonike to Eumenes earlier in the year”.⁴² Meggyőzőbbnek tűnik H. Müller megoldási kísérlete,⁴³ aki II. Attalos uralkodásának alapos politikai elemzése után arra világít rá, hogy a két említett feliratot hordozó szobrokat olyan időpontban kellett felállítani, amikor különös jelentőséget nyert az a tény, hogy a pergamoni királynő az egykori törvényes kappadokiai uralkodó, IV. Ariarathés leánygyermekke. Szerintem teljes joggal a szerző azt az időpontot tartja autentikusnak, amikor Pergamon belebonyolódott a kappadokiai trónviszályba. Mindezek után Müller a Stratonikét ábrázoló szobrok feliratait az Attalidák propaganda-művészetének kitűnő példájaként értékeli.

E vélemény tükrében különös jelentőséget nyer Schalles fentebb idézett megállapítása az „attalidische Propagandakunst” másik kiemelkedő alkotásáról, a pergamoni Zeus-oltár gigantomachia-ábrázolásáról. Az ott ábrázolt nőistenségek nagy száma és szerepük jelentőségének kiemelése valóban konkrét utalás az Attalidákkal kapcsolatban álló asszonyok, Apollónis és Stratoniké kiemelkedő politikai fontosságára. Stratoniké esetében ez a fontosság éppen a Zeus-oltár építésének időszakában nyert új jelentést. A Stratonikét említő két felirat és a Zeus-oltár felállításának nagyjából azonos időre történő datálásával tehát egységesebbé válik az Attalidák politikai propagandájáról és kultúrpolitikai lépéseiről alkotott képünk.

³⁸ H.-J. Schalles: 1986, 77.

³⁹ Uo. 56.

⁴⁰ L. AvP VIII 3, Taf. 2 zu Nr. 3., BE 1971, 538.; vö. J. Hopp: i. m. 26.

⁴¹ OGIS 350; F. Durrbach: Choix d'inscriptions de Délos. 1921, 89.

⁴² R. E. Allen: i. m. 200 sk.

⁴³ H. Müller: Königin Stratonike, Tochter des Königs Ariarathes. Chiron 21 (1991) 393 skk.

KÖNYVSZEMLE

THOMAS BRÜCKNER: DIE ERSTE FRANZÖSISCHE AENEIS. Untersuchungen zu Octovien de Saint-Gelais' Übersetzung. Düsseldorf (Droste Verlag) 1987, 395 lap.

Th. Brückner könyvének bibliográfiájában (279; vö. 14) egyebek közt fel van tüntetve egy vidéki folyóiratban közzétett rövid cikk, amelynek címe (Un poète cognçais oublié) felmenti a recenzt holmi mentegetőzéstől: ha a mű címszereplője tulajdon hazájában (Bas-Poitou) feledésbe merült, akkor nekünk sem kell feszengenünk ismereteink hiányossága miatt. Tudtunk Mellin de Saint-Gelais-ről (vö. Ant. Tan. 22 [1975] 238), mint a hellénisztikus alakversek újkori felelevenítőjéről, de *apjáról*, Octovienről csak annyit, amennyit G. Lansontól tanultunk (Hist. de la litt. franç.¹² 245), hogy ti. Mellin a petrarkizmus „manierista fagyosságát” az *apjától* örökölt „merev finomkodás” (raide subtilité) bizonyos maradványaival egyesítette. Annál örvedetesebb, hogy most B. jóvoltából egy olyan (1500 táján készített) teljes francia Aeneis-fordítással ismerkedhettünk meg, amely úttörő teljesítménynek, fontos állomásnak tekinthető a francia klasszikus-fordítások történetében, amennyiben a középkorból a reneszánszba való átmenet becses dokumentuma.

A Lusignan gróftól származó Octovien de Saint-Gelais (1468–1502) nemcsak Aeneas Sylvius „Euryalus és Lucretia”-novellájának verses tolmácsolásával jeleskedett (1490 körül; B. az eredeti latin szöveg Dévay József-féle kiadását is számon tartja: Bp. 1903); hamarosan lefordítja Ovidius *Heroides*-ét is, majd VIII. Károly udvarában forgolódva használja írói tehetségét (közben 26 éves fejjel angoulême-i püspökké szentelik); Aeneis-fordítását már XII. Lajosnak ajánlotta; egyéb írásai csak korai halála után jelentek meg.

Az első francia Aeneis-fordítás a franciaországi reneszánsz kezdeti szakaszának terméke, hiszen virágzása tudvalevőleg a XVI. század második harmadára esik (Rabelais, a Pléiade), míg az előző korszak („les grands rhétoriqueurs”) verselőit bizonyos formalizmus vádjában szokás elmarasztalni. Tény, hogy az 1520-as évek végétől megfigyelhető lázas (B. 11: „fast euphorisch”) fordítói tevékenység nemcsak a francia „Übersetzungsgeschichte” szempontjából bír jelentőséggel: az antikvitás iránti intenzív érdeklődéssel egyidejűleg a „langue vulgaire” egyre inkább felszabadul a latin hegemoniája alól. B. azt vizsgálja, hogy Octovien humanista érdeklődése összehasonlítható-e az 1530–40-es évek költőinek (Baif, Dorat, Du Bellay, Ronsard) magatartásával, ill. hogy a „rhétoriqueur” Octovien Aeneise mennyiben tér el „übersetzungsgeschichtlich” a középkor gyakorlatától. A felvetett kérdésekre a választ csak a korabeli Ovidius- és Vergilius-tolmácsolások szövegkritikai feldolgozásától remélhetjük. A kutatás egyelőre az előmunkálatoknál tart; B. könyvében — mutatványként — az Aeneis-fordítás VI. énekének teljes szövegét tanulmányozhatjuk. (A választás indokolása a 25. lapon: a vergiliusi *katabasis* túlvilág-ábrázolása és jövő-megjelenítése kihívást jelent a későbbi korok számára mind vallási, mind historiográfiai szempontból, mert itt válik el, hogy a fordító Vergiliusban a pogány költőt, vagy a IV. ekloga prófétáját látja-e.) Ez viszont annál jelentősebb, mivel a XVI. század második felének Vergilius-fordításaival már eddig is többen foglalkoztak, míg Octovien úttörő teljesítményével annál kevesebben. Nemrégiben Christine M. Scollen irodalom-szociológiai szempontból vizsgálta ugyan az első francia Aeneist, de értekezésének címe (Poetry or propaganda? Bibl. d'Humanisme et Ren. 1977, 253 skk.) elárulja, hogy miről van szó: a frankok trójai származásának Octovien korában is melengetett témájáról,

különös tekintettel a királyi mecénások minél régibb és dicsőbb ős-igényeire. (A különben elismerésre méltóan tájékozott szerző ezzel kapcsolatban nem ismeri Eckhardt Sándornak franciául is hozzáférhető alapvető tanulmányát: „Sicambria. Egy középkori monda életrajza.” *Minerva* 1927, 157 skk. = S. Capitale légendaire des Français en Hongrie. *Rev. des Ét. Hongr.* 1928, 166 skk.)

B. teljesítményének megítélésében fontos az a körülmény, hogy a *francia* — és nem a latin — szöveget állította vizsgálódásainak középpontjába, azzal a megfontolással, hogy Octovien de Saint-Gelais szövegéből kiindulva kell a mintára visszatekintnünk, nem fordítva, vagyis egy fordításban eleve ne csak egybeeséseket és „hibákat” regisztráljunk.

A magyar olvasót kevésbé érdekelheti az a (III.) fejezet, amelyben B. Octovien Aeneis-fordításának kéziratit és nyomtatásban megjelent változatait ismerteti. Külön foglalkozik a párizsi Bibl. Nat. Fr. 861. sz. kódexének miniatűr-ábrázolásával, egyebek közt a címlapon láthatóval, amelyen az angoulême-i püspök hódolattal ajánlja művét XII. Lajosnak. Tanulmányok az Aeneis egyes énekei elé iktatott miniatűrök, egybevetve pl. az első *német* Aeneis hasonló fametszeteivel (1515-ből; a legújabb — Reclam-féle — német kétnyelvű kiadásban G. Binder Seb. Brant 1502. évi Vergilius-kiadásának fametszeteivel érzékelteti Vergilius XVI. századi recepciójának eszmei hátterét; vö. a Schedel-krónikának „exotikus” Trója-ábrázolásával „Az antikvitás XVI. századi képe” c. kísérletünk 159. lapján).

A IV. fejezetben Octovien párosímű tisztsztagosainak metrikai sajátosságairól olvashatunk. (Ezt csak a század második felében váltja fel az *Alexandrin dodécasyllabe*.) A francia szöveg tüzetes vizsgálata során külön figyelmet érdemel a Servius-kommentár következetes használatának dokumentálása, majd a XII. Lajosnak ajánlott mű prologusa, amely a korán elhunyt VIII. Károly elsiratása (Fortuna kegyetlenségének¹ Horatius Fortuna-ódájából — C. I 35 — vett kifejezésekkel esetelt ábrázolása) után tér rá a Scipiadákhöz, Fabriciusokhoz, Camillusokhoz hasonlított új uralkodó dicséretére, kiemelve a nemes trójaiaknak „non sans peine” kivívott győzelmeit, mint ami „semble assez conforme au temps moderne”, — vagyis a trójai Aeneas tetteinek tolmácsolása (translator de son latin hault et insigne de mot a mot et au plus pres et de le metre en langue françoise et vulgaire) illő tisztelgés ő szent felsége előtt. Feltűnő, hogy Octovien előszavában majdnem teljesen hiányzik bárminő utalás fordításelméleti megfontolásokra, vö. B. Weinberg: *Critical Prefaces to French Renaissance*, 1950; a legjelentősebb idevágó dokumentum Et. Dolet értekezése (*La manière de bien traduire d'une langue en aultre*, 1540); szívesen idézzük itt Kenyeres Ágnes tanulmányát: *A kegyes olvasóhoz!* (Bp. 1964; benne egyebek közt Bornemisza Péter Élektra-magyarításának utószava, 45 skk.).

Ne feledjük közben azt sem, ahogyan a „Prologue” írója Vergiliusról nyilatkozik: „valamikor az Eneyde tejével táplálkozott” (je, qui aultrefois avoye pris alyment et nourriture du lait d'icelle), úgy mert vállalkozni az eposz tolmácsolására. A merész vállalkozás erényeinek és fogyatkozásainak szemléltetéséül B. a VI. ének 901 sornyi latinjának több, mint kétezer sorra duzzadt francia változatát teszi aprólékos vizsgálat tárgyává, mindenesetre úgy, hogy az egybevetést záró „Interpretation”-fejezetben (196 skk.) mind a tizenkét ének fordítói sajátosságaiból szűri le a tanulmányokat (Interpres Christianus; Fata and Fortuna; Mittelalterliche Welt and Idylle). De legrészletesebben a központi ének első 13 sorát tárgyalja (a franciában éppen a duplája), továbbá a 420–423., majd a 442. sor „hibáit”, majd egész versek (68, 80, 723) kihagyását, hogy a fordító költői szándékait érzékeltesse. Szerzője iránti — érthető — elfogultsággal bizonyítja, hogy a szigorú filológiai mértékkel megállapítható „hibák” is bizonyos tartalmi érdekességgel bírnak. Tagadhatatlan féltreértés pl. a 621 sk. sor (*vendidit hic auro patriam dominumque potentem imposuit* . . .) francia változata (*cestuy son pyssant prince pour mauldite pecune a esposé aux dangiers de Fortune*), de tanulmányok: a fordító holmi zsarnok hatalomrajuttatása helyett a jóságos király elleni bűnös merénylet gondolatát minősítette pokolbéli bűnhődésre méltó gaztettnek. Ez a tendencia mutatkozik meg a híres „*tu regere imperio* . . .” mondanivalójának és hangsúlyának eltolódásában is (175): a római (nép) helyett a központosított francia királyság, ill. az uralkodó kapja az intelmet, ill. hatalmának legalizálását: „*Mais toy, Seigneur* . . . , *souveigne-toy regir ton peuple en paix*”).

¹ Octovien az eredeti szöveg *fatum*-át gyakorta *fortune*-nek fordítja (ugyanaz az elzászi Th. Murner fordításában „Spruch und Befehl Gottes”, vö. 205 sk.). Murner népszerűsítő szándékát jelzi a Miksa császárhoz intézett ajánlás: „*ime Vergilius a latin halálból német életre támadt*” (von latynschem todt in tütsches leben erquicket).

et celluy refrener; ce doyvent estre tes ars et ta science: impouser meurs de doulece pacience, tes subjects humbles (!) aymer . . . , et les superbes dompter et debeller." Így lesz az augustusi kor büszke öntudatának meghirdetéséből az 1500 körüli évek francia bel- és külpolitikai ambícióinak apologiája.

Még részletesebb tartalmi ismertetés mellőzésével is láthatjuk, hogy az egészen más történelmi-társadalmi körülmények közt létrejött francia Aeneis tanulságokkal szolgálhat a XVI. századi magyar irodalom kutatói számára is. Vergilius sok-sok francia megszólaltatójával szemben hivatkozunk most Huszti Péterünk regényes-szegényes Aeneis-ére (Aeneas herceg dolgai, 1582), vagy az alább (148 skk.) ismertetett iskolás Georgica-fordításra? Vagy Bornemisza Péternek jó félszázaddal későbbi (1558) Élektra-magyarítására? Ha valamit hiányolhatunk B. alapos munkájából, az a görög fordítások figyelmen kívül hagyása. A más geopolitikai klímában, hamarabb kivirágzó francia (kora)reneszánsz termékeként bemutatott első francia Aeneis igényes elemzése mindenképpen tanulságos a hazai reneszánsz- és Fortleben-kutatók számára is.

BORZSÁK ISTVÁN

RÉGI MAGYAR ISKOLAI GEORGICA-FORDÍTÁS. Közzéteszi Borzsák István és Kecskeméti Gábor. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 199. Budapest 1993, 159 lap.

Lugossy József debreceni könyvgyűjtő a múlt század közepén egy 1641-ben megjelent nyomtatvány „bőrfedelék”-ében tekintélyes mennyiségű, bár igen rongálódott papírlap-anyagot talált, mely a vergiliusi „Georgica” nagy részének magyar fordítását tartalmazta. Az Akadémiai Könyvtárnak ajánldozott anyagról a kutatás csak egy jó évszázaddal később vett tudomást, amikor Csapodi Csaba a Magyar Codexekben (Bp. 1973) leírást adott róla. Mészáros István elsősorban magyar oktatástörténeti jelentőségét méltatta, bemutatva a kézirat legfontosabb jellemzőit is (ItK. 1977); majd Borzsák István a szélesebb művelt közönség számára adott híradást a tudománytörténeti értékű kéziratról (Magyar Nemzet 1981. július 26.). Most pedig már Borzsák István és Kecskeméti Gábor jóvoltából örvendetes módon korszerű kiadásban áll a további kutatás rendelkezésére teljes anyaga.

Mielőtt a jeles kiadás egynémely vonatkozásához kissé részletesebb megjegyzéseimet hozzáfűzném, a kiadvány tartalmi vázát mutatom be.

A „Bevezetés” (5–18. lap) első részében Borzsák I. a kézirat általános tematikájáról, keletkezésének körülményeiről, feltételezhető idejéről és helyéről, iskolatörténeti szerepéről ad eligazítást, majd a latin szövegelmélet filológiai kérdéseit taglalja, végül a fordítás jellegéről, a Vergilius-szöveghez való viszonyáról, magyar nyelvi-nyelvjárási érdekességeiről nyújt képet. Megállapításait jól megválogatott példákkal alátámasztva, példás tömörséggel adja elő. A második részben Kecskeméti Gábor a szövegközlés gyakorlati tematikáját mutatja be, szólna a leíró kezek viszonyáról, a betoldások, javítások, hiányok kezelésmódjáról, a kétféle jegyzetanyag: a filológiai vonatkozású lapalji és a tárgyi vonatkozású kiadvány-végi jegyzetek jellegéről és funkciójáról. Útbaigazításai nemcsak hasznosak, hanem a közreadott fordítás rongálódásai és a kezek bonyolult viszonylatai miatt nélkülözhetetlenek is az olvasó-használó számára.

A 19–147. lapok a szövegközlést tartalmazzák. A *verso* oldalon a latin poéma verssorait találjuk, a *recto*n a megfelelő szövegű fordítást és a lapalji jegyzeteket. A magyar megfelelő az 1. és 2. ének tekintve teljesnek mondható, leszámítva a kézirat jelentékenyen tönkrement állapota folytán olvashatatlan részeket. A két utolsó ének fordításából a kézirati maradványok hézagainak megfelelően hiányzik a latin költemény III. 54–264., valamint a IV. 338–561. sorainak megfelelő rész. Ilyenformán — a közbeeső rongálódások, hiányok beszámításával is — a magyar fordítás az egészében 2183 soros latin megfelelőnek közel 90%-át tartalmazza.

A kiadványt a „Tárgyi jegyzetek” 10 lapos szövegrésze zárja Kecskeméti G. tollából, ahol is sok hasznos megjegyzést találhatunk a különlegesebb magyar szavak, nevek, kifejezések értelmezéseire, valamint ezeknek különösen a korabeli magyar szótári megfelelőikkel való egybevetésére vonatkozóan.

Az MTA kéziratárában alkalmam volt a kézirati hagyatékba való betekintésre. A kiadók nyomtatékosan utalnak ugyan a leletanyag rossz állapotára, a valóság azonban még az ő leírásukat is felülmúlja. A feltehetően már eredetileg sem a legjobb minőségű sárgult papírnak szinte minden lapja

szétmálló, elrongálódott állapotban van, a jelentékeny méretű leszakadásoknak, a tetemes nagyságú szünette lyukaknak rajtuk se szeri, se száma. Az egyes kezek írása meglehetősen apró betűs, gyakran egybefolyó, a tinta a rossz papíron sok helyen erősen megfakult. Ennek a szövegnek a kibetűzéséhez eleve is szinte hősies elszánás kellett. Túlságosan szerényen fogalmaz Borzsák, amikor a feladatról ezt mondja: „Annak idején nem túloztunk, amikor azt írtuk, hogy ez a korai magyar *Georgica* csak hosszas görnyedés (és szemrongálás) árán fedte fel titkait.” Mindezt azért emelem ki én is erős hangsúllyal, mert ha a kibetűzés olykor nem is járhatott teljes sikerrel, és ha itt-ott kétes olvasatok is becsúsztak a kiadásba, e helyzetet a kézirat hallatlanul rossz állapota bőven magyarázza.

A kézirati sajátosságok miatt a kiadók úgy döntöttek, hogy a latin megfelelőt nem a kézirat tartalmazta szöveg, hanem a filológiaiailag mértékadó modern kiadások alapján közlik. Erre a Vergiliusz-szöveg provenienciájának bizonytalanságai, valamint a kézirat töredékessége és rongáltsága miatt bizonyára jó okuk is volt. Egyébként — mint láttam — az A) kéz latin vermszóolata nem sokban tér el a kiadásban közölt szövegtől; így a fordítók munkáját aligha befolyásolhatta lényegesebb mértékben, hogy a kéziratilag hagyatékban található latin eredetit vették-e alapul (ami valószínűbb, még ha — Borzsák meglátásai szerint — más Vergiliusz-szövegváltozat is kezük ügyében lehetett).

A magyar fordítás közlésmódjának egynemely részletére alább még visszatérek. Most csak azt emelem ki, hogy a magyar nyelvi anyag feltehetően két, esetleg három személytől származhat, s ezek a kézirat eredetiben többé-kevésbé elkülönülnek: a B) kéz adja a *recto* oldal folyamatos, fő szövegét, a C) és D) vagy a *verso* latin, vagy a *recto* magyar sorai közé írja eléggé tetemes mennyiségű fordítási igazításait. A kiadók e hármasságot egységes szövegszerkezetbe olvasztották, lényegében olyan szempont szerint, hogy fő szöveggé mindhárom kéztől az eredeti latin versnek legjobban megfelelő, „legesiszoltabb” szövegváltozatot emelték. Ez a közlési mód kétségkívül jár azzal az előnnyel, hogy a kéziratban „szétesett” magyar szöveget kezelhetőbbé, folyamatosabbá, olvashatóbbá teszi, s a klasszikus filológia szokásainak és tudománytörténeti érdekeinek is így tesz jobban eleget. A magyar nyelvtörténeti szövegközlési gyakorlatban ez a mód szokatlan, ott az azonos kéztől származó, következőképpen azonos nyelviséget képviselő szövegfolyamatot nem szokás megbontani. Ennek ellenére a jelen kiadás szövegközlési módozatát a magyar nyelvtörténész szempontjából sincs okom kifogásolni, mégpedig két okból sem: egyfelől a kézirat különlegesen bonyolult, nagy tömegű beszúrásai, igazításai, másféle szövegváltozatai egyéb közlési megoldások esetén is komoly nehézségeket okozhattak volna; másfelől a mostani kiadásnak a különféle jellegű szövegeket megkülönböztető jelzései és lapalji filológiai jegyzetei pontosan eligazítják a szövegváltozatokban tájékozódni akaró használat.

Azt viszont nagyon hiányolom, hogy a kiadvány nem adott legalább egy, *verso* és *recto* oldalt magába foglaló facsimilét. Ez nemcsak azzal a haszonnal járhatott volna, hogy az olvasó-használat jobban maga elé tudja idézni az eredeti kéziratot, illetőleg a kézirat és a kiadás különbségeit, hanem betekintést nyújthatott volna a kézirat állapotába oly szempontból is, ami a kiadók vele való küzdelmét érzékletesebbé tette volna.

Magának a fentmaradt kéziratnak a keletkezési idejét a XVII. század első felére lehet tenni. Ennek a négy kéz írásmódja, betűiknek duktusai nem mondanak ellent, egyéb nyelvi körülmények viszont ide utalnak. Mint Borzsák I. rámutat, a Calepinus-szótár frazeológiai megoldásaival szemben a magyar szövegrész szó- és kifejezés-magyarázatai Szecei Molnár Dictionariumának megoldásait követik, a fordításnak tehát 1604 után kellett keletkeznie. Ez persze nem föltétlenül induló dátum, hiszen Molnár Albert szótára a század első felében még több, csekély változtatású új kiadást (1611., 1621. stb.) is megért, s a fordítók ezt is használhatták. És azzal is számolni kell — már Mészáros I. is jelzi —, hogy a kéziratnak nemcsak az A) kéztől származó latin része, ami magától értetődő, hanem magyar alapszövege is lehet már másolat, a B) kéz tehát nem föltétlenül maga az első, illetőleg először fordító. Ez esetben — tegyük hozzá — a C) kéznek a B) kezével azonosnak látszó írása, akár tőle hűen másolt korábbi szöveggel szemben is, már a másoló javításait, pótlásait tartalmazhatja, s a D) kéz még későbbi újíto is lehet. Borzsák észrevételezi, hogy az 1641-es évszám sem bizonyos *terminus post quem*, mivel a kézirat mai kötetátlábjára, amelyből az ívek előkerültek, nem föltétlenül azonos azzal, ahonnan a könyvgyűjtő Lugossy annak idején kifejtette. Mindez azonban az eredeti szöveg keletkezése idejének meghatározását jelentékenyen nem módosíthatja, legföljebb a B)–C) kéznek esetleg, a D) kéznek (írásmódja alapján is) jobban elképzelhetően a XVII. század második felében való közreműködését engedheti meg.

Borzák I. szerint a fordító(k) nyelvi jellegzetessége(ik) alapján erdélyi származásúak lehetnek. Ezt a megállapítást a szöveg tüzetes nyelvjárástörténeti tanulmányozása alapján nemcsak teljes mértékben megerősíthetem, hanem alkalmasint tovább is finomíthatom. Hosszú volna itt felsorolni, de talán nem is szükséges azokat a nyelvi sajátosságokat, amelyek egyfelől „A magyar nyelvjárások atlasza” erdélyi anyagával, másfelől Szabó T. Attila „Erdélyi szótörténeti tárával” való egybevetés alapján szinte maximális biztossággal jelzik, hogy olyan erdélyi magyar nyelvjárási típusok, mint az észak-erdélyi—kalotaszegi, a mezőszegi, az udvarhelyi ő-ző székely kizárhatók a szöveg nyelviségéből, a fordítás nyelvi jegyei ellenben nagy mértékben azonosak az északi székely, közelebbről a Marosszék nyugati felében beszélt székely nyelvjárástípusban használtakkal. Meg kell itt jegyezni, hogy a B), C) és D) kéz — akár egy, két vagy három személyt képvisel is, — lényegében azonos nyelvi-nyelvjárási jellegzetességeket mutat, e személyek azonos vidékről való származását jelzi.

Mindezek alapján eléggé valószínű, hogy az a nyelv, amely e Vergilius-fordításban előttünk áll, a marosvásárhelyi református iskolában, később kollégiumban divó nyelvhasználattal azonos, a magyar szöveget ennek a tanműhelynek a diákjai alkothatták. A fordítást olvasva az embernek az a benyomása támad, mintha a vásárhelyi születésű Böjthi Antal nyelvtanának (A' nemes magyar nyelv írásának, és szólásának tudomány. Marosvásárhely, 1794) a marosszéki székely nyelvjárást következetesen alkalmazó szabályai elevenednének itt az egykori beszélt nyelvhez viszonylag közel álló szövegé.

A fordítóknak egyébként nem valamiféle irodalmi szintű alkotás s különösen nem verses műfaj létrehozása volt a céljuk, hanem a XVII–XVIII. század református iskoláztatásában kiemelt nyelvi praktikum fejlesztése. A feladat megadásával a tanítómesterek a diákok felkészítésében egyszerre kívánták szolgálni a klasszikus latinság minél behatóbb ismeretét és a magyar nyelvben való fogalmazási készség és szókinccsfejlesztés ügyét. Mint korábban Mészáros és e kiadás bevezetőjében Borzák is rámutatott, a tanárok nyilván nem véletlenül adták a tanulók kezébe éppen a Georgicát, hiszen e mű anyanyelvre áttevése kiválóan alkalmas volt mindenekelőtt a szakszókinccs magyarításának gyakorlására. E fordítási törekvésben már mintegy előre vetítődtek Apáczai Csere Jánosnak a Magyar Encyclopaediában megfogalmazott művelődés- és nyelvpolitikai elvei, melyek a hazai protestáns iskolákban oly nagy becsre tettek szert. A fordítók oly komolyan vették a terminológiai magyarítás követelményét, hogy még Vergilius tulajdonneveit is anyanyelven igyekeztek körülírni, visszaadni: *Anguis = kígyószabású csillagzat*, *Eumenides = pokolbeli furiák*, *Furiae = pokolbeli kízó leányok*, *Faunus = erdei mohos ember* stb.

Az a magyar nyelv, amely a fordításban megjelenik, már csak alkotóinak sűrű javíthatásai, finomításai következtében is kétségkívül magán hordja a nyelvi-irodalmi tudatosság jeleit. Legfőbb értéke azonban — a magyar Vergilius-filológiát érintő tudománytörténeti jelentősége mellett — az a népi beszédizeteket bőven hordozó, a latin verset természetesen folyó magyar prózává elevenítő, színes nyelvezet, amely az egész szövegen végigkísérhető. Bár a sajátos terminológia tartalmi elemeit és ezek változatosságát természetesen a vergiliusi téma hívja elő, a magyar szöveg rendkívül bő, változatossággal szókincsén szinte nem is érződik, hogy latin előzményekhez igazodik: az egykori székely mezőgazdasági szókészlet hihetetlen gazdagságban, érdekes, ízes szóelemekben tárulkozik elének benne. Nem győzöm elegendő nyomtatékkal felhívni a magyar történeti stilisztika és történeti szókinccskutatás művelőinek figyelmét, s külön is a nyelvjárástörténészek érdekeltségére is appellálni, hogy mennyire érdemes volna e szöveget ilyen szempontokból mélyebben is tanulmányozni. Az a nemes szándékú és nem eredménytelen küzdelem, amelyet a fordítók a magyar frazeológia minél jobb megteremtéséért, az akkor a tudományokban használatos latin szakterminológia magyarításáért vívtak, behatóbb tudománytörténeti vagy akár pszicholingvisztikai szempontból való vizsgálatra sem lenne érdemtelen.

Az a becses magyar nyelvi anyag, melyet a kiadvány a további vizsgálódás számára közkinccsé tett, általában a maga eredeti nyelvi valóságában tárulkozik az olvasó elé. Ezen — külön kiemelendő pozitív vonásként — elsősorban azt értem, hogy a kiadók maximális hűségre és benne betűhűségre törekedve adták elő az anyagot. E tény a magyar nyelvtörténet részéről azért érdemel megkülönböztetett méltánylást és köszönetet, mert sajnos napjainkban is túltengenek nálunk az olyan nyelvileg, helyesírásilag átírt (többnyire rosszul átírt) történettudományi, irodalomtörténeti, néprajzi stb. jellegű kiadások, melyek nyelvtörténeti tanulmányozásra eleve alkalmatlanná teszik a különben nyelvileg is nagyértékű, nyelvészetiileg is jobb sorsra érdemes régi magyar szövegeket. Úgy látszik, a magyar

klasszikus filológia művelőinek — nyilván filológiai iskolázottságuk következtében — több érzékük van az ilyesmire.

Egy-két dolgot azért e speciálisabb szövegkiadási vonatkozásban is meg kívánok kritikailag említeni. Mindenekelőtt azt, hogy a szövegűsítésre való dicséretes törekvés ellenére is a kiadvány magyar szövege a központozás tekintetében jórészt nem követi a kézirat megoldásait, hanem általában a mai magyar nyelvérzék, illetőleg írásszabályok szerint tagol. Pedig a hűség kívánalma itt sem valamiféle bogaras precizkedés, hiszen e hiány nagy mértékű akadályává válik a történeti szövegtani kutatásoknak, melyeknek éppen újabban jelentősen megnövekedett a szerepük. Ezen a hiányon sajnos az sem segít, legföljebb valamit enyhít, hogy a nagybetűk viszonylatában a kiadás pontosan igyekszik az eredeti íráskép visszaadására. Kisebb jelentőségű hiányosság, hogy a kiadás jelzés nélkül oldja fel a kézirat gyakori rövidítéseit, vagy hogy egyes magánhangzók gyakran speciális kézírásos ékezetét (pl. *ö, ű*) mindig azonosan, illetőleg egyoldalúan feloldva (*o, u*) adja meg. Hogy csak egy-egy példával illusztráljam a problémát, a *ház* lehet locativusi mondathelyzetben is *házban* és *házba*, vagy a *tölle* is lehet *tölle*, nemcsak *tölle*, a *mű* is lehet *mű* 'mi' (sőt a székely nyelvjárásban az időben még valószínűen az is), nemcsak *mű* stb. A kézirat szerzőtípus megoldásainak feltűntetése, illetőleg meghagyása a kettős lehetőség problematikájára (ami nyelvjárástörténetileg igen fontos is lehet) figyelmeztethetne, az egyoldalú átírás ezt elmossa.

A kiadvány és a kézirat néhány lapjának egybevetésekor kétes, esetleg hibás olvasatot legföljebb egyet-kettőt találtam, ami ez esetben nem annyira kifogás, mint inkább dicséret, tekintve — mint előbb már szoltam róla — a kézirat egyenesen kriminális állapotát.

A *Georgica* legrégebb magyar prózai fordításával Borzsák István és Kecskeméti Gábor komoly szolgálatot tett a magyar művelődés- és tudománytörténetnek általában, a magyar történeti nyelvészetnek különösen. A munka nyelvtudományi jelentősége maga is többrétű: a kiadók komoly mennyiségű és jó nyelvi-nyelvjárási értékű régi magyar nyelvi anyagot mentettek meg a kézírattári szunnyadás állapotából; kítűnő filológiai készséggel oldották meg a publikálásnak itt többrendbelileg is nagyon nehéz feladatát; érdekes, sőt a magyar nyelvtörténet számára sem tanulság nélküli kísérletet mutattak be régi magyar nyelvi anyagok a klasszikus filológia szempontjai szerinti közreadására; kiadványuk többrendbeli nyelvtörténeti kutatás számára is további ösztönzést ad.

BENKŐ LORÁND

R. O. A. M. LYNE: FURTHER VOICES IN VERGIL'S AENEID. Oxford 1987, vii + 252 l.

Már régóta tart a csendes háború a Vergilius-filológiában, amelyet nem csak a kirobbantó kérdés fontossága tesz izgalmassá, hanem a csatározások félreérthetetlen nemzeti jellege is. A második világháború utáni amerikai irodalomtörténészek nem voltak képesek belenyugodni abba, hogy a latinnyelvű irodalom talán legkomolyabb esztétikai értékeit hordozó alkotásában egy erősen korlátozó egyszemélyi hatalom iránti odaadó politikai állásfoglalást lássanak. A hatvanas évek elejétől kezdve egyre határozottabban fogalmazták meg véleményüket, miszerint az Aeneis utolsó három énekében Vergilius egyértelmű távolságtartással szemléli a főhős tetteit, s a mű végére a kezdeti pozitív, sztoikus mintaképből negatív szereplő válik, vagyis az Aeneis költője nem hogy nem hódol gesztussal fordul a princeps felé, hanem egyenesen annak politikai és emberi kritikáját fogalmazza meg. Ezek a nézetek főként a német tudósok határozott elutasítását váltották ki.¹ A lassan megmerevedő frontok mindegyikén születtek figyelemreméltó teljesítmények. A tengeren túli nézeteket a legtöbb eredménnyel az ún. „pessimistic Harvard school” fogalmazta meg (R. W. Johnson megjelölése). Az iskolához tartozó A. Parry cikke: „The two voices of Vergil's Aeneid” (Arion, 1963) teremtette meg valamiféle kompromisszumos megoldás esélyeit, amikor megfogalmazta a „two voices theory”, azaz a kétszólalúság elméletének lényegét. A nézet követői kétféle „hangot” vélnek kihallani az Aeneisből: megkülönböztetnek „public voice”-ot, amely az események „hivatalos” bemutatásával szolgál, és „private voice”-ot, amely Vergilius saját véleményével kíséri az előbbit.

¹ Isereteink szerint mindmáig az egyetlen német filológus, aki a negatív Aeneas-kép meggyőződéssel terjesztője: W. Suerbaum (ANRW 31/1) Vergils Aeneis, Bamberg 1981.

Mindezeket előre kellett bocsátanunk ahhoz, hogy méltatni tudjuk R. O. A. M. Lyne könyvének jelentőségét. Már maga a cím is utalás az említett elméletre, s ugyanakkor variációja is annak. Lyne műve kétségtelenül a „*two voices theory*” egyik legteljesebb és a német filológia eredményeit is szem előtt tartó kifejtése. Vonzó mindjárt a címválasztás: a kétszólamúságból nála kísérő, a főszólamot moduláló, ellenpontoszó, de mindig világosan kihallható „újabb” szólam válik. Lyne a „*two voices theory*” felosztását, a „*public*” és a „*private voice*” megkülönböztetését erőltetettnek tartja (217), s helyette az epikus narráció másfajta felbontását javasolja. Szerinte a cselekményt hagyományos epikus nyelven egy megnevezetlen narrátor közvetíti, aki tudását, az elbeszélte események ismeretét a múzsai sugallatra vezeti vissza. Ez a hang személytelen marad, láthatatlan közvetítő az események és a hallgatóság között, csak nagyrítkán adja fel semlegességét teret engedve az elbeszélés által kiváltott érzelmeinek — objektívítása a történet hitelének forrása és biztosítéka. Ez az epikus hang (*epic voice*). Ettől elkülönülten léteznek azonban az Aeneisben másfajta hangok is: *further voices*, amit leginkább talán „kísérő hangoknak” fordíthatnánk. Vergilius áttételes módokon a szövegbe sűrít olyan rejtett jelentéshordozókat, amelyek az epikai történést árnyalják, más eseményekkel hozzák összefüggésbe, értelmezik vagy éppen másképp értelmezik, mint az „epikus hang”. Így lesz az egyszerű és egyszerű eseményből összetett és ellentmondásos életmegnyilvánulás. Ezek a „kísérő hangok” az epikus hangtól elkülönülve követik a történetet s nem vonják erőszakosan magukra annak az olvasónak a figyelmét, aki csak az előbbire akar figyelni (236). Efféle „kísérő hangokat” szólaltathat meg az epikus anyag képi megjelenítése (*inventio*), megszerkesztése (*dispositio* — a Cicero, Inv. I 9-ben meghatározott értelemben), valamint a stílus. Tartalmuk lehet: váratlan, az epikus cselekményhez szorosan nem kötődő ismeretanyag felidézése (*inventio*), bizonyos információk jelzésértékű csoportosítása (*dispositio*), hasonlóan, hasonlatok, kétértelműség, belső idézet stb. (stílus). Az epikus hangot és a kísérő hangokat persze nem mindig lehet élesen elkülöníteni egymástól; viszonyukra kölcsönhatásuk örökös változása, variálódása jellemző. Így állnak össze egyetlen rugalmas rendszerré.

Szerintünk a két hang következetes elválasztása annyira nehéz, hogy akár lehetetlennek is mondhatjuk. Hiszen egyetlen hang szólal csak meg: ez tolmácsolja az eseményeket, ez határozza meg az elbeszélés struktúráját, ez számol be a szereplők lelkiállapotáról és ugyanez hasonlítja őket néha valóban elgondolkodtató módon. Mindazt, ami a költői szövegben megszólal, ez a hang szólaltatja meg. Bár jól tudjuk, hogy az epikus narráció mögött álló személyt korántsem azonosíthatjuk a költő személyével, nevezhetjük mégis az egyszerűség kedvéért Vergiliusnak. (Ettől az epikus hangtól talán csak az egyenes beszédek megkülönböztetése látszik célszerűnek.) A Lyne által javasolt felbontás ugyanis az interpretáció szempontjából nem kínál sokkal több hasznot, mintha egyszerűen az elsődleges olvasat és a nehezebben megragadható jelentéshordozók viszonyáról beszéljünk. Ez viszont minden költői műben jelen van. Abban természetesen igaza van a szerzőnek, hogy nem egyforma mértékben: Vergilius szövege a jelentés szempontjából jóval sűrítettebb, mint pl. Homérosé. Az Aeneisben a rendkívül tudatos költői szerkesztés eredményeképpen nagyon sok, csak a tudatos olvasó számára megragadható kifejezőeszközzel kell számolnunk.

Lyne munkája tehát nem ettől az elmélettől lett az utóbbi időszak legfontosabb Vergiliusról írott könyvévé. Az ismertett teóriát a szerző csak a bevezetőben és az összegzésben tárgyalja elméleti módon. A kettő közötti részben konkrét szöveghelyeket elemezve mutatja be az elsődleges és a rejtett jelentés rendszerét és annak elemezhetőségét. A könyvet ezek a szövegértelmezések teszik igazán fontosá.

Az első fejezetben (4–60) válogatás nélkül közöl néhány mesteri elemzést módszere illusztrálására, majd a következő részekben egy-egy nagyobb kérdéskörhöz csoportosítja a kiválasztott szövegrészeket. Talán a vergiliusi istenalakok természetét vizsgáló második fejezet (61–99) a könyv legérdekesebb része. Ebben szembelikezik a Heinzétől kezdeményezett szimbolikus interpretációs iskolával. Összegyűjti azokat az érveket, amelyek a módszer hibás voltát megmutathatják, s bizonyítja, hogy az Aeneisben megjelenő égiek nem a hősből lezajló pszichés folyamatok megszemélyesítői, hanem — a mű realitásán belül legalábbis — önálló, létező szereplők (60 ssk.). Példás szövegértelmezésekkel győzi meg olvasóját arról is, hogy Iuppiter alakja jóval összetettebb, mint valamiféle sztoikus gondoskodó istenség. A harmadik adatokban különösen gazdag fejezet (100–144) összefoglalva jellemzi Vergilius ábrázoló művészetének egy sajátosságát. A költő ugyanis tudatosan kapcsolatot teremt az általa formált hősök és a

mitológia egyéb szereplői (különösen a homéroszi eposzok szereplői) között. Gondolatébresztő, sőt olykor provokatív fejtegetéseiben (pl. 104 skk.) a szerző, amikor az Aeneas–Odysseus, Aeneas–Achilleus vagy a Turnus–Diomédés-párhuzamot vizsgálja. Talán túl sötétre sikerült, ezért kevésbé meggyőző a negyedik fejezetben (145–207) festett Aeneas-portré. Mint olyan tudós, aki nem tagadja a „Harvard school” meghatározó befolyását, elsősorban arra összpontosítja figyelmét, ami kétséget ébreszthet, vajon Aeneas személyében valóban Augustus kultikus tiszteletének megtestesülését kell-e látnunk. Lyne szemében a folyamat, amelynek során Aeneas fokozatosan a *fatum* engedelmes eszközévé válik, egyben a szereplő dehumanizálása is. Ennek bizonyítékát a környezetéhez fűződő rideg viszonyban, a hirtelen abbahagyott párbeszédekben látja (145 skk.), s mindez a személyiség hibájaként értelmezi. Lehetséges persze az olvasó megértőbb is a hős iránt, s ugyanúgy láthatna ebben a jelenségben a vállalt cél érdekében hozott áldozatot is.

Lyne végkövetkeztetései nem mindig meggyőzőek, de kérdései igen. Világosan megfogalmazott kérdéseit mindig gondosan és meggyőzően indokolja: bebizonyítja, hogy sokmindent eddig nem értünk pontosan, egy-egy jól ismert sor olvastán jóval többféle gondolat ébredhet, mint azt korábban véltük volna. Nem mindig sikerül kielégítő új értelmezést adni, azt azonban el tudja hitetni, hogy Vergilius-értésünk eddigi evidenciái egy-egy összetettebb kérdéskör vizsgálatához elégtelenek. A könyv jelentősége abban áll, hogy az amerikai műhelyekben kidolgozott „alternatív olvasatot” megtisztította túlzásaitól és felismeréseit oxfordi professzorhoz méltó erudícióval tárja európai kritikusai elé. Megállapításaival lehet vitatkozni, következtetései hitetlenül fogadni, de az teneis „hagyományos” olvasatával szemben érzett kétségeit semmi esetre sem intézhetjük el a tudatlanságnak szóló kézlegyintéssel.

FERENCZI ATTILA

W. WIMMEL: SPRACHLICHE AMBIGUITÄT BEI HORAZ. München 1994, 28 l. (Abhandlungen der Marburger Gelehrten Gesellschaft, 24.)

W. dolgozata tulajdonképpen az Enciclopedia Oraziana számára írott cikk („Ambiguità–Anfibologia”) teljesebb változata, ill. egy korábbi értekezés („Doppelsinnige Formulierung bei Horaz?” Glotta 40 [1962] 119 skk.) továbbfejlesztése, de már kérdőjel nélkül. Nehezen megközelíthető probléma, amely azonban megérdemli a tüzetes feldolgozást. W. még 1955-ben tartott szemináriumi gyakorlatain figyelt fel arra, hogy „egy egész csomó Horatius-helyet elfogadhatóan csak akkor lehet értelmezni, ha feltételezzük, hogy szándékosan kétértelmű (amphibolisch) fogalmazással van dolgunk.” Kérdéses csak az, hogy a szándékosság mely esetekben mutatható ki, mint ahogy az ironia is ritkán bizonyítható. (Vö.: Tacitus Dialogusa és Cicero Brutusa. Ant. Tan. 31 [1984] 37 skk.) W. tanulságosan vázolja a kutatás állását, ill. az *ambiguitas*-ra vonatkozó modern vizsgálódások történetét, különös tekintettel arra, hogy P. Cauer „Wort- und Gedankenspiele in den Oden des Horaz” c. összefoglalása (1892) után majdnem az 1950/60-as évekig szünetelt az ez irányú kutatás. (A *hiatus* okait W. érdekesen elemzi, ill. találgatja: 16. l.) Néhány kérdéses hely bemutatásával megpróbáljuk szemléltetni, milyen nehéz ezeket a „kétértelműségeket” (Doppelbeziehungen, Doppelsinn, a magyar szakirodalomban: „kettős vonatokat”) felismerni és lehetőleg adekvát módon megítélni.

Magának az *ambiguus* szónak „legigényesebb alkalmazását” a Levelekben találjuk (Epist. I 16,27 skk.): *tene magis saluum populus velit in populum tu, servet in ambiguo... Iuppiter*. W. szerint Horatius itt költőbarátját, Variust idézi, még pedig úgy, hogy „csodálattal méltatja az *ambiguus* ennyire differenciált használatát az adott — nehéz — panegyrikus viszonylatban”. (W. „kollegiális idézetnek” érzi a helyet, Porph. csak *notissimus panegyricus Augusti*-t mond.) A problémát W. az ANRW Horatius-kötetében (II/30 1607 skk.) részletesen tárgyalja, mi — kiegészítésként — kommentárunk (Hor. Epist. Bp. 1969, 107) ide vonatkozó mondatát idézzük: „Ha valóban idézettel és nem csak parodisztikus céllal gyártott versekkel van dolgunk, akkor Horatius nemcsak Augustusnak hódolt vele (finoman), hanem az illető költőn is csipett egyet (kevésbé finom).” Ugyancsak tanulságos a H. P. Syndikusnak címzett oldalvágás, aki (I 187, 36. j.) Horatius *ambiguitas*-ait egyszerűen nem-létezőnek jelentette ki.

Hasonló vonatkozásokat fedeztek fel régebben a II 13. óda 19. sorában (II. l.: *robur* „zugleich italische Kerntruppe wie auch der Kerker *Tullianum*”). Ebben az esetben W. nem utalt a merész ötlet

kiváltotta reakciókra: Kiessling szerint „római ember sohasem gondolt volna ilyesmire”, Heinze pedig „kizártnak” tartotta. Ugyanitt említi W. a IV 8. (Censorinus) óda 17. sorát: *incendia Karthaginis*, mint amely egyként volna vonatkozatható a város égésére (146-ban) és a karthágói hajóhad felgyújtására (201-ben), csak a kérdéses sor interpoláltságára nem tér ki. Vagy: az *O navis*...-óda (I 14,10) *di-jét* ugyanúgy érthetnők a testi mivoltukban képzelt istenekre, mint a hajót díszítő istenszobrokra, de itt meg Porphyrio kommentárját hagyja figyelmen kívül, aki ugyanehhez a vershez (*iterum pressa* vagy *iterum voces?*) megjegyzi: *amphibolös*. Helyes W.-nek az a megállapítása, hogy Horatius nem veti meg a tulajdonnevekkel való népies tréfálkozást („ein Grenzgebiet der semantischen Ambiguitas”), csak éppen az *Asina* és *Canis* cognomennel való tréfálkozással egyidejűleg miért nem tér ki a költő *Flaccus*-cognomennel való játszadozásra? (Sat. II 1,18 sk., ill. Ep. XV 12: W. a 15. lapon külön említi a „kétértelmű nevekkel való tréfálkozást.”) Ugyanebben az összefüggésben (12. l.: „Syntaktische Ambiguitas”, az I 19. levél 17. sorához: *decipit exemplar vitis imitabile*, amelyben a *vitis*-ok fogalma ugyanúgy vonatkozatható a *decipit* igére, mint az utánzásra) ismét csak a magyar Levél-kommentárra hivatkozunk, amelyben az előző (16.) sor állítmányában (*tendit*) is kettős értelmezhetőséget tapintottunk ki: az ige nemcsak a közönséges „törekvést” jelentheti, hanem *ambigue* utalhat a kiszerveztett Iarbitas túlzott igyekezetének (*rupit Iarbitan Timagenis aemula lingua*) esetleges gyászos következményére, a megpukkadásra is (l. a *rana rupta* meséjét: Sat. II 3,314 skk., vö. Phaedr. I 24,6 *intendit*).

Amint láthatjuk, W. dolgozata a gondolkodó olvasót nemcsak leköti, hanem továbbgondolkodásra is készíti. Ezt szemléltesse a „bizonyítható esetekhez” (17. l.) fűzött kiegészítés: Az ódacorpus második Augustus-ódájában (I 12,51 sk. *tu — azaz Iuppiter — secundo Caesare regnes*) az uralkodó *második* (Iuppiter után), „de *secundus* ugyanakkor 'segítő' is jelent, aki 'szekundánsként' még a főistennek is tud segídezni.” Vergilius olvasóinak itt a pajzsléírás emlékezetes részlete jut az eszébe (Aen. VIII 678 skk.): *hinc Augustus... cum patribus populoque, penatibus et magnis dis... , parte alia ventis et dis Agrippa secundis* — valóban pregnáns *ambiguitas*. (W. több ízben kitér a *praegnans* szónak éppen az *ambiguitas*-szal kapcsolatban helyénvaló jelentéseire, 8 sk.: „vorgeburtlich”, „trächtig”).

Még két apró megjegyzés: W. a 19. lapon a IV 6. óda 43 sk. soraiban kitapintható *ambiguitas* „lélektani feltételeit” tárgyalja: a *reddidi carmen docilis modorum vatis Horati* mondatban a *docilis* nom.-nak vagy gen.-nak értendő-e? Ha nom.-nak értelmezzük, akkor a jelző az ünnepi kar leánytagjaira vonatkozik („Choristinnen”, a 20. lapon „vornehme junge Damen”). Amint egy korábbi óda-interpretációnkban (Grazer Beitr. 5 [1976] 25 skk.) bizonyítani próbáltuk, a 41. sor *nupta*-ja (a 33. sorban olvasható *Deliae tutela deae*-jal egyeztetve, ezért fem.!) a *teljes* karra — fiúkra és lányokra együtt — vonatkozik, vagyis nemcsak a *bien vieille* matronák emlegették a világraszóló ünnepséget. Ami pedig az *Exegi monumentum*...-ódnak oly fontos — csak éppen *ambiguus* — *deduxisse*-kifejezését illeti, illő volna végre a *coloniam deducere*-értelmezési lehetőséget felvetőjének tulajdonítani, amint ezt G. Radke annak idején (Gymn. 71 [1963] 107) félreérthetetlenül, csak nem eléggé szembevető helyen megírta: „*Ed. Norden* verglich in der Vorlesung die Übernahme des äolischen Liedes mit der Deduktion einer Kolonie, *coloniam deducere*.” Ezt szűrte le E. Doblhofer is tárgyilagos kutatási beszámolójában (Horaz in der Forschung nach 1957. Darmstadt 1992, 114): bizonyos, hogy Horatius szóhasználata több értelmezést tesz lehetővé („Kolonisator, Triumphator oder Feinspinner”), — ez is egyike a szándékolt horatiusi kétértelműségeknek.

Az *ambiguitas* szerteágazó problémájának a fentiekben ismertetett összefoglalása hasznos, tanulságos munka, amellyel Horatius — és más antik szerzők! — kutatóinak érdemes érdemben foglalkozniuk.

BORZSÁK ISTVÁN

ROMAN EPIC edited by A. J. BOYLE. London–New York 1993, 338 l.

E kötet szerkesztője és szerzői arra vállalkoztak, hogy áttekintést nyújtsanak a római irodalom egyik legkedveltebb és az európai nemzeti irodalmakra vagy akár a modern filmművészetre is oly nagy hatást gyakorló műfajáról, az eposzról. Céljuk nem az volt, hogy módszeres és átfogó műfajtörténet adjanak az olvasó kezébe, hanem — mintegy folytatva ezzel a Routledge-kiadónak még a hatvanas évek

elején elkezdett vállalkozását, amelynek keretében a római lírát és elégiát, valamint szatírákat tárgyaló esszékett tett közzé *J. P. Sullivan*. — arra törekedtek, hogy az egyes művek nem annyira esztétikai, mint inkább eszmei elemzése által e műfaj társadalmi-politikai jelentősége mellett a megformálás költői és a mondanivaló morális vonásait is bemutassák. Tizennégy angolszász klasszikus-filológus ugyanannyi esszében, különböző szempontok szerint mutatja be az eposz útját a kezdetektől a reneszánsz utóéletig.

Az esszékötet értelmezéséhez vezérfonalat nyújtó bevezető tanulmányban (Introduction: *The Roman Song*) *A. J. Boyle* a hagyományos műfaji karakterjegyek mellett a római eposz egyik legfontosabb jellemzőjeként említi annak *palimpszesztikus* jellegét, vagyis azt, hogy az egymást követő korszakok eposzszerzői „újraírják” és „újraértelmezik” az elődök műveit, úgyhogy a felszín alatt az egyes művek helyes értelmezését segítő és jelentését gazdagító rétegeként mindig felfedezhető a megelőző epikus hagyomány.

A párhuzamok megállapítása és vizsgálata (a szó szerinti egyezésektől a gondolatok és nagyobb szerkezeti egységek összevetéséig) mindig fontos területe volt a filológiai kutatásnak. Boyle azonban (nyilvánvalóan az utóbbi évtizedek egyre divatosabbá váló irodalmi irányzatainak hatására, melyekben megnövekedett a műalkotások egymásra utalásának, az úgynevezett *intertextualitás*nak a szerepe) szembehelyezkedik a XIX–XX. század azon tudományos irodalomkritikai szemléletével és ítéletével, amely a római eposzok nagyfokú „intertextualitását” inkább szolgálai utánzásnak, a költői invenció csaknem teljes hiányának, oleos epigonizmusnak tekintette. Határozottan jelenti ki: „As the twenty-first century draws near, the Romantic prejudice in favour 'pure originality' (whatever that may be) is at last fading from the work of contemporary classical scholarship. The time is right for a reevaluation of the Roman epic's achievement.” (2.)

Az első három esszé a Vergilius előtti római eposzról foglalkozik. *Sander M. Goldberg* Livius Andronicus Homéros-fordításának töredékeit az eredetivel hasonlítja össze, s így mutatja be az első latin eposz metrikai, stilisztikai és poétikai jellemzőit. Naevius *Bellum Punicum*-jában a már rafináltnak nevezhető szerkesztést tartja a legfigyelemreméltóbbnak. (Saturnian Epic: Livius and Naevius. 19 skk.)

William Dominik az enniusi *Annales* értelmezésében (From Greece to Rome: Ennius' *Annales*, 37 skk.) — szintén a hosszabb-rövidebb töredékek részletesebb elemzését választva módszerül — elsősorban a költő öntudatát és azt a merész tettet emeli ki, hogy egyértelműen fölébe helyezte a görög epikus hagyományt az itáliai epikus hagyománynak: *Musa* és *poemata* a *Camoena* és a *carmina* helyett. Ugyanakkor elutasítja az utóbbi két évtized kutatásában elterjedt, a költőt *poeta cliens*nek bélyegző Ennius-képet. A kötet vezérgondolatahoz csatlakozva pedig azt állítja, hogy az *Annales* szerzője volt az első olyan római szerző, aki felismerte a művészi *allusio* jelentésgazdagító szerepét.

A neoterikus kiséposz (vagy epyllion) műfaji sajátosságait *David Konstan* mutatja be Catullus 64. carmenjéről írott tanulmányában (Neoteric Epic: Catullus 64. 59 skk.), s felhívja a figyelmet a mű szerkezeti összetettségére és a költő erkölcskritikai szemléletmódjára.

A kötet szerkesztőjének az Aeneisről írott tanulmányában (The Canonic Text: Virgil's *Aeneid*, 79 skk.) egyrészt a mű palimpszesztikus költői stratégiája, másrészt magáról a művészetről is véleményt és ítéletet formáló jellege szerepel a vergiliusi művészet fontos jellemzőjeként. Egyik legnagyobb újításának pedig azt tartja *Boyle*, hogy a mítoszt (Aeneas és a római állam megalapításának mítoszáét) a szimbólum rangjára emeli. Aeneas nem egyszerűen Augustus allegorikus prefigurája, mégha bizonyos esetekben így tűnik is fel, hanem magának a *homo Romanus*-nak a szimbóluma.

Boyle Vergilius-esszéjének címe már jelezte, hogy az Aeneisszel olyan mű született, amely későbbi korok eposziródalma számára mindig igazodási pontot jelentett. A további fejezetek ugyanígy — bár esetleg eltérő hangsúllyal — az Aeneishez való viszony fényében elemzik az egyes alkotásokat. Ovidius *Metamorphoses*-éből márcsak a kézenfekvő Aeneas-párhuzam miatt is a Cadmus-történetet választja *William S. Anderson* elemzése tárgyául. Bemutatja Ovidius *allusiv* költői technikáját, de azt a nézetet, amely szerint a *Metamorphoses*szel a költő holmi *anti-Aeneist* szándékozott volna létrehozni, határozottan elutasítja. (Form Changed: Ovid's *Metamorphoses*, 108 skk.) *Frederick Ahl* *Pharsalia*-tanulmánya (Form Empowered: Lucan's *Pharsalia*, 125 skk.) a Lucanusszal kapcsolatban mindig felemlegetett Quintilianus-értékelésből kiindulva (Inst. Orat. X 1, 90) elsősorban a mű Nero- (és Caesar)-ellenes politikai üzenetét taglalja. Nem egyszerűen politikai költeménynek, hanem politikai tettnek (political act) nevezi, s mint ilyent a Függetlenségi Nyilatkozattal állítja párhuzamba. A kötet közepén foglal helyet *J. P. Sullivan* tanulmánya, akinek fejében az egész vállalkozás gondolata megszületett: azt

mutatja be, milyen szempontok és érvek alapján utasították el római költők az eposz műfaját, mint olyan irodalmi formát, amely képtelen megfelelő válaszokat adni a korabeli Rómát foglalkoztató legfontosabb problémákra. (Form Opposed: Elegy, Epigram, Satire, 143 skk.)

Stadius *Thebais*áról John Henderson írt szójátékokkal terhes tanulmányt (Form Remade: Stadius' Thebaid, 162 skk.). Miatán felvázolja a thébai mondakör lehetséges Flaviuskori jelentését, elsősorban azt elemzi, hogyan szentségteleníti meg az eposz mindazokat a fogalmakat, amelyeket a római közgondolkodás a háborúhoz kapcsolt. *Martha A. Malamud* és ifj. *Donald T. McGuire* közösen írt elemzésben mutatja be Valerius Flaccus eposzának palimpszesztikus jellegét. Meghatározónak elsősorban a vergiliusi reminiscenciákat tartják: véleményük szerint Iason alakját Vergilius Aeneasa és nem Apollónios Rhodios Iasonja után mintázta meg a költő; a Hylas és Hercules között lévő viszonyt pedig az Aeneas és Iulus közti apa-fiú viszonyhoz hasonlítják. (Flavian Variant: Myth. Valerius' *Argonautica*, 192 skk.) *Marcus Wilson* a Punicáról írva (Flavian Variant: History. Silius' *Punica*, 218 skk.) az eposz antihistorikus jellegét és Silius Italicusnak *aitionok* elmesélésére koncentrálnó költői karakterét mutatja be, majd *Peter Connor* stilisztikai szempontú elemzésben tárgyalja Claudianus eposzának poétikai sajátosságait, az epikus és nem-epikus műfaji elemek összeolvasztását. (Epic in Mind: Claudian's *De Raptu Proserpinae*, 237 skk.)

A két utolsó fejezet már nem a római eposszal, hanem annak középkori és reneszánsz utóéletével foglalkozik. *John O. Ward* a Waltharius-eposz elemzése kapcsán azt az általánosan elterjedt nézetet igyekszik cáfolni, mely szerint a középkori latin eposzok nem a teremtő költői fantázia és tehetség, hanem a kopott iskolapadok értéktelen produktumai; a *Gesta Ottonis* jelentőségét pedig egy újfajta, a hagyományos ókori ideáltól lényeges pontokon eltérő nőkép megfogalmazásában látja. (After Rome: Medieval Epic, 261 skk.) — Petrarca Africaja részben a reneszánsz poéta művészi öntudatának dokumentumaként fontos *Philip Hardie* számára, másrészt azért, mert egyéb műveit jellemző művészi karakterjegyei ebben az eposzban is felfedezhetők. Hier. Vida Christiasának jelentőségét pedig abban látja, hogy a költő a klasszikus epikus költészet (elsősorban Vergilius) invenciózus imitációja révén a keresztény mondanivalót antik irodalmi formával egyesíti. (After Rome: Renaissance Epic, 294 skk.)

Csak sajnálhatjuk, hogy a kötetben nem jutott hely azon epikus alkotások részletesebb tárgyalására, amelyek nem maradtak ugyan az utókorra, de amelyek palimpszesztikus módon mégis hatottak a római irodalomban (vö. Ovidius: *Amores* I 15). Hiányérzetünk támad akkor is, ha a késő császárkori keresztény eposzokra gondolunk, amelyekről épphogy említés történik.

A tanulmánygyűjteményt bibliográfia, valamint név- és tárgymutató egészíti ki.

TAKÁCS LÁSZLÓ

PH. R. HARDIE: THE EPIC SUCCESSORS OF VIRGIL. A study in the dynamics of a tradition. Cambridge 1993, 123 l.

Érdekes újabb sorozatot indított a Cambridge University Press: „Roman Literature and its Context”. A bevezető szerint a szerkesztők osztják azt az egyre határozottabb meggyőződést, miszerint a római irodalom történetének vizsgálatában általánosan elterjedt módszerek nincsenek kellőképpen összhangban a modern társadalomtudományok eredményeivel. A görög irodalom kutatói az ókortudomány legjobb hagyományait követve élő kapcsolatot tartanak fenn olyan rokon tudományágakkal, mint a társadalom- és művelődéstörténet, nyelvészet és irodalomelmélet; s a római irodalomtörténet számára is csak nyereséget hozhat, ha elsajátítja tágabb szellemi környezetének felismeréseit. A sorozat a latin szövegek olvasóit bátrabb olvasásra biztatja azzal, hogy az illető szövegeket tágabb szellemi kontextusban helyezi el, tudományunk művelőit pedig arra ösztönzi, hogy munkáikban keressék a kapcsolódási lehetőségeket a mai olvasókhöz.”

A sorozat harmadik darabjaként jelent meg Philip Hardie munkája.¹ Ez a vékony könyvecske terjedelmes eposzokról szól. A vergiliusi epikus örökség formálódását vizsgálja Ovidiustól kezdve Luca-

¹ A korábbi kettő: *D. F. Kennedy*, The arts of love: five studies in the discourse of Roman love elegy; *Ch. Martindale*, Redeeming the text: Latin poetry and the hermeneutics of reception.

nuson, Valerius Flaccuson és Statiuson át egészen Silius Italicusig. Könyvének legnagyobb érdeme, hogy érdeklődését függetleníteni tudta a kialakult interpretációs hagyománytól: nem szelvében-hosszában tárgyalt kérdésekben nyilvánít egyéni módon véleményt, hanem egészen újszerű tartalom meglátására és elemzésére bíztatja olvasóit. Abból indul ki, hogy a római epika fejlődését meghatározó két legfontosabb hatóerő a totalitásra törekvés és az irodalmi hagyomány (I. fejezet: *Closure and Continuation*). E két tényező együttesen eredményezi azt, hogy az egyes művek — az *Aeneis* példáját követve — nyitottak, ellenállnak minden olyan törekvésnek, amelyik zárt, végleges és egyetlen gondolati rendszerre épülő világképet próbál kielemezni belőlük. A nyitottság megjelenhet a cselekmény végső lezáratlanságában, de méginkább az ábrázolt események többszempontú bemutatásában. Az *Aeneis* mint új „Weltgedicht” olyan totalitásigénnyel lép fel, amelyhez hasonlót a görög irodalom egyetlen darabja sem ismer. Mai formájában ez a mű újra és újra megakadályozza, hogy a benne kifejeződő költői világképet lezártan tekintsük. Olyan eposz, amelynek cselekménye egy új, nagyszerű történelmi fejlődés kezdetével ér véget, szinte provokálja a folytatást. Az *Aeneis* cselekménye úgy épül fel, mintha egy epikus ciklus kezdő darabjának szánták volna, egy olyan sor nyitányának, amelynek utolsó darabja talán egy Augustus-eposz lehetne. A Vergilius utáni eposzok ezért mindig nyitottak az egyre újabb olvasatok előtt, egyenesen megkövetelik a személyes interpretációt. Az epikus költők gondos értelmezői voltak mesterük nagyeposzának éppúgy, mint egymás munkáinak. Az alkotók nem pusztán egymás költői teljesítményéhez kapcsolódnak, hanem értékelik és folytatják elődeik gondolati eredményeit is. Így alakul ki egyfajta szellemi párbeszéd, melyben a hagyomány távolról sem holt teher (mint azt gyakran vélték), hanem a kapcsolatteremtés élő eszköze. A római epika egyes alkotásai olyan szorosan kapcsolódnak egymáshoz, amire az újkori irodalomban nemigen találunk példát, s ez nem hátrány, hanem előny, mert e művek a „kreatív imitáció” segítségével valamiféle közös gondolkodás részeseivé válnak.

Hardie két nagyobb gondolatkörben próbálja rekonstruálni a költemények szellemi „társalkodását”. Az erószak és a szakralitás összefonódását vizsgálja a második fejezet. (2. *Sacrifice and Substitution*). A kiindulópont természetesen itt is az *Aeneis*: a végén Aeneas megöli Turnust, és a hős szájából elhangzó szavak kétségtelenül bizonyítják, hogy tettének szakrális jelleget tulajdonít. Áldozatot mutat be — állat helyett emberrel. Turnus megölése a római kulturális rendet megalapozó cselekedet. Lehet ez az igazság és a jogrend helyreállítása, de mások szemében ugyanúgy tűnhet a bosszúálló vad indulat akadálytalan kitörésének is. A római történelem pedig e kevert jellegből mintha egyre határozottabban csak ezt az utóbbit valószínűsítaná meg. A Vergiliust követő epikusoknál szintén elgondolkodtatón gyakran jelenik meg az erószak az áldozatbemutatás terminológiájába öltöztetve, de egyre egyértelműbben mutatkozik meg ugyanakkor a brutalitás valódi lényege. Alvilági és olymposi, jó és rossz principium harcával és elkülönülésével foglalkozik a szerző a következő részben (*Hell and Heaven*). E két, látszólag összebékíthetetlen elem nagy erőfeszítések, eget-földet megrengető harcok árán elkülönül egymástól, hogy azután különállásában beléssa rászorultságát a másik erejére. Az elszigetelt vergiliusi példákat (Iuno-Allecto) a Flavius-kori epikusoknál valamiféle általános keveredés vagy hasonulás követi: jó és rossz kibogozhatatlanul egymásba gabalyodik.

H. munkáját áthatja az újítás szándéka. Könyve tartalmában és formájában is eltér a megszokottól. Mesterséges felduzzasztás helyett csak a legszükségesebbekre szorítkozik. Kockázatos dolog olyan könyvről recenziót írni, amelyiknek egyik legfontosabb célja a modernség elérése. Erőfeszítéseit csak úgy értékelhetjük, ha sikerül megneveznünk, mi az, amit számon kérünk rajta. Annyi mindenesetre bizonyosnak tűnik, hogy a modernséget a modernkedéstől a megfogalmazott kérdés minősége különbözteti meg. Míg az előbbi a belső érdeklődéstől idegen probléma vizsgálatához külsőlegesen eszközként alkalmazza az újabb módszereket, addig a valódi modernséget erős szálak fűzik a kor igazi szellemi igényeihez. Ebben az értelemben H. munkája valóban modern és megvalósítja a szerkesztők elképzeléseit: mindvégig a mai embert foglalkoztató gondolatok alakulását kíséri figyelemmel az eposzokban. A korszerű irodalmi segédanyagok ismerete nem abból derül ki, hogy minduntalan hivatkozik rájuk, hanem érvelésének módszeréből. H. nem modernkedik, munkáját belső lényegéből fakadóan modernnek kell neveznünk, de sajnos nem tarthatjuk egyszerre követésre méltó példának is. A szerző ugyanis olyan áron válik korszerűvé, hogy közben feláldozza azt, amihez minden újító szándékú kezdeményezésnek ragaszkodnia kell; lemond olyan értékekről, melyek nélkül nem lehet elképzelni a római irodalomtörténet jövőjét, hátat fordít a filológiának. Az „Epic successors of Virgil” ugyanis lényegét tekintve esszé. Nem

azért az, mert a szokásosnál jóval kevesebb jegyzetben tünteti fel tudása forrásait, és nem azért, mert ritkán idézi az eredeti műveket, filológus kollégáit pedig talán egyszer sem, hanem mert a szerző az esszéista nagyvonalúságával közeledik a szövegekhez. Eltűnik a különbség fontos és mellékes között. Célja nem az egyes szövegek jelentésének megértése, hanem néhány gondolat vándorlásának feltérképezése. Az Aeneistól eltekintve elmélkedésében a művek nem nyernek önálló fontosságot. Érdekes olvasmány Hardie műve, de nem irodalomtörténet. Arra kerestünk volna benne példát, hogyan lehet a mai érdeklődést és tudást a római irodalomtörténet folytatásra érdemes hagyományával egyesíteni. A szerző azonban e műfaj megújítása helyett egy másikba kezdett. Kár. A sorozat szerkesztőinek szakmánk helyzetéről szóló értékelésével egyetértve elmondhatjuk: nagy szükség lenne jó példákra.

FERENCZI ATTILA

JAKAB ÉVA: STIPULATIONES AEDILICIAE. A kellékhibákért való helytállás kialakulása és szabályai a római jogban. Acta Jurid. et Polit., t. 44/7. (Szeged 1993) 221 l.

Jól ismert tény az, hogy az eladót terhelő kellékszavatosság szabályait a vásári bíraskodás feladatkeret ellátó *aedilis curulis*-ok gyakorlata fejlesztette ki, akik abból indultak ki, hogy az adásvétel kiváltképpen olyan ügylet, amelyben a *bona fides*-nek kell érvényesülnie. Az archaikus kor jogában nem volt kizárva az, hogy az eladó a vevőt az eladásra szánt dolog tulajdonságait illetően félrevezesse. A köztársaság korának végén, a praetor C. Aquilius Gallus alkotott jogi eszközt arra, hogy ilyen esetben az adásvételi szerződés felbontható legyen. A köztársaság korának végén alkotott *actio de dolo*, majd később az *exceptio doli* — a principatus első évtizedeiben — igen hatékony jogi eszköz volt a *fraus*-ra épülő deklarációk jogi szankcionálására. Ebben az időben válik szokássá az is, hogy a szerződéshez *stipulatio de dolo*-t is kapcsolnak a felek; esetenként ez a szokás még a *bona fides*-re épülő szerződések körében is dokumentálható. Ezt látszik bizonyítani Proculus egyik töredéke (D. 18.1. 68.1.). A szakirodalomban erre a jelenségre Coudert hívja fel a figyelmet, amikor a „*dolum malum abesse*” ígéretének alapjául szolgáló jogintézményeket, pontosabban konkrét jogi eszközöket (*acti*ót, *excepti*ót) vizsgálja.¹

Jakab Éva is utal könyvében arra, hogy a kellékszavatosságra vonatkozó jogszabályanyag, amely az árufogalom kialakulásához igazodóan fejlődött és kezdetben a római földművelő gazdaság legfontosabb termelőeszközeire, a rabszolgákra és az igásállatokra vonatkozott, a klasszikus kor végén már igen tekintélyes volt. Rabszolgaeladás esetén az eladó köteles volt felhívni a vevő figyelmét (*palam et recte pronuntianto*) a rabszolga betegségére vagy hibájára, s ezek között arra, hogy a *servus* szökésre, elköborlásra hajlamos, noxális kötöttség alatt van,² főbenjáró bűncselekményt követett el, öngyilkosságot kísérelt meg, vagy halálra ítélték (*ad bestias damnatus*).³

Ha az adásvételi szerződés alapján szolgáltatott (átadott) dolog nem felelt meg annak, amit az eladó ígért, azaz az ígért tulajdonságok hiányoztak, a vevőnek a szerződéskötéstől számított két hónapon belül keresetet lehetett indítania az eladó ellen a szerződés felbontása iránt (*actio redhibitoria*). Ennek eredményeként az eladó a dolgot visszakapta azzal a kötelezettséggel, hogy a vételárat a vevőnek fizesse vissza. További négy hónapon belül, azaz összesen *hat havi* perióduson belül a vevő pert indíthatott a vételár leszállítása iránt. Ilyen módon az ügylet hatályban maradt ugyan, az eladó azonban tartozott a vevőnek a vételárból annyit visszatéríteni, amennyivel a dolog értéke, a kikötött tulajdonságok hiányában, kevesebb volt. Ugyanez volt a helyzet akkor is, ha az eladott dolognak valamilyen fogyatékosága volt, de az eladó azt a vevő előtt elhallgatta.

Gaius korában az *actio redhibitoria* indításának határideje, miképpen erre a Digestában található Gaius-fragmentumok utalnak, *két hónap* volt. Ezt a határidőt később hat hónapban állapították meg,

¹ L. J. Coudert: Recherches sur les stipulations et les promesses pour autrui en droit romain. Nancy 1957, 125.

² A római felfogás szerint a *nox*a fizikai hibát jelent. L. F. Pringsheim: The Greek Law of Sale. Weimar 1950, 450.

³ L. Hamza G.: Az eladói kellékszavatosság fejlődése a római jogban. Acta Facultatis Pol.-Iur. Univ. Scient. Budap. 32 (1990) 43 sk.

mint erre Paulus Sententiái alapján lehet következtetni. Az *actio redhibitoria duplumra* ment abban az esetben, ha az eladó a vételárat és járulékait nem fizette vissza és az ügyletből származó egyéb kötelezettségeinek nem tett eleget. *Simplum* volt a marasztalás mértéke akkor, ha az eladó a vételárat és járulékait a vevőnek visszaadta.

Az a körülmény, hogy az eladott dolog hibáját tagadó eladó, mint alperes ellen az *actio redhibitoria* a duplumra mehetett, a keresetnek kétségtelenül *poenalis* jelleget kölcsönzött annak ellenére, hogy az valójában nem volt *actio poenalis*.⁴ A vételár mérséklése iránt indított kereset (*actio quanti minoris*) pedig *aestimatorius* kereset volt. Erre utal a D.21.1.28. és a D.21.1.47. Említést érdemlő körülmény az, miszerint az irodalomban van olyan nézet, mely szerint az *actio quanti minoris* posztklasszikus eredetű volt.⁵

Jakab Éva könyvében behatóan foglalkozik az eladói nyilatkozat értékelésének kérdésével. Utal arra, hogy a szerződési nyilatkozatot úgy kell értelmezni, ahogyan azt a másik félnek a nyilatkozó akaratára és az eset körülményeire tekintettel értenie kell. Ezért különbséget kell tenni abban, hogy az eladói nyilatkozat az eladni kívánt dolog pusztá dicséretét jelentette-e, vagy olyan volt, amely a dolog tulajdonságaira nézve komoly ígéretnek minősült.

Nézetünk szerint részletesebb elemzést érdemelt volna az egyébként hivatkozott Ulpianus-fragmentum: *Sciendum tamen est quaedam et si dixerit praestare eum non debere, scilicet ea, quae ad nudam laudem servi pertinent: veluti si dixerit frugi probum dicto audientem ut enim Pedius scribit, multum interest, commendandi servi causa quid dixerit, an vero praestaturum se promiserit quod dixit.* (D.21.1.19.pr.)

A szöveg értelmezésében egyet lehet érteni a szerzővel. Csak annyit szeretnénk megjegyezni, hogy a jogtudomány az ilyen nyilatkozatnak nagy valószínűséggel már Ulpianust megelőzően sem tulajdonított nagy jelentőséget.⁶

Egyetértünk a szerzőnek azzal a tételével, hogy a pusztá dicséret — *laus* vagy *laudatio* — és a „jogi kötőerővel” rendelkező *dictum* között nehéz a határt megvonni. Nézetünk szerint azonban ez a kérdéskör még további vizsgálatot igényel, amit indokol a forrásanyag gazdagsága is. Megállapítható a források elemzése alapján az, hogy a vevő részéről ígéretnek csak az olyan eladói nyilatkozatot lehetett tekinteni, amely azzal a szándékkal hangzott el, hogy annak teljesítését az eladó vállalja is. Azokat a tulajdonságokat, amelyekről az eladónak nyilatkoznia kellett az ügylet megkötésekor, az aedilisek edictuma részletesen felsorolta, s ha a nyilatkozatában foglalt ígérete nem igazolódott, azért a vevő irányában felelősséggel tartozott.

Az olyan ígéret különben, mely szerint például az eladott rabszolga egészséges, vagy nem tolvaj, egyesek szerint hiábavaló, mert az ígéret lehetetlenségére vonatkozik. Az ilyen ígéret mégis hasznos és helytálló lehetett, és annak valóságáért az eladó felelni tartozott. Ha tehát az eladó az eladott servusról azt állította, hogy nem tolvaj, utóbb azonban mégis kiderült, hogy tolvaj, a vevő felelősség terhelte, mint aki a rabszolga tulajdonságára nézve tett ígéretét nem teljesítette. Ha azonban az eladó a rabszolgáról azt állította, hogy valamiben mester, az nem jelentette azt, hogy a mesterségben tökéletes, hanem csupán azt, hogy a mesterségben jártas. A mesterségben való jártasságra vonatkozóan tett nyilatkozatáért viszont az eladó tartozott helytállni, különösen akkor, ha nyilatkozata révén a rabszolgáért magasabb árat kívánt elérni.⁷

A monográfia III., a rabszolgavétel kérdéseivel foglalkozó fejezetének kiemelkedő értéke az irodalmi források igen alapos elemzése. Jakab Éva utal arra, hogy a Varro által ajánlott stipulatiók az áru rejtett hibáiért történő átvállalására a jogtudós Manilius formuláskönyvéből származnak (*venalium vendendorum leges*). A *De re rustica*-ban szereplő stipulációs formulák a kor szerződési gyakorlatát tükrözik. A szerző hangsúlyozza, hogy ezek a garanciaformák nem álltak az aedilis edictummal kapcsolatban. Plauzibilis az a nézet, mely szerint valószínű az, miszerint ezekkel az aedilisi edictummal

⁴ L. Pólay E.: Az eladói kellekszavatosság a preklasszikus római jogban. Szeged 1964, 65.

⁵ L. F. Pringsheim: Das Alter der aedilischen *actio quanti minoris*. Zeitschrift der Savigny Stiftung. Rom. Abt. 69 (1952) 297.

⁶ L. G. Impallomeni: L'editto degli edili curuli. Padova 1955, 27.

⁷ L. Impallomeni: i. m. 260.

kapcsolatban nem álló garanciaklauzulák mellett ismertek voltak a *kényszerítő* jellegű aedilis szabályok abban az esetben, ha az adásvételt az Urbs vásárterein kötötték.

Egyet lehet érteni a „Persa” című plautusi vígjáték jogi szempontú elemzése alapján levont következtetésekkel. Toxilus jogállására nézve nézetünk szerint is helytálló az a szerző által is képviselt felfogás, Partsch alapján, miszerint a *procurator omnium bonorum* rabszolga-státusára a hellén jog szabályai érvényesek: ezek szerint Toxilus személyileg függő helyzetben van, azonban vagyonjogi képességek, s ezek körében a Timarchides vagyonával való rendelkezés, megilletik. A „Persa”-ban leírt adásvételi szerződés körében is a már nagy valószínűséggel hosszú idő óta követett, bevált üzleti szokások követése mutatható ki.

Eredetiek a szerzőnek azok a fejtegetései, amelyek Horatius Florushoz címzett levelének értelmezésével kapcsolatosak. Egyetértünk konklúziójával, mely szerint az *aediles curules* a már korábban kialakult szerződési gyakorlatra figyelemmel állapítják meg a megkövetelt információk körét.

Az adásvételi okiratokkal foglalkozó alfejezetben a szerző utal arra, hogy az aedilis felelősségkizárása is lehetséges. Erre mutat a D.2.14.31. (Ulpianus): *Pacisci contra edictum aedilium curulium omnimodo licet, sive in ipso negotio venditionis gerendo convenisset sive postea*. A fragmentum egyfajta *crux interpretum*, amire az irodalomban az Ankum és Chorus közötti vita is utal. Ulpianus alapján — miként erre Jakab Éva rámutat — az aedilisi normák diszpozitívoknak tekinthetők. Helyes a Pomponius-fragmentum értelmezése is. Talán itt is célszerű lett volna a *simplicia venditio* jelentésére röviden kitérni.

A szír-római jogkönyvben található szerződési klauzulák vizsgálata további komoly értéke a munkának. Egyet lehet érteni Jakab Éva kritikájával a Memmer-féle felfogást illetően, mely szerint a klauzulák egyértelműen rómainak tekinthetők. A fragmentumokban nézetünk szerint is több „Rechtskreis” szabályai elegendnek. További bizonytalansági elem az, hogy kérdéses a fragmentumokban szereplő szabályok „konvencionális” vagy éppen törvényi jellege.

A monográfia IV. fejezetében foglalkozik Jakab Éva az aedilisi stipulációk értelmezésével. A fejezet bevezető részében a szerző Pomponius és Ulpianus egymásnak ellentmondó nézetét elemzi. A Pomponius-féle fragmentum nagy valószínűséggel interpolált. Számunkra inkább csak az lényeges, hogy a jogtudós az aedilisi stipulációkat a praetori stipulációk egyik alfajának tekinti. A közös *origo* alapja az, hogy mindkettő a iurisdictionóban gyökerezik. Az Ulpianus-féle osztályozás vonatkozásában a *stipulationes iudiciales* állnak közel ahhoz, amit — állapítja meg Jakab Éva — Pomponius az azonos kategórián értett. A Pomponius-féle *diaresis* alapján a szerző arra a következtetésre jut, hogy az aedilisi stipulációk természete és funkciója a praetori stipulációkéval rokon.

Az aedilisi stipulációkra vonatkozó *sedes materiae* sajnos nem túlságosan terjedelmes. Sőt, még a rendelkezésre álló fragmentumok sem adnak általában támpontot arra nézve, hogy az aedilisek milyen esetben ragaszkodnak a stipulációhoz. Így például az egyik Ulpianus-fragmentum alapján csupán az állapítható meg, hogy a jogtudós nagy valószínűséggel — a szerződési gyakorlatra figyelemmel — az ügyletkötő felek privát megállapodásához tartozó ún. garancia-stipulációt vizsgálja.

A fejezet utolsó részében Jakab Éva megállapítja, hogy — miként erre a *lex Rubria* alapján lehet következtetni — az alperes és a felperes együttműködése esetében a per megalapításánál nem volt szükséges különösebb szabályozás, azaz magistratusi beavatkozás. A kényszereszközök alkalmazása abban az esetben volt szükséges, ha az alperes *indefensus* volt.

A könyv V. fejezetében a szerző az aedilisek előtti *in iure* eljárás problémakörével foglalkozik. Először a *iudicium dare* fogalmát elemzi, melynek során elsősorban Selb elméletét veszi alapul. Selb elmélete alapján állapítja meg az aedilisi edictum különböző típusait. Plauzibilis az a megállapítása, mely szerint az aedilisek rendelkezésére álló eszközök eredetileg nem konkrét keresetek (*actiones*) voltak. Ezt a következtetést nézetünk szerint is alátámasztja az, hogy a jogtudósok a jogkövetkezmények meghatározásánál a *redhiberi posse*, az *in causa redhibitionis esse*, az *ex edicto aqi posse* kifejezéseket használják. Ugyanakkor vannak olyan fragmentumok is, amelyekben az aedilis curulis edictuma alapján történő perlésnél az *actio* szerepel. Nem ritkán az *actio* indításának lehetőségére utaló források interpoláltak. Úgy véljük, hogy a szerző még több, „interpolációgyanus” forrásra is utalhatott volna.

A fejezet következő részében Jakab Éva az aedilis curulis előtti folyó *in iure* eljárás menetét rekonstruálja a rendelkezésre álló elég csekély számú forrás alapján. Arra a következtetésre jut, hogy az aedilis curulis előtt folyó eljárás nem feltétlenül követte a praetori formuláris perben kialakult formákat.

Ennek oka döntően az, hogy az aedilis curulis nem rendelkezett azoknak a jogi eszközöknek az összességével, amelyek a praetor rendelkezésére álltak. Kiemelkedő érdeme ennek a résznek az, hogy a szerző az irodalomban csak igen csekély figyelemre méltatott császári constitutiót alapos vizsgálat tárgyává teszi. Igen — s tegyük hozzá joggal — vitatott a constitutióban szereplő *repromissio* valódi jelentése. Ebben az összefüggésben elemzi a szerző az egyik herculaneumi táblát (Tab. Herc. 60). A csak töredékes formában fennmaradt tábla egy adásvételi szerződés leírását tartalmazza, amelynél kérdéses az, hogy valójában mi is volt a szerződő felek célja az írásba foglalással. Egyet lehet érteni a szerzőnek azzal a nézetével, mely szerint a herculaneumi tábla *privátokirat*, amellyel a szerződő felek az aedilis előtt folyó perre készülnek fel. Annak is nagy a valószínűsége, hogy a pert megalapító aedilisi stipulatio tartalma hasonló volt a herculaneumi tábla szövegében foglaltéhoz.

A határidő bonyolult kérdéskörét elemzi Jakab Éva a továbbiakban. A források alapján megállapítható az, hogy az aedilis *kéthavi* határidőt biztosított a nem tetszés esetére való visszalépésre, feltéve, hogy a szerződő felek nem elterjedtek a határidőről. A *duos menses* a szerző következtetése szerint általánosan elterjedt volt. A vevőnek ilyen módon a *ius in praxi* körében rendszerint hatvan nap állt rendelkezésére az adásvétel felbontására.

Figyelmet érdemlő a D.21.1.23.pr. (Ulpianus) elemzése. Az irodalomban — Beseler van ezen az állásponton — interpoláltak tartott fragmentum arról tudósít, hogy egy rabszolgát a *iudex* közreműködése nélkül adtak vissza. Nem került sor ilyen módon az eljárás *apud iudicem* szakaszára. Egyetértünk Jakab Évával, aki szerint az Ulpianus-fragmentum tényállása alapján nagy valószínűséggel egy, az *in iure* szakaszban megkötött egyezségről van szó. A fragmentum különben nem csekély jelentőséggel bír a peres eljáráshoz kapcsolódó „friedliche schiedliche Streitlösung” (Düll) irodalomban sokat vitatott kérdése szempontjából.

Sajnálatos módon az aedilis curulis edictumának kommentárjaival kapcsolatos *sedes materiae*-ben nincs olyan fragmentum, melynek tényállása a confessióval volna kapcsolatos. Így — a *confessio in iure* „Vorgang”-ját illetően — csak feltételezésre van lehetőség. A perbe bocsátkozás eseteivel kapcsolatos források körében az *exceptio* (*exceptiók*) kérdése igényel átfogó elemzést. Nem könnyű feladat a D.21.1.14.9. (Ulpianus) valódi tartalmának feltárása. Az *interpretatio multiplex* tárgyául szolgáló fragmentum szerintünk is a perbeli stipulatióra utal, amelynek segítségével mód van a perprogram rögzítésére. A fejezet további részében a szerző a perbeli cautiókkal kapcsolatos fragmentumokat elemzi. Hangsúlyozza, hogy az aedilis curulis előtt folyó eljárásnak is lényeges elemei a végrehajtást biztosítani hivatott cautiók, pontosabban az azok ígéretének eszközeiül szolgáló stipulatiók, miképpen erre a D.21.1.25.9. (Ulpianus) alapján lehet következtetni.

Jakab Éva könyve nemzetközi mércével mérve is eredeti feldolgozása a római jogban ismert kellékszavatosság igen komplex természetű kérdésének. Sajnálatos módon a függelék az irodalomjegyzék mellett nem tartalmazza a forrásmutatót, ami megnehezíti az olvasó tájékozódását. Az egyébként impozáns irodalomjegyzék sem mondható teljesnek, mivel néhány fontos monográfiát, így például Coudert „Recherches sur les stipulations et les promesses pour autrui en droit romain” (Nancy 1957) c. munkáját a szerző nem tanulmányozta. Az eladói felelősség kapcsán jelentkező dolózus magatartás viszonylatában Brutti „La problematica del dolo processuale nell’esperienza romana” (Milano 1973) c. monográfiája olyan alapvető munka, melynek figyelembevétele ugyancsak elengedhetetlen. A részletes német nyelvű tartalmi összefoglaló alapján a nemzetközi szakközönség számára is hozzáférhető a József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának kiadványsorozatában megjelent monográfia. Kíváncsú volna, hogy a könyv — a szükséges korrekciókkal — teljes terjedelemben német nyelven is megjelenjen.

HAMZA GÁBOR

LUKÁCSY SÁNDOR: A HAZUDNI BÜSZKE ÍRÓ. Válogatott tanulmányok. Budapest 1995. 366 l.

Az alábbiakban ismertetendő tanulmánygyűjtemény szerzője nem az antikvitás, hanem főképp a XIX. század magyar irodalmának hivatott kutatója, de a kötet címe első hallásra felkeltette érdeklődésünket. Magyarozatát a válogatás végére iktatott szerzői megjegyzésekben találjuk (361): „Jelen könyvem legrégibb írása 1960-ból való... 1960 számomra az újrakezdés éve volt... Akik megperzselődtek az 56-os

forradalomban, csak úgy térhettek vissza az irodalmi életbe, ha legalább egyszer leírták nyomtatásban az „ellenforradalom” szót; ezt nekem kivárással sikerült elkerülnöm, s amikor végre, a Nagyvilág 1960. (recte: 1961.) októberi számában újra jelentkezhettem egy kis esszével a zsarnokellenes Tacitusról, föléje Kazinczy szavait írtam: „A hazudni büszke író”. A célzást akkoriban sokan megértették.”

Abban az időben, amikor büszkén hazudozók hatalmi szóval ítélkezettek elevenek s holtak fölött, bizony bátorság kellett ahhoz, hogy valaki a Martinovics-ügyben megperzselődött Kazinczy Tacitus-jellemzését válassa esszéje címéül. (A Nagyvilág akkori tisztaelkű főszerkesztője ne értette volna?) Az *esszé* pedig valójában annak az Aurora-sorozatban közzétett Tacitus-válogatásnak (Gondolat, 1961) kritikai ismertetése volt, amelynek megjelentetéséhez — sőt kezdeményezéséhez: egyszerre két proskribált önkutató szóhoz juttatásához! — nem csekély civil kurázi kellett mind a kiadó, mind a belső szerkesztő részéről. Illesse utólag is dícséret mindkettejük (Havas Ernő, Balázs György) nevét.

Igen, *tett* volt az Aurora-válogatás ismertetése, amikor a könyv az Antik Tanulmányok hasábjain sem talált ismertetőre. (Csak Falus Róbert írt róla brosúra ízű, de nem ártó, rutinos feuilletont a Népszabadság 1961. május 6-i számában. Katona Jenő pedig a bevezető tanulmány megállapításait adta elő a magáéiként: A könyv 1961, V. sz. 25. l.) L. szónoki lendülettel sorakoztatja fel Tacitus magyarországi utókorának beszédes dokumentumait, egynéhánnyal megtoldva a honi Tacitus-filológiában nyilván tartottakat, és érezhető diadallal idézi a Vörösmartytól az ifjú Mátyás szájába adott tirádát (A „Czillei és a Hunyadiak”-ból):

Kegyetlen ember volt e Tacitus!
Míg egy lapon keresztül gázolok,
Kifárad elmém...
Csatákkal bős és pártokkal viszályos
Idők, melyekben ádáz még a béke is... —

mint „amit eddig nem tartott számon a filológia”. Utólag is megnyugtathatjuk L.-t: Ince Béni „Tacitus élete és művei” c. könyvének (Kolozsvár 1905) ez a Vörösmarty-idézet a mottója. (Vörösmarty a L.-tól dőlt betűkkel kiemelt szavakban a *Historiae* kezdőmondatait öntötte versebe: *opus... atrox proelii, discors seditionibus, ipsa etiam pace saevom.*) E sorok írója pedig a nemzedékünknek is kijuttott „ádáz békéről” tartott előadást „*Pax Tacitea*” címmel a budapesti *Eiréné*-konferencián, 1965 őszén.

L. ítései magaslátról szemléli és teszi magáévá az Aurora-kötet bevezetésének filológiai eredményeit, meglátja és elfogadja Tacitus ambivalens szabadság-eszményének pozitívumait: a történetíró a *mindenkori* zsarnokság fölött „az erkölcsi ítélet hatalmával ülte meg a szellem és a igazság bosszújának torát”. Méltán zárja a tulajdonképpeni ismertetést azzal, hogy „Tacitust olvasni annyi, mint megerősíteni hitünket a történelmi igazságtévesben, táplálni ragaszkodásunkat az emberméltósághoz”. Ezután következik az *esszé*: „Tacitust fordítani pedig...” (Így, három ponttal: az olvasó elgondolkozhatik a kezébe vett válogatás tolmácsolóinak merészségén és előre megjósolható kudarcán.)

Így csöppenünk Vas István dolgozószobájába, amint Villon és Apollinaire, Shakespeare és Thackeray mesteri fordítója „mértéktelenül Tacitus félelmetes stílusával, melyet magyarul megszólaltatni a próbák próbája és olyasszerű becsvágynak tárgya, mint színésznek a parádés szerepe”. Kár, hogy a továbbiakban a Vas Istvántól ambicionált „mértéktelen” igencsak vitatható eredményének ismertetése helyett (vö. Világirod. Anth. I 737—750) csak nagyvajtai Cserei Miklós *Historiae*-magyarításának (Kolozsvár 1840) dicsőimnuszát olvassuk. Előrebocsátván, hogy a derék úr műkedvelő teljesítményében „sok a félresiklott próbálkozás, a tudákos egyénieskedés, az élvezetből kikököntözött tatik-tetik régiesség, esetlen provincializmus” (a durva nyelvi félreértésekről nem is beszélve, — tesszük hozzá), felvonultat jó egynéhány kiragadott fordulatot vagy részmondatot, amelyekben „tolong, árad a sok szebbnél-szebb kifejezés”. A mai olvasót is elandalítja az „erdélyi szokott magyarság” itt-ott élvezhető archaikus íze, de az egész mű... (Hogy mi is a három pont eszközéhez folyamodjunk.)

Annak idején mégis megfogadtam bírálóm tanácsát és a következő mértéktelen során (az Európa „Bibliotheca Classica”-jának teljes Tacitusában, melynek azonban csak a 2. kiadását — 1980 — ismerem el a magaménak) igyekeztem „Cserei Miklós szellemében, sikerült megoldásainak felhasználásával szebb, tacitusibb szöveget” produkálni. (Réz Pál kritikáját L.-énál mértékadóbbnak éreztem: Élet és irod. 1971/6. 10.)

A magunk hosszú és reménytelen küzdelmének igazolásául hajdani (az Aurora-kötetben sem titkolt) mentegetőzésünket ismételjük meg: A tacitusi nyelvművészet sajátosságai még latinul is utánozhatatlanok (hivatkozhatunk itt Sir Ronald Syme „*Titus et Berenice*” c. királyi szórakozására), más nyelven elsikkadnak. Olyan fordító, aki a formaművész Tacitus erényeit a maga nyelvén meg tudta volna szólaltatni, máig sem akadt. Egykori próbálkozásainkra gondolva — γράσκομεν πολλὰ διδασκόμενοι — ma is valljuk, hogy Tacitus hol méltóságteljes, hol mérgezten célzatos, a megfejthetelenségig sok értelemben csillogó, vagy akár a világosság rovására töredékes mondatait, nyitva hagyott gondolat-sorait lehető hűséggel, de kevésbé tömören, sokkal uniformizáltabban (rendszerint a *variatio Tacitea* kényszerű feladásával) lehet csak érzékeltetni. Bizonyos lazítás elkerülhetetlen (és bocsánatos), mert a tacitusi tömörséget a szavak számában és rendjében ambicionáló fordító erőlködése szükségképpen érthetlenségre és nevelésre van kárhozzátva.

A Tacitusszal való mérközés reménytelenségének szemléltetéséül mi sem volna könnyebb, mint egymás mellé sorolni néhány — L.-től ajánlott, ill. kifogásolt — „megoldást”. Csak ízelítőül a *Historiae* elejéről: „Némelyek papi s konzuli méltóságokra préda gyanánt jutva” (Cserei) — „némelyek zsákmányként a (?) papságokat és a (?) konzulságokat... kaparintották meg” (Vas I.) — „némelyek mintegy zsákmányként, papi méltósághoz és consulsághoz jutván...” (B. I.). Vagy: „Virtusban terméketlen század” (Cs.) — „de azért ez a század sem szűkölködött annyira erényben, hogy...” (V. I.) — „mégsem annyira erények nélkül való e század” (B. I.), az eredetiben: *non tamen adeo virtutum sterile saeculum, ut...* Ha L. a *latin* eredetit (Hist. I 62,2 *torpebat Vitellius et fortunam imperii inerti luxu ac prodigijs epulis praesumebat, medio diei temulentus et sagina gravis*) tartotta volna szeme előtt, aligha ítélte volna követendőnek a derék Cserei „erdélyiségét” („Vitellius ellenben sorvadozott, s a fejedelemség szerencséjében, henye bújálkodás és tékozló vendégeskedés között bizakodott, már délben gajdosan s hizláló nagytétűségétől felpuffadva...”). A mi fordításunkban bizony kevesebb az „éres eredetiség”, szavaink sem „nyers gyémántok”, nem lelni bennük „a termő erőfeszítés szépségét”, csak a Tacitusát ismerő, XX. századi magyar filológust: „Vitellius eltopputan várakozott (praet. imp.), hiú fényűzésben és tékozló lakomákon már előre élvezte kiváltságos uralkodói helyzetét, délidőben ittasan és telezabáltan...” Ha a fennkölt (σεμνός) Tacitus *sordidum vocabulum*-okat használ, nem szándéktalanul cselekszi.

Sapientia sat: L. hevületét és a kötetcímben is megvallott „hazudni büszke” voltát ma — 35 év elteltével — is becsüljük, a XIX. századi magyar (és európai) irodalomban való otthonosságát készséggel elismerjük, de illetékességét *in philologicis* ez alkalommal elvitatni bátorokodunk.

Épp az illetékesség okán tartózkodunk a gazdag kötet tartalmának még vázlatos ismertetésétől is. A szakmailag távolabb álló klasszikus filológus mindig érdeklődéssel követte L. trouvaille-ait (mint pl. Cabet felfedezését Petőfi „forrásai” között). Egyetlen ilyen telitalálatát mégis kiemeljük: „Álmok a történelemlről” címmel (340 skk.) meggyőzően mutatta ki Milton jelenlétét Madách olvasmányélményeinek sorában. Csak kiegészítésképpen említjük, hogy amikor Milton Mihály arkangyala — Baróti Szabó Dávid hexameteres magyarításában — Ádám „fejti illeti titkos vesszőjével”, s az „szemeit béhunya s elalszik”, álomlátásában úgy lesz részese az Atya „végtelen nagy ajándéknak”, hogy az arkangyal egy hegy tetejére vezet. Ezt követi a *revelatio* (görögül *apokalypsis*), a titkok fátylának *felfedése*. L. felfedezői érdemét nem kisebbíti az, hogy nem tért ki a miltoni *apokalypsis* antik előzményeire, azokra a misztikus iratokra, amelyeket a legszélesebb összefüggésben Ed. Norden tárt fel az Aeneis VI. énekéhez írott klasszikus kommentárjában. Ő mutatott rá arra, hogy mennyire indokolatlan (unmotiviert) — látszólag — Vergilius alvilág-leírásának jövőbeli szemléje, amennyiben Musaeus azokat a „fényes mezőket” (*campus nitentes*), amelyeket Aeneas a Sibylla kíséretében már végigjárt, *felülről (desuper)* még egyszer mutatja. „Tipikus és indokolt viszont a magasból történő megmutatás és szemlélés az apokalypsisekben”, vö. nemcsak Hermés Trismegistos „hegyi beszédével” (ἐν ὄρει λόγος ἀποκρυφός περὶ παλιγγενεσίας). Más helyütt részletesen foglalkoztam az Aeneis alvilági szemléjének utókorával, egyebek közt Milton „Elveszett paradicsom”-ának XI. énekbeli jelenetével, amelynek Baróti Szabó-féle költői parafrazisát L. Madách feltehető forrásként idézi. („Jer velem: e felemelt hegynek tetejére vezettek...”) Baróti Szabó Dávid klasszikus olvasottságát szükségtelen bizonygatnunk. L. első szemelvényében („Éva giongonei aktja a viruló táj ölén”) a szerző nyilván örvendett például „a pulya mirtus” olvastán, de aligha gondolt Horatius *pulla myrtus*-ára (C. I 25,18). Egy példa a száz közül: a régi magyar irodalom értő élvezéséhez ma sem ártana az ókori klasszikusok eredetiben való olvasgatása.

BORZSAK ISTVÁN

MEGEMLEKEZÉS

IN MEMORIAM BRÓSZ RÓBERT (1915–1994)

1994. február 13-án váratlanul elhunyt Brósz Róbert, a római jog jeles művelője és a kitűnő pedagógus. Megemlékezésünkben a magyar jogi romanisztika Nesztorának az ókorkutatók érdeklődésére kiváltképpen számot tartó munkásságát szeretnénk a nekrológ szabta keretek között bemutatni.

Brósz Róbert debreceni egyetemi éveit Marton Géza demonstrátoraként (1934–1937) kezdte meg a római jogász szakma megtanulását. Néhány évvel később pedig, a római egyetemen működő Scuola di Perfezionamento in Diritto Romano posztgraduális kurzusának elvégzése után (1941-ben) már *ex asse* római jogász. Egyéniségének formálódására ez a római tanulmányút döntő hatást gyakorolt: a kor világviszonylatban is legkiválóbb római jogászait tudhatta mestereinek. Salvatore Riccobonótól és Pietro De Franciscitól tanulta a római jog történeti szemléletű megközelítését, és a klasszikus anyag, ill. az arra ráakodott eszmék és dogmák egymástól való elhatárolásának fontosságát, Emilio Albertariótól pedig a római jog fejlődési fázisainak megkülönböztetését lehetővé tevő interpoláció-kritikai módszert.

A Rómában eltöltött esztendő alatt írott munkája (A klasszikus szolgalm fogalma, különös tekintettel a szolgalm és a haszonjogok viszonyára) csak jóval később, 1949-ben jelent meg nyomtatásban. Brósz Róbert ebben a monográfiában kifejtette, hogy a szolgalm klasszikus fogalmába nemcsak a személyes szolgálomok nem tartoztak bele, de az ún. klasszikus törvényi szolgálomok és a szomszédjogok sem.¹ Az ún. személyes szolgálomokat a klasszikus korra vonatkoztatva haszonjogoknak nevezi, a klasszikus haszonjogok körébe azonban csak az *ususfructus*-t és az *usus*-t sorolja, mivel a többi alakzat (*habitatio* és *operae servorum vel animalium*) már a posztklasszikus jogfejlődés eredménye.

Az ötvenes években Brósz Róbert érdeklődése a polgárjoggal rendelkező, de bizonyos joghátránnyal sújtott rétegek helyzetének vizsgálata felé fordult. A római társadalom rétegződését elemző szakirodalom általában a szabad-rabszolga, polgár-peregrinus, patricius-plebeius, senatori rend-lovagrend és hasonló dimenziókban gondolkodik, és a kutatók figyelmét általában elkerüli az az egyébként ismert tény, hogy a római polgár, a *civis Romanus* sem jelentett homogén jogállású kategóriát, az említett rendi tagozódás sokkal bonyolultabb. És bár foglalkoztak a nem teljes jogú polgárok egyes rétegeivel (pl. a libertinusok, a nők vagy a colonusok helyzetével), Brósz Róbertet megelőzően senki nem vállalkozott arra, hogy ezek jogi helyzetét átfogó elemzésnek vesse alá. Ez irányú kutatásait összefoglaló, 1955-ben megvédett kandidátusi értekezése, amely 1964-ben önálló könyv formájában is megjelent (Nem teljes jogú polgárok a római jogforrásokban), ezért már témájánál fogva is teljesen újszerű.

A monográfia egyik fő erénye, hogy szemléletes képet ad a római polgárság rétegződéséről, a nem teljes jogú polgárok egyes kategóriáinak jogi és társadalmi helyzetéről. Megalapozott végkövetkeztetése szerint a római polgár büszke címe a valóságban olyan különböző rendű, rangú, helyzetű emberek gyűjtőfogalma, hogy közöttük *aequitas*-ról, egyenlőségről beszélni jóformán merő illúzió.

A mű másik fő értékét azokban a mélyreható elemzésekben láthatjuk (elsősorban a libertinusok, a colonusok, a társadalmi lesüllyedésükkel összefüggésben utóbb curialisoknak nevezett decuriók helyzete-

¹ Korszakalkotó volt *Longo* híres tanulmánya: *La categoria delle „servitutes” nel diritto romano classico*. BIDR 11 (1898). Brósz Róbert hívta fel a figyelmet egy korábbi kiemelkedő munkára is, amelyről az irodalom általában nem vett tudomást (*J. Ofner: Der Servitutenbegriff nach römischem und österreichischem Recht. Eine kritische Studie*. Wien, 1884).

tével foglalkozó fejezetekre gondolunk), amelyek a jogi romanisztikában viszonylag elhanyagolt területeket tárnak fel, vitatott kérdések megoldásához visznek közelebb, új kérdéseket vetnek fel. A könyv tartalma a nemzetközi szakközönség számára sem ismeretlen,² mivel két részpublikáció angolul, ill. franciául is megjelent, továbbá nemzetközi szakfolyóiratokban értékelő ismertetések is napvilágot láttak.³

Ezután Brósz Róbert mintegy ezer évet „ugrott előre” tudományos munkájában, amikor Diódsi Györggyel és Haraszti Györggyel együtt magyarra fordította Hugo Grotius nagy művét, az először 1625-ben publikált *De iure belli ac pacis*-t. Itt azonban nem egyszerű fordításról van szó. Grotius latinul írt ugyan, de nem a római jogászok által jól ismert klasszikus nyelven, hanem erősen a középkori latinságnak megfelelően. Ez a körülmény majdnem olyan nehéz feladat elé állította a fordítókat, mintha szinte valamely kevésbé ismert neolatin nyelvből kellett volna fordítaniuk.

A Grotius-mű fordítását követően Brósz Róbert az 1948-ban publikált ún. Esnunna Kódex-et vizsgálja (Az Esnunna Kódex és kártérítési rendelkezései, 1962). Az Esnunna (másképpen Bilalama) Kódex 1935-ben, ill. 1947-ben történt felfedezése azért jelentett szenzációt, mert ez a törvénykönyv mintegy 200 évvel régebbi a Hammurabi-törvénykönyvénél. Az esnunnai törvények azt bizonyítják, hogy a mezopotámiai városokban igen fejlett volt a gazdasági élet. A tanulmány szerzője érdekes összevetéseket tesz az esnunnai és a római társadalom és jog között.

Brósz Róbert tudományos kutatásai a 60-as évek második felében ismét visszatértek szűkebb szakterületéhez, a római magánjoghoz. Elmélyülten foglalkozott a dologi jog kérdéseivel. E körben folytatott kutatásai egyúttal visszatérést jelentenek tudományos pályája kezdeteihez, a szolgalm kérdéseinek vizsgálatához. „Az osztható és oszthatatlan dolgok fogalma a római jogban” e. tanulmányában (1966) kimutatta, hogy ezt a minden római jogi tankönyvben szereplő dologosztályozást nemcsak a klasszikus, de még a justinianusi jog sem ismerte, és e kategóriának csak bizonyos csíráiról lehet beszélni az ókori római (főleg a posztklasszikus) jogban. Két évvel később egy hosszabb lélegzetű tanulmányt publikált a *superficies*-ről (*Geschichtliche Ausbildung und Wesen der Superficies*).

Ez a magyarul általában örökbérletnek (németül: Erbbaurecht) nevezett jogintézmény a római jogi szakirodalom tükrében viszonylag tisztázottnak, tudományos szempontból problémamentesnek látszik. A *communis opinio doctorum* szerint a *superficies* az állami tulajdonban lévő városi telkeken magánszemélyek számára bérfizetés ellenében engedélyezett épületelési és -használati jogként alakult ki. Örökölhető és utóbb elidegeníthető is volt. Brósz Róbert egyebek közt gazdaságtörténeti szempontok figyelembevételé alapján kimutatta, hogy a fenti nézet nem helytálló. A későbbi irodalomban méltatlanul agyonhallgatott Koehne⁴ nézetéhez csatlakozva Brósz R. arra a következtetésre jutott, hogy a *superficies* eredetét nem az állami telkek bérbeadásában kell keresni, hanem a magánszemélyek (telektulajdonosok és építkezésre vagy a már meglévő épület bérbeadására vállalkozó személyek) egymás közötti viszonyában, ill. a praetor ezzel kapcsolatos jogképző tevékenységében. Erre a munkára Kaser „Handbuch”-ja is figyelemmel van.⁵

A *superficies*-hez hasonlóan a hatalomalattiak *peculiumát* sem tekintik különösebben problematikusnak. A szakirodalom általában differenciálatlanul beszél *peculium*ról, és e fogalmon elsősorban a *filii familias*, másodsorban pedig a rabszolga különvagyont érti. Brósz Róbert egy 1970-ben németül publikált tanulmányában (*Peculium servi vel filii*) bebizonyítja, hogy a modern irodalomban uralkodó nézet e tekintetben is felülvizsgálatra szorul: a *peculium filii* jogintézménnyé válására nézete szerint csak a klasszikus kor elején került sor, mégpedig a jogtudomány jóvoltából. Megállapítása szerint a *peculium servi* már valószínűleg a XII táblás törvény korában is létezett, ezzel szemben a *peculium filii* megjelenése Plautus korára, tehát a Kr. e. III–II. század fordulójára tehető. A nemzetközi szakirodalom ezt a munkát is számon tartja.⁶

² L. pl. M. Kaser: *Das römische Privatrecht*, II. (München 1975) 143, 5. j.

³ Diódsi György recenzióját ld. a IURA XVI. köt. (1965) 232. skk. lapjain. (Magyarul: *Antik Tanulmányok* 15 (1968) 165. skk.) G. Ciulei recenziója: ZSS Rom. Abt. 83 (1966) 550. sk.

⁴ C. Koehne: *Das superficiale Recht*. Untersuchungen zu seiner Geschichte, Regelung und wirtschaftlichen Bedeutung im Altertum. Berlin 1909.

⁵ L. pl. M. Kaser: *Das römische Privatrecht*, I. (München 1971) 456, 11. j.

⁶ L. Kaser: *Das römische Privatrecht*, II. 585.

Brósz Róbert a 60-as évek végén nemcsak szorosan vett tudományos kutatásokat folytatott, hanem közvetlenül az oktatás célját szolgáló, értékes műveket is írt. Még 1967-ben (ill. 1968-ban) megjelent a Marton-tankönyvet felváltó, korszerűsített római jogi egyetemi jegyzet, amelynek egyik szerzője és szerkesztője — Móra Mihály és Pólay Elemér mellett — Brósz Róbert volt.

A római jogi oktatás modernizálásának problémáival Brósz Róbert elméleti szinten is foglalkozott, és az 1969. évi nemzetközi jogtörténeti és római jogi konferencián tartott előadásában összefoglalta a római jogi oktatás aktuális feladatairól vallott felfogását. Az előadás szövege „Bekämpfung versteinierter Vorurteile und andere aktuelle Aufgaben im Unterricht des römischen Rechts” címmel a konferencia anyagát tartalmazó kötetben 1970-ben jelent meg. Az ő szerkesztésében készült el a római jog jelenleg használatos egyetemi tankönyve is. A dologi jogi részt, továbbá a kötelmi jogi anyag túlnyomó részét ő, a többi részeket Pólay Elemér írta. A szerzők a kéziratot 1971 végén zárták le, a könyv pedig 1974 szeptemberében jelent meg.⁷

A Brósz-Pólay-tankönyv már megjelenésekor is kiemelkedett a hazai jogi egyetemi tankönyvek sorából, és ma, mikor társadalmi és jogi változások a legtöbb jogi tankönyvet elsodorják, a római jogi tankönyv eminens pozíciója még kifejezettebb. Ehhez egy, a magyar római jogi szakirodalmat is jól ismerő külföldi recenzens megállapítására hivatkozva azt is hozzátehetjük, hogy a Brósz-Pólay-tankönyv megjelenése mérföldkövet jelent a magyar jogi romanisztika fejlődésében.⁸ Valóban: méltó folytatója a Vécsey Tamás, Marton Géza és mások nevével fémjelzett magyar római jogi tankönyvírás hagyományainak. Tömör fogalmazása ellenére számos olyan megállapítást olvashatunk benne, amelyek a nemzetközi szakirodalom figyelmére is számot tarthatnak. A Brósz-fejezetekből ilyenek tekinthetjük pl. a tulajdon és a birtok történetére vonatkozó fejtegetéseket, az ún. *bonitár* tulajdon árnyalt megközelítését, a dologosztályozásokat, a *superficies*ről szóló fejezetet és a *reservatio mentalis* római jogi gyökérének bemutatását, amely utóbbi még Kaser három kötetes kézikönyvéből is hiányzik.

Egy 1976-ban megjelent tanulmányában Brósz Róbert ismét egy, a *communis opinio doctorum* által „szentesített” dogmát vizsgál felül, és bizonyítja be annak tarthatatlanságát (Ist die *uxor in manu* ein Agnat?). Kiderül, hogy a római jog nem ismerte az általában bevett és rómainak tartott ún. „*agnat familia*” fogalmát, hanem csak *agnatió*ról és *agnatusok*ról tudott. Az *agnatio* körébe lényegében az azonos apától leszármazott személyek tartoztak. A *manus*-os házasságban élő feleséget a közvélekedéssel szemben a rómaiak nem tekintették *agnat* rokonnak, de még csak az *agnatio* tagjának sem.

Brósz Róbert témaválasztásait általában az jellemezte, hogy jól ismertnek tűnő területek „fehér foltjait” tárta fel. A szokásjog és a *longi temporis praescriptio* is ilyen, viszonylag jól ismert, sokszor feldolgozott téma, de a két terület „metszethalmazával”, tehát a szokásjognak a *longi temporis praescriptio* kialakulásában és fejlődésében játszott szerepével a téma kutatói csak csekély mértékben foglalkoztak, kifejezetten ilyen tárgyú tanulmányt pedig első ízben, 1985-ben Brósz Róbert írt (Die Rolle der Gewohnheit (des Gewohnheitsrechts) im Laufe der Entfaltung und Entwicklung der *longi temporis praescriptio*(nes)).⁹

Brósz Róbert utolsó nagyobb munkája Gaius Institúcióinak magyar nyelvű, 1990-ben publikált kiadása. Magyar nyelven Gaius először 1886-ban szólalt meg a kiváló nagyváradi jogakadémiai professzor, Bozóky Alajos tolmácsolásában.¹⁰ Több mint száz év elmúltával azonban a Bozóky-fordítás veretes nyelvezete elavulttá, másrészt az újabb Gaius-kutatások, sőt szenzációs forrásleletek felfedezése (pl. az 1895-ben megtalált autuni, az 1927-ben felfedezett oxyrhynchusi és az 1935-ben publikált antinoei Gaius-töredék) folytán ma már bizonyos részleteiben szakmailag is meghaladottá vált. Mindenképpen időszerű volt tehát egy korszerű, új magyar Gaius-fordítás elkészítése.

⁷ E jegyzettel kapcsolatban ld. részletesebben *Diósi György*: Az új római jogi jegyzet vitája az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. *Jogtudományi Közlöny* 24 (1969) 409. skk.

⁸ L. *Roland Wittmann* recenzióját; ZSS Rom. Abt. 92 (1975) 445.

⁹ A szokásjognak a *longi temporis praescriptio* fejlődésében játszott szerepére nézve egyedül Brósz Róbert tanulmányát idézi *M. Honsell-Th. Mayer-Maly-W. Selb*: *Römisches Recht*. Berlin-Heidelberg-New York 1987, 178. l. j.

¹⁰ Gaius római jogi Institúcióinak négy könyve. Ford. Bozóky Alajos. Budapest 1886.

Brósz Róbert személyében példaszerűen egyesült a kutató tevékenységet folytató jogtudós és a kitűnő pedagógus, demonstrálva azt, hogy a két tevékenységi forma elválaszthatatlan egymástól. Szerteágazó tudományos munkássága jelentős gazdagodása a hazai és a nemzetközi ökotudományoknak.

HAMZA GÁBOR

BRÓSZ RÓBERT PUBLIKÁCIÓINAK JEGYZÉKE

- A klasszikus szolgálat fogalma, különös tekintettel a szolgálat és a haszonjogok viszonyára. Budapest 1949, 79 l.
- Ius patronatus*. In: Tanulmányok az állam és jog kérdései köréből. Budapest 1953, 308–339. l.
- Les changements sémantiques du mot „*colonus*” dans les sources du droit romain. *Annales Univ. Sc. Budap. Sectio Iur.* 1 (1959) 39–55.
- Hugo Grotius: A háború és a béke jogáról. I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest 1960. (fordítás Diódsi Györggyel és Haraszti Györggyel)
- Az Esnunna Kódex és kártérítési rendelkezései. *Acta Fac. Pol.-Iur. Univ. Sc. Bp.* 3 (1962) 21–37.
- Use and Meaning of the Words „*decurio*” and „*curialis*” in the Sources of Roman Law. *Annales Univ. Sc. Budap. Sectio Iur.* 3 (1962) 133–146.
- Nem teljes jogú polgárok a római jogforrásokban. Budapest 1964, 301 p.
- Az „osztható” és az „oszthatatlan” dolgok fogalma a római jogban. *Acta Fac. Pol.-Iur. Univ. Sc. Budap.* 8 (1966) 3–10.
- A római magánjog elemei. I–II. Egységes egyetemi jegyzet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967–1968. (és utánnomások) 276+216 p. (társszerzőségben Móra Mihállyal és Pólay Elemérral)
- Geschichtliche Ausbildung und Wesen der Superficies. *Annales Univ. Sc. Budap. Sectio Iur.* 9 (1968) 63–94.
- Peculium servi (vel filii?)*. *Acta Antiqua Hung.* 18 (1970) 307–335.
- Bekämpfung versteinierter Vorurteile und andere aktuelle Aufgaben im Unterricht des römischen Rechts. *Acta Jur. et Pol. Szeged.* 17 (1970) 219–232.
- Jogesetgyűjtemény a római jog forrásaiból. *Publ. Inst. Iur. Rom. Bp. fasc. II.* Budapest 1971, 53 p. (Diódsi Györggyel)
- Diódsi György: Ownership in Ancient and Preclassical Roman Law. Recenzió. *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 13 (1971) 428–431.
- Római Jog. Egyetemi tankönyv. Budapest 1974. (8. kiad.: 1993) 528 l. (szerk.: Brósz Róbert, társszerző: Pólay Elemér)
- Die behördliche Bestätigung der Unterhaltsverträge im römischen Recht. *Annales Univ. Sc. Bp. Sectio Iur.* 16 (1974) 3–16.
- György Diódsi (1934–1973). Nekrológ. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt.* 92 (1974) 568–570.
- Ist die *uxor in manu* ein Agnat? *Annales Univ. Sc. Budap. Sectio Iur.* 18 (1976) 3–14.
- Római jogi gyakorlatok. Tankönyvkiadó, Budapest, 1979. (és utánnomások) 65 p.
- Marton Géza az ember és az oktató. Hamza Gábor (szerk.): Tanítványok Marton Gézáról. Budapest 1981, 27–32.
- Die Rolle der Gewohnheit (des Gewohnheitsrechts) im Laufe der Entfaltung und Entwicklung der *longi temporis praescriptio(nes)*. *Studia in honorem Velimirii Pólay septuagenarii.* Szeged 1985, 141–165.
- Gaius Intitúciói. Tankönyvkiadó, Budapest, 1990. 191 p. (előszó+fordítás).

KÖZLEMÉNY

BESZÁMOLÓ AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG II. OSZT. KÖZÉPISKOLÁSOK, ILLETVE A LATINT MÁSODIK ÉVE TANULÓ DIÁKOK SZÁMÁRA KIÍRT TANULMÁNYI VERSENYÉRŐL (1993/94. TANÉV)

Tavaly is jeleztük, hogy nehéz a versenynek címet választanunk, mivel különböző életkorú, más-más iskolatípusból jövő, eltérő óraszámú tanuló diákok vesznek részt rajta. Mindenesetre kb. azonos nyelvi anyagot kell elsajátítaniuk, mire a versenyre beneveznek. Változatlanul úgy ítéljük meg, hogy az „erőltetett menet” végeredménye nem mindig biztató. Hiába azonos az óraszám összességében (I. oszt.: heti 5 óra, II. oszt.: heti 2-3 óra), mégsem jut kellő idő a megtanult anyag bevésésére. Eredményesebb kevesebb óraszámú, de több féléven át tanulni a nyelvet.

Örvendek, hogy a versenyző tanuló létszáma évről évre növekszik. Az iskolai (első) forduló 1994. február 18-án, a központi (döntő) versenyt, melyet az ELTE Bölcsészettudományi Karán tartottunk, 1994. április 23-án rendeztük meg. Az előbbin összesen 1079 fő versenyzett 101 iskolából (73 vidéki iskola, 28 Budapestről), a beküldött 296 dolgozatból a döntőre 129 főt hívtunk be.

Mindkét forduló tétele Homéroszhoz kapcsolódott a következő magyarázó címekkel:

1. A Homerust becsmérő, irigy Zoilus támogatást kér az egyiptomi királytól, aki viszont igen nagyra értékeli az eposzköltőt. — 2. Mi módon adta tanújelét Alexander Magnus annak, hogy Homerust szerfelett kedveli? A kollégák a magyarázatok segítségével fordítandó rövid szöveget megfelelőnek találták: alkalmas volt az eddig tanult nyelvtani anyag elsajátításának mérésére, valamint a fordítási készség és stílus bizonyítására is. Sajnos, évről évre visszatérő gond azonban a különböző szerkezetek (*acc. cum inf.*, *nom. cum inf.*, *abl. abs.*) fel nem ismerése, a *cum*-os mellékmondatok fordításának nem kellő gyakorlása. Nehéz dolog a szövegek kiválasztása: tudjuk, hogy „szerkezetek” nélküli, versenyhez illő szöveget szinte lehetetlen találni. Meggyőződésünk, hogy még a kevesebb óraszámú tanuló gyerekeknek is meg lehet magyarázni bizonyos nyelvtani jelenségeket, pl. az infinitívusok közül az *act.* és *pass. imp.* és *act. perf.* alakokat, és ugyanez vonatkozik a participiumokra is. Ezek képzését nem kell megtanulniuk a versenyzőknek kötelező anyagként, de felismerni azokat igen. A *cum*-os mellékmondatok szinte mindig időhatározói értelemben fordulnak elő a versenyszövegekben, ha nem, akkor megadjuk a jelentését.

A versenyzőknek sokszor nemcsak a grammatikai tudatlanság a „vétkük”, hanem a logikus gondolkodás hiánya is, továbbá az egyéb tárgyak felületes ismerete. Öt évvel ezelőtt is problémát jelentett pl. Dariusz nevének nem-ismerete, Alexander Magnus korbán való elhelyezése. A tanulók nem akarják tudomást venni, hogy a versenyszövegnek van értelme. Nagyon sok esetben annyira a fantáziájukra hagyatkoznak a fordításnál, hogy szinte már jutalmaznunk kellene azokat, akik teljesen félreértve — szerintük vélhetően hibátlanul — fordítják le az egész szöveget. Egyik kollégánk írja, hogy bizony művelődéstörténeti „háttérismeretekre” is szükség lenne, amit nehéz megkívánni akár a 12, akár a 16 éves tanulóktól. A szövegekben Homerus, Alexander Magnus, Philippus, Dariusz, Hercules és Ptolemaeus neve szerepelt. Sejtésünk szerint Philippus és Ptolemaeus neve okozhatott volna gondot, de a *patre Philippo* és a *Ptolemaeo regi* elizagítást adott. Arra nem gondoltunk, hogy egyik-másik gyerek Herculest is valamiféle uralkodónak, sőt „felügyelő” személynek véli. Zoilus kivoltát jegyzetben megmagyaráztuk.

A kollégák joggal és kellő tapintattal kifogásolták, hogy a *vero* szó a jegyzetkészítőnek magától értetődő, de a szótárra támaszkodó diáknak semmiképpen. Mivel a 2. forduló szövegében mind a *vero*, mind a *vere* előfordult, így természetesen megmagyaráztuk. Ezért is kérjük mindig szaktanár kollégáink észrevételeit.

A *nom. cum inf.* gondot okozott néhány gyereknek, mivel még nem tanulták. Talán áthidalható lenne ez a gond is, ha az *acc. cum inf.* tanításánál felhívánk a diákok figyelmét arra, hogy ha a vezéreg passzív, akkor többnyire a fenti szerkezetet használjuk. Eljutottunk a mumusként számon tartott szenvedő igealakokhoz, amelyek végképp kikerülhetnek még a legegyszerűbb szövegekben is. Egy-egy frappáns példamondaton kellene a gyerekekkel megértetni a szenvedő szerkesztés lényegét (nem baj, ha néven nem tudják nevezni az *abl. auctorist* és a *rei efficientist*), az egyik helyen az *a, ab* praep. eligazít (*ab eo = a Zoilo*, a szövegben magyaráztuk!) a másiknál nincs praepositio. Ezt egészen egyszerű mondatokon lehet gyakoroltatni, pl.: *Roma a Romulo condita est. — Liber scriptus est a scriptore. — Parva sapientia regitur mundus.*

Hasonlókat a kollégák tömegével tudnak sorakoztatni, tehát nem sorolunk gyakorló mondatokat. A szótárak „vétkérlől” még annyit: az *aliquid* adv. a Tegvey-szótárban külön szócikként szerepel, tehát az *aliquis*³-t lehetett volna magyarázni, bár a *donaretur* ige pontos fordítása esetén többségben nem tévesztették el a gyerekek. Visszatérve a passzív igealakokhoz, érthetetlen volt számunkra az első mondat félrefordítása:

(*Zoilus grammaticus flagellum Homeri vocatus est.*) 1. Zoilus nyelvtudós Homeros szólásainak ostroma volt. — 2. Zoilus nyelvtudós Homeros kérdéseinek a korbácsa volt. — 3. Zoilust, a nyelvtudós Homeros ostorozójának meghívták. — 4. Zoilus, a nyelvtudós ostorozta Homeros meghívását. — 5. Zoilus, Homeros korbácsa meghívást kapott. — 6. Zoilus nyelvtudós Homerst ostornak nevezte. — 7. A nyelvtudós Zoilust Homeros ostroma ingerelte. — 8. Zoilust Homeros nyelvtudományi ostromának nevezték. — 9. Zoilus a grammatikus Homeros ostorozója meg van hívva. — 10. Zoilus, grammatikus az ostort Homerusnak nevezte.

A *cum*-os mellékmondatot viszonylag kevesen rontották el. A *sua, scripta, quae* nőnemként való fordítása súlyos grammatikai vétség: „Zoilus Alexandriába jött azzal az írással...” Az *indignatus est*, vagyis az álszenvedő igék cselekvő jelentésével néhányan nincsenek még tisztában: a „nehezítették rá” fordítás értelmetlenné tette a mondatot. Végre felismerték a gyerekek az *ei* névmást, és nem fordították „ej-ej”-nek, mint eddig sokszor! Az *in regno*-t néhányan a *rex*-ből vezették le, figyelmen kívül hagyva declinációs kategóriáját.

A következő kritikus mondat (ut *aliquid sibi donaretur*) félrefordításai: 1. próbáljon neki valamennyire megbocsátani — némileg bocsássanak meg neki — valaki bocsásson meg neki — valaminek ajándékozzák meg. — Annak ellenére, hogy a *doctior* középfok a felületes olvasónak, ha *doctornak* olvassa, hibaforrás lehetett volna, mégis sokan szépen és választékosan fordították. Okulásul egy-két „gyöngyszemet” — ahogy egyik kollégánk nevezte, mégis idéznék: 1. A király azt mondta: Homeros, akinél idősebb voltam meghalt, mindenkor számtalan embert etetett pénzéből. — 2. Zoilus magát Homeros tanítómesterének vallja. — 3. Homeros doktornak nyilvánította magát.

Örültünk, hogy az *acc. cum inf.* szerkezetet többnyire megértették a versenyzők, a *gen. part.*-t is felismerték, a *nom. cum inf.*-et pedig kellő találatkonysággal igyekeztek lefordítani.

„Az első forduló ezévi versenyszövege szerencsés választás, sikert kínált a résztvevő diákoknak, megértése nem okozott nehézséget, de a jó megoldás begyakorlott grammatikai ismereteket feltételezett” — írja egyik kollégánk. Általában ilyen jellegű értékeléseket kaptunk, a hiányosságokat már felsoroltuk, a második (döntő) forduló magyarázataiban a javaslatokat szem előtt tartva segítettük a diákokat a szöveg megértésében.

Az első forduló eredményeinek összegzéséül írhatjuk: Öröm volt mindannyiunknak, hogy sok diák próbálkozott a versenyzéssel, nem is rossz eredménnyel. Mi sajnáljuk a legjobban, amikor a sok igyekezettel készített, de néhány súlyos hibával terhelt dolgozat íróját nem tudjuk behívni a döntőbe. Tisztában vagyunk azzal is, hogy a beküldött dolgozatok írói nem mindig úgy szerepelnek a versenyen, mint az órákon, a gyengébb felkészültségű tanulók viszont néha jobban megírják a dolgozatot. Mi kénytelenek vagyunk annak alapján dönteni, amit a bírálásra beküldött dolgozat megoldása mutat. A döntőn néha kiderül, hogy jobbat mutatott a tanuló az előző fordulón, mint itt, de ennek fordítottja is tapasztalható. Szeretnénk, ha a kollégák tudnák, sok töprengéssel és segítőkészséggel válogatunk a dolgozatokból. Amennyiben igen súlyos hiba nem fordul elő, igyekszünk dicséretet adni minél több versenyzőnek. Ismét írjuk: *laudanda est voluntas.*

A döntőn kb. 10–11 sornyi szöveget adtunk, hihetőleg megfelelő számú magyarázattal. A dolgozatok javítása során kiderül, hogy nem a jegyzetek hiánya vagy bősége a hibaforrás, hanem sokszor a figyelmetlenség és a hiányos grammatikai tudás. Nem figyelnek személyre, számra, módra, időre, nemek egyeztetésére. Ezek alapvető követelmények a versenyen. Akár a 2. éve alacsonyabb, akár az 1. éve, de nagyobb óraszámú tanulóknak már declinációs gondjai nem lehetnének, de a jelző és jelzett szó egyeztetése már ne okozzon gondot.

Megdöbbenett bennünket, hogy Dariusról, Herculesről, Alexander Magnusról, de még néhányan Homerusról sem tudták, hogy kik voltak. Néhány olyan „megoldást” olvashattunk, amelyek elképzelhetetlenek lennének igen csekély történelmi és grammatikai ismeret birtokában is.

Alexander Magnus Dario devicto unguentorum scrinium cepit...: „Nagy Sándor legyőzte és magához ragadta a Dariustól a kenőcsre szánt pénzt tartójával (erszényével) együtt...” — „Alexander Magnus Dario győztesen fogta a kenőcstartóját”.

Mosolyra ingerlő „ötletes” fordítások a következők: *Immo Hercule, inquit rex, librorum Homeri custodiae delur*: „Sőt Hercules, zárjuk börtönbe Homerus műveit, hogy az emberi lelkeknek legdrágább mű megfelelően legyen őrzve.” — „Sőt, Hercules, a könyvek őrzése hiányzik...” — „Hercules, inkább Homérosz könyveinek (gyerekeinek!!!) őrzésével foglalkoznál. — „Így szólt a király, Herkules, inkább Homérosz gyerekeinek őrzésére bízátok a tartót.” — „Szólt a király, sőt Herkules Homérosz könyveinek megőrzésére adta a tokot.”

Patre Philippo interrogante: „Philippo páter megkérdezte” — „Philippo apát megkérdezték” — „Philippo atyát megkérdezték” — „Mikor egyszer Philippus atya megkérdezte”.

A szöveg középső négy sorát általában jól értették. A befejező két sornál viszont ismét szárnyalt néhányuk fantáziája: *Itaque Homeri librum secum inter bella ferebat, et, cum quiesceret, eos una cum pugione sub pulvino reponerat*, „militiae comitem et praeceptorem bellicae virtutis” *appellans*.”

„Amikor nyugovóra tért Homerosz műveiből egyet törrel párnájára tűzött.” — „Amikor haldoklott Nagy Sándor, Homérosz könyveit a párnája alá tette a hatalmat képviselő törrel együtt.” — „Homérosz a hadi szolgálat tudományának a tanára és tanítónője.” (??)

A fenti mondat *appellans* participiumának jelentése is okozott jó néhány félreértést. A „hív”, „nevez” jelentés evidensnek tűnt, ezért nem magyaráztuk. Tévedtünk: „odarendel”, „segítségül hív”, „megszólít”, „segítségért folyamodik” stb. jelentéseket kerestek ki, amivel azután nem tudtak mit kezdeni.

Összegzésül: a közel 130 versenyző közül szép számmal oldották meg ötletesen a feladatot, a baj csak az volt, hogy a sokszor annyira jól induló fordítást elcsúfították valami „apró”, de súlyos hibával. Sokszor halljuk, miután már beadták a dolgozatokat (esetleg ki sem használva a 4 órát): „Elrontottam, pedig tudtam”. Ez még a jobbik eset, ha rájön a versenyző a hibájára, a baj az, amikor úgy érzik, hogy ők mindent jól értek, csak mi nem értjük meg őket. Mivel a szöveget magukkal vihetik, így szaktanár kollégáink segítségével bízunk: értssék meg tapintatos határozottsággal a tanulókkal, hogy ez most nem sikerült, de ettől ők még jól megtanulhatják a nyelvet és később eredményeket is érhetnek el, hiszen indulhatnak még a „nagyok” versenyén.

Mielőtt köszönetet mondok kollégáinknak, engedjék meg, hogy Önökkel együtt szeretettel kívánjak minden jót a versenyző diákok és tanárok munkáját mindig figyelemmel kísérő Borzsák István professzornak abból az alkalomból, hogy 1994. május 5-én a bécsi egyetemen átvehette munkásságáért a Herder-díjat, néhány nappal később pedig egyetemünk ünnepi közgyűlésén az immár harmadik díszdoktorságot.

Az Őkörtudományi Társaság 1994. évi latin tanulmányi versenyén helyezést elért diákok névsora

I. Csupor Enikő	Sárospataki Református Gimnázium	tanára: Vinnainé Lakatos Éva
II. Stauber Péter	Berzsenyi Dániel Gimnázium, Bp.	Dr. Tegvey Imréné
III. Hóbár Ágnes	Zrínyi M. Gimn., Zalaegerszeg	Dr. Vajda Istvánné

Elsőfokú dicséretben részesültek

Balázs Attila	Kossuth Gyak. Gimn., Debrecen	Szilágyi Ilona
Bánhidi Noémi	Apáczai Csere J. Gimn., Bp.	Bede Gáborné
Belazitz Klára	Fazekas M. Gyak. Gimn., Bp.	Péli Ágota
Gál Gabriella	Lovassy L. Gimn., Veszprém	Boross István
Gervain Judit	Ságvári E. Gyak. Gimn., Szeged	Széchy Katalin
Holzbauer Ágnes	Apáczai Csere J. Gimn., Bp.	Bede Gáborné
Kiss Kinga	ELTE Trefort Á. Gimn., Bp.	Dr. Keresztény Éva
Kopeczky Rita	Patrona Hungariae Gimn., Bp.	Peller M. Beáta
Lasztovicza László	Pannonhalmi Bencés Gimn.	Bánhegyi Miksa
Matis Viola	Vetési Albert Gimn., Veszprém	Kaiser Márta Alexandra
Paczek Zoltán	Teleki B. Gimn., Székesfehérvár	Gajda Péter
Réffy Anna	ELTE Trefort Á. Gimn., Bp.	Dr. Keresztény Éva
Ruzics Csaba	Fazekas M. Gyak. Gimn., Bp.	Péli Ágota
Sinka Lidia	Apáczai Csere J. Gimn., Bp.	Bede Gáborné
Szabó Etelka	Svetits Kat. Gimn., Debrecen	Fehér Emese

Másodfokú dicséretben részesültek

Bácsi Boglárka	ELTE Radnóti M. Gimn., Bp.	Nagy Piroska
Csernák Orsolya	Bólyai János Gimn., Ócsa	Kövesi Györgyi
Gyarmati Csaba	Garay J. Gimn., Szekszárd	Gesztesi Enikő
Házi Edit	Radnóti M. Gimn., Szeged	Wágner Gyöngyi
Juhász Vera	Ady Endre Gimn., Debrecen	Porcsin Judit
Kántor Alexandra	Tiszaparti Gimn., Szolnok	Dobos Ferencné
Kardos Dániel	Kőrösi Csoma Gimn., Hajdúnánás	Petróczy Gáborné
Kulcsár Veronika	Németh L. Gimn., Bp.	Gloviczky Zoltán
Móder Judit	Szilágyi E. Gimn., Bp.	Baranyai Tiborné
Moldován Márton Domokos	Bárdos L. Gimn., Bp.	Fehér Bence
Németh András	Ságvári E. Gimn., Zalaegerszeg	Dr. Bilkei Irén
Szász Péter	József Attila Gimn., Székesfehérvár	Gyóni András

FORRÁSOK

[PHALÉRONI] DÉMÉTRIÓS: A NYELVI KIFEJEZÉSMÓDRÓL (peri herméncias)¹

A párizsi Nemzeti Könyvtár egyik X/XI. századi kódexében², Aristotelés Rétorikája és Poétikája társaságában maradt ránk az az értekezés³, melynek fordítása alatt olvasható. A művet ma multidiszciplinárisnak mondanák: a grammatika, a retorika és a filológia eszköztárát fölhasználva elemzi a szövegeknek az olvasóra, ill. hallgatóra gyakorolt hatását. E többé-kevésbé egységes műfajnak képviselői még halikarnassosi Dionysios, *A fenségéről* c. szintén bizonytalan szerzőjű írás⁴ és Quintilianus (inst. 10,2). Az irányzatot irodalomkritikának (literary criticism, critique littéraire) vagy irodalomesztétikának (Litterarästhetik), ill. stílus-esztétikának (Stilästhetik) nevezik a modern korban.

Szerzőként a phaléroni Démétrios⁵ adja meg a kódex, azonban a 289. §-ban aligha önmagát idézi a szerző. Mindazonáltal Aristotelésnak és követőinek hatása jelentős; A. Mayer nemcsak a név szerinti Theophrastos-idézeteket, hanem a mű sok más részét is a theophrastosi *Peri lexéōs* rekonstruálására használta föl⁶. Későbbi szerző hatása kétségtelen bizonyossággal nem mutatható ki, így a Kr. e. III. és a Kr. u. I. sz. között többféle datálásnak is mindig akad híve. A műnek páratlan sajátossága és vezérfonala a négy stílus elmélete. A stílusok tipizálása, osztályokba sorolása számunkra először a *Rhetorica ad Herenniumban*⁷ jelenik meg, azonban itt is, valamint Cicerónál és halikarnassosi Dionysiosnál is hármassal felosztás. Démosthenés nagyra becsülése, stílusának külön tárgyalása, és a peripatetikuskok ilyenekként emlegetése (§ 181) a Kr. e. I. sz. előtti datálás ellen szól. Pontosabban szólva, ránk hagyományozódott formájában aligha korábbi ennél a századnál a mű.⁸

Abban, hogy a — feltehetőleg sztoikus közvetítéssel hozzá eljutó — peripatétikus anyagból valamiféle Démétrios állította össze e művecskét, nincs okunk kételkedni. Roberts szellemes, és egy kis

¹ A jelen fordítás elkészültét és megjelenését az OTKA T 13.599 számon támogatta. Elektronikus szövege a görög eredetivel együtt hozzáférhető az ftp:(ftp.elte.hu) (pub)classics könyvtárban.

² Parisinus Graecus 1741-P. A többi kézirat általános nézet szerint ennek leszármazója.

³ Rövid általános tájékoztatók: *Edgar Martini*: PWRE IV 2 (1901) 2839–41, *W. Schmid*: *Gesch. d. griech. Lit.* II 1°. München 1920, 78–80. Kommentált kritikai kiadása *L. Radermacher*: *Demetrii Phalerei qui dicitur De elocutione libellus*. Lipsiae 1901. Teljességre törekvő irodalomjegyzéket ad *W. Rhys Roberts* szintén kommentált, kétnyelvű kiadása: *Demetrius on Style*. Cambridge 1902. Ehhez képest javított szöveget és fordítást tett közzé uő. nem sokkal halála (1929) előtt a Loeb-sorozat *Aristotle* (vol. XXIII.) kötetében, London 1927. Nem láttam *G. M. A. Grube*, Toronto 1961. (vö. különösen *D. A. Russell* ismertetését CR 76 [1962] 207–9), valamint *G. Morpurgo-Taigiabue* (Róma 1980) fordítását és kommentárját.

⁴ Pseudo-Longinos: *A fenségéről*. Ford. *Nagy Ferenc*, Bp. 1965.

⁵ Menandros kortársa, athéni politikus és filozófus; töredékeit kiadta *F. Wehrli*: *Die Schule des Aristoteles*, IV. (Basel–Stuttgart 1968³); uő.: PWRE S. XI (1968) 514–22.

⁶ Theophrasti *Περὶ λέξεως* libri fragmenta. Lipsiae 1910. A legújabb töredékgyűjtemény összeállítói (*W. W. Fortenbaugh etc.*): *Theophrastus of Ephesus. Sources for his life, thought and influence*. I–II. Leiden, 1992.) természetesen óvatosabbak.

⁷ Ford., bev. *Adamik Tamás*, Bp. 1987.

⁸ A korai datálás hívei persze kétségbe vonják az erre utaló helyek eredetiségét.

honfiúi büszkeséggel⁹ előadott konstrukciója szerint szerzőnk azonos lehet a tarsosi születésű, művelt férfival, akiről Plutarchos *De def. orac.* c. művéből tudjuk, hogy — feltehetőleg Agricola kíséretében — Britanniában járt, továbbá azzal a személlyel, aki két, ma Yorkban őrzött bronztábla görög feliratait dedikálta. Az azonosításokat meggyőzően sem igazolni, sem cáfolni nem tudjuk, a Krisztus születése körüli két századra datálás azonban elég valószínűnek látszik.

(I. Bevezetés. A körmondat)

1. Amint a költői szöveget (*poésis*) fölbontják a mértékek — mint pl. a *hémimétron*¹⁰, a hexameter és a többi —, ugyanúgy a prózai szöveget (*herméneia logiké*) is részekre bontják az úgynevezett tagok (*kólonok*). Ezek mintegy megpihentetik a beszélőt is, meg magát a szöveget is, s több részre osztják; hiszen különben határtalanul hosszú lenne, meg szerfölött fullasztaná is a beszélőt.

2. Ezek a tagok tulajdonképpen egy-egy gondolatot (*dianoia*) zárnak magukba, mégpedig egyes esetekben egész gondolatot, mint pl. ahogy Hekataios beszél Historiája elején: „A milétosi Hekataios így számol be”¹¹ — az egész tag ugyanis egész gondolatot foglal magába, és mind a kettő ugyanott fejeződik be. Más esetekben viszont a taggal együtt, ha nem is teljes gondolat végződik, de a teljesnek teljes része, mint ahogy pl. a karnak, mely valamiféle teljesség, noha egészet képez, vannak egész részei, pl. az ujjak és az alkar, hiszen ezen részek mindegyikének megvan a saját határa és megvannak a saját részei. Ugyanígy egy teljes és terjedelmes gondolatban is benne foglaltathatnak bizonyos önmagukban teljes részek is.

3. Pl. Xenophón Anabasisának elején onnan hogy „Dareiosnak és Parysatisnak” addig hogy „az ifjabb pedig Kyros”: ez befejezett, teljes gondolat, melynek mindkét benne lévő tag része, de mindkettőben kiteljesedik egy gondolat, és ezeknek saját határuk van. Az egyik ilyen tag: „Dareiosnak és Parysatisnak gyermekei születnek”. Hiszen megvan teljessége ennek a gondolatnak önmagában, hogy Dareiosnak és Parysatisnak gyermekei születtek; és ugyanígy a másik tagnak is, hogy „az idősebb Artaxerxés volt, az ifjabb pedig Kyros”. A tag(mondat) tehát — mint mondtam — minden esetben valamilyen gondolatot foglal magába, vagy teljeset, vagy teljesnek teljes részét.

4. A tagokat nem szabad túl hosszúvá tenni, hiszen különben mértéktelenné (*ametros*) válik a szerkezet (*synthesis*), vgy nehezen követhetővé (a verssorok sem lépik túl — kevés kivétellel — a hat lábat, nevetséges is lenne a mértéktelen mérték, és hogy a sor végére érve elfelejtjük, hol kezdődött); nos tehát a mértéktelenséget elkerülendő nem helyes, ha hosszúak a tagok (*logosok*) a prózában és az sem, ha rövidek, hiszen különben az úgynevezett túl száraz (*xéros*) szerkezet áll elő, mint pl. ez: „az élet rövid, a mesterség kiterjedt, az alkalom csak egy pillanat”¹². Szétaprózzottnak és szaggatottnak tűnik ez a szerkezet és jelentéktelennek, mivel mindene kicsiny.

5. Némelykor viszont épp a hosszú tagmondat helyénvaló, pl. az emelkedett részekben (*megethosok*), ahogy pl. Platón beszél: „ezt a mozgó világmindenséget ugyanis hol maga az isten együtt irányítja és forgatja”¹³. A tag hosszúságával együtt a beszéd is mintegy vele emelkedik. Ezért nevezik a hexamert hói mértéknek is: hosszúsága miatt is a hősökhöz illik. Nem is lenne illő Homéros Iliasához, ha valaki archilochosi sorokban írná meg, mint amilyen pl. ez: *achnymené skytalé* (— — — — — ’büteli történet’), vagy ez: *tis sas paréivre phrenas* — — — — — (’ki vette el az eszedet?’)¹⁴, sem ha anakreónikban,

⁹ Loeb-kiad. 278: Demetrius of Tarsus (and the writer on *Style*, if the two are to be identified) would, not more than twenty years after St. Paul's death at Rome, be teaching Greek at York; and the years round about A. D. 80 may therefore be regarded as the birth-years of Classical Education in Great Britain.

¹⁰ Vö. § 180.

¹¹ Fragm. 332 Müller.

¹² Hippokr. Aphorism. I 1, p. IV 458 L.

¹³ Plat. Politikos 269C ezt a mozgó világmindenséget ugyanis hol maga az isten együtt irányítja és forgatja, hol pedig magára hagyja, amikor már a körforgások a megfelelő idő mértékét elérték.

¹⁴ Fragm. 81 és 88 Diehls.

mint pl. ez: *pher' hydór, pher' oionon, ó pai* — — — ('hozz vizet, gyerek, hozz bort!')¹⁵. Ez ugyanis a borozgató öregember, és nem a harcoló hős ritmusa.

6. A hosszú tagmondat tehát a főnti esetben lehet helyénvaló; de lehet a rövid tag is ilyen, vagy akkor, ha valami kicsiny dologról beszélünk, pl. amikor Xenophón arról beszél, hogy a hellének megérkeztek a Téleboas folyóhoz: „ez pedig nagy ugyan nem volt, de szép (igen)!”¹⁶. A ritmus rövidsége és megszakítása (*apokopé*) ugyanis fölidézi a folyó kicsinségét és kedvességét. Ha ellenben így elnyújtva fejezte volna ki ugyanazt: „ez pedig méretét tekintve kisebb volt ugyan a többinél, szépségével azonban az összest felülmúlta”, elvétette volna a helyeset, és úgynevezett dagályos (*psychros*) íronak mutatkozott volna; de a dagályosságról majd később szólunk.

7. A rövid tagokra erőteljesség (*deinotés*, vö. 241 skk.) esetében is szükség van. Erőteljesebb ugyanis és határozottabb (*sphodros*), ha kevés szóval teszünk súlyos kijelentést. Ezért is rövid beszédűek a lakónok. A parancsok kurták és röviddek, s minden úr szófukar a szolgáljával, a kérés és a panasz viszont hosszú. A Könyörgések sánták és ráncosak Homérosnál¹⁷ vontatottságuk, azaz bőbeszédűségük miatt, és az öregek bőbeszédűek erőtlenségük miatt.

8. Minta a rövid szerkezetre: „a lakedaimóniak Philipposhoz: Dionysios Korinthosban (van)”. Sokkal erőteljesebbnek mutatkozik az ilyen rövid kijelentés, mintha hosszan elnyújtva azt mondták volna, hogy Dionysios egykor (olyan) hatalmas uralkodó volt mint te (vagy), mindazonáltal most visszavonultan él Korinthosban. Bőven kifejtve ugyanis nem figyelmeztetésként, hanem elbeszélésként hat, és inkább oktatólag, mintsem félelmet keltően. Így elnyújtva elvész a kijelentésből az indulat és a határozottság. Ahogy a vadállatok összehúzzák magukat, mielőtt harba bocsátkoznak, valami hasonló a beszéd összehúzása is, mely az erőteljességet fokozandó mintegy összegembolyodik.

9. A szerkesztésben követett ilyesfajta rövidség *kommának* nevezetik. Meghatározni így szokták: „*komma* az, ami rövidebb a tagnál”, pl. a főntemlített „Dionysios Korinthosban”, meg az „ismer meg tenmagad”, „kövesd az istent” <és más> bölcs mondások. A rövidség ti. az *apophthegmák* (aranymondások) és *gnómék* (szentenciák) sajátja, s bölcsőbb dolog kevés szóval sok mindent kifejezni, mint ahogy a csirában potenciálisan (*dynamis*) benne van az egész fa. Ha viszont valaki a gnómét sok szóval kibővíti, az eredmény valamiféle okfejtés vagy szónoklat *gnómé* helyett.

10. A főnt tárgyalta tagok és kommák egymáshoz illesztése révén állnak elő az úgynevezett körmondatok (*periodos*). A körmondat ti. kólonokból és kommákból egy adott gondolat kifejezése végett körültekintően összeállított szerkezet, pl. „főképp mivel úgy véltem, érdekében áll az államnak hogy eltöröltessék ez a törvény, aztán azért is, hogy segítsek Chabrias gyermekén(ek), megígértem ezeknek az embereknek, hogy amennyire csak bírok, mellettük állok szavammal”¹⁸. Ennek a körmondatnak, mely három tagból áll, van ugyanis bizonyos meghajlás és visszafordulás a végén¹⁹.

11. Aristotelés így határozza meg a körmondatot: „A körmondat olyan beszédész (*lexis*), melynek kezdete és vége van”.²⁰ Ez nagyon jó és találó meghatározás. Ugyanis aki mondja a körmondatot, eleve világossá teszi, hogy valahonnan elindult és valahová meg fog érkezni; s valamilyen befejezés felé törekszik ugyanúgy mint a futóknál, akik előtt, miután nekiindultak a pályának, egyaránt világos, hol a pálya eleje és hol a vége. Ezért is nevezték el „körűtnak” (*peri-odos*), a kör alakú és körbe megtett utakhoz hasonlítva. Neme szerint (*katholou*)²¹ a körmondat nem más, mint valamiféle összetétel (*synthesis*). Ha viszont a korszerűségtől megfosztjuk, a tárgya (*pragmata*) nem változik ugyan, de már nem körmondat. Pl. ha Démosthenés előbbi körmondatát fölforgatva valaki így valahogy mondaná: „segítsek

¹⁵ Fragm. 62 Bergk.

¹⁶ Amab. IV 4,3.

¹⁷ Ilias 9,502sk., ford. Devecseri G.:

Vannak Imádságok, kik a nagy Zeus lányai, sánták,
ráncos a képük, a pillantásuk tétova, kancsal...

¹⁸ Démosthenés 20,1 (Leptinés ellen)

¹⁹ A *periodos*-terminus 'körbemenetel' jelentésére utal.

²⁰ Arist. Rétorika 3,9: „Körmondatnak nevezem azt a mondatot, amelynek kezdete van, önmagában befejezett, és terjedelme jól áttekinthető.” (Ford. Adamik Tamás, Bp. 1982.)

²¹ Logikai értelemben, vö. Arist. Kateg. 3.

ezeknek, athéni férfiak, kedves ugyanis nekem Chabrias fia, és még inkább az állam, melynek a javát akarni kötelességem”, ebben már semmi nyoma nincs a körmondat(ság)nak.

12. A körmondat eredete a következő: A szövegek (*herméneia*) egyik fajtáját megfordulónak nevezzük. Ez az, amelyik periodusokból épül föl, mint pl. Isokratés szónoklatai, meg a Gorgiaséi és az Alkidamaséi. Ezek teljes egészükben egymáshoz csatlakozó körmondatokból állnak, akárcsak a homérosi költészet a hexameterekből. A másik fajta szöveg a széteső. Ez egymással alig összekapcsolt kólónokra oszlik, mint pl. a Hekataiosé, Hérodotos legnagyobb része, és általában a régi íróké. Példa rá: „A milétosi Hekataios beszámolója ez. Úgy írom le a dolgokat, ahogy igaznak látom őket. A hellének elbeszélései ugyanis, amint én látom, nagyszámúak és nevelésesek”²². Mintegy egymásra hányva és összedobálva vannak a kólónok, nincs közöttük párhuzamos vagy ellentétes kapcsolat, és nem támogatják egymást, ahogy a periodosokban.

13. A körmondat kólónjai egymásra támaszkodó és boltozatot alkotó kövekhez hasonlíthatók, a széteső herméneiai pedig egymásra hajgált, de egymáshoz nem illeszkedő kövekhez.

14. Ezért valamiféle csiszoltság és takarékoság van a régiek herméneiajában, miként a régi szobrokban is. Ezek művészségének (*techné*) a tömörséget és a szárazságot tartották. A későbbiek herméneiaja Pheidias műveihez hasonló, mivel egyszerre van meg benne valami a nagyszerűségből (*megaleión*) és az (aprólékos) kidolgozottságból (*akribes*).

15. Részemről azt tartom helyesnek, ha sem nem periodusokból épül föl az egész szöveg, sem nem széteső az egész — miként a régieké —, hanem inkább keveréke a kettőnek. Így ugyanis egyszerre lesz megszerkesztett és egyszerű, a kettőből kellemes, sem nem túl közönséges, sem nem túl mesterkéltszöveg keletkezik. Akik sűrű periodusokban beszélnek, tántorognak mint a részek, a hallgatóság pedig hánykolódik a meglepő fordulatok miatt; némelykor azonban kiáltoznak: előre tudván a periodusok végét, előre üvöltik.

16. A körmondatok közül a kisebbek két tagból állnak, a legnagyobbak négyből. Négynél több már megbontaná a körmondatarányosságát (*symmetria*).

17. Vannak háromtagúak is, továbbá egytagúak — ezeket egyszerű körmondatoknak nevezik. Ha ugyanis megvan a tagnak a (kellő) hossza, és a lekerekítése is a végén, akkor egytagú körmondatot alkot, mint pl. „A halikarnassosi Hérodotos kutatásainak közreboicsátása ez”²³ vagy „a világos beszéd sok fényt áraszt a hallgatóság lelkébe”²⁴. Mindkettő — a (kellő) hossz és a lekerekítés a végén — szükséges eleme tehát az egyszerű körmondatnak, pusztán az egyik nem elegendő.

18. Az összetett körmondatok esetében az utolsó tagnak hosszabbnak kell lennie a többinél, és mintegy magába kell foglalnia a többit. Azáltal lesz nagyszerű (*megaloprepés*) és főséges (*semnos*) a körmondat, ha főséges és hosszú kólónnal végződik. Különben olyan, mintha elvágta volna, vagy mintha sánta lenne. (A jó körmondatra) példa a következő: „nem az a szép ugyanis, ha szépen beszélünk, hanem ha beszéd befejeztével meg is tesszük, amit mondtunk”²⁵.

19. A körmondatnak három faja (*genos*) van, az elbeszélő (*historikos*), a párbeszédbeli (*dialogikos*) és a szónoki (*rhétorikos*). Az elbeszélő körmondat sem nem túl nyakatekert, sem nem túl laza, hanem a kettő között helyezkedik el, hogy ne tűnjék szónokinak és áttekinthetetlennek nyakatekertsége miatt, és az egyszerűség folytán meglegyen benne a méltóságteljeség és az elbeszélő jelleg. Ilyen pl. a „Dareiosnak és Parysatisnak”-tól „az ifjabb pedig Lyros”-ig terjedő mondat. Ugyanis biztosan ülő (vers)sorvéghöz hasonlít e körmondat zárata (*apothesis*).

20. A szónoki körmondat feszes és körkörös (*kyklikos*) fajta, mely „kerek száját”²⁶ (tisztá artikulációt), és ritmusával összhangban lévő kélejtést igényel. Ilyen pl.: „főképp mivel úgy véltem, érdekében áll az államnak, hogy eltöröltessék ez a törvény, aztán azért is, hogy segítsék Chabrias gyermekén(ek), megígértem ezeknek az embereknek, hogy amennyire csak bírok, mellettük állok sza-

²² Fragm. 332 Müller.

²³ Hérodotos I 1.

²⁴ Azonosítatlan idézet.

²⁵ Azonosítatlan idézet.

²⁶ Pl. Aristoph. Fr. 397 említi Euripidés, „kerek száját”, vö. Horat. A. p. 323 sk.: Grais dedit ore rotundo Musa loqui.

vammal" (ld. 10). Az ilyen körmondatban ugyanis már elejétől fogva van valami feszesség és érződik, hogy nem egyszerű körmondatként fog véget érni.

21. A párbeszédbeli körmondat még oldottabb és egyszerűbb, mint az elbeszélő, s alig érződik, hogy körmondat. Ilyen pl.: „Lesétáltam tegnap Peiraieusba” egészen addig, hogy „most rendezték meg első ízben”.²⁷ Úgy egymásra vannak dobálva a tagok, mint a kötetlen beszédben (*dialelymenos logos*), és a végére érve alig vesszük észre, hogy körmondatot olvastunk. A párbeszédbeli körmondatnak az oldott és a feszes beszéd között kell maradnia, mint mindkettőhöz hasonló keveréknek. Ennyi faja van tehát a körmondatnak.

22. A körmondatok egy része ellentétes tagokból áll. Az ellentét vagy tárgyi — pl. „hajózva a szárazföldön át és gyalogolva a tengeren át”²⁸, vagy egyszerre nyelvi (*lexis*) és tárgyi, mint ugyanezen körmondat esetében.

23. Csak nyelvtanilag (*kata ta onomata*) ellentétes tagok vannak pl. abban a körmondatban, melyben Helené hasonlítatik Héraklészhoz: „ennek az életét fáradságossá és veszélyekkel telivé tette, annak az alakját ellenben csodálnivalóvá és kívánatossá formálta”.²⁹ Ellentétes ugyanis az egyik névelő (névmás) a másikkal (*tói — tés*), az egyik kötőszó a másikkal (*men — de*), hasonló a hasonlóval, és sorban ugyanígy a többi szó is egymással, a „tette” és a „formálta”, a „fáradságossá” és a „csodálnivalóvá”, a „veszélyessé” és a „kívánatossá”. Az összes szó páronként ellentétben áll.

24. Vannak tagok, melyek nem ellentétesek ugyan, mégis fölmutatnak bizonyos ellentétet, mivel ellentétes alakzatban vannak megfogalmazva. Ilyen játékot űz pl. Epicharmos, a költő: „hol én voltam közöttük, hol meg én náluk”³⁰. A két tag ugyanazt állítja, nem pedig ellentétet, a kifejezésben (*herméneia*) alkalmazott *tropus* viszont ellentét benyomását akarja kelteni. Megjegyzem, Epicharmos alighanem tréfából állította így szembe a tagokat, s egyúttal a szónokokat akarta gúnyolni.

25. Vannak hasonló (*paromoios*) tagok is. A hasonlóság a tagoknak az elején — pl. „megajándékozhatóknak is mutatkoztak, s meggyőzhetőkné is szavak által”³¹ — vagy a végén lehet — pl. a Népgyűlési beszéd³² eleje: „Gyakran csodálkoztam azokon, akik a népgyűléseket összehívták (*synagagontón*) és akik a sportversenyeket megalapították (katastésantón)”. A hasonlóság egyik fajtája (*eidos*) az egyenlőtágúság (*isokólon*), amikor a tagok ugyanannyi szótagból állnak. Pl. Thukydidesnál: „vagyis sem a megkérdezettek nem vetik meg e foglalatosságot, sem akiknek gondjuk van rá, hogy megtudják, nem becsülik le”³³ (a görögben 16–16 szótag). Ez tehát az egyenlőtágúság.

26. *Homoioteleutonok* a hasonló végződésű tagok; mégpedig vagy ugyanazon szóra (szavakra) végződnek — mint pl. „te pedig róla éltében is beszéltél becsmérőleg, és most holtában írsz becsmérőleg” —, vagy ugyanazon szótagra, miként a Népgyűlési beszédből vett fenti idézetben.

27. A fent leírt tagmondatok használata veszélyes. Ugyanis sem az erőteljes szónok(lat)hoz (*deinós legonti*) nem illenek — a velük kapcsolatos műgond (*terthreia kai phrontis*) föloldja ugyanis az erőteljességet. Világossá teszi ezt számunkra Theopompos esete: Philippos barátait vádolva írja: „névleg férfi-ölők voltak, viselkedésük alapján férfi-szajhák; *hetairosoi*knak nevezték őket, de valójában *hetairák* voltak”³⁴. A tagmondatok hasonlósága és ellentétesége föloldja az erőteljességet a mesterkéeltség miatt (*katotechnia*). Az indulat nem igényli a kimunkálást (*techné*), hanem természetesen és egyszerűen kell előadni az ilyen vádakat.

28. Nos tehát, mint megmutattam, sem az erőteljesség esetében nem hasznosak az ilyesmik, sem a szenvedélyesség (*pathos*-ok) és a jellemrajz (*éthos*-ok) esetében. A szenvedélyhez az egyszerűség és a

²⁷ Plat. Resp. 327A: „Lesétáltam tegnap Peiraieusba Glaukónnal, Aristón fiával, hogy imádkozzam az istennőhöz, s egyúttal megnézzem, miképp ülik meg az ünnepet, mivel most rendezték meg első ízben.” Vö. Dion. Hal. De. comp. verb. 25.

²⁸ Isokr. Panegy. 58E.

²⁹ Isokr. Enc. Hel. 17.

³⁰ Fr. 147 Kaibel = 23 B 20 D.—K. Ugyanezt az idézetet hozza Avist. Rhet. 1410b a hamis antitézis (*pseud és antithesis*) szemléltetésére.

³¹ Hom. Il. IX 526.

³² Isokr. Panegy. 1.

³³ Thuk. I 5.

³⁴ Fragm. 249 Müller.

mesterkéletlenség illik, nemkülönben a jellemrajzhoz. Aristotelésnek „Az igazságról” c. művében együttérzően és gyászolva beszél, aki az athéniak városát e szavakkal siratja: „ugyan melyik ért föl az ellenségtől elvett városok közül a sajátjukkal, melyet elpusztítottak?”. Ha azonban hasonlóságot alkalmazna, így: „*poian gar polin tón echthron toiautén elabon, hopenian tén idian apebalon*”, akkor — Zeusra — sem együttérzést, sem sajnálatot nem keltene, hanem azt amit sirva-nevetésnek neveznek. Az ilyesfajta mesterkéltetés a szenvedélyes beszédben olyan mint az — ahogy mondani szokták — akasztófa-humor.

29. Bizonyos esetekben hasznosak a fönti tulajdonságú tagmondatok, mint pl. Aristotelés ezen mondatában: „én a nagykirály miatt Athénból Stageirába mentem, a nagy tél miatt pedig Stageirából Athénba”³⁵. Ha elhagynád a mondatból az egyik „nagy”-ot, vele együtt elvennéd a kellemet (*charis*) is. A stílus nagyszerűségéhez (*megalégoria*) járulnak hozzá az ilyen tagmondatok, amilyen az a sok ellentétes a Gorgiaséi és az Isokratéséi között. Ennyit a párhuzamos tagmondatokról.

30. Az *enthyméma* abban különbözik a körmondattól, hogy a körmondat valamiféle lekerekített szerkezet — épp innen származik az elnevezése is —, az *enthyméma* viszont a gondolkodásban (*dianoéma*) bírja érvényességét (*dynamis*) és létét (*systasis*). A körmondat éppúgy lehet *enthymémának*, mint más dolgoknak a lekerekítése, az *enthyméma* viszont vagy ellentétből (*ek machés*) vagy szabályos alakú következtetésből (*en akoluthias schémati*) adódó gondolat.

31. Ez abból is látszik, hogy ha az *enthyméma* szerkezetét fölborítod, akkor tönkre teszed a körmondatot, az *enthyméma* ellenben változatlan marad. Pl. ha valaki Démosthenés következő *enthymémáját* fölborítja: „amint ugyanis ha ezek közül valakit megróttak volna, nem javasoltál volna ilyeneket, ugyanígy ha te most megrovatol, más nem fog ilyeneket javasolni”³⁶, mégpedig így borítja föl: „ne engedjete azoknak, akik alkotmányellenes határozatot javasolnak, hiszen ha ebben megakadályoztattak volna, ez sem tenne ilyen javaslatokat; és ha ezt megrójjátok, a jövőben sem fog senki ilyet javasolni”, akkor a körmondat körkörössége (*kyklos*) elvész, az *enthyméma* viszont változatlan marad.

32. Az *enthyméma* neme szerint (*katholu*) szónoki szillogizmus, a körmondatban viszont nincsen szillogizmus, hanem pusztán egymás mellé helyezés. Körmondatokat a beszéd minden részében alkalmazunk, pl. az előszókbán, *enthymémákat* azonban nem mindenütt. Az *enthymémát* mintegy zárlatként mondjuk, a körmondatot viszont önmagában. Az előbbi olyan, mint a nem teljes (*atelés*) szillogizmus, az utóbbi nem tartalmaz sem teljes, sem részleges szillogizmust.

33. Az *enthyméma* accidentálisan (*symbebéke*) lehet körmondat is, amennyiben körmondatos a szerkezete, de (mint olyan) nem körmondat, amint egy építmény lehet esetleg fehér, ha éppen fehér, az építmény viszont (mint olyan) nem olyan. Az *enthyméma* és a körmondat közötti különbség ezzel le van tárgyalva.

34. A tagmondatot (*kólon*) Aristotelés így határozza meg: „a tag a körmondat két része közül az egyik”, azután hozzát teszi: „van egyszerű körmondat is”. Ebből a meghatározásból, hogy „a két része közül az egyik”, nyilvánvaló, hogy a körmondatot kéttagúnak tartotta. Archedemos egybefoglalta Aristotelés meghatározását és a kiegészítést, és világosabban s tökéletesebben határozta meg, így: „a tag vagy egyszerű körmondat, vagy összetett körmondat része”³⁷.

35. Hogy mi az egyszerű körmondat, megírtam. Archedemos azzal, hogy összetett körmondat részéről beszélt, úgy látszik nem korlátozta két tagra a körmondatot, hanem lehet három vagy több tagú. Megtárgyaltuk hát a körmondat terjedelmét (*metron*), s térjünk most rá a stílusfajtákra (*charaktérés hermeneias*).

³⁵ Fragm. 669 Rose.

³⁶ Dém. XXIII 99.

³⁷ Az Aristotelés-idézet (Rhet. 1409b) pontatlansága talán egy doxográfiai műből származik, melyben különféle meghatározások lehettek összegyűjtve.

(II. A stílusfajták. — A fönséges stílus)

36. Egyszerű stílusfajta négy van: a száraz (*ischnos*), a fönséges (*megaloprepés*), a választékos (*glaphyros*) és az erőteljes (*deinos*); vannak továbbá ezeknek a keverékei. De nem keverhető bármely kettő; a választékos keverhető a szárazzal és a fönséggel, s hasonlóképp e kettővel az erőteljes, csupán a fönséges nem keverhető a szárazzal, hanem mint ellentétes szélsőségek állnak egymással szemben. Ezért aztán némelyek csak ezt a kettőt tekintik stílusfajtának (*charaktér*), a másik kettőt pedig közöttük állónak, mégpedig a választékoszt inkább a szárazhoz sorolják, s az erőteljest a fönségeshez, mivel a választékosban valami kicsinyesség és finomság, az erőteljesben súly és nagyság (*megethos*) van.

37. Ez az érvelés nevétséges. Látjuk ugyanis, hogy — az említett két ellentétes stílusfajta kivételével — bármely kettő keverhető egymással. Pl. Homéros eposzaiba, s Platón, Xenophón, Hérodotos és sokan mások prózájába (*logos*-ok) sok fönségesség van belekeverve, meg sok erőteljesség és báj (*charis*); úgyhogy a stílusfajták száma annyi, amennyit mondtunk. Az ezekhez egyenként illő kifejezőmód (*herméneia*) valami ilyesmi lenne:

38. A fönségestől fogom kezdeni, melyet most ékesszólónak (*logios*) neveznek. A fönségesség három téren nyilvánul meg: a gondolatban (*dianoia*), a kifejezésben (*lexis*), és a megfelelő szerkezetben (*to synkeisthai prosphorós*). A fönséges szerkezet, mint Aristotelés mondja, a paiónikus. A paiónnak két fajtája van, az egyik a prokatarctikus, mely hosszú szótaggal kezdődik és a végén van a három rövid, pl. „*érxato de*”, a másik a kataléktikus, az előző fordítottja, mely három rövid szótaggal kezdődik és a vége egy hosszú, pl. „*Arabié*”.³⁸

39. A fönséges szöveg tagmondatainak az elején kell lennie a prokatarctikus paiónnak, s a végén a kataléktikusnak. Például szolgál Thukydides: „*érxato de to kakon ex Aithiopiás*”.³⁹ Nos, vajon miért így rendelkezett Aristotelés? Mivel a tagmondatok mind nyomban az elején, mind a végén fönségesnek kell lennie, s ez akkor áll fenn, ha hosszú szótaggal kezdjük és azzal is fejezzük be. A hosszú szótag ugyanis természettől (*physei*) nagyszerű (*megaleios*), s elsőként elhangozva nyomban megüti a hallgatót, utolsóként pedig valami nagyság érzetét hagyja maga után. Mindnyájan különösen az elsőkre és az utolsókra emlékezzünk, ezek befolyásolnak, a közöttük lévők — mintegy elbújva és eltűnve — kevésbé.

40. Világos ez Thukydides esetében. Szinte teljes egészében a ritmus lassúsága idézi elő nála a fönségességet, s noha fönségességének sok forrása van, majdhogynem a (metrikai) szerkezet az egyetlen, de legalábbis fő előidézője nagyszerűségének.

41. Megjegyzendő, hogy ha nem tudjuk a kólonok elején és végén pontosan elhelyezni a kétféle paiónt, akkor is paiónikussá tehetjük a szerkezetet azáltal, hogy hosszú szótaggal kezdjük, s hosszúval is fejezzük be a tagmondatot. Föltehetőleg Aristotelés is ezt akarja mondani, de pontosság kedvéért fonthebb leírtuk a paión két fajtáját. Ezen az alapon állítja elének a fönségesség példájának a következő kólont: „*tón men peri ta médenos axia philosophúntón*” (miközben ők lényegtelen dolgokról elmélkednek). Ugyanis nem pontosan paiónokból áll, de azért paiónikus. A paión azért alkalmazható a prózában (*logos*-ok), mivel valamiféle kevert és ezáltal szilárdabb (ütem). Fönségessége a hosszú szótagból származik, prózai volta (*to logikon*) pedig a rövidkekből.

42. Ami a többi (mértéket) illeti, a héroiikus ünneplés s nem prózai, hanem zengetes; s nem szép ritmusú (*eurythmos* edd., enr-P), hanem ritmustalan. Ez a helyzet pl. ebben a tagmondatokban: „*hékón hémón eis tén chóran*” (érkezvén a földünkhöz). A hosszú szótagok sűrűsége túllépi a prózai mértéket.

43. A jambus egyszerű és a sokaság beszédéhez (*lexis*) hasonló. Sokan jambikus mértékben beszélnek anélkül, hogy tudnák. A paión mértékletes (*metrios*), a közép(út) a kettő között, és mintegy keverékük. A paiónikus szerkezet tehát valahogy így alkalmazandó a fönséges szakaszokban.

44. A tagmondatok hosszú volta is forrása a nagyszerűségnek (*megethos*). Pl. „Az athéni Thukydides megírta a peloponnésiai és az athéniak közötti háború lefolyását” vagy „A halikarnassosi Hérodotos kutatásainak közzététele ez”.⁴⁰ A rövid tagmondattal való gyors lecsengés csökkenti a beszéd ünneplőességét (*semnolés*), még ha az alapul szolgáló gondolat meg a szavak fönségesek is.

³⁸ Arist. Rhet. 1409a.

³⁹ II 48: A szerencsétlenség (ti. a pestisjárvány) Aithiopiából indult ki.

⁴⁰ Thuk. I 1 és Hérod. I 1 (vö. § 17).

45. A kikerekített szerkezet használata is főséges. Pl. Thukydidésnél: „Az Achelóos folyam ugyanis a Pindos hegység felől Dolopián, az agrian(us)ok és az amphilochiaiak földjén át folyva, Stratos városa mellett leereszkedve Oiniadai mellett a tengerbe torkollva, s a város környékét elmocsarásítva vízával lehetetlenné teszi a téli ostromot”.⁴¹ Az ilyen főséges teljes egészében a kikerekítésből (*periaogóé*) származik, s abból hogy alig lélegzik föl a szerző, meg a hallgatója is.

46. Ha ellenben (ezt a mondatot) fölforgatva mondaná valaki, ilyesformán: „Ugyanis az Achelóos folyam a Pindos hegységben ered, s Oiniadai mellett ömlik a tengerbe, de mielőtt beleömlene, elmocsarásítja a környező sík(ság)ot, úgyhogy a víz télen biztos védelmet nyújt a lakosoknak az ellenséges támadással szemben”. Ha tehát ilyen változtatásokkal fejeznék ki valaki ugyanazt, sok szünet lenne a beszédben, és elvesznék a nagyság.

47. Amint a hosszú utakat megrövidíti a pihenőhelyek sora, a rövid utak viszont, ha elhagytak, valamiképp hosszúnak tűnnek, ugyanez áll fenn a tagmondatok esetében is.

48. Gyakran a (szó)szerkezet rosszhangzása (*dysphónia*) is előidézhethet nagyszerűséget. Pl. „Aias, a hatalmas, egyre csak (*aíen*) az ércsisakos Hektór ellen”.⁴² Bizonyosan kellemetlen hangzású ugyan (*dysékoos*) a hangok összeütközése (*hé tón grammatón sympléxis*), de szokatlan mértéke a hős nagyságát érzékelteti. A simaságnak (*leiotés*) és a jóhangzásnak (*to eulékoon*) nem nagyon van helye a főséges esetében, legföljebb csak ritkán. Thukydidés szinte mindig kerüli a szerkezet simaságát és egyenletességét (*to homales*), és olyan, mint aki egyre csak botladozik, ahogy a hepe-púpás utak vándorai, pl. amikor ezt mondja: „a többi betegségtől ez az év általános vélemény szerint mentes volt”.⁴³ Könnyedebben és kellemesebben hangoznék így: „... mentes volt a többi betegségtől”, de elvesznék a nagyszerűsége.

49. A szerkezet ugyanígy forrása lehet nagyságnak, mint az érdes szó. Érdes szó pl. „ráreccsent” (*kekragós*) az „ordít” (*boón*) helyett, vagy „rhégnymenon” a „pheromenon” helyett. Mindezekkel él is Thukydidés: a szerkezethez illő szavakat választ, és a szavakhoz illő szerkezetet.

50. A szavakat a következőképp kell elrendezni: Elöl kell elhelyezni a kevésbé plasztikus (*enargés*) szavakat, utánuk pedig a plasztikusabbakat. Így már a (mondat) elejét plasztikusan halljuk, a többi részét pedig még plasztikusabbnak. Ellenkező esetben az elerőtlenedés benyomását keltjük, mintha gyengeségbe esnének az erőteljesebből.

51. Mintául Plátón e mondása szolgál: „ha valaki megengedi a zenének, hogy fülein keresztül körbefuvalazza és elöntse”⁴⁴, sokkal plasztikusabb ugyanis a második kifejezés az elsőnél. Lejjebb meg így szól: „ha azonban az elöntésnek nem vet véget, hanem egyre bővíti (a saját lelkét), akkor ezzel a továbbiakban már kikezdi és elfolyósítja”. Az „elfolyósítja” (*leibeí*) ugyanis kifejezőbb (*emphatikóteron*) a „kikezdi”-nél (*tékeí*), és közelebb áll a költészethez. Ha azonban előre helyezte volna, a hozzátett „kikezdi” erőteljesebbnek mutatkozott volna.

52. Homéros is a kyklópsról írva állandóan növeli a nagytást (*hyperbolé*), s mintegy fölhang rajta: „nem hasonlított ugyanis búzafogyasztó férfihoz, hanem erdős bérchez” és méghozzá „magas hegyhez” és „mely kimagaslik a többi hegy közül”.⁴⁵ Noha az előbb mondottak is nagyok, kicsinynek látszanak, mivel még náluk is nagyobb, amit hozzájuk fűz.

53. A kötőszavakat (*syndesmos*) — mint pl. „men” és „de” — nem szabad túl pontosan páronként szembeállítani egymással, a pontosság (*akribéia*) ugyanis kisszerű (*mikroprepés*), hanem kissé szabadban (*ataktotérés*) kell őket elhelyezni, ahogy Antiphón beszél valahol: „*hé men gar nésos hén echomen, dél men kai porróthen estin hypsélé kai tracheia; kai ta men chrésima kai ergasima mikra autés esti, ta de arga polla smikras autés usés*” (A sziget ugyanis, melyet lakunk, messziről is látható, magas és érdes; s a hasznos és megművelhető része kicsi, az ugar viszont kiterjedt, noha kicsi a sziget).⁴⁶ A három „men” kötőszóval ugyanis csak egy „de” van szembeállítva.

54. Másrészt valamiféle sorba elhelyezett kötőszók a kicsiny dolgokat gyakran nagyvá teszik. Pl. Homérosnál a boiótiai városok nevének, noha közönségesek és jelentéktelenek, valamiféle súlya és

⁴¹ Thuk. II 102.

⁴² Hom. II. XVI 358.

⁴³ Thuk. II 49.

⁴⁴ Resp. 411 AB.

⁴⁵ Od. IX 190 skk.

⁴⁶ Fragm. 50 Blass.

nagyszerűsége van a sorban, velük egyenlő számban elhelyezett kötőszók révén, pl.: „Schoinost, és Skólost, és a sokescsú Eteonost”.⁴⁷

55. A töltelék-kötőszókat nem szabad üres adalékok, kinövések vagy rátétek gyanánt alkalmazni — amint ezt gyakran teszik a „*dé*”, „*ny*” és „*proteron*” kötőszavakkal —, hanem csak akkor, ha hozzájárulnak a beszéd nagyszerűségéhez, (56.) mint pl. Platónnál: „*ho men dé megas en uranó Zeus*” (a nagy Zeus, a magasságbeli)⁴⁸, vagy Homérosnál: „*all' hote dé poron hizon eyrrheios potamoio*” (ám amikor már a gázlójához érkeztek a szépfolysú árnak)⁴⁹. A kötőszó azáltal, hogy elől van elhelyezve és elszakítja az utána következőket a megelőzőktől, bizonyos nagyszerűséget idéz elő. A többelemű kezdet ugyanis ünnepélyesség forrása. Ha viszont így mondta volna: „*all' hote epi ton poron aphikonto tu potamu*” (ám amikor a gázlójához megérkeztek a folyónak), kisszerűleg szólt (*mikrologé*) volna, és mintha csak egyedi esetről beszélné.

57. Gyakran pathétikusan alkalmaztatik ez a kötőszó (*dé*), pl. Kalypsónak Odysseushoz intézett szavai esetében: „Isteni sarj, Laertiadás, leleményes Odysseus, hát valóban (= *dé*) haza (akarsz indulni most rögtön) szeretett szülőföldedre?”⁵⁰ Ha kivennéd a kötőszót, vele együtt elvennéd a pathoszt is. Általában, mint Praxiphanés mondja, sóhajok és nyögések kifejezésre alkalmazták az ilyen kötőszavakat: ahogy az „*ai, ai*” és a „*phou*” fájdalmas, ugyanúgy — mondja — a „*kai ny k' odyromenoisin*”⁵¹ a siránkozókhöz illett (coni. Raderm.), mivel fájdalmas szó benyomását (*emphasis*) kelti.

58. Akik céltalanul toldják be a kötőszót, olyanok, mint a szövegbe haszontalan szót beillesztő színészek. Pl. ha valaki így ad elő: „Kalydón ez a föld, melynek a Pelops vidékével, *phou*, szomszédos öböl partján termékeny földjei vannak, *ai, ai*”.⁵² Amennyire fölösleges itt az „*ai, ai*” meg a „*phou*”, ugyanannyira fölösleges egy teljesen okatlanul közbevetett kötőszó.

59. A kötőszók tehát, mint kifejtettük, főséggé teszik a szerkezetet, a beszéd-alakzatot (*schémata tés lexéois*) viszont maguk is a szerkezet alfajai (*synthéséis ti eidos*). Ugyanannak a dolognak kettőzés, *epanaphora* vagy *anthypallagé* révén való kétszer mondása ugyanis valamiféle el- ill. átrendezés. Az egyes stílusokhoz megfelelően kell megválasztani az alakzatokat. Pl. a főségeshez, melyről szó van, ezek illenek:

60. Először is az *anthypallagé*, pl. Homérosnál: „a két szirt pedig, az egyik a széles eget éri”.⁵³ Így, megváltoztatott esettel, sokkal főségesebb, mintha így mondta volna: „a két szirtnek egyike a széles eget (éri)”. Ekkor közönségesen (*synéthós*) mondta volna, s minden ami közönséges, kisszerű, és ezért nem kelt csodálatot.

61. Nireus maga is kis ember volt, s még kisebb volt a csapata: három hajó és néhány férfi. Homéros azonban fölnagyította és a kevésből sokat csinált két alakzat, az *epanaphora* és a kötőszóelhagyás (*dialysis*) együttes alkalmazása révén. Így szól: „Nireus ugyanis három hajót vezetett, Nireus Aglaia fia, Nireus a legjobb férfi”⁵⁴. A visszatérés (*epanaphora*) ugyanahhoz a szóhoz, hogy Nireus, és a kötőszóelhagyás valamiképp a sokaság képzetét kelti, noha csak két vagy három dologról van szó.

62. Így — noha Nireus alig egyszer említetik a cselekményben — nem kevésbé vésődik emlékeztünkbe, mint Achilleus vagy Odysseus, noha róluk szinte minden sorban szó van. Ennek oka az alakzat ereje (*dynamis*). Ha ellenben így mondta volna (Homéros): „Nireus, Aglaia fia, három hajót vezetett ide Syméből”, akkor úgy látnók, mintha szinte elhallgatta volna Nireust. Ahogyan a lakomák esetében néhány éték megfelelően elrendezve soknak látszik, ugyanez a helyzet a beszédek esetében.

63. Gyakran inkább a kötőszóelhagyás (*lysis = dialysis* 61) ellentéte, a *synapheia* válik nagyszerűség forrásává, pl.: „A hellének is meg a káriaiak meg a lykiaiak meg a pamphyliaiak meg a frigeik is hadakoztak”. Ugyanazon kötőszó (többbszöri) kitétele szinte határtalan sokaság képzetét kelti.

⁴⁷ Ilias II 497.

⁴⁸ Phaedros 2466.

⁴⁹ Il. XIV 433 = XXI 1 = XXIV 692.

⁵⁰ Od. v 203 sk.

⁵¹ Il. XXIII 154, Od. XVI 220, XXI 126.

⁵² Arist. Rhet. 1409b szerint Sophoklés szavai, a scholiasta szerint viszont Euripidés Meleagrosától valók (Fr. 515 Nauck).

⁵³ Od. XII 73.

⁵⁴ Il. II 671 skk. Vö. Arist. Rhet. 1414a.

64. Ellenben ez a kifejezés: „íveltek, fölpúposodók”,⁵⁵ inkább az „és” kötőszó mellőzése által válik nagyszerűvé, mint ha így mondta volna: „íveltek és fölpúposodók”.

65. Az alakzatok főnségességének feltétele az esetek (*ptósis*) váltogatása. Pl. Thukydidesnél: „és elsőként rálépve a hajólétrára (nominat) (...) eszméletét veszítette és a hajópárkányra való esése (gen. abs.) közben (pajzsa alácsúszott a tengerbe)”.⁵⁶ Sokkal főnségesebb ugyanis így, mintha ugyanazon esetenél maradva mondaná, hogy „leesett a hajópárkányra és elvesztette a pajzsát”.

66. A szókéttőzés (*anadiplósis epous*) is idézett elő nagyszerűséget, pl. Hérodotosnál: „A Kaukázusban hatalmas kígyók voltak, hatalmasak és számosak”.⁵⁷ A „hatalmas” megismétlése bizonyos súlyt adott a kifejezésnek (*herméneia*).

67. Az alakzatokat nem szabad (túl) sűrűn használni. Ez ugyanis a szépérezék hiányára (*apeirokallon*) vall és a fogalmazás bizonyos egyenetlenségét (*anómalia*) mutatja. Mindazonáltal a régiek, noha sok alakzattal éltek beszédeikben, természetesebbek az alakzatmenteseknél (*aschématistos*), mivel művészien (*entechnós*) alkalmazták azokat.

68. A magánhangzók ütközéséről (*Synkrousis phónénton*) ki-ki más-más véleményt fejtett ki. Isokratés meg a követői óvakodtak attól, hogy összeüssék a magánhangzókat, mások ellenben, ha úgy adódott, mindig megtették ezt. Nos, nem (túl) zengzetessé (*échódés*) nem szabad tenni a szerkezetet azért, hogy a magánhangzókat művésziellenül és amikor csak úgy adódik összeüjtjük — ez ugyanis a beszédnek mintegy szétszabdálása és széthajigálása —, azonban teljesen kiküszöbölni sem helyes a magánhangzók találkozását. Így ugyan bizonyos simábbá válnék a szerkezet, de zeneietlenebbé és teljesen tompává, mivel megfosztatik attól a sok jóhangzástól (*euphónia*), mely a magánhangzók találkozásából származik.

69. Először is tekintetbe kell venni, hogy a szokásos beszédben (*synétheia*) is találkoznak ilyen hangok a szavakban, noha ez leginkább jóhangzásra törekszik; pl. „*aiakos*” és „*chión*”. Sok olyan szó is van, mely kizárólag magánhangzókból áll, pl. „*Aiaié*” és „*Euios*”. Ezek semmivel sem rosszabb hangzásúak a többinél, sőt talán még zeneibbek is.

70. A költői alakok, pl. „*élios*” és „*orón*”, melyekben a szétvonás (*diérémenon*) és a magánhangzók találkozása szándékolt, jobb hangzásúak, mint a (közönséges) „*hélios*” és „*orón*”. A szétvonás (*lysis*) és a találkozás által szinte valamiféle dallamot nyer a szó. Sok más esetben is nehezen viselhető a *synaloiphé* alkalmazása, s jobb hangzást ad a szétvonás (*diáirethen*) és a találkozás, pl. „*panta men ta nea kai kala estin*”⁵⁸. Ha *synaloiphé*val mondom: „*kala 'stin*”, rosszabb hangzású és közönségesebb a kifejezés.

71. Egyiptomban még az isteneket is a hét magánhangzóval dicsőítik a papok rendre elzengve azokat, és (sokan) jóhangzásuk miatt ezen betűk zengését hallgatják az aulos és a kithara helyett; úgyhogy aki kiküszöböli a magánhangzók találkozását, nem mástól fosztja meg teljesen a beszédet, mint a dallamtól és a zeneiségtől. Nade bizonyos nem helyénvaló (tovább) nyújtani ennek kifejtését.

72. A főnséges stílusban vagy a hosszú magánhangzók találkozása alkalmazandó, pl. „*Láan anó ótheske*”⁵⁹ — ugyanis a sor is szinte megnyúlik a találkozás révén, s a súlyos kötömb fölemeléséhez válik hasonlatossá. Ugyanilyen a thukydidesi „*mé épeiros einai*”. Kettőshangzók (*diphthongos*) is találkozhatnak egymással: „*tautén katóikésan men Kerkyraioi, oikistés de egeneto*”. („Ezt a várost, ti. Epidammost, a kerkyrainak alapították, az alapító pedig Phatios volt”).⁶⁰

73. Nos tehát azonos hosszú magánhangzók és azonos kettőshangzók találkozásából is származik nagyszerűség. A különbözők találkozásából a többféle hangzás miatt a főnségesség mellett egyúttal változatosság is származik (*poikilia*), pl. „*éós*”. A „*hoién*” szóban nemcsak a betűk különbözők, hanem a hangzása is (*échos*) az egyiknek hehezetes (*dasys*), a másiké nem (*psilos*), úgyhogy itt sok a különbözőség.

⁵⁵ Hom. II. XIII 799.

⁵⁶ Thuk. IV 12.

⁵⁷ Hér. I 203-mal aligha azonosítható, romlott idézet. E. Orth (PhW 1925, 778) szerint hérakleiai Hérodórosz Argonautikájából származhat.

⁵⁸ „Minden ami új, szép is”. Vö. 207.

⁵⁹ Sisyphos a sziklát fölfelé görgette. Od. XI 596.

⁶⁰ Thuk. VI 1 és I 24.

74. A dalokban (*óde*) a trillák (*melisma*) egyetlen hosszú hangra esnek, s mintegy a dalokba beépített dalok. Hasonlóképp az azonos magánhangzók találkozása kicsiny dalrészlet vagy trilla. Hát ennyit a magánhangzók találkozásáról, és arról, hogy mitől válik a szerkezet főségesé.

75. A tartalom (*pragma*) is lehet főséges, pl. egy nagy és jeles szárazföldi vagy tengeri ütközet, vagy az égről vagy a földről szóló fejtegetés. Aki ugyanis nagy dologról hall, nyomban úgy véli — tévesen —, hogy a beszélő is nagyszerűen beszél. Mert nem azt kell tekinteni, amit mond, hanem hogy hogyan mondja. Előfordul ugyanis, hogy — a tárgyhoz méltatlanul — nagy dolgok kisszerűen adatnak elő. Így azután erőteljeseznek (*deinos*) mondanak egyes szerzőket, mint pl. Theopompost, akik erőteljes (dolgot) erőtlenséggel adnak elő.

76. Nikias, a festő, gyakran mondogatta, hogy az sem jelentéktelen része a festő-tudománynak, hogy megfelelő nagyságú témát (*hylé*) válasszon és fessen meg, s ne aprózza el tudományát kicsinységekre, pl. madarakra és virágokra, hanem fessen lovascsatákat és tengeri ütközeteket, ahol módja van mindenféle helyzetű lovakat bemutatni: futókat, ágaskodókat meg térdre esőket; lovasaik eközben dárdát hajtanak vagy lezuhanhatnak róluk. Az volt ugyanis a nézete, hogy a tárgy is része a festők tudományának, miként a mythos a költőkének. Nem szabad tehát csodálkozni, ha a beszédek esetében is a nagy témából származik a főségesesség.

77. Ennek a stílusfajtának az esetében a kifejezőmódnak túlradónak kell lennie és választékosnak, és inkább szokatlanoknak. Így lesz meg ugyanis a súlya, a közönséges és szokásos kifejezőmód viszont világos ugyan, de egyszerű és könnyen fölfogható.

78. Nos elsősorban metaforákat kell alkalmazni. Leginkább ugyanis ezek szolgáltathatnak a beszédnek kellemet is és főséget is; mindazonáltal nem túl gyakran, nehogy beszéd helyett dithyrambost⁶¹ írjunk, s nem (túl) messziről átvitteket, hanem maguktól, illetve a hasonlóságból adódókat. Pl. hasonló egymáshoz a *stratégos*, a kormányos és a kocsihajtó: ezek ugyanis mindnyájan vezetők (*archónok*). Nem követ el tehát hibát sem az aki a stratégost a város kormányosának nevezi,⁶² sem az, aki megfordítva a kormányost a hajó archónjának.

79. Nem mindegyik (metafora) fordítható azonban meg mint a föntiek, hiszen pl. a költő nevezhette az Ida előhegységet lábna, az ember lába ellenben sosem nevezhető előhegységnek.

80. Ha a metafora meredeknek tűnik, át kell alakítani hasonlattá, így ugyanis kevésbé kifogásolhatóvá válik. A hasonlat bővített metafora, pl. ha valaki az „(én) akkor (szembeszálltam) Pythónnal, a szónokkal, aki elárasztott benneteket”⁶³ mondathoz hozzátesz, s „aki mintegy elárasztott benneteket”-et mond. Így hasonlat jött létre és kifogástalanabb a beszéd, amúgy ellenben metafora volt, s meredekebb. Ezért aztán Platon, aki inkább metaforákkal él, mint hasonlatokkal, néhol veszélyes útra lép; Xenophón ellenben inkább hasonlatokkal él.

81. Aristotelés szerint⁶⁴ az úgynevezett „cselekedtető” (*kata energeian*) metafora a legjobb, amikor az élettelen dolgok (*apsychon*) cselekvőkként, (vagyis) mintegy élőkként szerepelnek (*empsychon*), mint pl. a dárdáról szólva: „az éleshegyű a csapatra rárepülni kívánt” vagy „íveltek, fölpúposodók”⁶⁵. Az ilyen kifejezések ugyanis, hogy „fölpúposodók” és „kívánt” az élők cselekedeteit (*zótiké energeia*) idézik.

82. Némely dolog viszont világosabban leírható s pontosabban megragadható metaforával, mint a pontos kifejezéssel (*en autois tois kyriois*). Pl. az hogy „megborzongott a csata”⁶⁶. Ezt nem mondanók igazabban vagy világosabban, ha helyére tennők a pontos szót. (A költő) a dárdák ütközéséről és az ebből adódó állandó halk zajról mondta, hogy „megborzongott a csata”, s az előbb említett cselekedtető metaforát alkalmazta, midőn élőlényként borzongónak mondta a csatát.

83. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy némely metafora inkább kisszerűséget idéz elő, mintsem nagyságot, noha súlyt adásra szoktuk a metaforákat alkalmazni. Pl. „s körben a nagy mennybolt föltrombitált”⁶⁷. Nem lett volna szabad ugyanis az egész zengő mennyboltot zengő trombitához

⁶¹ Azaz nehezen érthető költeményt. Vö. Plat. Apol. 22 AC, Hipp. mai. 292c.

⁶² Eurip. Supp. 880.

⁶³ Démosth. XVIII 136.

⁶⁴ Rhet. 1411b sk.

⁶⁵ Hom. II. IV 126, ill. XIII 799.

⁶⁶ Hom. II. XIII 339.

⁶⁷ Hom. II. XXI 388.

hasonlítani, ha nem akarja valaki azzal védeni Homérost, hogy úgy zengett a hatalmas mennybolt, mintha trombitálva zengene az egész.

84. Fordítsuk most figyelmünket az inkább kisszerűséget, mint nagyságot előidéző metaforák másik csoportjára. Az átvitelt (*metapherein*) a nagyobb dolgokról a kisebbekre kell irányítani, nem pedig fordítva. Pl. ahogy Xenophón írja: „a menetelés során a phalanx arcvonaltának egy része előre hullámzott”⁶⁸. Az arcvonaltól való eltérést a tenger hullámzásához hasonlította, s annak nevezte. Ha ellenben valaki megfordítva azt mondaná, hogy a tenger eltért az arcvonaltól („kiphalanxozott”), aligha lenne alkalmas metafora, s mindenképpen kisszerű.

85. Némely szerző, ha meredeknek találja a metaforát, jelzők (hozzáadása) által teszi veszélytelenebbé, Pl. Theognis húrtaalan lantnak nevezi az íjat⁶⁹. a nyilazó íjással kapcsolatban. A lant ugyanis meredek átvitel az íjra, a „húrtaalan” jelző viszont veszélytelenné teszi.

86. Mint minden más dologban, a metaforák esetében is a közhasználat (*synthēia*) a tanítómes-ter. Mivel veszélytelenek az átvitelei, észrevétlenül tud alkalmazni szinte mindenütt egy kis átvitelt, midőn (pl.) csillogónak mondja a hangot, élesnek az elmét, nyersnek a modort, nagynak (hosszúnak) a szónokot és így tovább. Mindezeknél oly izléses az átvitel, hogy a pontos kifejezéseknek (*kyrion*-oknak) érezzük őket.

87. Szerintem ez a prózában a metafora zsinórmértéke, a közhasználatú művéség (*hé tés synthēias techné*), illetve a természetesség (*physis*). A közhasználatú metaforák némelyike annyira találó, hogy nincs is már szükségünk a pontos kifejezésekre, mivel a metafora szilárdan elfoglalta a helyüket, mint pl. a „szőlőszem” és a többi ilyen.

88. A „*sphondylos*” (orsó és gerinc), „*kleis*” (kulcs és kulcsesont) és „*ktēnes*” (fésű és bordák?) testrészek nem metaforikusak, hanem az illető testrészeknek a fésűhöz, kulcsához, illetve orsóhoz való hasonlósága révén keletkeztek.

89. Ha tehát a metaforát hasonlattá alakítjuk, ügyelni kell rá, hogy az „amint” (kötőszónál) egyebet ne tegyünk hozzá, különben hasonlat helyett költői parabolát kapunk, mint pl. Xenophónnál: „mint nemes eb, meggondolatlanul mely nekiront a vadkannak”⁷⁰, avagy „mint elodott mén, mely büszkén lépdél a síkon”. Ezek már nem is annyira hasonlatok, hanem inkább költői parabolák.

90. Ezeket a parabolákat nem szabad könnyelműen alkalmazni a gyalogos beszédben (*pezos logos*), hanem csak a legnagyobb óvatossággal. Ennyit vázaltszerűen a metaforáról.

91. Összetett szavakat is kell alkalmazni, mégpedig nem dithyrambikus összetételeket, amilyen pl. az „istenelrendelte bolyongások” és a „csillagok tűz(es)lándzsás serege”⁷¹, hanem a közhasználatúakhoz hasonlókat. Ugyanis ezt (a közhasználatot) teszem meg minden szóképzés egyetemes (zsinór)mértékének, mely mond törvényhozókat és főépítészeket, és sok más ilyesféle összetételt.

92. Az összetett szó ílyetén voltából származik bizonyos színesség (*poikilia*) és nagyság, s egyúttal tömörség (*syntomia*) is. (Egyetlen) szó áll egész szókapcsolat (*holos ho logos*) helyett, mint pl. ha az élelem beszerzését élelemszállításnak nevezed, — ez így sokkal hatásosabb. Könnyen előfordulhat azonban, ha az a hatásosabb, ha a szót — másféleképp eljárva — szókapcsolatra bontjuk, mint pl. az „élelem szállítása” az „élelemszállítás” helyett.

93. Szókapcsolat helyett egyetlen szó használatára példa a Xenophónnál álló mondat: „nem lehet vadzsamarat elfogni, csak ha a lovasok egymástól eltávolodva fölváltva üldözik”⁷². A „fölváltva” szó azt fejezi ki, hogy a lovasok egy része hátulról üldözte, más része eléje vágatva érte el, és így középen elfogták.

Óvakodni kell az összetett szavak gyakori alkalmazásától (Radermacher). Ez ugyanis kirí a gyalogos beszéd műfajából (*eidosis*).

94. A „csinált szavak” (*pepoiēmenon onoma*) valamely érzelem vagy dolog (*pragma*) utánzása

⁶⁸ Anab. I 8,18.

⁶⁹ Th. tragicus Fr. I Nanck.

⁷⁰ Cyrop. I 4,21.

⁷¹ Máshonnan ismeretlen szavak.

⁷² Anab. I 5,2. A bekezdés romlott (Raderm.).

során létrejöttékként határozták meg, mint pl. az hogy „sziszegett” (*size*) vagy hogy „lefetyelők” (*laptontes*).⁷³

95. Ezek legtöbbször fönséges hatást keltenek, mivel valamiféle zajokhoz hasonlítanak, és főleg <Philo>xenosnál. Ugyanis nem létező szavakat (*onta onomata*) használ, hanem akkor találja ki őket; s valamiféle bölcsességnek szoktuk tartani a nyelvhasználattal (*synétheia*) nem ellenkező új szó megalkotását. Szócsináló voltában azokkal kerül egy sorba, akik elsőként adtak nevet a dolgoknak (*hoi prótoi themenoi*).

96. A szóalkotásban először is világosságra és természetességre (*synéthes*) kell törekedni, továbbá a meglévő szavakkal (*keimena onomata*) való hasonlóságra, nehogy úgy tűnjék, hogy frig vagy szkíta szavakat kever (az író) a görögök közé.

97. Szavakat vagy a még el nem nevezett dolgokra kell alkotni, mint pl. amikor valaki a tympanonokat és a többi puhány hangszert „*kinaidiáknak*” nevezte el, és amikor Aristotelés megalkotta az „*elefántistát*”;⁷⁵ vagy a meglévők mellett (*para ta keimena*) paronomasia révén, mint pl. amikor valaki a csónakot hajtó evezőst „*csónakosnak*”⁷⁶ mondja, és amikor Aristotelés a magában egyedül élő embert „*autítésnek*” mondja.

98. Xenophón azt írta, hogy „*hurráztak (élelixan)*”⁷⁷, vagyis leutánozta azt a *hurrá (eleleu)* kiáltást, melyet a sereg állandóan kiáltozott. A szóalkotás, mint mondtam, veszélyes dolog, még költők számára is. Az összetett szó is a csinált szó (egy) faja (*eidós*), hiszen minden ami összetett, nyilvánvalóan készült valamikből.

99. Az allégória is fönséges (hatású) dolog, főleg fenyegetésekben, mint pl. amilyen a Dionysiosé: „*a tücskök énekelnek majd nekik a földről*”.

100. Ha csak egyszerűen azt mondta volna, hogy el fogja pusztítani Lokris földjét, haragosabbnak tűnt volna, de szokványosabbnak is. Így azonban mintegy a gondolat lepleként használta az allegóriát. Amit csupán sejtetnek, az mindig félelmetesebb, és mindenki mást-mást képzel el, ami viszont világos és érthető, azt inkább semmibe veszik, ahogy a meztelen (férfi)embert.

101. Ezért is közlik a mystérikonokat allégoriákban — vagyis mintegy éjszakai sötétségben —, hogy meglepetést és borzongást keltsenek. Az allégória ugyanis olyan mint a sötétség és az éjszaka.

102. Ennek alkalmazása során is meg kell azonban őrizni az értelmi összefüggést (*to syneches*), nehogy rejtvénné (*ainigma*) váljék a kijelentés, mint pl. az orvosi köpölyről szóló: „*Láttam férfit, aki tűzzel bronz(edényt) illesztett (egy) férfihoz*”⁷⁸. A lakónok is megrettentésül sok mindent allégoriában mondtak, mint pl. hogy „*Dionysios Korinthusban van*” — ezt Philipposnak, és sok más ehhez hasonlót.

103. A tömörség bizonyos esetekben fönséges, mégpedig leginkább az elhallgatás (*aposiópésis*). Némely dolog ugyanis jelentősebbnek látszik, ha nem mondjuk ki, csak sejtetjük —, más esetekben viszont kisszerű. Ugyanis az ismétlés (*dilogia*) is lehet fönséges hatású, mint pl. ahogy Xenophónnál: „*a (kaszás harci) szekerek (gazdátlanul) száguldoztak, némelyek épp a szövetséges csapatok közepébe, mások viszont épp az ellenség közepébe is*”⁷⁹. Így sokkal fönségesebb, mint ha ezt mondta volna: „*mind a szövetséges, mind az ellenséges csapatok közepébe*”.

104. Gyakran a körülményes fogalmazás (*to plagion*) fönségesebb az egyenesnél, pl. „*a szándékuk pedig az volt, hogy nekirontanak a görögök hadsorának és szétverik*”⁸⁰, ahelyett, hogy „*neki akartak rontani és szétverni*”.

105. Nemcsak a szavak hasonlósága lehet hasznos, hanem a nyilvánvaló rosszhangzás (*dysphonia*) is. Hiszen a rosszhangzású is gyakran hat súlyosként, pl. „*Aias, a hatalmas, egyre csak (aien) Hektór ellen . . .*”. Sokkal jobban kifejezi Aias nagyságát a két szó (*Aias-aien*) összeütközése (*symplesi-*), mint a hétrétegu bórpaizs.

⁷³ Hom. Od. IX 394, ill. II. XVI 161.

⁷⁴ Radermacher a romlott szövegben valamilyen költőnevet sejt.

⁷⁵ Hist. anim. II 1 p. 497.

⁷⁶ Strabón XVII 1,49 C 817.

⁷⁷ Ti. a hopliták. Arab. V 2,14.

⁷⁸ Kleobulina töredéke. Idézi Arist. Poet. 1458a és Rhet. 1405b.

⁷⁹ Anab. I 8,20.

⁸⁰ Anab. I 8,10.

106. Az úgynevezett *epiphónémát* úgy határozhatnánk meg, hogy olyan kifejezés (*lexis*), mely díszít. Ez a szövegek legfőnségesebb része. A kifejezések ugyanis vagy tartalmasak, vagy díszítenek. Tartalmas pl. az ilyen: „ahogyan a hegyi pásztorok eltapossák a jácintot”, az meg, ami utána jön, díszít: „s ím a földön a bíbor virág”⁸¹. Az előbb mondottakhoz ez nyilvánvalóan díszül és ékességül van hozzáillesztve.

107. Ilyesmikkel Homéros költészete is tele van, pl. „Eltettem, hogy a füst be ne fussa, hisz egy sem olyan már, mint Trójába menet mikor itthon hagyta Odysseus, — s még mást is bevetett, komolyabbat, eszembe a daimón: még valahogy beborozva ne kezdjétek itt veszekedni, egymást megsebesítve” s ehhez zárlatként hozzátészi (*epiphónéi*): „... a vas maga vonja magához az embert”⁸².

108. Az *epiphónéma* tehát leginkább a gazdagok státuszszimbólumaihoz hasonló — vagyis a párkányzatokhoz, a triglifekhez és a bíboresíkokhoz —, hiszen maga is mintegy jele a fogalmazásbeli gazdagságnak.

109. Azt hihetnők, hogy az *enthyméma* (30 skk.) is az *epiphónéma* egy faja, de nem így van. Ugyanis nem díszül, hanem bizonyosságul alkalmazzuk, kivéve persze, hogy epiphónéma-szerűen illesztjük az előzőkhöz.

110. Ugyanígy a *gnóma* is lehet olyasmi, mint amit epiphónéma-szerűen illesztünk az előzőekhez, de ettől maga még nem *epiphónéma*. Ugyanis gyakran elől áll, mégha némelykor az epiphónéma helyén is áll.

111. Ez a sor: „ó a balga, nem is akarta rossz sorsát elkerülni”⁸³, szintén nem epiphónéma. Hiszen nem a végére van valaminek illesztve, díszül, s egyáltalán nem is epiphónémához hasonlít, hanem allokucióhoz (*proshónéma*) vagy megfeddéshez.

112. Hogy a költőiség (*to poiétikon*) főnséges a prózában, az — mint mondják — a vaknak is világos, ellenben néhányan túl feltűnően utánozzák a költőket, jobban mondva nem is utánozzák, hanem kimásolják, ahogy pl. Hérodotos⁸⁴.

113. Thukydides ellenben, noha átvesz ezt-azt a költőtől (Homérostól), sajátosan használja föl (*idiós*), és így a sajátjává válik (*idion poiéi*), amit átvett. Pl. a költő ezt mondja Krétáról: „Kreté egy bizonyos földdarab a borszínű tengerben, szép s termékeny, vízkörülfolyta”⁸⁵. Homéros a főnségesség érdekében használta a vízkörülfoltya (*perirrhotos*) szót, Thukydidesnek viszont az volt a mondandója, hogy helyes, ha a szicíliai görögök egységesek, mivel a földjük is egy, és vízkörülfoltya; s noha épp ezeket a szavakat használta — a földet „sziget” értelemben, s a vízkörülfoltyát változatlanul —, mégsem tűnik azonosnak, amit mond, mivel nem a főnségesség érdekében, hanem egységük érzékeltetése végett használta őket. Hát ennyit a főnségességről.

114. Mint ahogy a finom vonások mellett léteznek hitványak, pl. a vakmerőség a bátorság mellett (*thrasos — tharros*) és a szégyen a tiszteletteljesség mellett (*aischyné — aidós*) —, ugyanígy a stílusfajtáknak is megvannak az eltorzított változataik. Elsőként a főnséges stílus eltorzításáról fogunk beszélni. Ennek a neve dagályos (*psychros*) stílus, s Theophrastos meghatározása szerint dagályos az a stílus, mely nagyobb, mint ami a tárgyhoz illenek, pl. „a talpazattalan kehely nem áll meg asztalon”⁸⁶, ahelyett hogy „talpnélküli kelyhet nem lehet asztalra állítani”. A tárgy (*pragma*), mivel kisszerű (*smikron*), nem visel el ilyen tekintélyes fogalmazást (*onkos lexéós*).

115. Akárcsak a főnségesség, a dagályosság is három téren jelentkezhet. Az egyik a gondolat (*dianoia*), pl. amikor valaki az Odysseus hajóját kővel dobáló Kyklópszsal kapcsolatban azt írta, hogy „miközben a szikla repült, kecskék legelésztek rajta”. A dagályosság a gondolat lehetetlenül eltúlzott voltából fakad.

116. A kifejezés (*lexis*) dagályosságát Aristotelés szerint négy dolog okozhatja: <a szokatlan szavak, vagy az oda nem illő jelzők> mint pl. Alkidamasnál a „nedves veríték”, vagy az összetétel, ha valaki dithyrambikus (78) szösszetételt alkalmaz, pl. „puszta-vándorló”, vagy más hasonlóképp túlsú-

⁸¹ Sapphó Fragm. 117 Diehl.

⁸² Od. XVI 288 skk. = XIX 7 skk.

⁸³ Hom. II. XII 113.

⁸⁴ Az idézett kiesett. Roberts pl. VII 104-re (a törvény úr felettük) gondol, vö. III 38.

⁸⁵ Od. XIX 172, ill. Thuk. IV 64.

⁸⁶ Soph. Triptol. Fr. 554 Nauck.

lyos szavak; végül a metaforában is lehet dagályosság, pl. „remegők és sápadtak az ügyek”⁸⁷. Nos tehát ezen négy okból lehet dagályos a kifejezés.

117. A dagályos szerkezet (az, amelyik) ahelyett, hogy ritmikus lenne, rossz ritmusú és csupa hosszú szótagból áll, pl. „*hékón hémón eis tén chórán, pásés hémón orthés usés*” (érkezvén az földünkhöz, egész vidékünk föl van/volt bolydulva, vö. 42). Ezen (tagmondatban) semmi prózai ritmus (*ogikon*) vagy fogódzópont nincsen a hosszú szótagok szakadatlan folyása miatt.

118. Az is dagályosság, ha (prózában) sorozatban helyezünk el metrikus sorokat, s így sorozatban nem maradnak észrevétlenek. A nem helyénvaló vers ugyanis dagályos, akárcsak a mértéket áthágó (*hyperbaton*).

119. Neme szerint a dagályosság ugyanolyan dolog, mint a hetvenkedés (*alazoneia*). A hetvenkedő is olyan dolgokkal dicsekszik, mintha meglennének neki, melyek nincsenek meg, meg aki a kisszerű tárgyat nagy körítéssel adja elő, az is olyan mint a ki csekélységekkel hengeg. S amilyen a közmondásos fölcicomázott mozsártörő, olyan a stílus esetében a kisszerű tárgy emelkedett előadása.

120. Egyesek azt állítják, hogy a kis dolgokat fennköltlen kell előadni, és ezt a túlaradó erő jelének tartják. Én ellenben (azért) nézem el Polykratésnak, a szónoknak, hogy (Thersitést) úgy dicsőítette mint (Homéros) Agamemnónt, ellentétekkel, metaforákkal és mindenféle dicsőítő tropussal, mivel játszadozott, nem komolyan tette, és írásában a súly csupán játék. Én azt mondom, legyen szabad játszani; az illőhöz pedig minden tárgy esetében ragaszkodni kell, vagysis célszerű stílusban írandó minden meg: (*herméneuteon*) a kis dolgok kis stílusban, a nagyok nagyban.

121. Ennek megfelelően Xenophón így beszél a Tэлеboas folyóról, mely kicsiny és szép: „ez a folyó pedig nagy ugyan nem volt, szép viszont (igen)”, (*. . . kalos de*)⁸⁸. A szerkezet rövidsége és a „*de*”-re végződés által szinte elének állította a kicsiny folyót. Egy másik szerző viszont, midőn egy a Tэлеboashoz hasonló folyót ír le, így szól: „a laurioni hegyek között eredvén a tengerbe ömlik”, mintha csak a Nílus zuhatagait vagy a Duna torkolatát írná le. Mindezeket a dolgokat dagályosságnak nevezzük.

122. A kis dolgok más okból is válhatnak nagygyá: nem az illőség hiánya (*aprepes*), hanem némelykor kényszer folytán. Példa erre, amikor egy stratégost, aki kis dolgokat vitt véghez, mint nagy dolgok véghez vivőjét akarunk fölmagasztalni. <Vagy> pl. hogy Lakedaimónban az ephoros valakit, aki nem az ott szokásos módon, hanem piperkőcként labdázott, megostorozott. Mivel ez az eset önmagában túl jelentéktelen ahhoz, hogy előadják, drámai(komoly)sággal adunk súlyt neki, hogy (ti.) akik megtűrik a kis hitványságokat, a nagyobb hitványság(ok)nak engednek utat; s hogy a kis kihágásoknak kell eleve elejét venni, a nagyoknál már késő. Aztán fölhozzuk a szólást, hogy „csak a kezdet nehéz”⁸⁹, mint ami ráillik erre a kis hitványságra, vagy pedig hogy semmilyen hitványságot nem szabad lekicsinyelni.

123. Így meg kell tehát hogy legyen a lehetőség a kis tett fölnagyítására, anélkül, hogy az illőség ellen véténénk; ahogyan a nagy dolog is gyakran haszonnal kicsinyítették, ugyanúgy a kicsiny is fölnagyítható.

124. Mindenek között a *hyperbolé* a legeslegdagályosabb. Három fajtája van: vagy hasonlat (*homoiotés*) által fejeztetik ki, pl. „futásban a szelekhez hasonló”, vagy *hyperoché* révén, pl. „fehérebbek a hónál”, vagy lehetetlenség révén, pl. „fejével az eget verdeste”⁹⁰.

125. Tulajdonképpen minden *hyperbolé* lehetetlen, hiszen semmi sem lehet fehérebb a hónál, s nem lehet futásban hasonló a szélhez, ám ez a harmadik említett fajta *hyperbolé* különösképpen (*exairetós*) bírja a „lehetetlen” nevet. Leginkább ezért is dagályos minden *hyperbolé*, mivel közel áll a lehetetlenséghez.

126. Leginkább ezért élnek vele a komédia-szerzők is, mivel a lehetetlenségből állítják elő a nevetségest (*geloion*), mint pl. amikor valaki a perzsák telhetetlenségéről azt mondta, hogy egész síkságokat faltak föl⁹¹, és hogy állkapcsaik között ökröket tartottak.

⁸⁷ Arist. Rhet. 1405b skk.

⁸⁸ Anab. IV 4,3. Vö. § 6.

⁸⁹ Plat. Leges 753E stb.

⁹⁰ Hom. Il. X 437, ill. IV 443.

⁹¹ Vö. Aristoph. Ach. 82, § 161, Plaut. Stichus 25.

127. Ugyanilyen az is, hogy „kopaszabb a felhőtlen égnél”, vagy hogy „egészségesebb a töknél”⁹². A sapphói „aranyosabb az aranyból”⁹³ hyperbolé ugyan és lehetetlenség, mégis ebből a lehetetlenségből báj származik, s nem dagályosság. Éppen ez az, amit a leginkább csodálhatunk az isteni Sapphónál, hogy e természeténél fogva veszélyes és nehezen kezelhető dologgal bájtelien élt. Nos, ennyit a dagályosságról és a hyperboléről; most pedig a választékos stílusról fogunk beszélni.

(III. A választékos stílus)

128. A választékos beszéd bájosság (*charientismos*) és derűs (*hilaros*) beszéd. A charisok közül egyesek nagyobbak és ünnepélyesebbek, ti. a költőkéi, mások közönségesebbek és kómiikusabbak, a tréfákhoz közelállóak, mint az Aristotelés charisai, meg a Sóphronéi és a Lysiaséi. Ez ugyanis — amit egy öregasszonyról mondott (Lysias) —, hogy „könnyebb volt megszámolni a fogait, mint az ujjait”, meg hogy „ahány ütést kellett volna kapnia, annyi drachmát kapott”, az ilyen urbanitások (*asteismos*) egyáltalán nem különböznek a tréfáktól, s nincsenek messze a (puszta) nevetetéstől.

129. Ez ellenben, hogy „s véle együtt játszanak a Nymphák . . . Létó pedig örvend a szívében”, meg hogy „könnyen ráismerni, pedig gyönyörű valamennyi”⁹⁴ — ezek az úgynevezett ünnepélyes és nagy charisok.

130. Némelykor erőteljesség (*deinósis*) és hangsúly (*emphasis*) végett is él velük Homéros, s játszván még félelmesebb; valószínűleg ő vezette be elsőként a félelmes charisokat, mint pl. a legkellemetlenebb személy, a Kyklóps esetében, aki így szólt: „Senkisét fogom utolsónak megenni, a többieket pedig elsőnek”⁹⁵ — ez a Kyklóps ajándéka. Semmi más nem érzékeltette úgy a félelmességét — sem hogy két társat belakmározott, sem a sziklaajtó, sem a dorong — mint ez az urbanitás.

131. Ilyesmivel Xenophón is él, s ő is félelmességet érzékeltet a charisokkal, mint pl. a fegyverben táncoló nő esetében: „amikor (a görögöt) megkérdezte egy paphlagón, vajon az asszonyok is velük harcoltak-e, így válaszolt: sőt ők futamították meg a királyt”⁹⁶. Az ezen *charis* által érzékeltetett félelmesség kettős: egyrészt hogy nem asszonyok kísérték őket (a harcba), hanem amazónok, másrészt a királyt illetőleg, hogy olyan erőtlén volt, hogy asszonyok elől futott meg.

132. A charisok fajtái számra és nemre a következők: Meglelhetnek a tárgyban, pl. a nymphák kertjei, a nászdalok, a szerelmi történetek, s Sapphó egész költészetében. Az ilyesmik ugyanis még Hippónax szájából is bájteliek, s a tárgy önmagában is derűs. Senki nem énekelne ugyanis haragjában nászalt, s stíluseszközök által nem tenné Fúriává Amort, avagy Gigasszá, sem a nevetést sírássá.

133. A charis egyik fajtája tehát a tárgyban van meg, más mondatokat viszont a kifejezés (*lexis*) tesz bájtelibbéké, pl. „mint a sápadt csalogány zeng szépen, Pandareosnak lánya, ha jó a tavasz szele újra”⁹⁷. Itten ugyanis is csalogány is bájós madárka, meg a tavasz is természetettől fogva (*physei*) bájós, sok díszt adnak azonban hozzá a stíluseszközök, s (még) bájtelibbé teszi, hogy a „sápadt” és a „Pandareosnak lánya” alkalmaztatik egy madárra. Ezek a költő sajtóságai.

134. Gyakori, hogy a tárgy természeténél fogva örömtelen és komor ugyan, az elbeszélő azonban derűssé teszi. Ezt úgy látszik Xenophón fedezte föl elsőként. Fölléptetett ugyanis egy nevetségtelen és komor személyt, a perzsa Aglaitadast, s talált benne bajt, mivel „könnyebb tüzet csiholni belőled, mint nevetést”⁹⁸.

135. Ez a báj leghathatósabb fajtája, s leginkább a szónok esetében. A tárgy ugyanis természeténél fogva komor és a bájjal szemben ellenséges, ahogy pl. Aglaitadas. Mintegy éppen az mutattatik meg, hogy az ilyen dolgokkal is lehet játszani, akárcsak ahogy a melegtől is lehet fájni, s a hidegtől (*psychros*) melegezni.

⁹² Sóphron Fr. 108 és 35K.

⁹³ Sapphó Fragm. 138 Diehl.

⁹⁴ Hom. Od. VI 105 sk.

⁹⁵ Hom. Od. IX 369.

⁹⁶ Anab. VI 1,13.

⁹⁷ Hom. Od. XIX 518 sk.

⁹⁸ Cyrop. II 2,15.

136. Miután felsoroltuk a charisok fajtáit, hogy melyek azok és hol jelentkeznek, most megmutatjuk azon toposokat is, amelyekből a charisok származnak. Ezek egy része — mint láttuk — kifejezésbeli, más része tárgybeli. Meg fogjuk tehát mutatni, melyikhez milyen toposok tartoznak, mégpedig először a kifejezéseit.

137. A legelső charis a tömörségből származó, vagyis ha egy gondolat elnyújtva elveszíti a charis(á)t, a gyorsaságtól viszont bájtelit (lesz), ahogy pl. Xenophónnál: „Valójában ennek (az embernek) semmi köze sínes Hellashoz. Hiszen magam láttam őt, hogy — akárcsak egy lydnek — mindkét füle át van fúrva. S így is volt.”⁹⁹ Amit (Xenophón) hozzáfűzött, hogy „így volt”, tömörsége révén idéz elő charist, ha ellenben jobban elnyújtotta volna, hogy „s ezzel igazat mondott, ugyanis tényleg át voltak fúrva”, kopasz kifejtést (*diégéma*) kaptunk volna charis helyett.

138. Gyakran az okoz bájteliséget, hogy egy dolog által kettő mondatik, pl. amikor valaki azt mondta egy alvó amazonról, hogy „(az) íja följajzva feküdt és tegze tele, pajzsa a fejénél; övüket nem szokták megoldani”. Ezáltal ugyanis mind az övvel kapcsolatos szokásuk közölve van, mind az, hogy (ez az amazon) nem oldotta meg az övét: két dolog egy kijelentés (*herméneia*) által, s ezen tömörségből származik bizonyos választékosság (*glaphyron*).

139. Másodsorban az elrendezéséből (*taxis*) származik charis. Ugyanaz a (gondolat) ugyanis, mely előre helyezve vagy középre nélkülözi a bájít, utolsóként bájtelit (lehet), mint pl. ahogy Xenophón szól Kyrosról: „s ad neki (Syennesisnek) ajándékokat, egy lovat, egy öltözetet, meg egy nyakláncot, és hogy ezentúl nem fosztogatják a vidéket”¹⁰⁰. Közülük az utolsó az, amelyik a bájít előidézi, az, hogy „ezentúl nem fosztogatják a környéket”, az ajándék idegenszerűsége és egyedi volta miatt. Oka a *charis* helyzete. Ha ugyanis elől lenne elhelyezve, kevésbé lenne bájtelit, pl. hogy „ad neki ajándékokat, (azt), hogy ezentúl nem fosztogatják a környéket, meg egy lovat, egy öltözetet és egy nyakláncot”. Így azonban, hogy előre tette a megszokott ajándékokat, s a végén fűzte hozzá az idegenszerűt és szokatlant, mindebből együtt származik a charis.

140. Az alakzatokból származó *charisok* nyilvánvalóak és igen számosak Sapphónál, pl. az ismétlésből (*anadiplosis*) származó, mint amikor a menyasszony szól a (szűz)lányságához: „lányságom, lányságom, hova tűnsz elhagyván engemet”, az pedig ugyanezen alakzattal válaszol neki: „sosem jövök vissza hozzád, sosem jövök”¹⁰¹. Több *charist* mutat így föl, mint ha csak egyszer, az alakzatot mellőzve mondta volna. Ámbátor úgy vélem, az ismétlés eredetileg az erőteljesség fokozására való, Sapphó azonban még a legerőteljesebb dolgokkal is bájtelien él.

141. (Sapphó) némelykor az *anaphora* révén is ér el bájít, pl. Hesperossal kapcsolatban így szól: „Hesperos, te mindent hozol, hozol bárányt (bort P), hozol kecskét, hozol gyermeket anyjához”¹⁰². Hiszen itt is abból származik a báj, hogy ugyanabban a viszonylatban többször alkalmaztatik a „hozol” szó (*lexis*).

142. Bárki föl tud sorolni sok más *charist*. *Charisok* a szóválasztásból (*lexis*) és a metaforából is származnak, mint pl. a tücsökről szólva: „A szárnyak alól szétönti a zengő dalt, midőn a rárepülő tüzeset elfuvalózza.” (?)¹⁰³

143. Avagy a dithyrambikus összetett szóból (származik), pl. „feketeszárnyúak ura, Plutón, tedd ezt itt szörnyűbbé a szárnyaknál”. Nos, ezek leginkább komédiához vagy szatirajátékhoz illő játszadozások.

144. Közönséges (*idiotikus*) szóból is származhat, pl. amint Aristotelés mondja: „amennyire egyedül (*monótes*) vagyok, (annyira) lettem mythod-kedvelőbbé. Meg a csinált (*pepoiémenos*) szóból is, amint ugyanó ugyanott: „amennyire magamfi (*autítés*) és egyedül(i) vagyok, annyival lettem mythos-kedvelőbbé.”¹⁰⁴ A *monótes* szó ugyanis inkább közönséges használatú, az *autítés* pedig csinált szó az *autos*-ból.

⁹⁹ Anab. III 1,31.

¹⁰⁰ Anab. I 2,27.

¹⁰¹ Fragm. 131 Diehl.

¹⁰² Fragm. 120 Diehl.

¹⁰³ Fragm. 89D. Romlott szöveg.

¹⁰⁴ Arist. Fr. 668 Rose.

145. Sok szó a valamire való alkalmazása (*thesis epi* –) lesz bájtelivé, pl. „ez a madár ugyanis hízelgő és huncut”. Itt abból származik a báj, hogy a madarat úgy gúnyolja, mintha csak ember volna, és hogy szokatlan szavakat alkalmazott a madárra. Nos, ezek a charisok magukból a kifejezésekből (*levis*) származnak.

146. Parabolát alkalmaz Sapphó a kiváló emberről szólván: „Kiváló, miként a lesbosi dalnok mindenk között.”¹⁰⁵ Itt ugyanis a parabolából inkább báj mint(sem) nagyság származik. Különbön lehetett volna úgy is mondani, hogy kiváló miként a hold a többi csillag között, vagy mint a nap, a legragyogóbb, vagy sok egyéb költőibb dolog (*poiétikótera*).

147. Ugyanilyen módon ír Sóphrón is: „Nézd, kedvesem, mily sok levelet és szalmát hajgálnak a gyermekek a férfiakra, éppúgy ahogy a trósok Aiasra sarat.” Ugyanis itt is bájtelű parabola, és tréfásan úgy állítja be a trósokat, mintha gyermekek volnának.

148. A *metaboléből* valami sajátosan sapphói báj származik. Némelykor mond valamit, aztán megváltoztatja (*metaballó*), és mintegy megbánja (*metanoó*), pl.: „Följebb a szemöldökfával, emeljétek ácsok, érkezik a vőlegény, olyan mint Arés, (bármely) magas férfinál sokkal magasabb.”¹⁰⁶ Mintha csak rajtakapná önmagát, hogy lehetetlen túlzással élt, és hogy senki sem olyan mint Arés.

149. Ugyanezt a fajtát találjuk Télemachossal kapcsolatban: „Két kutya volt kikötve a karám előtt, s a nevét is meg tudom mondani a kutyáknak; de hát mit is tartoznak rám ezek a nevek.” Ez a szerző is urbanizmust alkalmazott (*asteizomai*), midőn (mondat) közben megváltoztatta a szándékát, és elhallgatta a neveket.

150. Másnak a vessorából is származhatik báj, pl. amikor Aristophanés azért gúnyolódik Zeuson, hogy nem sújtja (le) villámával a hitványakat, „hanem saját szentélyét sújtja, meg Suniont, Athén (tengeri) fokát”¹⁰⁷. Úgyhogy itt már nem is Zeus a tréfa tárgya, hanem Homéros és a homérosi sor, s emiatt lett (itt) több a báj.

151. Egyes allégoriákban is van valami zamatós bőbeszédűség (*stómylon*), pl. „Delphoiak, a szukátok gyermeket hord(oz)”, vagy Sóphrónnak az idősekről mondott szavai: „itt lévén én is köztetek, tengerre bocsatom a hasonló hajúakat, várva a tengeri szélre, az ilyen korúak számára ugyanis már föl kell húzni a horgonyokat”, és a nőkről szóló allégoriája a halakkal kapcsolatban: „sólén-halak, édes hújú kagyló, özvegyasszonyok nyalánsága”. Az ilyesmi inkább a mimusokhoz illő, nemtelen kifejezések.

152. A várakozással ellentétesből is származhat bizonyos báj, mint pl. a Kyklópsé: „utolsóknak fogom megenni Senkisést” (130). Hiszen sem Odysseus, sem az olvasó nem ilyen ajándékot várt. Hasonlóképp mondja Aristophanés Sókratésről, hogy „viaszt olvasztva (...), és aztán fogva a körzöt elcsent a palaistrából egy kabátot”.¹⁰⁸

153. Itt két dologból (*topos*) származik a báj. Ugyanis nemcsak várakozással ellentétesen történt, de nem is állt összhangban (*akoluthein*) az előzőekkel. Az ilyen anakoluthiát *griphosnak* nevezik. Példárá a Sóphrónnál szónokló Bulias, aki semmi önmagával összhangban állót (*akoluthon*) nem mond. Ilyen a messénéi asszony prológusa is. Menandrosnál.¹⁰⁹

154. Gyakran hasonló tagmondatok is keltenek bajt, pl. Aristotelés szavaiban: „én Athénből Stageirába mentem, miatta a királynak, a nagynak; Stageirából pedig Athénba, miatta a télnek, a nagynak”. Azzal keltett bajt, hogy mindkét tagmondat ugyanarra a szóra végződik. Ha az egyiotelés szavaiban: „én Athénből Stageirába mentem, miatta a királynak, a nagynak; Stageirából pedig Athénba, miatta a télnek, a nagynak”.¹¹⁰ Azzal keltett bajt, hogy mindkét tagmondat ugyanarra a szóra végződik. Ha az egyik tagmondatot megfosztanád a „nagy”-tól, vele együtt elvészne a báj is.

155. Némelykor a rejtett gúny (*katégoria*) is lehet bájos hatású, pl. amikor Xenophónnal a Seuthés kísérletéhez tartozó Hérakleidés külön-külön odamegy minden lakomavendéghez, és rábeszéli, hogy amit csak tud, ajándékozza Seuthésnak.¹¹¹ Ebben megnyilvánul bizonyos báj, de rejtett gúny is.

¹⁰⁵ Fragm. 115D.

¹⁰⁶ Fragm. 123D.

¹⁰⁷ Ar. Nub. 401, ill. Hom. Od. III 278.

¹⁰⁸ Nub. 150 és 179

¹⁰⁹ Fragm. 268 Körte.

¹¹⁰ Fragm. 669 Rose (vö. § 29).

¹¹¹ Anab. VII 3,15 skk.

156. A kifejezésbeli (*kata tén hermeneiam*) *charisok* tehát és forrásaik (*topos*) a föntiek (vö. § 136). A tárgyat illetően a *charisok* a szólásokból (*paroimia*) származnak. A szólás ugyanis természettől fogva bájtelj dolog, pl. amit Sóphrón mondott: „Épolés, aki apját fojtogatta”, vagy ezek a szavai: „körmérről festette meg az oroszlánt¹¹², kanalat fényesített; köménymagot hasogatott¹¹³. Két-három szólással is él egymás után, hogy megteljék *charisok*kal; drámáiból szinte az összes (létező) szólást ki lehetne gyűjteni.

157. A mythos találó fölhasználása is bájtelj (*eucharis*), mégpedig vagy a közszájonforgóé, pl. Aristotelés azt mondja a sasról, hogy éhen veszik, mivel (egyre jobban) meggörbül a csőre, s ez azért történik vele, mivel midőn ember volt, egyszer vétett a vendégbarátság ellen.¹¹⁴ Ő tehát közszájon forgó mítosszal élt.

158. Gyakran sajátosan a tárgyhoz illővé alakítjuk a mítoszt, pl. amikor valaki azt mondja a macskáról, hogy együtt fogy és együtt hízik a macska is a holddal, s ehhez hozzátoldja, hogy ez az eredete annak a mítosznak, hogy a hold szülte a macskát. Nemcsak magában a mítoszalakításban (*plasis*) van báj, hanem a mítoszból is sugárzik valami báj, hogy megtette a macskát a hold gyermekének.

159. Gyakran a tévedésen alapuló félelemből is származik báj, amikor valaki ártalmatlan dologtól fél, pl. egy szíjtől mintha kígyó lenne, vagy egy serpenyőtől, mintha egy nyílás lenne a földben. Mindezek a dolgok önmagukban komikusak.

160. A hasonlatok (*eikasias*) is (lehetnek) bájteliek, pl. ha a kakast a médekhez hasonlítod, mivel fölfelé áll a taraja, avagy a (perzsa) királyhoz, mivel bíborszínű, vagy mert a kakas-kukorékolásra fölugrunk, akárcsak ha a király kiált, és eltelünk félelemmel.

161. A komédiákban leginkább a *hyperbolé*kből származik báj, s mindez a *hyperbolé* képtelenség, pl. Aristophánész azt mondja a perzsák telhetetlenségéről, hogy „étkül (egész) ökröket sütöttek meg kemencében”¹¹⁵, egy másik szerző meg a thrákokról, hogy „Médokés, a király, egész ökröt ragadott meg állkapcsával” (vö. 126).

162. Ugyanebbe a csoportba tartoznak az ilyenek: „egészségesebb a töknél”, „kopaszabb a felhőtlen égnél”, avagy a saphói „sokkal édeesebb hangú, mint a hárfá, aranyabb az aranyból” (127). Az összes ilyenfajta báj a *hyperbolé*kből származik.

163. A nevetséges (*geloion*) és a bájtelj különbözik, először is tárgyában (*hylé*). A bájnak megfelelő tárgy a nymphák kertjei, a szerelmek: mindezekben nem nevetünk. Nevetség tárgya Iros avagy Thersitész. Akkora köztük tehát a különbség, mint Thersitész és Erós között.

164. De magában a kifejezésben is különböznek. Ami bájtelj, az díszesen adatik elő, szép szavakkal — leginkább ezek a *charisok* forrásai —, pl. „pompázik a sok-koszorús föld” avagy „sápadt csalóány” (133). A nevetséges ellenben egyszerű (*eutelés*), közönséges szavakból áll, mint pl.: „ameny nyire egyedül vagyok, annyira lettem mítosz-kedvelőbbé” (144).

165. Továbbá a nevetségesség elvész a kifejezésbeli (*hermeneia*) díszesség folytán, s helyette furcsaság (*thauma*) keletkezik. A *charisok*kal mértékletesség (*sóphrosyné*) jár, a nevetséges dolgok kimunkálttá tétele pedig olyan mint a majom fölcicomázása.

166. Ezért aztán Sapphó, amikor a szépségről énekel, meg a szerelemről, a tavaszról és a jégmádról, akkor szépszavú és édes, s az összes szép szó bele van szöve a költészetébe, sőt néhányat ő maga alkotott.

167. Más eszközökkel gúnyolja a paraszti vőlegényt és az esküvői ajtónállót: a legegyszerűbben, inkább gyalogos (*pezos*), mintsem költői szavakkal, úgyhogy ezeket a költeményeit inkább mondani kell, mint énekelni, s nem alkalmazhatók kórusra vagy lantra, kivéve ha szavaló (*dialektikos*) kórusról van szó.

168. Szerfőlött különböznek szándékukban (*proairesis*) is: nem ugyanazt a célt tűzi maga elé a bájtelj (*eucharistos*) (szerző) meg a térfacsináló (*gelotopoion*), hanem az egyik derűssé akar tenni, a másik meg azt akarja, hogy nevensenek rajta. Hatásuk is más: az utóbbié nevetés, a előbbié tetszés.

¹¹² Plutarchos (de def. or. 3) a tarsosi Démétrios által Alkaiostól idézti ezt a mondást.

¹¹³ Vö. Janus Pann. Epigr. p. 125/4 Ábel.

¹¹⁴ Hist. anim. IX 32 p. 619.

¹¹⁵ Aristoph. Ach. 86.

169. A toposuk is más. Az egyik oldalon, a szatírajátékban és a komédiában, a nevetés és a charisok eszközeit (*technai*) találhatni, a tragédia ellenben a charisokat gyakran fölhasználja, a nevetés viszont ellensége. Senki sem képzelhet(ne) játékos (*paizusa*) tragédiát, hiszen akkor szatírajátékot fog írni tragédia helyett.

170. Némelykor finom (*phronimos*) emberek is élnek humorral (*geloia*), ha célszerű pl. ünnepeken és mulatságokon (*symposion*), vagy az élvhajászok megintésekor, pl. „messzefénylő zsák” (= zsíros pocak?), avagy Kratés költészete, avagy ha valaki gyógyíthatatlan haspártiak között a lencsefőzelék dicséretét olvassa föl. Többnyire ilyenféle a kynikos humor (*tropos*) is. Az ilyen tréfásságok a *chreiai*k és *gnómék* szerepét játsszák.

171. A nevetségesnek szánt dolgokból a jellemre (*éthos*) is fény vetül, mégpedig vagy a játékosaságára, vagy a féktelenségére, pl. amikor valaki abbahagyván a bor kiloccsantását így szól: „Péleust Oineus helyett”.¹¹⁷ A szavakkal játszó ellentét (*antithesis*) és a nyakatekertség (*phrontis*) fényt vetít a jellem dagályosságára (*psychrotés*) és bárdolatlanságára (*anagógia*).

172. A tréfákban (*skómma*) van bizonyos szellemes hasonlítás (*eikasia*). Alkalmaztatnak (néhánykor) ilyesfajta hasonlatok, hogy „Egyiptom vesseje”, ti. magas, fekete ember, avagy „tengeri birka”, ti. buta tengerész (?). Ilyen esetekben alkalmazhatók a tréfák, egyébként azonban inkább óvakodjunk tőlük, miként a trágárság/ok/tól.

173. Az úgynevezett szép szavak is hozzájárulnak a stílus bájosságához. Theophrastos ezt a meghatározást adta róluk: a szó szépsége az, ami kellemes (*hédy*) a fül vagy a szem számára, vagy ami tartalmánál (*dianoia*) fogva tiszteletreméltó (*entimon*).

174. A szemnek az ilyenek kellemesek: rózsás-színű, virágteli-színű. Amiket ugyanis látni kellemes, azok kiejtve is szépek. A fülnek kellemes: Kallistratos, Annoón. Hiszen mind a *lambda*, mind a *ny* betűk találkozásában van valami zengzetes (*échódes*).

175. S bizonytalán a jóhangzás végett biggyeszítik oda az attikaiak a *ny*-t az ilyen szavak végére, hogy Démostenés és Sokratés. Tiszteletreméltó tartalmúak az ilyenek: ez a szó, hogy *archaioi* helyett, hogy *palaiói*. Az *archaioi* emberek ugyanis nagyobb tiszteletben állók.¹¹⁸

176. A zenetudósok beszélnek sima (*leion*) és durva (*trachy*), továbbá jó szerkezetű (*eupages*) meg súlyos (*onkéron*) szavakról. Sima az a szó, mely teljes egészében vagy nagyrészt magánhangzókból áll, pl. *Aias*. Durva szó pl. „bebróken” (felfalta). A szónak ez a durvasága jelentésének utánzásából származik. Jó szerkezetű az a szó, melyben mindkét fajtából van valami és arányos keveréke a betűknek (a magán- és mássalhangzóknak).

177. A súlyosság három dologban nyilvánul meg, a szélességben (*platos*), a hosszúságban (*mékos*), és az összetételben (*plasma*), pl. (dór) *brontá* helyett, hogy *bronté*. Első szótagjában megvan a durvaság, a másodikban pedig a hosszúság — a hosszú magánhangzó révén —, és a szélesség — a dórizmus révén. A dórok ugyanis mindent szélesen ejtenek. Ezért is nem szokták dór nyelvjárásban írni a komédiákat, hanem a szúrós (*pikros*) attikaiban. Ebben a nyelvjárásban ugyanis van bizonyos tömörség és népiesség (*démotikon*) és ami az ilyen humorhoz (*eutrapelia*) illik.

178. Ezt a kérdést azonban másutt kell tárgyalni. A szavak említett fajtái közül csak a simát szabad alkalmazni, mivel ebben van valami választékosság.

179. A szerkezetből is származhat választékosság, nem könnyű azonban ennek módját kifejteni, mivel korábban senki nem szólt a választékos szerkesztésről.¹¹⁹ Mindazonáltal meg kell, hogy próbáljam képességem szerint kifejteni.

180. Kétségkívül származik tetszés (*hédoné*) és báj abból, ha egész vagy fél verssorokból állítjuk össze a szerkezetet. De ne úgy, hogy maguktól kitűnjenek a verssorok a szavak kapcsolódásában, hanem csak akkor derüljön ki, hogy verssorok, ha egyenként elkülönítve megvizsgáljuk őket.

181. Ha csupán versmértékyszerű, akkor is ugyanez a báj származik belőle. Észrevétlenül lopakszik be az ebből az élvezetből származó báj; s legtöbbször ezzel a fajtával találkozunk a peripatétikusoknál, Platónnál, Xenophónnál és Hérodotosnál, s bizony nem ritkán Démostenésnél is. Thukydides ellenben mellőzte az ilyet.

¹¹⁷ Sarat (*pélos*) borból (*oinos*).

¹¹⁸ A görögben sem egyöntetű az „ősi, régi” jelentésű szavak finom megkülönböztetése.

¹¹⁹ Dion. Hal. comp. 23 részletesen, de másképp ír róla.

182. Példaképpen ilyesmiket lehetne fölhozni, mint amit Dikaiarchos ír: „*en Eleá tés Italiás, presbyté dé tén hélikian onti*” (Italia Eleájában, midőn már idősebb volt korára nézve). Mindkét kólon végződésében van metrumszerűség, a mértéket azonban elrejtí a szavak összekapcsolódása; s nem csekély élvezet az eredmény.

183. Platón sok esetben a ritmus révén elegáns, melyet valamiképp széthúz, s nincs benne sem nehézkesség, sem hosszasság — az előbbi ugyanis ösztövére és erőteljes, az utóbbi pedig fönséges —, hanem mintegy egymásba csúsznak, és egészen sem nem metrikusak, sem nem metrum-nélküliek, pl. a zenéről szóló részben akörül, hogy „az imént említett”.¹²⁰

184. Avagy: „a dal hatás alatt egész életét nyafogás és mámoros öröm közt tölti”, avagy: „ha vőlt is benne valamelyes indulatosság, azt egyelőre, mint a vasat, csupán megpuhítja” (végük: *diatelei ton bion holon ill. hósper sidéron emalaxen*). Így nyilvánvalóan választékos és zenei, ha azonban átrendeznénk: „megpuhítja mint a vasat” (*emalaxen hósper sidéron*) illetve „tölti egész életét” (*diatelei holon ton bion*), megfosztanánk a szöveget a bájától, mely csakis a ritmusban van, nem pedig a tartalomban vagy a kifejezésekben.

185. Bájosan van összeillesztve az a rész is, ahol a hangszerekkel kapcsolatban így szól: „a lantot a kedvedért meghagyjuk a városiaknak”.¹²¹ Ha ugyanis átrendeznéd ilyenformán: „a városiaknak meghagyjuk”, az olyan lenne mintha hangnemet változtatnál. Aztán ezt fűzi hozzá (Platón): „és persze a mezőkön a pásztoroknak lehet valami syrinxük”. Az elnyújtással és a hosszúsággal eléggé bájosan utánozza valamiképp a syrinx hangját. Rögtön világos a dolog, ha ezt is átrendezzük.

186. Nos, hát csupán ennyit a szerkezetet illető választékosságról, minthogy ez nehéz kérdés. A választékosságnak megfelelő stílust is megtárgyaltuk már, hogy hányféleképp s hogyan születik. Ugyanúgy, ahogy a fönséges stílus mellett is ott van a dagályos, ugyanígy a választékos mellett is van egy elhibázott stílus. Közhasználatú szóval modorosnak (*kakozélos*) nevezhetjük. Miként az összes többinek, ennek is három forrása van:

187. Származhat a tartalomból, pl. „önmagát meglovagoló kentauros”, vagy amikor valaki azt mondta az olympiai futóversenyen részt venni szándékozó Nagy Sándornak, hogy „Sándor, fud meg saját anyád nevét”.¹²²

188. A szavakból pl. a következőképp származhat: „nevetett az örömszínű rózsza”. A „nevetett” metafora egyáltalán nem helyénvaló, az „örömszínű” összetételt pedig épeszű ember még versben sem alkalmazná. Más példa: „az enyhe szellőben halkán zúgott a fenyő”. Nos, ennyit a kifejezésről (*lexis*).

189. A szerkezet akkor modoros, ha anapesztikus, és a leginkább hasonlít az olyan megtört és méltóság nélküli mértékekre, mint amilyenek a Sótadéséi a túlzott lágyságuk miatt, pl. „*skélás kanmati kalypson*” (a hőségtől kiszáradva rejsd el), vagy „*seión melièn Péliada dexion kat' ómon*” (rázva a körisdárdát, a péleusit, jobb vállának felette), ahelyett, hogy „*seión Péliada melièn kata dexion ómon*” (rázva a péleusi körisdárdát jobb válla fölött). Ez a sor oly módon van átalakítva, mint amikor a mítoszokban a hímekből nőstények lesznek.

(IV. Az ösztövére stílus)

190. Az ösztövére stílus esetében a tárgy is kisszerű és a stílusfajtaéhoz illő, mint pl. Lysiasnál: „Van nekem egy kétszintes házacskám, a felső és az alsó éppen egyenlő.”¹²³ A kifejezéseknek kivétel nélkül szokásosoknak (*synéthés*) kell lenniük és eredeti értelmükben (*kyrios*) kell őket használni. Minél szokványosabb valami, annál kisszerűbb, a szokatlan és a metaforikus viszont fönséges.

191. Nem szabad összetett szavakat sem alkalmazni — ez ugyanis szintén az ellenkező stílusfata sajátja (91 sk.) —, sem nem csinált szavakat (94), s egyáltalán semmi olyat, ami fönségesség forrása. Legfőképpen világosnak kell lennie a kifejezésnek. A világosság több dologban jelentkezik:

¹²⁰ Resp. 411A sk.

¹²¹ Resp. 399D.

¹²² A szülő neve (ti. Olympias).

¹²³ Lys. in Eratosth. 9 p. 163 Bekker.

192. Először is a szavak eredeti értelemben való használatában, továbbá összefűzésükben (*syndemena*). Az *asymdeton* (kötőszók mellőzése) és az összekapcsolás hiánya (*dialelymenon*) teljességgel nélkülözi a világosságot, mivel bizonytalan, hol kezdődnek az egyes tagmondatok. Ilyenek Hérakleitos mondatai, hiszen ezeket is többnyire a széttagoltság (*lysis*) teszi homályossá.

193. A kötőszóelhagyás alighanem inkább a fórumra való (*enagónios*); nevezik színpadnak (*hypokritiké*) is, ugyanis élénkíti az előadást. Írásműhöz a jól fölolvasható stílus való. Ilyen az, amelyik össze van fűzve és mintegy meg van erősítve a kötőszókkal. Ezért van az, hogy Menandrost, akinél gyakran hiányoznak a kötőszók, előszeretettel játsszák, Philémont ellenben olvassák.

194. Hogy a kötőszóelhagyás színpadi, arra (jó) példa ez: „Magamba fogadtam, megszülettem, táplálom, kedvesem.”^{123a} Így széttagolva még akarata ellenére is játékra kényszeríti a színészt, ha viszont összekötve mondanád: „Magamba fogadtam és megszülettem s táplálom”, akkor a kötőszókkal együtt nagy adag szenvtelenséget (*apatheia*) is belevinnél. A szenvtelenség pedig teljességgel színpadiatlan.

195. Vannak más szabályai is a színjátéknak. Pl. az euripidési Ión, amikor megragadja iját és fenyegeti a hattyút, a madarat, mely a szobrokra ejtegeti ürülékét.¹²⁴ Sok mozgásra ad alkalmat a színésznek az íjhoz való futás, az égbe való föltekintés miközben beszél a madárhoz, és az összes többi a színész számára kitalált helyzet. Azonban nem a színjátszásról szándékoznak most beszélni.

196. A világos írás(mű)nek kerülnie kell a kétértelműséget (*amphiboliai*) is, élnie kell viszont az *epanalépsis* nevezett alakzattal. Az *epanalépsis* ugyanazon kötőszó megismétlése egymástól távoli (tag)mondatokban, pl. „Nos, hogy mennyi mindent tett Philippos — hogy hogyan igázta le Thrákiát, hogyan foglalta el a Chersonésost és ostromolta meg Byzantiont és tartotta meg Amphipolist —, nos mindezt mellőzni fogom. A nos („men”) kötőszó megismétlése mintegy emlékezetünkbe idézte az előtagot, és visszavezetett bennünket a mondat elejéhez.

197. Világosság végett gyakran ismételni is kell, mivel a tömörségben több az élvezet (*hédion*), mint a világosság. Amiként ugyanis a mellettünk elfutókat némelykor elmosódva látjuk, ugyanúgy a gyorsaság miatt elmosódva hallatszik egy-egy kifejezés.

198. A függő viszonyokat (*plagiotés*) is kerülni kell, mivel ez is a világosság ellen hat — ilyen Philistos kifejezésmódja. Tömörebb példa a függő viszonyból fakadó homályosságra ez a xenophóni mondat: „És mivel azt hallotta, hogy Tamos vezeti a lakedaimóniaknak és magának Kyrosnak az Ióniából Kilikia felé tartó háromevezősoros hajóit . . .”^{124a} Ezt függések nélkül (*ex eutheias*) valahogy így lehetne mondani: „Sok lakón és sok, Kyros által épp erre az alkalomra építettett perzsa háromevezősoros volt várható Kilikiába. Ióniából indultak el; mint admirális az egyiptomi Tamos vezette őket.” Ugyan kétségkívül hosszabbá lett így, de világosabbá (is).

199. Általánosságban a szavak természetes sorrendjét kell alkalmazni, mint pl.: „Epidamnos város jobbfelől ha behajóznak az ión öbölbe.”¹²⁵ Először ugyanis megneveztetik, hogy miről van szó, másodsor, hogy az mi, ti. hogy város, és sorban a többi.

200. Elképzelhető persze a fordítottja is, pl.: „Van egy város, Ephyré (a lónevelő Argos belső zugában)”¹²⁶. Nem kizárólagosan helyeseljük a fönti sorrendet és nem helytelenítjük a másikat, csak meg kívánjuk mutatni, melyik a természetes változata (*eidós*) a sorrendnek.

201. Az elbeszélésekben (*diégéma*) vagy az alanyesettel kell kezdeni: „Epidamnos város”, vagy a tárgyessel, pl.: „mondják Epidamnoszt a várost . . .” (acc. cum inf.). A többi eset bizonyos homályosságot okoz és mind a beszélőt, mind a hallgatót kétségekkel gyötri.

202. Arra kell törekedni, hogy ne nyúljunk túl hosszúra a *periagógékat*: „Az Achelóos ugyanis a Pindos hegységből Stratos városa mellett leereszkedve a tengerbe torkollik.” Ha szünetet iktatunk be és pihenést engedünk a hallgatónak, ily módon: „Az Achelóos ugyanis a Pindos hegységből ereszkedik le, és a tengerbe torkollik.”¹²⁷ — nos így sokkal világosabb, amiként azok az utak is, melyeken sok jelzés

^{123a} Menandr. Fr. 685 Körte.

¹²⁴ Ión 161 skk.

^{124a} Xen. Anab. I 2,21.

¹²⁵ Thuk. I 24.

¹²⁶ Hom. II. VI 152.

¹²⁷ Thuk. II 102.

van és sok pihenőhely. A jelzések olyanok mint a vezetők, a jelzetlen és egyhangú út viszont bizonytalan-nak tűnik, még ha rövid is.

203. Hát ennnyit — sokmindenből csak egy keveset — a világosságról, és annyit, hogy legfőképpen az ösztövért részekben kell vele élni.

204. Ezen stílus esetében kerülni kell a szerkesztésben a hosszú tagmondatokat. Főnséges ugyanis mindenféle hosszúság. Pl. a versmértékek közül a hexametert nevezzük hősi mértéknek a hosszúsága és a hősökhoz illő volta miatt, az újkomédia viszont a trimeterre korlátozódik.

205. Többnyire trimeterszerű tagmondatokkal, illetve némelykor kommákkal élünk, mint ahogy pl. Platón írja ezt: „Lesétáltam tegnap Peiraieusba Glaukónnal.” (Ld. § 21) Itt közeliek a szünetek (*anapaula*) és a záratok (*apothesis*). Aischinéstől is idézhetünk: „Leültünk hát a székekre a Lykeionban, ahonnan a bírák a versengést irányítják.”

206. A tagmondatok végződése biztos (nem túlnyújtott) alapon kell hogy üljön; az elnyújtott végek ugyanis főnségesek, mint a thukydidési „Az Achelóos folyam a Pindos hegység felől folyva stb.”.

207. Ebben a stílusfajtában kerülni kell a hosszú magánhangzók (*stoicheion*) és a kettőshangzók találkozását, hiszen mindenféle nyújtás súlyt ad (*onkéron*). És ha egyáltalán, akkor vagy rövid magánhangzók találkozzanak — pl. „*panta men ta nea kala estin*” —, vagy rövid magánhangzó hosszúval — pl. *élios* (70) —, de mindenképp röviden. És egészében mutatkozzék könnyen megérthetőnek és mindnaposnak a kifejezésnek ez a fajtája (ti. az ösztövért), hisz épp ezek szándékával alakítottatott ki.

208. Kerülendők a sajtáságos alakzatok is, ugyanis minden, ami keresett, szokatlan és nem közhasználatú. Az érzékletességnek (*enargeia*) és a meggyőzőségnek (*pithanon*) ebben a stílusfajtában van a legnagyobb tere. Az érzékletes és meggyőző voltról kell tehát beszélünk.

209. Először az érzékletességről: Az érzékletesség először is a pontosságból (*akribologia*) származik, abból, hogy semmit nem mellőzünk és semmit nem hagyunk ki. Példa reá a „Mint amikor árokásó ember”¹²⁸ kezdetű egész hasonlat. Érzékletessége ugyanis onnan van, hogy minden esemény el van mondva és semmi sincs mellőzve.

210. Avagy a Patroklos hamvasztására rendezett fogathajtó verseny, ahol a költő ezt mondja: „s lehetéltől Eumélós háta” és „ugyanis egyre úgy tűnt, hogy ráhagnak a fogatra”¹²⁹ Mindez azért érzékletes, mivel semmi sincs mellőzve azok közül, amik meg szoktak esni és akkor megestek.

211. Ezért van, hogy gyakran inkább az ismétlésből (*dilogia*) származik az érzékletesség mint- (sem) az egyszeri említésből, mint pl. itt: „Te pedig róla éltében is beszéltél becsmérőleg, és most holtában írsz becsmérőleg.” (26) Ugyanis a kétszer kitett „becsmérőleg” érzékletesebben ábrázolja a gyalázkodást.

212. Hogy Ktésiaszt mint fecsegőt szokták vádolni az ismétlések miatt, nos ezért gyakran joggal lehet vádolni, gyakran azonban észrevétlen marad (a vádlók előtt) az illető érzékletessége. Ugyanis azért szerepel kétszer ugyanaz, mivel gyakorta idéz elő mélyebb benyomást (*emphasis*).

213. Pl. a következők: „Egy Stryangaios nevű méd férfi levetet a lováról egy saka asszonyt — a sakák között ugyanis az asszonyok úgy harcolnak, mint az amazonok —, ám meglátva hogy az asszony szemrevaló és szépséges, hagyta, hogy megmeneküljön. Aztán, miután létrejött a béke(szerződés), szerelmes lett az asszonyba. Elhatározta, hogy éhhalált hal, előbb azonban levelet írt az asszonynak, ilyen szemrehányással illetve: „Én megmentettelek téged, s te megmenekültél általam, én azonban elpusztultam teáltalad.”

214. Itt alighanem úgy ítélné valaki, aki tömörnek tartja magát, hogy oktalan ismétlés a „megmentettelek” és „megmenekültél általam”, mivel mindkettő ugyanazt jelenti. Azonban, ha elvonnéd bármelyiket, vele együtt elvonnéd az érzékletességet is, meg a belőle származó pathost is. Ami hozzá van téve, hogy „elpusztultam”, ahelyett, hogy „elpusztulok”, érzékletesebb éppen a múlt idő révén. Ami ugyanis már megtörtént, az erőteljesebb annál, ami még csak fog történni vagy történik.

215. Ez a költő — hisz joggal nevezhetjük őt költőnek — az érzékletesség mestere minden írásában.

¹²⁸ Hom. II. XXI 257 skk.

¹²⁹ Hom. II. XXIII 379 skk.

216. Így az alábbi történetben is. — A történeteket nem szabad rögtön elmondani, amint megtörténtek, hanem apránként, bizonytalanságban tartva a hallgatót és kényszerítve, hogy együtt aggódjék. Ezt teszi Ktésias a Kyros haláláról szóló híradásban.¹³⁰ A hírnök ugyanis — tekintettel Parysatisra — nem nyomban a megérkezésekor mondja el, hogy meghalt Kyros — ez olyan lenne mint az a bizonyos „skythák szava”¹³¹ —, hanem először azt adta hírül, hogy győzött (Kyros). Az asszony örült és izgatott lett, azután megkérdezte, mi van a királlyal. „Ő elmenekült” — szól a hírnök. Az asszony erre így: „Tissaphernésnek köszönheti ezt”, és ismét kérdez: „Hol van most Kyros?” A hírnök válaszol: „Ahol a derekának kell táborozniuk.” Apránként előrehaladva, nagynehezen „szakadt ki belőle”, mint mondani szokás,¹³² és roppant természetesen és érzékletesen ábrázolta mind a hírnököt, aki vonakodva adja hírül az eseményt, mind az anyát, akire rátör a fájdalom, s vele együtt a hallgatóra.

217. Abból is származhat érzékletesség, ha az események kísérő jelenségeit mondjuk el, pl. ahogy valaki egy vadul lépkedő férfiről szól: „Amint közeledett, messziről hallatszott lépteinek dobaja”, mintha nem is lépkedne, hanem dobogtatna a földön.

218. Amit Platón mond Hippokratésről: „Mivel már derengett egy kicsit, megfigyelhető volt, hogy elpirult.”¹³³ Hogy ez rendkívül érzékletes, az mindenkinek nyilvánvaló. Az érzékletesség az elbeszélés gondosságából származik, és abból, hogy megemlíti: Hippokratés éjjel érkezett hozzá.

219. Gyakran érzékletes a *kakophónia*, pl. „*kopt' ek d' enkephalos*” (a földhöz verte, s kifolyt az agyvelejük), vagy „*polla d' ananta, katanta*” (sokat mentek lefelé, fölfelé, oldalfelé).¹³⁴ A kakophóniával ugyanis az anómaliát utánozza a költő, s minden utánzásban van valami érzékletesség.

220. A csinált szavak is érzékletes hatást keltenek, mivel utánzás révén keletkeznek. Ilyen pl. a „*laptontes*” (94). Ha azt mondta volna, hogy „*pinontes*” (ivók), sem nem utánozta volna az ivó kutyákat, sem nem lett volna érzékletes. A „*laptontes*”-hez járuló „*glóssési*” (nyelvükkel) még érzékletesebbé teszi a leírást. Ennyit vázlatzerűen az érzékletességről.

221. A meggyőzőerő két feltétele a világosság és a közhasználatúság. Ugyanis ami homályos és szokatlan, az nem meggyőző.¹³⁵ A meggyőzés esetében nem szabad a túlarádó vagy túl súlyos kifejezés-(módo)t vadászni. Hasonlóképp a szerkezet legyen biztos és mentes a ritmikusságtól.

222. Ezekon áll tehát a meggyőzőerő, meg azon, amit Theophrastos mond, hogy nem mindent kell pontról pontra elbeszélni, hanem némely dolgot mellőzni kell és hagyni, hogy a hallgató magától találja ki. Ha valaki kitalálta, amit te mellőztél, akkor nem pusztán hallgatód lesz, hanem tanúd is, méghozzá meglehetősen jóindulatú. Értelmesnek látja magát, mivel megadtad neki a lehetőségét, hogy értsen; ha viszont mindent a szájába rágsz, az olyan mintha lebecsülnéd a hallgatót.

223. Minthogy a levélíró(i) stílusban is szükséges az ösztövérség, erről is beszélni fogunk. Nos, Artemón, aki kiadta Aristotelés leveleit, azt mondja, hogy ugyanúgy kell megírni a dialógust és a levelet, a levél ugyanis mintegy az egyik oldala a dialógusnak.

224. S ezzel alighanem mond is valamit, de nem mindent. A levelet valamivel művészebben kell megszerkeszteni, mint a dialógust, mivel ez a rögtönzés látszatát kívánja kelteni, a levelet viszont leírjuk és egyfajta ajándékként küldjük el.

225. Hisz ugyan ki beszélne úgy a barátjához, ahogy Aristotelés Antipatroszhoz, amikor az öreg száműzöttről ír: „Ha messzi vidékekre vándorol ez a száműzött, hogy vissza soha ne térjen, nyilvánvaló, hogy nem lehet nehezeltetni azokra, akik Hádészhoz akarnak megtérni.”¹³⁶ Aki így szól, az inkább előadást tart mintsem beszélget.

226. A gyakori köztöszönelhagyás, ami (a dialógusokra és a szónoklatokra jellemző) nem illik a levelekhez. Írásban ugyanis homályosságot okoz a *lysis* és (az élőbeszéd) utánzása nem annyira az írás sajátja, mint a vitázásé, pl. ahogy az Euthydémosban olvassuk: „Ki volt az, Sókratés, akivel tegnap a Lykeionban beszélgettél? Bizony nagy tömeg állt körbe benneteket . . .” Aztán kissé arrébb hozzátesszi:

¹³⁰ Vö. Xen. Anab. I 8.

¹³¹ Azaz túl egyenes beszéd.

¹³² Vö. pl. Hérodotos I 85 és V 93.

¹³³ Protag. 312A.

¹³⁴ Hom. Od. IX 230, ill. II. XXIII 116.

¹³⁵ Vö. Ar. Rhet. 1404b.

¹³⁶ Fragm. 665 Rose.

„De nekem úgy tűnik, hogy valami idegen volt, akivel beszélgettél, ki volt az?”¹³⁷ Mindenféle ilyen *herméneia* és utánzás inkább a színészhez illik, mintsem írásba foglalt levelekhez.

227. A levél — akárcsak a dialógus — igen nagy mértékben a jellemből kell hogy fakadjon. Ki-ki szinte a saját lelke képmását írja meg a levélben. Ugyan a többi fajta megnyilatkozásból is meg lehet ismerni a szerző *éthosát*, de egyikből sem annyira, mint a levélből.

228. A levél hosszúsága, akárcsak a kifejezésmódja, mértékletes legyen. A túl hosszúak, főleg ha ráadásul kifejezésmódjuk is súlyosabb, valójában nem is levelek már, hanem értekezések, amelyek fölé oda van biggyesztve az „Üdvözetem küldöm”. Éppen ilyen Platón több levele meg a Thukydidesé.¹³⁸

229. A szerkesztést illetően nagyobb oldottság engedhető meg. Nevetséges dolog ugyanis körmondatokban fogalmazni, mintha nem is levelet, hanem törvényszéki beszédet írnánk; s nemcsak nevetséges, de barátságtalan dolog is ilyenekkel teletűzdelni a leveleket, ahelyett, hogy mint mondani szokás: „nevén neveznének a dolgokat”.

230. Tudni kell, hogy nemcsak a stílusok között van olyan, amelyek a levélhez illik, hanem a témák között is. Aristotelés, aki alighanem a legjobban etalálta a levélírói stílust (egyhelyütt) ezt mondja: „erről azonban nem írok neked, mivel nem lenne levélbe illő”.¹³⁹

231. Ha ugyanis valaki logikai vagy természettani kérdésekről ír levélben, akkor ír ugyan, de nem levelet. A levél tulajdonképpen valamiféle rövid kedveskedés, egyszerű tárgy kifejtése egyszerű szavakkal.

232. Díszítő eszközei a baráti kedveskedések és a szólások (*paroimion*) gyakori használata (156 stb). S csak ez a fajta bölcsekedés legyen benne, mivel a szólás-mondás népies és közhasználatú, aki viszont gnómákat és intelmeket ad elő, az már nem levélszerűen cseveg, hanem „*ex machina*” szól.

233. Aristotelés némelykor bizonyításokkal is él levélszerűen, pl. amikor be akarja láttatni, hogy egyformán jól kell bánni a nagy városokkal meg a kicsikkel: „Az istenek mindenütt ugyanazok, úgyhogy ha istennők a charisok, egyenlőknek tekintsd őket mindenütt.”¹⁴⁰ Mind az, amit beláttat, mind a bizonyítás levélbe illő.

234. Minthogy néha királyoknak és városoknak is írunk, az ilyen levelek kissé emelkedettebbek legyenek, tekintettel kell ugyanis lenni arra a személyre, akinek írunk. De ne legyen annyira emelkedett, hogy értekezést írjunk levél helyett, mint amilyenek Aristotelés levelei Nagy Sándorhoz és Platóné Diön rokonaihoz.

235. Általánosságban stílusát illetően a levelet ebből a két fajtából kell kikeverni, a bájosból és az ösztövérből. Hát ennyit a levélről, és egyúttal az ösztövért stílusról.

236. Az ösztövért stílus mellett is ott van egy elhibázott stílus, az úgynevezett száraz (*xéros*). Ez is három téren nyilvánul meg. Egyrészt a tartalomban, pl. ahogy Xerxésről mondta valaki, hogy „levonult Xerxés az egész kíséretével (a tengerhez)”. Meglehetősen kicsinyítette a dolgot azáltal, hogy „Ázsia egész népével” helyett azt mondta, hogy „egész kíséretével”.

237. A kifejezés akkor száraz, ha nagy dolgokat kisszerű szavakkal adunk hírül, pl. ahogy a Gadéreus beszél a salamisai tengeri ütközetről, vagy ahogy Phalarisról, a zsarnokról beszél valaki: „Némiképp ugyanis terhére volt Phalaris az akragasiaknak”. Az oly nagy tengeri ütközetet és tyrannosi kegyetlenséget nem volna szabad a „némiképp” szóval meg a „terhére volt”-tal jelölni, hanem nagy, a tárgyhöz illő szavakkal kellett volna.

238. A szerkezet vagy akkor száraz, ha sűrűek a *kommák* — mint az Aphorismosokban: „Az élet rövid, a mesterség kiterjedt, az alkalom csak egy pillanat, a próbálkozás eredménye kétséges.” (4) —, vagy amikor jelentős mondandónál megszakítjuk a tagmondatot ahelyett, hogy kiteljesítenénk — mint ahogy pl. valaki Aristeidést vádolta, hogy nem vett részt a salamisai tengeri ütközetben: „Déméter kéretlenül is megjelent és együtt harcolt velünk, Aristeidés viszont nem.” A lezárás ugyanis oda nem való és rosszkor jön. Az ilyen lezárásokat más esetekben kell alkalmazni.

¹³⁷ Euthyd. 271A.

¹³⁸ Talán VII 11-re céloz.

¹³⁹ Fragm. 670 Rose.

¹⁴⁰ Fragm. 656 Rose.

239. Gyakran a gondolat maga dagályos, vagy ahogy most nevezzük: modoros, a szerkezet viszont megszakított és elrejtí a gondolat féktelenségét, mint amikor valaki a halott asszonyt ölelő férfiről azt mondta, hogy „őt nem életében öleli (coni. Raderma.)”. A gondolat — mint mondják — a vaknak is világos, a szerkezet tömörsége viszont elrejtí a dolog féktelenségét, és létrehozza azt, amit most száraz-manírnak nevezhetünk. Ez két rosszból tétetik össze, a tárgybeli manírból és a szerkezet szárazságából.

(V. Az erőteljes stílus)

240. A főntebb elmondottakból következőleg az erőteljességet illetően annyi világos, hogy ennek is három forrása van, mint az előző stílusfajtáknak is. Vannak ugyanis önmagukban erőteljes tárgyak, úgyhogy az előadók erőteljesnek tűnnek, még ha nem is erőteljesen adnak elő, ahogy pl. Theopompos a peiraieusi fuvalás lányokat, a bordélyokat, s a zenélő, éneklő és táncoló (férfiakat). Noha mindezeket az erőteljes szavakat erőtlennül adja elő, erőteljesnek látszik.

241. A szerkezetet illetőleg ez a stílusfajta először is kommakat kíván kólonok helyett (9). A hosszúság ugyanis kioldja a heveséget (*sphodrotés*), a kevés szóval tett súlyos kijelentés viszont erőteljesebb. Mintapéldája ennek a lakedaimóniaknak Philipposzhoz intézett szava: „Dionysios Korinthosban.” Ha elnyújtották volna, hogy „Dionysios hatalmából kivette koldusként a betűvetést tanítja Korinthosban”, így inkább elbeszélésként hatna mint gúnyolódásként.

242. Más esetekben is természetüknek fogva röviden beszéltek a lakónok. A rövidség erőteljesebb és parancsoló, a terjengősség viszont a kéréshez és könyörgéshez illik (7).

243. A jelképek (*symbolon*) is azért erőteljesek, mert hasonlóak a rövid közlésekhez (*brachylogia*). A rövid közlésből éppúgy ki kell találni a többi, mint a jelképekből. Ily módon a „földről fognak a tücskök nektek énekelni” erőteljesebb így allégorikusan mondva, mint egyszerűen: „kidöntetnek majd fáitok” (99 sk.).

244. A körmondatokat el kell kötni a végükön, a kikerekítés ugyanis erőteljes, az oldottság egyszerűbb és a jóhiszeműség jele. Ilyen az összes régi alkotás stílusa, hiszen a régi emberek egyszerűek.

245. Következésképpen az erőteljesség esetében kerülni kell az éthos- vagy ritmusbeli archaizálást és az erőteljesség most szokásos útját kell választani. A kólonoknak leginkább az ilyen zárlatai mint „megígértem ezeknek az embereknek, hogy amennyire csak bírok, mellettük állok szavammal” tartalmazza azt a ritmust, amit említettem (20).

246. A durvaság (*bia*) is erőteljessé teszi a szerkezetet. Sokszor a rosszhangzás (*dysphthongon*) is erőteljes, akárcsak az egyenetlen (*anómalos*) utak. Mintapélda a demostenési „*hýmás to dúnai hýmín exeinai*”, (megfosztott) titeket a lehetőségtől, hogy adjatok.”¹⁴¹

247. A körmondatokban kerülni kell az ellentétességet és a párhuzamosságot. Ezek ugyanis súlyt adnak, nem erőteljességet, sőt gyakran dagályosságot okoznak erőteljesség helyett, mint ahogy pl. Theopompos Philippos társairól írva az ellentétességgel föloldotta az erőteljességet: „névleg férfi-ölők voltak, viselkedésük alapján férfi-szajhák” (27). A hallgató a keresettségre vagy inkább rosszul-kimeszterkeltségre (*kakotechnia*) figyel, ezért eltávozik belőle minden indulat.

248. Gyakran szinte maga a tárgy kényszeríti, hogy körkörösén (*strongylós*) és erőteljesen szerkesszünk, mint pl. ebben a demostenési mondatban: „Amint ugyanis ha ezek közül valakit megróttak volna, nem javasoltál volna ilyeneket, ugyanígy ha te most megrovatol, más nem fog ilyeneket javasolni.” (31) Maga a tárgy és az általa megkívánt szórend világosan meghatározta a természetesen adódó szerkezetet, s még erőszakkal is csak nehezen tudta volna valaki másképp szerkeszteni. Sok tárgy esetében szerkesztünk úgy, hogy maga a tárgy húz minket, mintha lejtőn futnánk lefelé.

249. Az is fokozza az erőteljességet, ha végülre hagyjuk a legerőteljesebbet. Ha középen körbe van véve, akkor elsikkad, mint Antisthenésnél: „Alighanem megrázó, ha egy ember, akit már máglyára helyeztek, életre kel.” Ha valaki így átrendezné: „Alighanem, ha a máglyából föláll az az ember, sokkot fog kelteni”, akkor noha ugyanazt mondaná, mégsem lenne ugyanaz a hatása.

¹⁴¹ Démosth. XX 2. Vö. § 42 és 48.

250. Az ellentét, melyre az előbb Theopomposból mutattam példát, Démostenés ezen mondatába sem illik: „Te beavattál (másokat mystérionokba), engem beavattak, te tanítottál, én iskolába jártam, te harmadszínészkedtél, én néző voltam, te megbuktál én füttyültem.”¹⁴² A páronkénti ellentét (*antapodosis*) miatt inkább mesterkéltnak sőt játékosnak tűnik, mintsem méltatlankodónak.

251. Az erőteljességhz a körmondatok sűrű tömege is illik, noha a többi stílusfajtában nem helyénvaló(k). Az egymás után elhelyezett tagmondatok azt a benyomást keltik, mintha verssorok hangoznának el, mégpedig erőteljes mértékben, mint amilyen a *chóliambos*.

252. Ezek a körmondatok amellett, hogy sűrűek, tömörek is legyenek, értem ezen, hogy kéttagúak, mivel a soktagúakból inkább szépség származik, semmint erőteljesség.

253. A tömörség annyira előnyös ebben a stílusfajtában, hogy sokszor erőteljesebb a hirtelen elhallgatás, mint pl. Démostenésnél: „(Nem egy és ugyanaz nekem, ha a ti kegyeteket vesztem el most, és neki, ha a pörét nem nyeri meg,) hanem én — de nem akarok semmi baljósat mondani, ő viszont unalmában vádol engem.”¹⁴³ Itt Démostenés az elhallgatástól erőteljesebb, mintha bármit mondana.

254. És, az istenekre, még a homályosságból is származhat erőteljesség. Amit csupán sejtetnek, az erőteljesebb, ami viszont ki van fejtve, azt semmibe veszik.

255. Van amikor a rosszhangzás kelt erőteljességet, s leginkább akkor, ha a szóban forgó tárgy igényli azt, mint pl. ebben a homérosi sorban: „*Tróes d' errigésan, hopós idon aiolin ophin* (Elborzadtak a trósook, midőn meglátták a csillogó kígyót).” Lehetett volna — a mérték megóvásáival — jobban hangzóan is mondani: „*Tróes d' errigésan, hopós ophin aiolin eidon* (Elborzadtak a trósook, midőn a csillogó kígyót meglátták).”¹⁴⁴ De ez esetben sem a beszélő nem mutatkozott volna erőteljesnek, sem maga a kígyó.

256. Ezt a példát követve más hasonlókat is alkothatunk, pl. hogy a „*pant' an egrapsen*” (mindent leírt volna) helyett azt mondjuk, hogy *<panta>* „*egrapsen an*”, s az „*u paregeneto*” (nem jelent meg) helyett azt, hogy „*paregeneto uchi*”.

257. Némelykor a „*de*” (pedig) vagy a „*te*” (és, is) kötőszóval is fejezhető be (tagmondat), noha az a szabály, hogy az ilyen végződést kerülni kell. Mégis, gyakorta lehet hasznos az ilyen végződés, pl: „Nem dicsérte, noha méltó volt erre, gyalázta ellenben (= „*de*”).” avagy „Schoinost is, Skólost is”.¹⁴⁵ Homérosnál azonban nagyság származik a kötőszóra való végződésből.

258. Némelykor erőteljesség is származik belőle, ha valaki így beszél: „Fölforgatta (pedig) oktalansága miatt is, istentelensége miatt is, a megszentelt dolgokat is, a profánokat is.” A simaság és a jóhangzás általánosságban a választékosság sajátja, s nem az erőteljesség; ezek a stílusfajták, ha jól látom, éppen egymás ellentétei.

259. Ámbátor, sokhelyütt egy kis tréfa belekeverése folytán jelentkezik bizonyos erőteljesség, mint pl. a komédiákban, és ebből áll az egész kynikos stílus pl. Kratés sora: „Egy bizonyos borús földdarab a borszínű tengerben.” (Vö. 113, 170).

260. Ide tartozik Diogenés Olympiában tett kijelentése, amikor a nehézfegyverzetűek futóversenyén odafutott és maga kiáltotta ki magát olympiai győztesnek mindenki fölött — szép-és-jóságban (*kalokagathia*). Ez a kijelentés nevetést és tetszést aratott, s egy kissé csípős is.

261. Meg aztán amit a szép fiúnak mondott Diogenés. Ugyanis amikor egy szép ifjúval birkózott és véletlenül megérintette a szemérmét, az megjiejt és elugrott, Diogenés pedig így szólt: „Ne félj, te ifjú, ezen a téren nem vagyok párod.” Humoros a szavakész válasz, s erőteljes a rejtett célzás (*emphasis*). Összefoglalólag azt mondhatjuk, hogy az egész *kynikos* (kutyaszerű) stílus hasonló egy egyszerre hízelgő és harapó (állat)hoz.

262. Élhetnek ezzel némelykor a szónokok is, és élnek is, pl. Lysias, aki egy öregasszony szeretőjének azt mondta, hogy az asszonynak könnyebb lett volna megszámolni a fogait, mint az ujjait. Rendkívül erőteljesen és ugyanakkor nevetségesen mutatta be a vénasszonyt (128). Ilyen a főntebb emlegetett homérosi „Senkisét fogom én utolsóknak megenni” (130, 152).

¹⁴² Dém. XVIII 265.

¹⁴³ XVIII 3, vö. § 103.

¹⁴⁴ Hom. II. XII 208. A sor utolsó előtti szótagja rövid.

¹⁴⁵ Hom. II II 497.

263. Hogy hogyan idézhető elő alakzatok által erőteljesség, azt beszéljük el most. Ami a gondolat-alakzatokat illeti, abból amit elhagyásnak (*paraleipsis*) neveznek, a következőképpen: „Olynthost meg Methónét meg Apollóniát és a harminckét thrák várost már nem is említem.”¹⁴⁶ Ez esetben (Démostenés) az összeset megemlítette, amelyet csak akart, és azt mondja, hogy elhagyta őket más, fontosabb dolgok miatt.

264. A főntemlített (103, 253) hirtelen elhallgatás (*aposiopésis*), mely ugyanebbe a típusba tartozik, szintén erőteljesebbé teszi a beszédet.

265. Az úgynevezett megszemélyesítés (*prosópopoiia*) is az erőteljesség érdekében alkalmazható gondolatalakzatok egyike. Pl.: „Képzelték el, hogy őseitek megfeddnek benneteket és ilyeneket mondanak, vagy — női alakot öltve — maga Hellas vagy a szülőföldetek.”

266. Platón a sírbeszédben hasonlóképp nem a saját nevében mondja, hogy „Gyermekek, mivel derék apáktól származtok . . .”,¹⁴⁷ hanem az apák képeben. A megszemélyesítés sokkal érzékletesebbé és erőteljesebbé teszi a megfogalmazást, sőt mondhatjuk, hogy drámaivá teszi.

267. A gondolatfajtákat és -alakzatokat tehát szerintem a mondott módon kell alkalmazni. Példaképpen elég belőlük ennyit megemlíteni. Ami a nyelvi alakzatokat illeti, minél színesebben választjuk őket, annál erőteljesebbé teszik a szöveget. Vegyük az ismétlést: „Thébai, szomszédvárosunk, ki van irtva Hellas közepéből.”¹⁴⁸ A megismételt szó erőteljességet idéz elő.

268. Hasonlóképp az úgynevezett *anaphora*, pl.: „Ellene magadnak szólítod, ellene a törvényeknek szólítod, ellene a demokrátiának szólítod.”¹⁴⁹ Itt háromféle alakzat szerepel: van ugyanis *epanaphora* is, amit említettem, mivel minden tag elején megismételtetik ugyanaz a szó, van *asyndeton* is, mivel nincsenek kötőszók a mondatban, és van *homoioteleuton* is, mivel a „szólítod” végződés többször megvan. Ennek a háromnak együttes hatása (az) erőteljesség, ha ellenben valaki így mondaná: „Ellene magadnak és a törvényeknek és a demokrátiának szólítod.”, az alakzatokkal együtt az erőteljességet is elveszejtené.

269. Tudni való, hogy legnagyobb mértékben a kötőszóelhagyás (*dialysis*) idéz elő erőteljességet, pl. „Sétál az agorán át képét felfújva, szemöldökét ráncolva, úgy lépdelve mint Pythoklés.”¹⁵⁰ Ha kötőszókkal kapcsolnánk össze a tagokat, szelídebb lenne.

270. Az úgynevezett (lépcsőzetes) fokozás (*klímax*) is alkalmazható, amiként a démoszthenési: „Nem anélkül mondtam ezeket, hogy törvényjavaslatot ne tettem volna, nem anélkül tettem javaslatot, hogy követségbe ne mentem volna, nem anélkül mentem követségbe, hogy meg ne győztem volna a thébائيakat.”¹⁵¹ Ez a mondat olyan, mintha egyre magasabbra és magasabbra hágná, ha valaki viszont így mondaná ezeket: „Miután fölszólaltam és törvényjavaslatot tettem, követségbe mentem és meggyőztem a thébائيakat”, pusztá elbeszélés (*diégéma*) lenne minden erőteljesség nélkül.

271. Általánosságban a kifejezésbeli alakzatok s leginkább a kötőszóelhagyás a színjátásban és a vitában segítik a beszélőt, vagyis az erőteljességet adják meg. Hát ennyit az alakzatok két fajtájáról.

272. Egészen ugyanazt a kifejezésmódot kell alkalmazni, mint a fönséges stílus esetében, de nem ugyanazon céllal. Metaforával is lehet elérni erőteljességet, pl.: „(Én akkor szembeszálltam) Pythónnal, aki dühös volt és elárasztott benneteket.” (80)

273. Hasonlással beszélve szintén, példa rá a démoszthenési: „Ez a határozat volt az, ami elűzte a várost fenyegető veszedelmet, mint valami felleget.”¹⁵²

274. A parabolák hosszúságuk miatt nem célszerűek az erőteljes stílusban, pl.: „Mint nemes eb, mely tapasztalatlan és meggondolatlanul nekírt a vadkannak.” Itt megnyilvánul valami szépség és pontosság, az erőteljesség azonban valami hevenyt és tömört kíván, és szinte olyan, mint az ütészváltás.

275. Az összetett szóból is származik erőteljesség, amiképpen a közhasználat is sok erőteljes összetételt alkot, pl. „talajnyomó” (utcanő), „félrevert” (szélütött), és mindenféle hasonló. A szónokoknál is sok ilyet lehet találni.

¹⁴⁶ Dém. IX 26.

¹⁴⁷ Menex. 246D.

¹⁴⁸ Aisch. Ctes. 133.

¹⁴⁹ Uo. 202.

¹⁵⁰ Démosth. XIX 314.

¹⁵¹ Démosth. XVIII 179.

¹⁵² Démosth. XVIII 188.

276. Meg kell próbálni a tárgyhoz illő szavakat keresni, pl. arra, aki gátlástalan erőszakkal jár el, azt mondjuk, hogy kieroszakolta (*diebiasato*), aki nyílt és vakmerő erőszakkal, arra azt hogy kivágta magát (*exekopsen*) vagy kiirtotta (az akadályokat) (*exeilen*), aki csalva és észrevétlenül, arra azt hogy átfúrta magát vagy átcusszant vagy egyéb, a tárgy szempontjából hasznos kifejezéseket kell választani.

277. Bizonyos emelkedettség alkalmazása nemcsak főnséget eredményez, hanem erőteljességet is, pl.: „Nem szónoklás közben kell rejtve tartani a kezét, Aischinés, hanem követségben járva kell rejtve tartani a kezét!”¹⁵³

278. Meg hogy: „De hát az, aki Euboiát tőlünk eltulajdonította . . .”¹⁵⁴ A megemelkedés (*epanastasis*) célja nem főnségesség, hanem erőteljessé tenni a szöveget. Ez akkor teljesül, ha gyalázunk valakit emelkedetten, amint a fenti esetekben Aischinést, illetve Philipposzt.

279. Az is erőteljes, ha a hallgatóságot kérdezve és nem kijelentve mondunk némely dolgokat, pl.: „De hát az, aki Euboiát tőlünk eltulajdonította, s Attika ellen ostromsáncá alakította, vajon azáltal, hogy mindezt megtette, jogtalanul cselekedett és megbontotta a békét, vagy sem?” Mintegy sarokba szorítja a szónok a hallgatót, aki úgy érzi, mintha kérdőre vonnák, és nem tud mit válaszolni. Ha viszont így megváltoztatva mondaná valaki ugyanezt: „Jogtalanul cselekedett és megbontotta a békét”, az inkább bölcs kioktatásnak, mintsem vizsgálatnak tűnnék.

280. Az úgynevezett *epimóné*, mely a tárgyon túlmenő fejtegetés (*herméneia pleión tu pragmatos*), igen nagy mértékben járul hozzá az erőteljességhez. Mintapéldája a démosthenési „ugyanis, athéni férfiak, szörnyű betegség zúdult Hellasra”. Ha csak ennyit mondott volna, nem lett volna erőteljes!¹⁵⁵

281. Az úgynevezett *euphémismos* — mely a rosszhangzású dolgokat jól hangzókká teszi, az istentelenségeket pedig istenes tettekkel — szintén tartalmazhat esetleg erőteljességet. Ilyen pl., hogy amikor valaki azt akarta elérni, hogy az arany Niké-szobrokat olvassák be és használják föl a háború céljaira, nem így egyenesen mondta, hogy „döntsük le a Niké-szobrokat a háború céljára”, ez ugyanis rosszul hangzott volna, s az istennő megbecstelenítésének tűnt volna, hanem jobban csengőn azt mondta, hogy „éljünk a Niké-szobrok segítségével a háború céljára”. Így elmondva már nem úgy hat, mint a szobrok ledöntése, hanem mint a harcostársakká tételük.

282. Démadés mondásai is erőteljesek, noha azt hihetnők, hogy különc és lehetetlen (*atopos*) zamatok (*tropos*) van. Mégpedig a célzásokból (*emphasis*), az allegorikus elemekből és harmadsorban a *hyperboléból* származik az erőteljességük.

283. Ilyen pl.: „Nem halt meg Nagy Sándor, athéni férfiak, hiszen a tetemet szagolná az egész föld.” A „szagolná” az „észlelné” helyett allégorikus, és egyúttal hyperbolikus, az pedig, hogy az egész föld észlelné, Nagy Sándor hatalmára céloz. E három elem együttes hatásaként valami meghökkentő is van a kijelentésben, s minden meghökkentés erőteljes, mivel félelmes.

284. Ugyanilyen ez is: „Nem én voltam az, aki ezt a határozatot javasoltam (*egrapsa*), hanem a Nagy Sándor dárdájával író (graphón) háború.” Valamint: „A Nagy Sándort elvesztett makedón hatalom olyan, mint a megvakított Kyklóps.”

285. Másutt meg: „A várost, mely már nem harcol a tengeren mint elődeink korában, hanem vénasszony, aki papucset köt a lábára és szüresöli az árpakását . . .” Az „erőtlen és semmivé foszló” helyett allégorikusan a „vénasszony” szót használja, mely egyúttal hyperbolikusan céloz a város tétlenségére. Azzal pedig, hogy szüresöli a kását, arra céloz, hogy a város, miközben az áldozati állatok húsának fölosztásával és sokfogásos evészetekkel töltötte idejét, elpazarolta a hadi (pénz)alapot.

286. Hát Démadés erőteljességéről elég ennyi, ámátor borotvaélen táncol és igencsak nehéz utánozni. Van benne valami költői is, már amennyiben költői az allégória, a hyperbolé és a célzás. Mindenesetre komédiával kevert költőiség ez.

287. Az úgynevezett „képes beszédet” a mostani szónokok nevetésesen használják föl, és nemtelen, szájbarágó célzással. Az igazi képes beszéd (*schéma loqu*) két feltétele a jó ízlés (*euprepeia*) és a körültekintés (*asphaleia*).

288. A jó ízlésre példa, ahogyan Platón a szemére veti Aristipposznak és Kleombrotosnak, hogy miközben Sókratés napok óta börtönben ül Athénban, ők Aiginában csemegéket esznek, és nem kelnek

¹⁵³ Démosth. XIX 255.

¹⁵⁴ Démosth. XVIII 71.

¹⁵⁵ Démosth. XIX 259 ellenben tovább fejtí gondolatot.

át társukhoz és mesterükhöz, noha alig vannak kétszáz stadionnyira Athéntól. Mindezt nem kimondva mondta, mivel az szemrehányásként hatott volna, hanem jó ízléssel valahogy a következőképp: Phaidón a kérdésre, hogy kik voltak együtt Sókratészsal, mindenkit egyenként felsorol. Az újabb kérdésre, hogy vajon Aristippos és Kleombrotos is ott volt-e, így válaszol: „Nem, Aiginában voltak ugyanis.”¹⁵⁶ Ez az „Aiginában voltak” célzás formájában tartalmazza mindazt, amit elmondottunk. Úgy látom, sokkal 114-erőteljesebb a kijelentés így, hogy maga a tény utal rémes viselkedésükre, nem pedig az elbeszélés. Platón, noha nyugodtan tehetett volna (nyílt) szemrehányást Aristipposéknak, képes beszéddel tette ezt.

289. Gyakran, ha tyrannosszal vagy más erőszakoskodó személlyel beszélünk, és gúnyolni akarjuk, kényszerből élünk a képes beszéddel. Pl. a phaléroni Démétrios így gúnyolta képes beszédben a makadón Kraterost, aki a magasban ült arany trónuson, bíbor köpenyben, és fennhéjázva fogadta a görögök követségeit. „Mi követekeként fogadtuk egykor ezeket az embereket, meg ezt a Kraterost.” Az „ezt” mutatónévmással utal Krateros egész fennhéjázására, és képes beszédben gúnyolja.

290. Ugyanilyen Platón mondása is Dionysioshoz, aki adott szavát megszegte és letagadta: „Én, neked Platón, semmit nem ígértem. De menyire, az istenekre.” Dionysiosot hazugságon kapta, a kijelentés formája (*schéma*) viszont fönséges és egyúttal körültekintő.¹⁵⁷

291. Sokszor használatos a kétértelműség (*epamphoterizusin*) is. A gúny látszatát kerülő gúnyra bárki számára jó példa, amit Aischinés mond Télaugésról. Ugyanis a Télaugésról szóló rész olvasásakor szinte egyfolytában kétségek között lehetünk, hogy vajon a csodálat szól belőle, vagy a gúny. Az ilyen kétértelműség (*eidōs amphibolon*), még ha nem is *eirōneia*, mégis az *eirōneia* benyomását kelti.

292. Más módja is van a képes beszédnek, pl. a következő: Minthogy a hatalommal bíró férfiak és nők nem szívesen hallanak a saját hibáikról, ha inteni akarjuk őket, hogy ne hibázzanak, akkor ezt nem egyenesen mondjuk, hanem vagy másokat rovunk meg, akik hasonlót tettek, pl. Dionysios tyrannoszhoz Phalaris tyrannost és az ő kegyetlenségét emlegetve szólhatunk, avagy dicsérhetjük azokat, akik az ellenkezőjét tették annak, amit Dionysios, vagyis pl. Gelónt és Hierónt, hogy Sikelia atyjaiaként és tanítóiként viselkedtek. A hallgató intelemben részesül és nem feddésben, irigyelni kezdi Gelónt, aki magasztaltatott, és ő is törekszik majd, hogy magasztalják.¹⁵⁸

293. A tyrannosok esetében sok más dolog is óvatosan kezelendő. Pl. Philippos, mivel félszemű volt, haragra gerjedt, ha valaki a Kyklópsot említette vagy egyáltalán a szemet. Hermeias, aki Atarneuson uralkodott, noha különben szelíd volt, mint mondják, nem könnyen viselte volna el, ha valaki tört említ, vagy levágást vagy kivágást, mivel herélt volt. Mindezt azért mondtam el, hogy a hatalmasok éthosát bemutassam, mint amelyik a legnagyobb mértékben igényli a körültekintő fogalmazást, amit képes beszédnek hívnak.

294. Ámbátor a nagy és erős néptömegek is gyakran igénylik a fogalmazásnak ezt a fajtáját, amit a tyrannosok. Érvényes ez az athéni néptömeg esetében, mely, noha Hellas vezetője, Kleón- és Kleophon-féle hízelgőket táplált. A hízelgés szegyeteljes dolog, a bírálat viszont veszélyes, a legjobb hát a középút, vagyis a képes beszéd.

295. Némelykor magát a hibázót dicsérjük, nem azon tettei miatt, melyekben hibázott, hanem amelyekben nem hibázott. Pl. aki haragos, azt dicsérhetjük, hogy tegnap dicséretes módon szelídek mutatkoztak bizonyos hibákkal kapcsolatban, és hogy a polgárok példaképként csodálják. Ugyanis mindenki szívesen utánozza önmagát, és dicséretet dicséretre akar halmozni, s még inkább akarja, hogy egyhangúlag folyton dicsérjék.

296. Általában, amint ugyanabból a viaszból az egyik ember kutyát formál, a másik ökröt, a harmadik pedig lovat, úgy ugyanazt a dolgot ki-ki másképp adja elő. Az egyik kereken kijelenti, hogy az emberek vagyont hagynak ugyan a gyermekeikre, de az a tudást, ami élni tanít az örökséggel, már nem adják át nekik. Ezt a közlésfajtát aristipposinak nevezik. Más irányelvként hozza elő — ez pl. Xenophón gyakori szokása —, hogy „a gyermekeinkre nemcsak vagyont kell hagynunk, hanem tudást is, mely megtanítja őket a vagyonnal élni”.

297. Az, amit szűkebb értelemben sókratészi stílusnak szoktak nevezni, — és amit legbuzgóbban Aischinés és Platón igyekeznek követni — kérdezz-felelek formájúra hangolná át ezt a dolgot, valahogy

¹⁵⁶ Plat. Phaedon 59 C.

¹⁵⁷ Epist. 7, 349 B.

¹⁵⁸ Vö. Plat. Epist. F, 332 D.

így: „Fiam, mekkora vagyont hagyott rád az apád? Vajon nagyot, s nehezen fölbecsülhetőt? — Nagyot, Sókratés. — S vajon átadta-e a tudást is, mely élni tanít a vagyonnal?” Sókratés észrevétlenül egyhamar kétséget ébresztett az ifjúban, rádöbbenette, hogy tudatlan, és arra ösztökélte, hogy művelődjék. Mindezt természetességgel és művészien, nem a közmondásos „skythák szava” (216) módjára.

298. Az ilyen párbeszédnek nagy közkedveltségnek örvendtek egykor újdonságuk miatt, de még nagyobb hatással volt valószínűségük, érzékletességük, és a bennük lévő fennkölt intelem. A szóalakításról vagy képes beszédről elég legyen ennyi.

299. A szerkezet simasága — melyre leginkább Isokratés követői törekednek, óvakodva, a magánhangzók találkozásától, — nem kivétel nélkül kötelező az erőteljes stílusban. Sok minden éppen a magánhangzók találkozásától válik erőteljesebbé, pl.: „*tu gár Phókiku systantos polemu, u di' eme, u gar egóge epoliteuomén pó tote*” (Mikor a phókisi háború megindult — nem az én tanácsomra, mert hiszen én akkor még el sem kezdtem államférfiúi szereplésemet . . .).¹⁵⁹ Ha viszont valaki átalakítva és kisimítva így mondaná: „*tu polemu gar u di' eme tu Phókiku systantos, u gar epoliteuomén egóge pó tote*”, akkor az erőteljesség nem csekély részétől fosztaná meg, mivel többhelyütt a magánhangzók ütközésének hangja erőteljesebb.

300. Ami mintegy meggondolatlanul és magától jön a szánkra, az is okozhat erőteljességet, főleg ha haragosnak vagy méltatlankodónak mutatkozunk. A simaságra és összhangra való törekvés viszont nem a haragvó sajátja, hanem inkább a tréfálkozóé és magamutogatóé.

301. Ahogy a mondat részeinek széttagoltsága — mint mondtuk (271) — erőteljességet okoz, ugyanúgy a szerkezeti széttagoltság általánosságban is ilyen hatású. Ezt mutatják Hippónax művei is. Abbeli szándékában, hogy támadja ellenségeit, széttördelte a metrumot, és egyenesből sántává tette, meg ritmustalanná, vagyis erőteljességhez és támadáshoz illővé alakította. A ritmikusság és a jóhangzás ugyanis inkább illik a dicsőítéshez, mint a gúnyoláshoz. Ennyit a magánhangzók ütközéséről.

302. Mint várható, az erőteljes stílusfajta mellett is ott van egy elhibázott, melynek neve bájtalan (*acharis*). A tárgyban akkor jelentkezik, ha valaki gyalázatos és elmondhatatlan dolgokat nyilvánosan tárgyal, pl. aki Timandrárt vádolta ledérséggel, bepíszkította a bíróságot Timandra üritő edényével, műtagjaival, matracával és sok más elmondhatatlan dologgal.

303. A szerkezet akkor bájtalan, ha olyan, mintha szét lenne húzva, pl. amikor valaki így beszél: „minthogy hát ez és ez így áll, halál.” Továbbá akkor, ha a tagmondatoknak semmi kapcsolatuk nincs egymással, hanem olyanok mint törmelékek. Aztán a folytonos hosszú, a beszélőt fojtogató körmondatok is nemesak emélyítőek, hanem örömtelenek (*aterpes*) is.

304. Önmagukban bájos tárgyak gyakran bizonyulnak örömtelennek a szóválasztás (*onomasia*) folytán. Pl. Kleitarchos a *tenthredón*ról, egy a méhhez hasonló élőlényről így beszél: „Letarolja a dombvidéket, és belerepül az odvas tölgyekbe.” Mintha csak egy megvadult ökrőről vagy az erymanthosi vadkanról beszélne, nem pedig egy méh-féléről, úgyhogy a szöveg végül is bájtalan és egyúttal dagályos. Ez a kettő (bájtalanság és a dagályosság) meglehetősen közel áll egymáshoz.

Fordította: MAYER GYULA

¹⁵⁹ Démosth. XVIII 18.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc igazgató
Budapest, 1995. — Nyomdai táskaszám: 23982
Felelős szerkesztő: Borzsák István
Műszaki szerkesztő: Nyárádi Tamásné
Megjelent 18,9 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0003—567X

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Szabó Miklós</i> : A gualdo tadinói lelet és a kelta pajzs eredetkérdése	1
<i>Maróti Egon</i> : Spartacus-tanulmányok	11
<i>Maróth Miklós</i> : Cicero a politikai közösség eredetéről	17
<i>Németh Béla</i> : Catullus 116. költeményének kontextusa	25
<i>Adamik Tamás</i> : Az urbanizmus problémái Horatius szatíráiban	35
<i>Borzsák István</i> : <i>Superis deorum gratus et imis</i>	41
<i>Borzsák István</i> : A római „uralkodótűkör” fonákja	49
<i>Ritoók Zsigmond</i> : Jegyzetek Dión Chrysostomos esztétikai nézeteihez	55
<i>Alföldy Géza</i> : Tacitus sírfelirata	61
<i>Köves-Zulauf Tamás</i> : A rabszolga intelme a triumphatorhoz	75
<i>Harmatta János</i> : A Nagy Sándor-fal és a <i>limes Sasanicus</i>	91
<i>Kendeffy Gábor</i> : <i>Professores quaerendi sunt</i>	99
<i>T. Horváth Ágnes</i> : Egy történelmi toposz: „476-ban megbukott a Nyugatrómai Birodalom”	109
<i>Kapitányffy István</i> : Chorikios „Spártai ifjú” c. declamatiója	115
<i>Szádeczky-Kardoss Samu</i> : Menandros Protéktór és az onogurok	123
<i>Olajos Teréz</i> : Adalék Theophylaktos Simokattés klasszikus előképeinek kérdéséhez	127
† <i>Rimóczi Gábor</i> — <i>R. Hamar Márta</i> : A galgöci tarsolylemez díszítésének eredetéről	133

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Maróti Egon</i> : Miscellanea Graeco-Latina	139
<i>Borzsák István</i> : Poppaea megkoronázása	143

KUTATÁSI BESZÁMOLÓ

<i>Kertész István</i> : Újabb eredmények a hellénisztikus Pergamon kutatásában	147
--	-----

KÖNYVSZEMLE

<i>Th. Brückner</i> : Die erste französische Aeneis. Ism. Borzsák István	152
Régi magyar iskolai Georgica-fordítás. Ism. Benkő Loránd	154
<i>R. Lyne</i> : Further voices in Vergil's Aeneid. Ism. Ferenczi Attila	157
<i>W. Wimmel</i> : Sprachliche Ambiguität bei Horaz. Ism. Borzsák István	159
Roman Epic, ed. by <i>A. J. Boyle</i> . Ism. Takács László	160
<i>Ph. R. Hardie</i> : The epic successors of Virgil. Ism. Ferenczi Attila	162
<i>Jakab Éva</i> : Stipulationes aediliciae. Ism. Hamza Gábor	164
<i>Lukácsy Sándor</i> : A hazudni büszke író. Ism. Borzsák István	167

MEGEMLÉKEZÉS

<i>Brösz Róbert</i> (1915–1994). Hamza Gábor	171
--	-----

KÖZLEMÉNY

Beszámoló az 1993/94. évi tanulmányi versenyről (<i>R. Hamar Márta</i>)	175
---	-----

FORRÁSOK

[<i>Phaléroni</i>] <i>Démétrios</i> : A nyelvi kifejezőmódról. Ford. Mayer Gyula	179
--	-----

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI
BIZOTTSÁGÁNAK MÉG KAPHATÓ KIADVÁNYAI

1. APOLLO KÖNYVTÁR:

5. *Erdélyi Gizella*: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó, 208 l., 204 kép.
6. *Szilágyi János György*: Etruszko-korinthusi vázafestészet. Budapest 1975. Akadémiai Kiadó. 283 l., I—XLVIII t.
7. *Dobrovits Aladár*: Egyiptom és az antik világ. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 204 l., 13 kép.
8. *Dobrovits Aladár*: Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 317 l.
9. *Kákossy László*: Egyiptomi és antik csillaghit. Budapest 1978. Akadémiai Kiadó. 347 l., 32 kép.
10. *Adamik Tamás*: Martialis és költészete. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 243 l.
11. *Maróth Miklós*: A görög logika Keleten. Budapest 1980. Akadémiai Kiadó. 175 l.
12. *Hegyi Dolores*: Az iónok Kisázsiaiban. Budapest 1981. Akadémiai Kiadó. 259 l.
13. *Maróti Egon*: Az itáliai mezőgazdasági termelés kibontakozása. Budapest 1981. Akadémiai Kiadó. 298 l.
14. *Maróth Miklós*: Aristoteléstől Avicennáig. Budapest 1983. Akadémiai Kiadó. 336 l.
15. *Szabó Miklós*: Archaikus agyagszobrászat Boiótiában. Budapest 1986. Akadémiai Kiadó. 186 l. és 150 kép.
16. *Szepessy Tibor*: Héliodóros és a görög szerelmi regény. Budapest 1987. Akadémiai Kiadó. 267 l.

2. GÖRÖG ÉS LATIN ÍRÓK:

15. Menandros: Ítéletkérők: Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Devecsei Gábor*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 119 l.
16. P. Papinius Statius: Erdők. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula*, a bevezető tanulmányt írta *Hegyi György*. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 397 l.
17. Források az ókori görög zeneesztétika történetéhez. Vál., ford., bev. és jegyz. ellátta *Ritoók Zsigmond*. Budapest 1982. Akadémiai Kiadó. 592 l.
18. Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika: Ford., bev. és jegyz. ellátta *Adamik Tamás*. Budapest 1987. Akadémiai Kiadó. 239 l.

3. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

5. Sophoklész: Antigoné. Ford. *Révay József*. Budapest 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.
6. Hésziódos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Budapest. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.
7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta *Bóna István*. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó. 56 l.
8. Sophoklész Philoktétes Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Ritoók Zsigmond*. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

4. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. I—XXXV. kötet, 1951—1991.